YAKIN ŞARK II

ANADOLU

EN ESKİ ÇAĞLARDAN AHAMENİŞ'LER
İSTİLÂSINA KADAR

Ord. Prof. M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

Birinci baskı : 1946
İkinci baskı : 1987

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. DİZİ — Sa. 3a1

YAKIN ŞARK II

ANADOLU

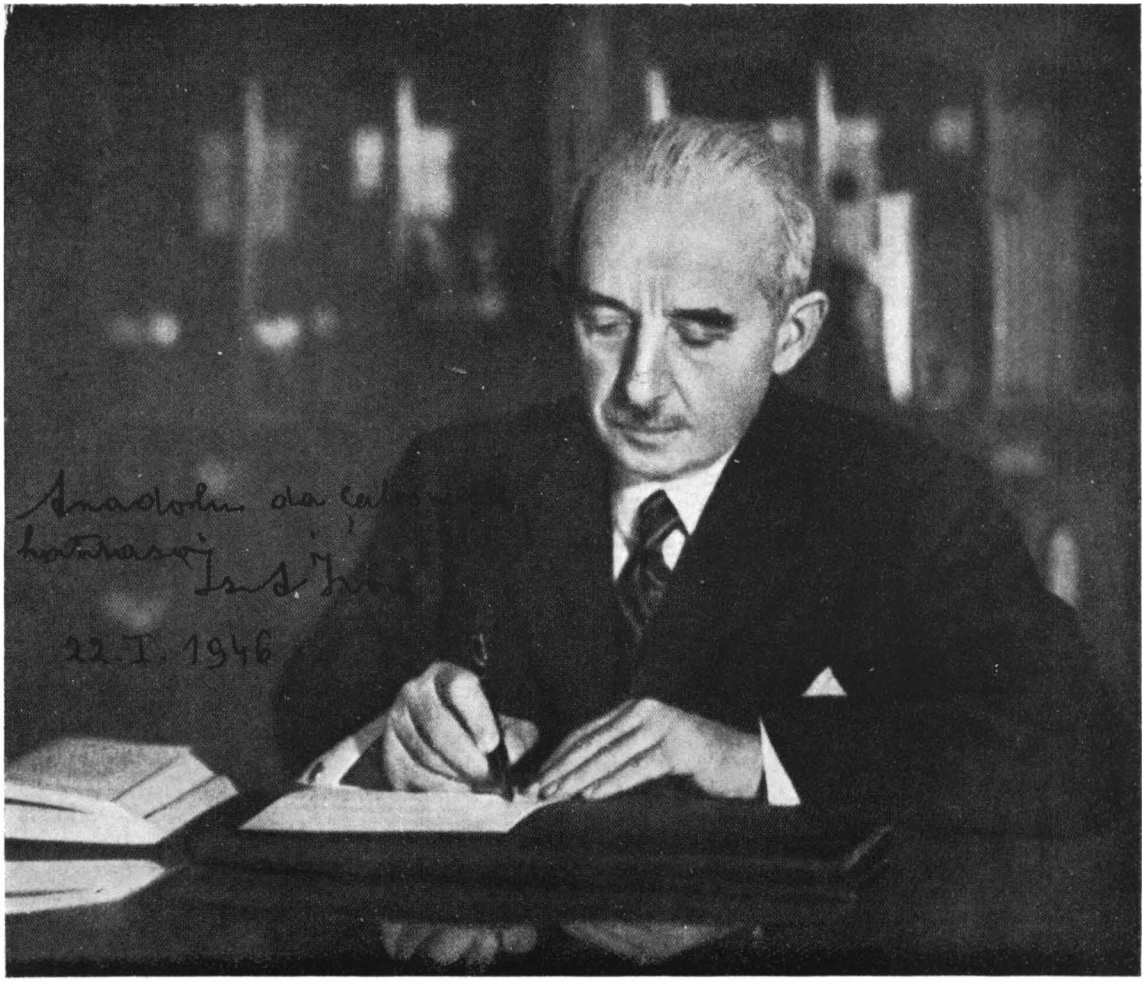
EN ESKİ ÇAĞLARDAN AHAMENİŞ'LER İSTİLÂSINA KADAR

Ord. Prof. M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

2. Baskı

Metin dışında 6 levha ve 20 harita vardır

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1987

TÜRK TARİH KURUMU'NUN KORUYUCU BAŞKANI İSMET İNÖNÜ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	XI
BİBLİYOGRAFYA	XVII
I. GİRİŞ	
a) Anadolu'nun coğrafî yapısı ve iklimi : Kuzey Anadolu — Batı Anadolu — Boğazlar — Ege bölgesi — Lidya — Karya — Güney Anadolu — Doğu Anadolu — İç Anadolu — Kapadokya — Küçük Asya'nın tarihî rolü	1—47
b) Anadolu tarihinin tarihçesi	47—51
II. ANADOLU'NUN PREHİSTORYASI	
a) Anadolu'da eski taş devri (Paleolitik) araştırmaları	53—55
b) Anadolu'nun Kalkolitik ve Bakırçağ kültürleri	55—61
III. ANADOLU'DA TARİHÎ ÇAĞLAR	
a) Hatti tarihinin kaynakları	63—66
b) Proto-Hatti'ler : Proto-Hatti'lerde siyasî, içtimaî ve dinî hayat — Proto-Hatti'lerin Önasya kavimleriyle münasebetleri	66—74
IV. ESKİ HATTİ İMPARATORLUĞU	
a) Anadolu'ya doğudan gelen istilâlar	75—77
Nesili'ler.	
b) Neşaş veya Nissa devletleri : Neşaşlı Hatti'lerin saltvetli devri, Mezopotamya'nın zaptı — Başkentin Hattuşaş'a nakli ile krallığın Hatti adını alması — Suriye ve Mezopotamya'nın istilâsı — Mursil I.'in son zamanları	77—84
V. BÜYÜK HATTİ İMPARATORLUĞU	85—86
a) Hatti imparatorluğunun yükselme çağı	86—92
b) Subbiluliyuma'nın ölümünden Kadeş muharebesine kadar Hatti imparatorluğu	92—96

c) Suriye hegemonyası için Anadolu-Mısır çarpışmaları . . . . . 97—102

ç) Mısır'lılarla Hatti'ler arasında Kadeş muahedesi :

Kadeş muahedesi — Hattusil III.'ten sonra büyük Hatti kırallığı . . . . . 102—118

d) Büyük Hatti kırallığının yıkılışı . . . . . 119—120

VI. HATTİ KÜLTÜR TARİHİ

a) Devlet ve sosyete :

Büyük kıral — Kıraliçe — Veliahdlar — Sosyete — Küçük kırallar — Mukaddes şehirler — Valiler — Beyler — Hatti sosyetesinde orta sınıf — Cengâverler — Tımar sahipleri — Esnaf takımları — Namra (Tutask) 'lar — Köleler — Umumî hizmetler mükellefiyeti — Vergiler . . . . . 121—138

b) Hatti'lerin komşu devletlerle münasebetleri :

Müttefik devletler — Büyük Hatti imparatorluğunun hegemonyasını tanıyan devletler — Tâbi prenslikler ve siteler 138—141

c) Askerlik teşkilâtı :

Harp ilânı — Büyük ordu — Ordunun taşesi — Sefere çıkış — Harp hukuku — Yurdu müdafaa hazırlığı . . . . . 141—151

d) Hatti'lerde kanun ve sosyal türe :

Medeni haklar — Hatti sosyetesinde aile — Hatti'lerde ceza kanunu — Mahkemeler . . . . . 151—163

e) Hatti'lerde ekonomi teşkilâtı :

Ticaret — Mukavele ve kontratlar . . . . . 163—170

f) Hatti'lerde edebiyat :

Dil — Hatti yazıları — Çivi yazısı — Hiyeroglif yazı — Türlü bilgiler — Tarih — Annaller — Siyasî mektuplar . . . . 170—187

g) Hatti'lerde sanat :

Hatti kentleri ve mimarlık — Heykel yontma ve kabartma sanatları — Kabartma heykeller — Yazılıkaya — Yazılıkaya'da kılıç tanrı — Höyük ve Malatya kabartmaları — Küçük maden heykeller — Mühür ve silindirler — Keramikler — Musiki . . . . . 187—213

h) Hatti'lerde din :

Arinna Güneş tanrıçesi — Fırtına tanrısı — Eski İlluyanka yılanı masalı — Telepinu masalı — Kumarbi efsanesi — Koruyucu tanrılar — Tanrıların insanlarla münasebetleri — Tapınaklar — Rahipler — İbadet — Dualar, tövbeler — Din törenleri ve bayramlar — Kurbanlar — Tılsım ve büyü — Kara tılsım veya büyü — Andlaşma — Ölüm ve öldükten sonraki hayat . . . . . 213—262

VII. GÜNEY-DOĞU ANADOLU

a) Subaru'lar - Hurri'ler . . . . . 263—267
b) Mitanni'ler:
Mitanni'lerin Subartu ve Asur bölgesini istilâları . . . 268—278
c) Hurri - Mitanni medeniyeti:
Devlet ve mahiyeti — Din — Kanunlar — Evlenme usulleri — Ticaret — Sanat . . . . . 278—281

VIII. BÜYÜK HATTİ İMPARATORLUĞUNUN YIKILIŞINDAN SONRA ANADOLU 282—286

IX. HATTİ BEYLİKLERİ ÇAĞI

a) Hattuşaş'ın yıkılışından sonra Anadolu . . . 287—292
b) Yeni Hatti beyliklerinin kurulabilmelerini sağlıyan durum:
Yeni Hatti'ler konfederasyonu ve Kargamış krallığı . . 292—300
c) Asur'lular karşısında Hatti beylikleri . . . . 301—313
d) Hatti beylikleri medeniyeti . . . . . 313—316

X. DOĞU ANADOLU

Urartu devleti ve medeniyeti:
Urartu medeniyeti — Devlet ve kıral — Halk — Sanat — Binalar — Tapınaklar — Din . . . . . 317—328

XI. ORTA ANADOLU

a) Kapadokya . . . . . 329—330
b) Frik devleti . . . . . 330—337

XII. BATI ANADOLU

a) En eski çağlar:
Hisarlıktepe kazıları ve Turova kültürü — Batı Anadolu halkı ve dilleri — Aka'ların batı Anadolu'ya sokuluşu — Hatti devletinin yıkılışından sonra batı Anadolu . . . . 338—349
b) Lidya devleti:
Kimmeri'lerin Anadolu'yu istilâ teşebbüsü — Krezüs devri 349—356

XIII. GÜNEY-BATI ve GÜNEY ANADOLU

a) Karya - Likya bölgeleri . . . . . 357—358
b) İzorya ve Pamfilya . . . . . 358—359

XIV. İRAN İSTİLÂSINDAN SONRA ANADOLU

Yunan - İran tesirleri . . . . . 360—364

İNDEKS

I — Kişi adları 365
II — Tanrı adları 372
III — Yer adları 374
IV — Unvanlar ve terimler 383

LEVHA VE HARİTALARIN LİSTESİ

LEVHALAR

I — Yazılıkaya'da baş tanrılar.
II — Yazılıkaya'da Hatti tanrıları.
III — Yazılıkaya tapınağı duvarlarında erkek ve kadın tanrılar.
IV — 1) Yazılıkaya'da Hatti tanrıçeleri, 2) Yazılıkaya'da Kılıç tanrı ve Büyük tanrı denilen kabartma.
V — Frik kıralı Midas'ın Afyonkarahisar civarındaki mezarı.

HARİTALAR

1 — Yakın Şark.
2 — M. ö. 2000—1000'de Yakın Şark ve Yakın Şark'ın takribî yolları.
3 a. — Anadolu'da yabancı kazıları ve başlıca buluntu yerleri.
3 b. — Türk Tarih Kurumu kazıları.
4 — Kalkolitik devirde Anadolu'da yerleşme yerleri.
5 — Bakırçağı Anadolu'sunda yerleşme yerleri.
6 — M. ö. 2600—1900'de Batı-Asya. (Sumer, Akat ve Kapadokya kaynaklarına göre).
7 a. — M. ö. 1400—1350'de Hatti'ler (E. Cavaignac'a göre).
7 b. — Hatti imparatorluğu devrinde bölgeler (L. Delaporte'a göre).
7 c. — " " " " (J. Garstang'a göre).
8 — Kadeş meydan muharebesi.
9 — Hatti imparatorluğu sonunda (ca. 1200) Anadolu.
10 — Hattuşaş'ın plânı.
11 — Post-Hatti - Frik devrinden kalma yazıtlar.
12 — Urartu yazıtlarının bulunduğu yerler.
13 — Post-Hatti - Frik devrinden kalma keramikler.
14 — Post-Hatti - Frik, Pontos ve Likya kaya mezarları veya kaya kabartmaları.
15 — Frik tümülüsleri ve Post-Hatti, Frik taş anıtları.
16 — Kıral yolu (M. ö. VI—V'inci yüzyıl).
17 — Pers imparatorluğu (M. ö. 600 sıraları, Pers satraplıkları).

ÖNSÖZ

Son asırlarda arkeoloji ve tarih alanlarında yapılan araştırmalar, medeniyet beşiğinin Yakın Şark olduğunu kesin bir gerçek olarak meydana koymuştur. İnsanlığın tanıdığı en eski medeniyet burada doğmuş, burada gelişmiş ve buradan Avrupa'ya yayılmıştır.

Düne kadar tarihçiler tarafından bir hakikat olarak ileri sürülen Yunan mucizesi davası, bu yeni buluşlar karşısında, şimdi temelsiz kuru bir iddiadan başka bir kıymet taşımamaktadır. Artık bugün medeniyet kaynağının Yunanistan olduğunu ileri sürebilecek kimse yoktur. Şimdi kesin olarak biliyoruz ki medeniyet tohumunun önce Elam ve Sinear'da beliren filizleri buralarla Yakın Şark'ın diğer bölgelerinde gelişmiş, Anadolu'dan Ege bölgesine ve Yunanistan'a taşmış, buradan da Avrupa'ya yayılmıştır.

Medeniyet filizinin doğuş devirlerini, serpilme çağlarını yakından takip etmek, insan cemiyetinin yükseliş safhalarını incelemek bakımından önemi aşikâr olan Yakın Şark'ın eski tarihi, bizim için dünya kavimlerine nisbetle daha büyük bir ehemmiyeti haizdir. Çünki sevgili yurdumuz Anadolu, Yakın Şark'ın en önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Bunun içindir ki Yakın Şark'ın yeni buluşlara dayanan eski tarihini, aydın Türk çocuklarına tanıtmak, yıllardır beni uğraştıran zevkli bir konu olmuştu.

Bu yoldaki çalışmalarla nihayet Yakın Şark adını verdiğim üç ciltlik bir eser vücuda geldi.

Bu eserin Sumer ve Elam'larla Akat'ların, Guti'lerin, Kas'ların, Asur'ların tarihlerini ihtiva eden ve bir çok garp âlimlerinin iştirak etmiş oldukları ikinci Türk Tarih Kurultayına sunulmuş olan ilk cildinde Sinear'ın Sumer, Sus'un Elam kültürlerile Türkistan'ın Anav, Hind'in Mohancodaro, Çin'in Honan kültürleri arasındaki bağlar belirtilmişti. Şimdi yayınlanan ikinci cilt ise Anadolu'muzun paleolitik devirlerden başlıyarak

Ahamenişlerin Önasya'yı istilâları zamanına kadar geçen eski çağları tarihine hasredilmiştir. Bu devre giren proto-Hatti'ler Luvi'ler ve Hatti'ler, Hurri-Mitanni'lerle Urartu'lar, yeni Hatti beylikleri, Ege göçleri, Aka'lar ve Frik'lerin devirleri, medeniyetleri ayrı ayrı incelenmiştir. Suriye-Filistin'in eski tarihlerini kapsayan üçüncü cilt de basılmaktadır. Bu ciltte ise bu bölgelerin paleolitik ve neolitik devirlerinden başlıyarak Mezopotamya ve Mısır hegemonyalarının buralarda kuruldukları ve çarpıştıkları çağlar, Hatti ve Asur istilâ devirleri ile bütün bu istilâların Suriye-Filistin kültürü üzerindeki tesirleri ve bu bölgenin Mezopotamya - Anadolu - Mısır arasında kültür mübadelesindeki rolü ve nihayet Aramî'lerin, Finike'lilerin ve İbranî'lerin tarihleri incelenmiştir.

Bilindiği gibi Anadolu'nun eski tarihi, on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar Yunan müelliflerinin çizdikleri çok dar bir çerçeve içine sıkışmış bulunuyordu. Bunların yayabildikleri ışık M. Ö. birinci bin ortalarından ötesine doğru gittikçe azalıyor ve nihayet büsbütün tükeniyordu.

Gerçi bu asırla başlıyan ve Mezopotamya ile Mısır tarihlerini meydana çıkaran ilmî araştırmalar, Anadolu'nun eski çağlarına hafif bir aydınlık serpmiş oldu. Fakat bu ışık da karanlıklara gömülen çağları belirtecek kadar kuvvetli değildi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğrudur ki Anadolu'nun eski çağlarını örten karanlıklar yavaş yavaş dağılmıya, ufuklar açılmıya ve genişleıniye başladı. 1870 tarihinde Hama ve Halep'te hiyeroğlif yazılı bazı taşlar bulunması bu hususlaki araştırmaların ilk hareket noktası oldu. J. A. Johnson, S. Jessup adlarında iki Amerika'lı kuzey Suriye'de seyahat ederken Hama'ya da uğramışlardı. Bunlar şehrin inşaatında kullanılmış olan taşlardan bazılarının üzerinde yazıya benzer birtakım işaretler görmüş, müşahedelerinden ilgilileri haberdar etmişlerdir.

Bu taşlardan biri yıllarca önce, yani 1812 de buradan geçen seyyah Burckhardt'ın da dikkat nazarını çekmişti. Fakat bu zatın verdiği malûmat o zamanlarda ilim dünyasında bir tepki uyandırmadığından neticesiz kalmıştı. "The empire of the Hittites„ adlı eserin müellifi W. Wright'in teşvikile, Hama'daki bu taşların 1872 de İstanbul müzesine nakledilmelerinden sonra, bu türlü

yazı işaretlerini taşıyan heykellerin bulunduğu eski Hatti şehirlerinden Kargamış'ın harabesi keşfedilmiştir. Daha sonra Anadolu ve kuzey Suriye'de dolaşan seyyahlar, her tarafta üzerlerinde bu türlü işaretler olan taşlar, heykeller bulunduğunu görmüş, bütün bunların eski zamanlarda Anadolu ve kuzey Suriye'de yaşıyan medeniyetçe ileri bir kavme ait olmaları icabettiğine hükmedilmiştir.

Fakat bu kavmin hüviyetini tesbit etmek işi o kadar kolay olmamıştır. Bu hususta bilginler arasında uzun münakaşalar cereyan etmiş, nihayet tanınmış âlimlerden A. H. Sayce, bu eserlerin Mısır vesikalarında adları "H T„ şeklinde gösterilen, Tevrat'ın Yunanca tercümelerinde ise "Heth„ suretinde tesbit edilen kavme ait olduklarını, itiraz götürmez bir şekilde isbat etmiştir [1].

Bu kavmin Anadolu ve kuzey Suriye'de asırlarca hüküm sürmüş medenî bir halk olduğu keyfiyeti ise, ancak 1906 - 1912 arasında İstanbul müzesinin himayesinde meşhur arkeolog H. Winckler tarafından Kızılırmak kavsi içindeki Boğazköy'de yapılan kazılardan sonra anlaşılmıştır. Bu kazılarda toprak altından çıkarılan sayısız çivi yazılı tabletler çözüldükten sonra, bunların Hatti'lerin devlet arşivi, harabenin de Hatti'lerin başkenti olan *Hattuşaş* olduğu anlaşılmıştır. Bu buluşladır ki tarihçilerin önüne asırları kaplıyan engin bir araştırma sergisi yayılmış oldu. *Hattuşaş*'tan çıkarılan tabletlerle Yakın Şark'ın türlü bölgelerinde elde edilen belgeler, Mısır'da El-Amarna mevkiinde bulunan on sekizinci sülâle firavunlarından Amenofis'ler arşivi sayesinde, nihayet en eski Anadolu tarihinin yazılması imkân dahiline girmiştir.

Bütün bu belgelerden eski çağları düne kadar karanlıklara gömülen Anadolu'da yuvarlak rakamla bundan 4400 yıl önce Hatti'ler adını taşıyan, fakat bugün yanlış olarak Proto-Hatti'-

[1] Avrupa'lıların bu kavme verdikleri Hitit adı, Tevrat'ın İbranice nüshalarında bunlara verilmiş olan «Hittim» veya «Khetim» lâfzından alınmıştır. Halbuki gerek muasır Asur kitabelerinde ve gerek Boğazköy'de bulunan kendilerine ait tabletlerde bunlar «Hatti» adile anılmışlardır. Bu sebepten biz de kitabımızda bu kavmi, kendi kendilerine vermiş oldukları adla anmayı tercih ettik.

ler denilen bir halkın yaşamış olduğunu öğreniyoruz [2]. Bunlar boy boy yerleşmiş oldukları bölgelerde birer site beylikleri kurmuşlardı. Beylikler merkezî siteler tarafından idare ediliyor ve bu şehirlerin adlarile anılıyorlardı. M. Ö. üçüncü binin son yarısında bu şehir prensliklerinin en önemlileri Kussar ve Hattuş adlarını taşıyan sitelerdi. Anlaşıldığına göre, sonraları hegemonya'yı elde etmek hırsı, bu şehirler arasında kanlı mücadelelere yol açmış, nihayet Kussar beyi öteki siteleri hükmü altına almış, bu suretle Kussar bir zaman için, birliği teşkil eden sitelerin merkezi olmuştur. Fakat bu durum devam etmemiş, M. Ö. ikinci bin başlarında Anadolu'ya akan istilâ dalgaları, memleketin siyasî ve etnik simasını değiştirmiş, hegemonya Kussar'dan Hattuş'a geçmiştir. Bu zamandan itibaren *Hattuşaş* adile anılan yeni bir başkent, yavaş yavaş tam teşkilâtlı bir devlet merkezi olmuş, büyük kıral ünvanile anılan hükümdarlar, o zamana kadar görülmemiş bir ordu vücuda getirmişlerdir. Orta Anadolu'ya sığamıyacak kadar kuvvetlenen ve çoğalan bu ordu, erkenden Toros'ları aşarak kuzey Suriye'yi kaplamış, buradan da Mezopotamya'ya taşmış, Yakın Şark'ın en kudretli devleti olan birinci Babil kırallığını yıkmıştır.

M. önceki on sekizinci asır sonlarında veya on yedinci asır başlarında cereyan eden bu maceralardan bir asır sonra yani ikinci binin ikinci yarısı başlarında büyük Hatti devletile Mısır firavunları arasında Suriye ve Filistin hegemonyası yüzünden şiddetli bir mücadele başlamış, uzun süren bu düşmanlık nihayet siyasî tarihin tanıdığımız ilk vesikası olarak elimize geçen, meşhur Kadeş barış andlaşmasiyle sona ermiştir (M. Ö. 1278).

Bütün bunları bize nakleden çivi yazılı tabletlerle Mısır kaynaklarından öğrendiğimize göre, büyük Hatti kırallığında hükümdarlığın mutlak ve mukaddes karakterine rağmen, devlet teşkilâtında bazı demokratik kurullar bulunuyordu. Bu kurulların başında "Pankuş„ denilen, prenslerle memleket

[2] Avrupalı müellifler tarafından Anadolu'da üçüncü binde yaşıyan halka Proto-Hatti adı verilmekte, Hatti ismi de ikinci bin başlarında bunların üzerine gelmiş olan yeni bir kavme hasredilmektedir. Fakat kitabımızın içinde görüleceği gibi, bu ikincilere Neşa'lılar demek daha doğru olacaktır.

âyanından ve devlet erkânından teşekkül eden büyük meclis vardı. Kıralın bir kısım iradeleri, bu meclisin tasvip ve tasdikinden geçmedikçe icra edilemiyordu. Eski şark tarihinde hükümdarların kudret ve nufuzlarını tahdit eden tek teşekkül olarak "Pankuş„ meclisini görmekteyiz.

Küçük kırallarla eyalet beylerinin icraatlarını kontrol etmek, bölge işlerini, muhtariyet şartlarını denetlemek üzere, buralarda da birer millî meclis bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu meclislere de mahallî âyan ile büyük memurlar iştirak ediyorlardı.

Çivi yazılı tabletler üzerinde tespit edilmiş olan kanun maddeleri, 3400 yıl önce Anadolu ortasında nizamlı, teşkilâtlı mütekâmil bir cemiyet bulunduğunu, bu cemiyette sosyal hak ve nizamın gözetilmesine büyük bir önem verildiğini açık olarak belirtmektedirler.

Hatti anıt ve belgelerinin bir bölgeye inhisar etmiyerek çok geniş bir sahaya dağılmış olması, bu zamanlarda Anadolu'nun baştan başa bu medeniyet ve umrandan hissedar olduğunu isbat etmektedir. Anlaşıldığına göre bu asırlarda başkentten türlü istikametlerde uzanan bir çok yollar, muhtelif şehirleri, küçük tâbi prenslikleri merkeze ve birbirlerine bağlıyor, askerî hareketler ile nizam ve asayişin teminini kolaylaştırıyordu. Bu yollar üzerindeki muayyen şehir ve köylerde yer yer birtakım anbarlar bulunuyordu. Bu anbarlar, bir cihete sevkedilen ordunun iaşesini, her hangi bir bölgede baş gösteren kıtlığın karşılanmasını temin edecek olan tahıllarla doldurulyordu.

Asya bölgelerine veya Ege ve Akdeniz sahillerine giden bu yollardan başlıcaları, Hattuşaş'ın askerî ve siyasî kudret ve nufuzunu kaybetmesinden sonra da uzun zamanlar işlemişlerdir.

Çözülebilen tabletlerle diğer kaynaklardan çıkarılan ve kitapta belirtilen Hatti medeniyetinin genişliği ve çeşitliliği eski Anadolu tarihinin hayret uyandıran önemi hakkında bize bir fikir verebilir.

Fakat, burada belirtmemiz gerektir ki, yurdumuzun eski çağları henüz tamamiyle aydınlanmış değildir. İstanbul ve Ankara müzelerini dolduran çivi yazılı tabletlerin hepsi çözüleme-

diği gibi, henüz toprak altında saklı pek çok tablet bulunduğu da şüphesizdir. Önümüzde yapılması gereken araştırmalar, bugüne kadar yapılmış olanlara nisbetle daha çok ve daha geniştir. Esasen çözülmüş olan tabletler arasında da gerektiği şekilde belirmemiş olan tabirler ve terimler bulunmaktadır. Uzmanlar tarafından türlü şekilde çözülen bu tabirlerin, kesin mukabilleri henüz kattleşmiş değildir. Bugün bu şekilde çözülmüş olan bir tabirin, yeni buluşlarla, yarın başka bir mana ifade ettiğinin iddia edilmesi, emsaline bakılırsa, hiç de uzak bir ihtimal görünmemektedir. Bunan sonra yapılması gereken işler pek çok olmakla beraber, bunların başarı ile tahakkuk edeceklerine şüphemiz yoktur. Bugün, yurdumuzun yer altında gömülü bulunan tarih belgelerini meydana çıkarmak için artık yabancı bilginlerin himmetlerine muhtaç bulunmuyoruz. Bilgili ve ateşli Türk arkeologları ve tarihçileri bu alanda övülmiye değer bir gayretle Türk Tarih Kurumunun çalışmalarına katılmış bulunuyorlar. Kurumun büyük bir azimle yıldan yıla genişlettiği kazılar ve araştırmalar, bizi bu amaca her gün biraz daha yaklaştırmaktadır. Bu yoldaki çalışmaların bir özeti olan kitabımız Türk çocuklarında beklenen ilgiyi uyandırırsa, Anadolu tarihinin henüz karanlık içinde bulunan kısımlarının da tamamiyle aydınlatılacağına şüphe yoktur.

Ankara, 28 Ocak 1946

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

BİBLİYOGRAFYA

I

Umumî tarihler

A. Moret, *Histoire de l'Orient.* Paris 1929—1936.

The Cambridge ancient History. t. II, London 1924.

Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums* . I_1 (Berlin 1926) ; II_2 (Berlin, 1928).

G. Contenau, *L'Asie occidentale ancienne* serisinin I inci cildi: *Histoire de l'Orient*, Paris, 1936.

G. Fougeres, G. Contenau ve diğerleri, *Les premières Civilisations.* 3 üncü basılış, Paris, 1935.

E. Cavaignac, *Le Monde méditerranéen jusqu'au IV e siecle are. J. C., t II: l'Histoire du Monde*, Paris, 1935.

M. Rostovtzeff, *A History of the ancient World*, Oxford, 1926.

A. Moret et G. Davy, *Des Clans aux Empires*, Paris, 1923.

H. Hall, *The ancient History of the near East*, London, 1924.

L. Delaporte, *Les anciens Peuples de l'Orient et le Monde égéen*, Paris, 1928.

E. Drioton et L. Delaporte, *l'Orient classique*, Paris, 1925.

II

Anadolu'nun siyaset ve kültür tarihi hakkındaki eserler

Arık R. O. *Alaca - Höyük hafriyatı (1935)*, Ankara, 1937.

Bilabel, F. *Geschichte Vorderasiens und Aegyptens.* Heidelberg, 1927.

Bittel, K. *Prähistoriche Forschungen in Kleinasien*, (İstanbuler Forschungen No. 6) İstanbul, 1934.

Bittel, K; R. Naumann und H. Otto, *Yazılıkaya*, Leipzig, 1941.

Braidvood, R. *Mounds in the plain of Antioch.*

Eduard Meyer *Reich und Kultur der Chetiter*, Berlin, 1914.

Contenau, G. *La civilistion des Hittites et Mitanniens*,Paris, 1934.

Cowley, A. E. *The Hittites*, London, 1926.

Delaporte, L. *Les Hittites*, Paris, 1936.

Delaporte, L. *Les Peuples de l'Orient Asiatique*, Paris, 1938.

Galanti, Avram; *Hittit kanunları*, İstanbul, 1931.

Götze, A. *Kulturgeschichte des Alten Orients*, München, 1933.

Götze, A. *Hethiter, Churriter und Assyrer*, Oslo, 1936.

Güterbock, H. G. *Siegel aus Bağazköy I* (Berlin 1940) II (Berlin 1942).

Güterbock, H. G. *Kumarbi efsanesi*, Ankara, 1945.

Hrózny, B. *Code Hittite*, Paris, 1922.

Hogarth. D. *Carchemish, I*, London, 1914.

Hogarth, D. La Glyptique syro-hittite, Paris, 1922.

Koşay, H. Dr. *Alaca-Höyük hafriyatı (1936)*, Ankara, 1938.

Koşay, H. Z. *Pazarlı hafriyatı raporu (1937—38)*. Ankara, 1941.

Kretschmer P.; *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896.

Luschan, von. *Ausgrabungen in Sendschirli* , Berlin , 1891-1911.

Mansel, A. M. *Eti tarihinde büyük muhaceretler*, İstanbul, 1937.

Mansel, A. M. *Mısır ve Ege tarihi notları*, İstanbul 1938.

Oppenheim, von. *Der Tel-Halaf*, Leipzig, 1931.

Schäffer, Cl. *Ugaritica*, Paris, 1939.

Smith, S, *Alalack and Chronology*, London, 1940.

Sommer, F. *Die Hettitisch-akkadische Bilingue des Hattuşili I* (Labarna II) München, 1938.

Sayce and Pinches; *The tablet from Yozgat*, 1907.

Texier, Charles; *L'Asie Mineure*, Paris, 1862.

Ungnad, *Subartu*, Berlin, 1936.

Woolley, L. *Carchemish, II*, London, 1921.

III

Dergiler

Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften (Philosophisch-historische Klasse), Berlin.

Alte Orient (Der), Leipzig, 1903-1941.

American Journal of Archeology, Concord, 1885—1945.

American (The) Journal of Semitic Languages and Literatures, Chicago.

Annals of Archeology and Anthropology, Liverpool. 1908—1938.

Antiquaries (The) Journal. London, 1920—1945.

Archiv Orientàlny, Prag, 1928—1943.

Belleten. Ankara, 1937—1945.

Bulletin of the American Schools of Oriental Research. Baltimore.

Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts: yeni ismiyle Archaelogischer Anzeiger, Berlin. 1886—1942

Journal of the American Oriental Society, 1843—1943.

Mitteilungen derDeutschen Orient-Gesellschaft,Berlin, 1898—1940.

Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, 1922 de 27nci seneden sonra Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft ismiyle çıkmağa başlamıştır. Leipzig, 1896 - 1944.

Revue Hittite et Asianique, Paris, 1930—1938.

Syria, Paris, 1920 - 1939.

Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, İstanbul, 1937—1940.

Zeitschrift der Deutschen Morgenlãndischen Gesellschaft. Leipzig, 1847—1942.

Zeitschrift für Assyriologie, Leipzig, 1886—1940.

I.

GİRİŞ

a) Anadolunun Coğrafî Yapısı ve İklimi

Eski coğrafyacıların küçük Asya adını verdikleri yarım ada, doğu ve güney-doğu Anadolu dediğimiz bölgelerle büyük Asya kıtasına bağlanır. Yarımada kuzeyde Karadeniz, güneyde Akdeniz, batıda ise Marmara ve Ege denizleriyle çevrilidir.

Küçük Asya'yı doğu ve güneyde çeviren dağlarla doğu Anadolu ve İran'ın iltivalı dağ dizileri Anadolu'nun çerçevesini teşkil ederler. Küçük Asya'nın iklim değişiklikleri sebebini, kuzey ve güneyi çeviren yüksek dağ dizileriyle, Adalar denizine yer yer açık menfezler veren batı durumunda, yani yarım adanın coğrafî yapısında aramak icabeder (Harita: 1).

Anadolu yaylasının kenarında bulunan ve birbirlerinden farklı olan iki dağ şeritinden kuzeyde Pontos, güneyde daha yüksek olan Toros dağları, dik meyillerle denize inerler. Bunlar dar ve sarp, iç bölgelerle hatta denizle güçlükle münakale temin eden sahil bölgelerine hâkim dağ bütünü arzettikleri halde, batıda bu manzara yoktur. Burada yüksek dağ dizileri yerini, intizamsız şekilde münferit dağlar ve vadiler tutar.

Çevresini çizdiğimiz Anadolu, coğrafya yapısı ve iklim bakımından kuzey, güney, kuzey-doğu, güney-doğu, batı ve orta yayladan ibaret olmak üzere altı bölgeye ayrılabilir.

Kuzey Anadolu

Kafkas dağları eteklerinden İstanbul boğazına kadar, Karadeniz boyunca uzayan alan, bir kıyı şeridi ile, sayıca oldukca çok ve aralarında vadiler hatta yaylalar bulunan dağ dizilerinden mürekkeptir. Bu dağ dizileri, kendilerine ve kıyı çizgisine paralel çukur sahalarla ayrılmışlardır.

Dağlar, doğuda Rize bölgesinde, 3937 metre yüksekliğe kadar çıkan Kaçkar tepesi gibi, bir duvar meydana getirmişlerdir. Batıya doğru ise gittikçe alçalmış, orta bölgede Canik dağları, batıda İsfendiyar dağları gibi yükseklikleri 2000 metreye

çıkmayan dağlar şeklini almışlardır. Bu dağlarla deniz arasındaki kıyı şeridi, devamsız ve dar yalı ovalariyle Çarşamba ve Bafra deltaları dışında yüksektir. Girinti ve çıkıntıları da azdır.

Kıyı dağların gerisinde iç dağlar dizisi yükselirler. Doğuya doğru ilerledikçe yükselmeleri artan iç dağlar dizisi, Çoruh ve Kelkit vadileriyle kıyı dağ dizisinden ayrılırlar. İç dağların batıya doğru uzayan ve gittikçe alçalan dizisi ise, Kızılırmak vadisi batısında tekrar yükselerek 2550 metre yükseklikteki Ilgaz dağını vücuda getirmiştir. Bu kısımda Kastamonu'dan geçen Gökırmak vadisi, iç dağ dizisini kıyı dağlar dizisinden ayırmaktadır. İç dağ dizisi, Ilgaz'dan sonra Bolu'nun güneydoğusundaki Köroğlu dağını doğurmuştur.

Kuzey-doğu kıyılariyle doğu Anadolu yaylaları arasındaki Zigana (Trabzon - Gümüşhane arasında) ve Kop (Bayburt'la-Aşkale arasında) denilen 2000 metre kadar yükseklikte geçitler vardır.

Yeşilırmak bölgesinde Anadolu içine doğru yelpaze gibi açılan Deveci, Akdağ, Hınzırdağ... gibi bir takım dağ dizisi bulunmaktadır.

Kuzeyde Karadenize dökülen sular, doğudan başlamak üzere Çoruh, Harşit, Melet, Yeşilırmak, Kızılırmak, Filyos, Bartın ve Sakarya ırmaklarıdır. Bunlardan doğudaki Harşit ve Melet ile batıdaki Bartın çayları kısa boylu küçük sulardır.

Doğudaki Çoruh ile batıdaki Filyos ırmakları, kuzey Anadolu kenar dağlarının iç sıraları arasına kadar sokulmuşlardır. Yeşilırmak, Kızılırmak ve Sakarya ırmakları ise, bu dağların arkasından, iç Anadoludan gelirler.

Çoruh, doğu Karadeniz bölgesini Erzurum-Kars yaylasından ayıran iç dağ sıraları arasındaki Mescid dağından çıkarak Bayburt'tan geçmek suretiyle bir büklüm çizer, sağdan Olti suyu ve o vasıta ile Tortum gölünden geçen ve bu adı taşıyan çağlıyanı vücuda getiren Tortum çayını alır, Artivin boğazlarından kıyı dağlarını dikine yararak Türkiye sınırının biraz ötesinde, Batum yakınında Karadenize dökülür.

Güzel manzaralı bir geçitten iki muvazi çöküntünün sularını getiren Yeşilırmak, başlıca üç kolun birleşmesinden meydana gelir. Bunlardan Çekerek suyu, Yıldız dağlarından çıkar

ve kıvrımlı bir büklüm meydana getirdikten sonra Amasya'ya gelmeden önce, asıl Yeşilırmak dediğimz büyük kol ile birleşir. Bu kol, Zara ile Suşehri arasındaki Köse dağından çıkar, batıya doğru akarak Tokat'tan geçer. Amasya'ya varmadan Çekerek suyu ile birleşir. Üçüncü ve en uzun kol olan Kelkit çayı, Zigana eteklerinden çıkarak Çoruh'un aksine batıya doğru akar, Erbaa batısında Amasya'dan gelen Yeşilırmak'la birleşir. Bundan sonra büyüyen nehir, Canik dağlarını alçak bir kısmında yarar, sahile iner, burada meydana getirdiği geniş Çarşamba deltasından denize dökülür.

Eskilerin Halys dedikleri Kızılırmak, Zara'nın doğusundaki Kızıl dağdan çıkar. İç Anadolu'da büyük bir büklüm çizmek üzere Sivas'tan Kayseri kuzeyine doğru uzanır, Ankara'nın 50 km. kadar doğusundan geçer. Sağdan başlıca kolu olan Delice ırmağı alır, kuzey Anadolu dağları arasına girer. Burada soldan Tosya'dan gelen Devrez çayı ile Kastamonu'dan gelen Gök ırmağı alır. Mansabına yakın kısmında bazan uzunca bir vadide bulunmak, bazan dağ zincirlerini, şelâlelerle dolu geçitlerle kesmek suretiyle akar suların tabiat üzerindeki aşıntılarını pek güzel gösteren manzaralar arzederek ilerler ve meydana getirdiği Bafra deltasından Karadenize dökülür.

Filyos ırmağı, iki koldan teşekkül eder. Biri Bolu'dan gelen Büyük su, diğeri bu şehrin güney-doğusundaki Köroğlu tepesinden çıkan Gerede çayıdır. İki kolun birleşmesinden tesekkül eden ırmak Çaycuma'dan geçtikten sonra Hisarönü-(Filyos) dan Karadeniz'e dökülür.

Sakarya, İç batı Anadolu yaylalarının güney-doğu kenarından doğar. Ankara'nın 80 km. kadar batısından geçer. Burada soldan en büyük kolu olan ve Eskişehirden geçen Porsuk çayını, sağdan da Ankara çayını, daha sonra yine sağdan Kirmir çayını alır. Batıya doğru akarak Marmara bölgesine yaklaşır. Sonra bir dirsekle kuzeye döner, Geyve boğazından geçerek Adapazarı ovasına girer. Burada sağdan gelen Mudurnu çayı ile birleşir. Kuzeye doğru akarak Karadenize dökülür.

Küçük Asya'nın kuzey bölgesinde sıcaklık derecesi, yağışlar, hava basıncı ve rüzgârlar bakımından Karadeniz iklimi hâkimdir. Burada Kolkid'de olduğu gibi, esas unsur yağmur-

dur. Sıcaklık derecesi kıyılarda ortalama 14-15 arasında değişir. Rutubet bakımından da her mevsimi yağışlı orta iklim hüküm sürer. Yağmur hararet derecelerini yumuşatmak için yeter nisbette bol düşmektedir. Bölgenin ordu yakınında denize dökülen Melet çayı vadisinin doğusundaki kısmında dağlar çok dik ve yüksek olduğundan, bu dağların denize bakan yamaçlarında iklim çok nemli ve her mevsimde yağışlıdır. Çünkü kıyıya paralel yüksek dağlar ve sıcak denizden gelen nemli Rus ovasının girdab halinde dönen rüzgârlarını önliyerek yağışlara sebep olurlar. Bütün Karadeniz kıyıları boyunca kuzey rüzgârları rejimi hâkimdir. Bu rüzgârlar kışın kuzeybatı, yazın da kuzey ve kuzey-doğudan eserler. Kış rüzgârları doğudan ılık sular üzerinde daha uzun mesafe aldıklarından, ısınmış bol nem alırlar. Bu yüzden doğu-kuzeyde yağış miktarı bol olur. Bu miktar dağların dik yamaçlarında ortalama 2,5 metreyi bulur. Bu yamaçların gür ve yeşillik ile örtülü olmaları bundan ileri gelmektedir.

Fakat, Melet çayı ile Kızılırmak vadisi arasındaki orta Karadeniz bölgesinde kıyıya yakın dağlar çok yüksek olmadıklarından, buralarda yağışlar doğu bölgeye nisbetle daha azdır. Bu yüzden Canik dağları yamaçlarındaki ormanlar daha az yer tutmakta, alçak alanların denize yakın yerlerinde bile iç Anadolu karakterini andıran bir görünüş bulunmaktadır. Yağış, batıya doğru bazan artma göstermekle beraber, genel bakımdan eksilmekte olduğu içindir ki Cize'de 2,5 metre olan yıllık yağmur miktarı, İnebolu ve Zonguldak'ta 1,30 a kadar inmektedir.

Kızılırmakla Sakarya arasındaki batı Karadeniz bölgesinde, yüksek kısımları az çok düzleşmiş geniş şeritler meydana getiren dağlar, birbirlerinden bazan geniş ovalar halini alan vadilerle ayrılmışlardır. Yamaçları dik olan kıyıda yağış orta bölgeye nisbetle daha bol, orman örtüsü de daha sıktır.

Bu bölgede de gidiş geliş kolay değildir. Gerçi burada dağlar Pontos'takiler kadar yüksek değildir. Fakat genişlikleri daha fazladır. İnebolu ile Ankara arasındaki dağlar aşağı-yukarı yüz kilometrelik bir hail teşkil ederler. Sinop ile Bartın arasında denize pek yakın geçen dağlar içeridekilerden daha yüksek olduklarından, burada hiç bir akar su denize dökülmez.

Dağların bu durumu Paflagonya'da derin, rutubetli, sıhhate uygun olmayan havzalar, ormanlık yamaçlarla çevrili dar ve yılankavi boğazlar teşkil etmiştir. Arızalar, ancak Ereğli'den sonra Bitinya'da basitleşmektedir. Kuzeyin dağlık bölgesi vahşi ve hüzünlü bir ücralık içinde birdenbire Karadeniz boğazında sona ermektedir.

Esaslı unsuru yağmurun teşkil ettiği Karadeniz kıyılarında mevsime göre tevzii değişen yağmur, batıya doğru ilerlendiği nişbette azalır. Anadolunun kuzey bölgesinin yani Karadeniz sahillerinin, güney bölgesinden yani Akdeniz kıyılarından farkı, kuzey bölgesinin güzel ve çekici manzarası ile ekonomi imkânları ve insan hayatına müessir olan iklim başkalığı gibi hususlarda belirmektedir.

Karadeniz kıyılarında yaz mevsimi pek sıcak geçmez. Kış mevsiminde ise Kafkas dağlarının meydana getirdiği siper ile soğuk kuzey rüzgârlarından korunan doğu kıyıları, batı Karadeniz kıyılarına nisbetle adeta sıcak olur.

Kafkas dağlarının koruduğu Rize ilinin kıyı bölgeleri, iklim bakımından sıcak memleketlere mahsus bitkileri ve meyvaları yetiştirecek bir durumdadır. Buraları çay, portakal ve muz yetiştirmeğe elverişli bir sıcaklıktadır.

Kuzeyin bu dağlık bölgesi, küçük Asya'nın en bol yağış gören, aynı zamanda en mutedil olan mıntıkasıdır. Bu elverişli iklim kuvvetli bitkiler yetiştirir. Bolluk doğuya gidildiği nisbette artar.

Bitinya'nın, vaktiyle bir orman kitlesi halinde bulunduğu sanılmaktadır. Bugün de oldukça gür bir orman örtüsü, İstanbul boğazından Sakarya'ya kadar uzayan alanı kaplar. Doğuda Halys (Kızılırmak) batıda Partenyus (Bartın çayı), güneyde Frikya ve Galatya ile çevrili olan Paflagonya'nın Sinop, Amastris (Amasra) ve Megarların müstemlekesi olan Heraklea (Ereğli) şehirleri ilk çağlarda kurulmuş kentlerdi. Paflagonya, Bolu, Safranbolu ile kıyı arasında, Sinop'la Boyabad arasında 50-80 km. genişlikte bir ormanlık mıntaka bulunmaktadır. Kızılırmak deltası da ormanlarla kaplıdır. Yeşilırmak vadisinde ise asıl Pontos ormanları başlar.

Karadeniz kıyılarında her yerde yemiş ağaçları boldur. Buraları yemiş ağaçlarından çoğunun ilk yurdu sanılmaktadır.

Elma, armut, ayva, kiraz, erik ve kayısı ağaçları buralarda olağanüstü bir gelişme gösterirler. Fındık ağaçları ise hakiki bir ormanlık teşkil ederler. Kestane, badem, ceviz, nar ve dut ağaçları da boldur. Bazı yerlerde incir ağaçları, zeytin ağaçları yanında görülürler.

Küçük Asya'nın Karadeniz kıyıları, doğudan batıya girinti ve çıkıntı belirtmeden uzandığı için her mevsimde, hele kışları sık sık esen korkunç kuzey rüzgârları tarafından şiddetle kamçılanırlar. Elverişli geniş körfezler olmadığından fırtınalı zamanlarda gemiler bocalar, dururlar. Bu uzun sahillerde ya sivri bir bazalt (Yoros burun, Yasun burnu) veya kıyıya bağlı indifaî bir adacık (Giresun, Sinop) veyahut kalker bir çıkıntı (İnce burun) ile teşekkül etmiş birkaç burun vardır. Yeşilırmakla Kızılırmağın deltaları lagun batakları ihtiva eden üçgen şeklinde iki yarımada teşkil ederler. Sahil, bilhassa batıda Bitinya ile Paflagonya'da hiç elverişli değildir. Burada kara parçaları, hiçbir sığınak belirtmeksizin sarp olarak denize inerler.

Batı Anadolu Küçük Asya'nın İç Anadolu ile Marmara ve Ege denizleri arasındaki kısmı batı Anadolu'yu teşkil eder. Bu kısım batıya doğru geniş bir sırt halinde yükselen topraklarla iç Anadolu'ya bağlanmıştır.

Yukarıda Marmara bölgesinde, Sakarya'nın aşağı vadisi doğusunda uzanan kuzey Anadolu sahil dağları çok alçalmış olarak devam eder. Bu dağların teşkil ettiği arızalar, Ereğli'den sonra Bitinya'da basitleşmektedir. Burada dağlar alçalarak Adapazarının güzel çöküntüsünü çerçeveleyen iki sıra halini almışlardır. Çöküntü Sapanca gölü çukuru ile İzmit'e doğru uzanır.

Marmaranın lâtif manzaraları üzerinde yükselen Argantus (Samanlı) dağı vahşi hayvanlar yatağıdır. Mühim bir kısmı ormanlık olan Bitinya yarım adasındaki köylerin sayısı o kadar çok değildir.

Kuzeyde, İzmit körfezi çöküntüsü, Sapanca gölü çukuru ve Adapazarı vadisinden geçen Sakarya yatağı ile doğuya doğru uzanır. Güneyde Gemlik körfezi, İznik gölü çukuru ve Pamukova (Akhisar ovası) yayılır. Daha güneyde Manyas, Ulubat gölleri, Uludağ eteğindeki Bursa ovası ile bunun doğusunda uzanan İnegöl ovası bulunmaktadır.

İzmit ve Gemlik çukurları arasında yükselen Samanlı dağları, batıda Bozburun ile nihayetlenir. Dağlık Marmara adalariyle Kapıdağı yarım adası bu dizi üzerindedir. Bu suretle iç batı Anadolu'nun geniş düzlükler ve sırtlar yapısı, biraz parçalanmış ve alçalmış olarak Marmara bölgesi içinde Çanakkale boğazına doğru uzanan Çatalca yarımadasından İstanbul boğaziyle ayrılır.

Marmaranın güney kıyısı boyunca yükselen Mudanya tepeleri o kadar yüksek değildir. Fakat, Bursa'nın dayandığı Uludağ 2500 metreye kadar yükselir. Marmara bölgesinin güney-batısında Karesi ve Biga yörelerinin en yüksek yeri Edremit körfezi kuzeyinde yükselen Kaz dağlarıdır. Çanakkale boğazı, Tepelik, Biga ve Gelibolu yarımadalarını ayırmaktadır.

Marmara denizine Susurlu, Gönen ve Biga çayları akar. Bunlardan Susurlu Şaphane dağından çıkar, önce Simav çayı adı altında Simav gölünden geçer, batıya doğru akar, Sındırgı yakınlarında kuzeye bükülür. Balıkesir ovasının kenarından geçer, Karacabey ovasında soldan Manyas gölünden geçen Kocaçayı, sağdan da Ulubat gölünden geçen Kirmastı suyunu alır. Daha sonra Bursa ovasından geçen Nilüfer çayı ile birleşir, Marmara denizine dökülür.

Marmara bölgesindeki göllerden Sapanca gölünün suyu tatlıdır. Bu göl fazla sularını Sakarya ırmağına verir. İznik gölünün fazla suları ise Gemlik körfezine akar. Ulubat (Apolyont) ve Manyas gölleri de fazla sularını birer kol ile Susurlu ırmağına dökerler.

Marmara bölgesinde körfezlerin dibinde veya bunların uzantısı olan havzalarda halâ mevcut olan göller çevresiyle güneye bakan mahfuz yamaçlarda çok eski zamanlarda kurulmuş kasabalar, köyler bulunmaktadır. Sapanca çöküntüsü, İznik küveti, Edremit ovası gibi havzalardan bazıları göllerin uzantılarıdır. Manyas gölü bölgesi, Apolyont ve Bursa havzası üzerinden geçerek Gönen'den İnegöl'e kadar uzanan çöküntüler ise, müstakil çöküntülerdir. Bu yerlerin hepsi tehlikeli depremlere maruz olmakla beraber, tarım bakımından bitki kudretleri pek büyük, zengin topraklarla örtülüdürler. Çevreleri yüksekliklerle mahfuz olduğundan iklim bakımından da oldukça sıcaktır. Gemlik, Bandırma, Mudanya, iç bölgelerin Marmara

üzerindeki ticaret mahreçlerini teşkil ederler.

Marmara bölgesinde kuzeyden gelen rüzgârlar sayesinde yaz mevsimi oldukça serin geçer. Kışlar nisbeten şiddetli olur. Balkanlar üzerinden gelen rüzgârlar, soğuk dalgalar getirdiklerinden, Marmara havzası iklim bakımından pek çok değişiklikler gösterir.

Boğazlar Küçük Asya'nın diğer bölgeleri gibi boğazlar alanı da bir çok iltivalara uğramıştır. Burada birbirini müteakip vukubulan iki iltivanın izleri hâlâ görülmektedir. Bu iltivalardan biri güney-doğuya, öteki kuzey-doğuya yönelmiştir. Pliosen devrinde vukubulan çöküntüler, Saros körfezi ile Marmara çukurunu vücuda getirmiştir. Bu çukur İzmit körfezi boyunca doğuya, Bitinya'ya doğru gider. Marmara çukuru teşekkül ettikten sonra İstanbul ve Çanakkale boğazlarının çukur vadilerinden gelen deniz sularıyle dolmuştur. Hücum eden deniz suları bu dar vadileri yiyerek, gördüğümüz şekilde onları, birer deniz boğazı haline getirmiştir. Her iki boğaz yataklarının şekli, diplerinin profili, yamaçları üzerinde aluviyon teraslarının bulunması buraların önce birer vadi olduklarını göstermektedir.

Büyük nehirlerle beslenen Karadenizin daha hafif olan tatlı suları, denizin yüzeyinden Marmara'ya ve Akdenize akmakta, derinliklerde ise bir tuzlu su akıntısı, Karadenize doğru gitmektedir.

Çanakkale boğazı daha geniştir. Darlık Na're burnu önünde 1700 metre, Çanakkale'de ise 1270 metredir. Çanakkale boğazının bu genişliği her iki sahilindeki kayaların İstanbul boğazına nisbetle daha sert olmalarından ileri gelmiştir.

Çanakkale boğazının kenarları monoton ve tenevvüsüzdür. Deniz yüzeyine doğru inen sarımtrak kurşuni yamaçlarda manzara birdir ve letafet yoktur. Bereket versin ki bitki örtüsü bu monoton manzarayı kapamakta, güzelleştirmektedir. Sırtların çoğu çıplak, bazıları da fundalıklar ve sık olmayan çam ormancıklariyle örtülüdür.

Buna karşı, İstanbul boğazı dünyanın en cazibeli, en romantik manzaralarını belirtir. Birinci devre ait şistler, yeşilimtrak indifaî kayalar arasından geçen İstanbal boğazı, Çanakkale ile aynı derinliktedir (50-60 metre). Fakat, genişliği Ça-

nakkale boğazından üç kere daha azdır. Ortalama 1500 metre olan bu genişlik bazı yerlerde 600 metreye kadar iner.

İstanbul boğazı, değişen, kırık bir hat teşkil eder. İçinde burunlar, koylar, havzalar, geçidler vardır. Cazibeli, zarif yamaçları, zengin bitki örtüsiyle süslenmiştir. Yamaçların sarılığı manzaranın güzelliğine ayrı bir haşmet verir.

Çanakkale Avrupa ile Asya'yı ayıran bir boğaz olduğu halde İstanbul boğazı bu iki kıtanın temas bölgesidir. Boğazın bu rolü tarih çağları boyunca devam etmiştir. Hisarlık kazıları, prehistorik ve protohistorik devirlerde Asya'dan Avrupa'ya, doğudan batıya yönetilmiş göçlere ait bir çok belgeler vermiştir.

Ege bölgesi Doğuda yüksek sırt halinde yükselen arazi ile iç Anadolu'ya bağlanır. İç Anadolu'dan batıya doğru bir eşik mahiyetinde olan bu sırtlar üzerinde güney-doğuda Afyonkarahisar yakınlarından başlamak üzere Emir dağı, Türkmen dağı, Domaniç dağı, Uludağ adlariyle anılan dağlar dizilmişlerdir. Bunların önünde yani dış tarafta ikinci bir dizi halinde Afyon güneyinde Sandıklı dağları, Uşak'ın kuzey-doğusunda Murad dağı, Eğrigöz dağı uzanırlar. Bu dağlar arasında vadilerle yarılmış, geniş düzlük, güney-batıya doğru, Uşak-Gördes arasında genişlemek suretiyle Ege denizine doğru açılan vadilere kadar uzanır. Bundan sonra başlayan Ege bölgesi, Gediz, küçük ve büyük Menderes ovalarına ayrılır. Bunlardan Gediz ovası kuzeyinde Yunt ve Kozak dağları yükselirler. Gedizle küçük Menderes vadileri arasında Bozdağ'lar, küçük Menderes ve büyük Menderes vadileri arasında Aydın dağları ve nihayet daha güneyde Menteş dağları bulunmaktadır.

Ege bölgesi dağları, çok yerde girintili ve çıkıntılı olan kıyıya dikine inerler. Kıyı girinti ve çıkıntılarının en önemlileri, Edremit, Çandarlı, İzmir, Kuşadası, Mandalya ve Kerme (Seramicus) körfezleriyle Karaburun ve Datça yarım adalarıdır.

Ege denizine dökülen ırmakların önemlileri Bakır çayı, Gediz (Hermos) küçük ve büyük Menderes (Maeander) lerdir.

Gediz ırmagı, iç batı Anadolu düzlükleri üzerinde yükselen Murad dağından çıkar, güney-batıya doğru düzlükler arasında akarak nihayet Salihli karşısında Adala'da ovaya girer. Burada

Alaşehir suyunu alır. Manisa yakınında kuzeyden Akhisar ovasından gelen Kum çayını alarak İzmir körfezine dökülür.

Küçük Menderes, Bozdağdan çıkar, Ödemiş, Tire ve Torbalıdan geçerek Kuşadası koyuna dökülür. Büyük Menderes, ana kaynağını Dinar yakınından alır. Sonra Sandıklı civarından gelen ayrı bir kol ile birleşir. Pamukkale ve Sarayköy yakınlarında geniş ovaya girer. Nazilli, Aydın ve Söke önünden geçtikten sonra Akçay ve Çine çaylarını alır. Eski Milet (Miletos) harabeleri önünden geçerek denize dökülür.

Ege kıyılarındaki körfezlerden bazıları zamanla bu ırmakların getirdikleri aluviyonlarla dolmuşlardır. Eski çağların meşhur Efes şehri, vaktiyle küçük Menderes'in denize döküldüğü yerde idi. Fakat ırmağın getirdiği aluviyonlar, zamanla bir delta vücuda getirdiğinden, şehir harabesi şimdi kıyıdan 7-9 km. kadar içeride kalmıştır. Vaktiyle yine deniz kenarında olan eski Milet şehri de büyük Menderes'in getirdiği aluviyonların teşkil ettiği delta ile kıyıdan uzaklaşmış, içeride kalmıştır. Elli küsur yıl önce Gediz'in yatağı da değiştirilmemiş olsaydı, İzmir limanının da aynı akibete uğrayacağı muhakkaktı.

Batı Anadolu dağları çok yerde kıyıya paralel olmadıklarından, yağmur getiren rüzgârlar daha kolaylıkla iç taraflara sokulurlar. Bütün bölgede yağmur miktarı, ortalama yarım metre ile bir metre arasında oynar. Yazlar nisbeten kurak, kışlar ise yağışlıdır.

Ege kıyılarında az çok Akdeniz iklimi hüküm sürer; buralarda iklim lâtif, ışık parlaktır. Batı kıyılarında hararet derecesi, ortalama 15-18° dir. Yazlar sıcak, kışlar da ılık olur. Fakat, Balkanlar üzerinden gelen rüzgârların İstanbul'dan İzmir'e kadar olan kıyı bölgelerine soğuk dalgalar serptiği de nadir değildir.

Batı bölgesi, kuzeyin Karadeniz iklimi ile güneyin Akdeniz iklimi arasında bulunduğundan, kuzeyde yarı yarıya Bitinya, güneyde ise Likya iklimi hüküm sürmektedir.

Yukarıda Misya, iklim ve arızalar bakımından yarı yarıya bir kuzey bölgesidir. Buna Avrupa ile Asya'yı ayıran boğazlar hattını da katmak lâzımdır. Aşağıda sahillerinin teşekkülü ile Likya'dan ayrılan Karya, ortada ise güzel vadileri, gururlu

dağları, zengin İyonya kıyılariyle muhteşem Lidya bulunur.

Edremit körfezinden Simav'a hâkim Demirci dağına ve oradan da Bilecik alanından aşağı Sakarya'ya kadar uzanan Misya, birbirinden ayrı iki tip manzara gösterir. İçerisi yani asıl Misya, yüksek ve güç nüfuz edilir bir yerdir. Dağları dalgalı ve orta yüksekliktedir. Burada geniş aşınma yüzeyleri görülür.

Umumî olarak bu yüzeylerin yükseklikleri de fazlacadır. Kuzey'de 2550 metre yükseklikte olan Keşiş'in billûri kitlesi kuzey kanadında bir kaç buzul (glacier) sirkleri ihtiva eder. Batıda kesif ve çirkin İda kitlesi gelmektedir. Yüksekliği 1770 metre olan bu dağın tepesi az arızalı bir yayladır.

Turova çevresi de dahil olmak üzere Misya, yüksek, kesik, güç nüfuz edilir bir bölgedir. Bu yüksek arazi ile hâlâ hissedilen Pontos ikliminin tesiri, bu bölgeyi nemli ve ağaçlı bir ülke haline getirmiştir. Burada yağmur oldukça boldur. Güney'de çam, gürgen ve kayın ormanları vardır. Toprak, tarıma elverişlidir. Boraks, kurşun, krom gibi madenleri vardır.

Fakat en eski zamanlardanberi, belki boğazların temin ettiği elverişli geçit yüzünden, Misya, küçük Asya'nın en kenarda kalmış bir bölgesidir. Misya'nın kenarda kalışında, kıyılarındaki girintilerin Lidya'da olduğu kadar içerilere girmemiş olmasının da büyük etkisi olduğunda şüphe yoktur. Çünkü Misya sahillerinde, ancak batıya doğru açılmış bir kaç koy bir yana bırakılırsa, burunlar, yarımadalar ve adalar pek azdır. Hele Turova kıyıları tabiî limanlardan tamamiyle mahrumdur. Doğrudan doğruya kuzeye bakan Turova kıyılarının mühim bir kısmında sert bir iklim hüküm sürer. Buraları âdeta İstanbul iklimini andırır. Elverişli limanların bulunmaması yüzünden buralarda çok eski zamanlardanberi mevcudiyetlerini muhafaza edebilmiş şehirler yoktur. Eski şehirlerden Abidos, Sigea, Antondros, Dardanos ve Troas yeniden ihya edilmemişlerdir. Turova onbeş asırdanberi bomboş harabe halinde kalmıştır. Ege bölgesinin eski halkı, deniz münakalesine elverişli olmayan bu kıyılara yerleşmek istememişlerdir.

Lidya Simav dağlarından Karya masifine, denizden Uşak ve Dinar'ın Frik yaylalarına kadar uzayan bölge, batı küçük Asya'nın en tenevvülü parçasıdır. Burası büyük tezad-

ların çarpıştığı büyük ve çıplak dağlarla, deniz girinti ve çıkıntılarının kavuştuğu, zengin ovalarla yüksek çıplak alanların kucaklaştığı bir bölgedir. Akdeniz semasının göz kamaştıran ışığı altında bulunan Lidya, dağlık masifler, aluviyonlu çöküntü ovaları, zengin sahiller olmak üzere üç kısma ayrılabilir:

Kristal kayalı Lidya-Karya kitlesinin güney kenarları mermerdir. Kuzey ve batıda eojen teressubatı ile indifai kayalarla Ege iltivaları göze çarpar. Üçüncü devrin sonuna doğru yükselmiş olan bölge, batı-doğu çöküntülerle, aynı yönde bulunan paralel bloklara ayrılmıştır. Bunlar Madara, Yund dağı, Sipil, Tmolos, Messogis büyük kitleleri ile Sisam-Nikaria şeridini teşkil etmişlerdir. Kuzey-güney sıraları ise sahilin şekline daha fazla tenevvü vermişlerdir.

Muahhar dikey hareketler neticesi olarak, yükselmiş bloklar halinde bulunan bu dağlar, yumuşak ve sert şekiller arasında tezadlar arzeder: Çöküntü vadilerine doğru inen yamaçlar, çok kere gayet kuvvetlidir. Yamaçları korkunç dere vadileriyle çizilmiş olan Mykal dağı, birdenbire 1360 metre yükselir. Messogis ise bir yarıkla birdenbire 1200 metre iner. Tmolos dağı (Bozdağ) da birdenbire bin metre yükselen Ödemiş ovasına hâkimdir.

Bu korkunç yarık yamaçlarının üst tarafında geniş ufkî yüzeyler, çok serpilmiş vadiler, gayri muayyen su ayrımı hatları bulunmaktadır.

Dağların teşkil ettiği büyük setler arasında Kaykos, Hermos, Kayostre, Menderes adlı doğu-batı istikametinde uzayan ovalar ile Akhisar ovası Lidya'nın zengin bölgelerini teşkil ederler. Buralarda sık sık vukubulan depremler bu ovaların çöküntü ile vücuda gelmiş olduklarını ve yerleşmenin henüz tamamlanmamış bulunduğunu göstermektedir.

Fakat, istikrarsızlıklarına rağmen bu ovalar, en elverişli vasıflar arzederler. Gayet iyi olan topraklar, dik yamaçları aşındıran derelerin getirdikleri aluviyonlarla durmadan artmaktadır.

Bu münbit toprakların verim kudretini arttıran suları masiflerden inen küçük vadiler ve yamaçlardan fışkıran kaynaklar temin ederler. İklim de, yazın sıcakları, kışın yumuşaklık ve rutubeti ile buna yardım etmektedir. Bütün bunlar, bu ovaları Anadolu'nun en münbit ve en tenevvülü mahsul veren fe-

yizli bölgeleri haline getirmiştir. Hermos ile Menderes vadileri, Anadolu yaylasına girmek için eski zamanlardanberi kullanılan büyük yollardır. Bu yollar Suriye'ye, Mezopotamya'ya, İran'a ve daha ötelere gidiyordu.

Bu ırmakların uzun ve biçimli çöküntüler teşkil eden vadileri, Anadolu'nun içerilerine kadar gittiğinden Frik yaylası sularının bir kısmını alırlar. Daha dolambaçlı olan sert dirseklerle ilerleyen Hermos, Kütahya çevrseine kadar yükselebilmiştir. Daha dolambaçlı olan Menderes Pisidya havzasına kadar yükselmiştir, buranın bazı göllerini boşaltmaktadır. Hermos, Manisa'dan sanra çökmüş havza'nın içinden çıkabilmek için bir aşınma bogazı kazmak zorunda kalmıştır.

Lidya'nın iç kısımlara ulaştırma bakımından çok iyi yönelmiş olan vadileri, sahil bölgenin inkişafında büyük bir amil olmuştur.

Her şey Lidya sahillerinin teşekkül bakımından çok eski olmadıklarını, arızaların genç olduklarını gösteriyor. Bu hal, biri faydalı diğeri zararlı iki netice vermiştir. Faydalı netice sahilde girinti ve çıkıntıların başka yerde görülemiyecek kadar çok olmasıdır. Bu hal, iki tektonik istikametin, yani Erythree yarımadasının, Sakız adasına doğru uzayan iltivasiyle Foça burnunu, İzmir Çandarlı körfezlerini husule getirmiş olan doğu-batı çoküntüsü istikametinin birbirlerine rastladıklarından ileri gelmiştir. Bu iki iltivanın karşılaşması, tabiatiyle kıyılarda son derece tenevvülü teşekküller, derin girinti ve çıkıntılar, burunlar, koylar, limanlar, barınaklar vücuda getirmiştir. Barınılacak yerlerin sayısını arttıran bu elverişli şartlara, taban seviyyesinin müsbet hareketi de çok yardım etmiştir. Çünkü toprak hareketlerinin vücuda getirdiği kesiklikler, bu parçalanmış bölgenin her tarafına deniz sularının sokulabilmesine yol açmış, Ayvalık takım adalarını ayırmış, kıyıya yakın sayısız ada ve adacıklar teşekkülüne sebep olmuştur.

Bu kıyıların genç teşekküllü oluşunun zararı, ırmakların getirdikleri aluviyon kitlelerinin büyük bir süratle körfezleri doldurmalarında belirmektedir: İzmir körfezinin dörtte birini Gediz'in deltası işgal eder. 1886 da nehrin yatağı açık denize çevrilmemiş olsaydı, belki bugün İzmir körfezi gemilerin girip çıkmalarına elverişli olamıyacak bir hale gelmiş olurdu. Evvel-

ce de söylediğimiz gibi, Menderes'in getirdiği aluviyonlar eski Milet şehrinin sahil kordonundan 7 kilometre içeride kalmasını intaç etmiştir.

Bu aluviyonlarla Latnik körfezi, birtakım hastalıklar yatağı olan bataklıklara çevrilmiştir. Kayosti ırmağının getirdiği aluviyonlar ilk çağlarda Efesos'da dikkate değer süratte değişiklikler yapmıştır. Tarih öncesi zamanlarda burada deniz şimdiki demiryolu köprüsü ile Ayasoluğ (Selçuk) tepesine kadar uzanmakta idi. Arthemis çağının Efesos'u, burada bulunuyordu. Altı asırlık bir zamanda bu küçük ırmak 9 kilometrelik bir körfezi tamamiyle doldurmuştur.

Sahil bölgesi, bitki bakımından da birbirlerinden farklı manzaralar arzeder. Hykal ve Alaman gibi hali ve vahşi dağların, aşağı Menderes ovası gibi yarı tuzlu ovaların yanında, son derece münbit kalabalık insan kitleleri besliyen tepeler bulunmaktadır.

Eski zamanlarda Lidya kıyılarındaki limanlardan hepsi işlek oldukları halde ulaştırma, ekonomi ve ticaret, gemicilik şartlarında vukua gelen esaslı değişmeler neticesi olarak bu limanlardan hemen hepsi sönmüş, yerlerini İzmir limanına bırakmışlardır. Vaktiyle Erythree yarımadası, Klazomenae, Erythree, Teos, Labidos, Kolophon (Kolofon) gibi limanlarla çevrilmiş bulunuyordu. Bunların hepsi şartların değişmesi yüzünden, ortadan kalkmış, rolleri İzmir limanına geçmiştir. İlk çağda Gediz kenarındaki Foça'nın İzmir'den baskın olduğuna şüphe yoktur. İzmir, kendisini hinterlanddan ayıran dağlarla çerçevelenmekte ise de, Lidya büyük şehirlerinin ve yaylasının menfezlerinde bulunmak bakımından, hepsi için mahrec rolünü görmetedir.

Karya

Batı Anadolu'nun güney ucunu teşkil eden Karya bölgesi, kayalı bir masife dayandığından, kıyıları Likyada olduğu gibi, içerilerin sert ve kendi üzerine kapalı hayatından tamamiyle ayrılmıştır. Karya sahilleri, Poseidon burnundan küçük Asya'nın en güney noktasına kadar devam eder.

Bu kıyılar küçük Asya'nın en çok kesik ve parçalanmış sahilidir. Burada kıyılar Anadolu'nun başka sahillerinde görülemiyen bir tenevvü ve taazzuv arzetmektedir. Bu sahiller, bir çok küçük koy ve limanları olan iki büyük körfez halindedir. Eski zamanlarda bu limanlar, gemiler için barınak vazifesini

görüyorlardı. İki körfezden kuzeydeki Tassus körfezi içinde bugün Asıkale denilen yerde meşhur Yassus şehri bulunuyordu. Bu hal Karya'da dimdik ve düz hat üzerinde inkişaf eden çömleklerin daima iltivalarla karşılaşmalarından ileri gelmiştir; Likya iltivalarının dik bir surette Karya'da denize inen kuzey uçlarından biri bir sürü adaler vücuda getirmiş, diğerleri ise acaip bir şekil arzeden Knid (Knidos) yarımadasında yılankavi uzanmışlardır. Kos (İstanköy) körfezinin kuzey-kenar sınırını teşkil eden çökme, düz bir hat istikametinde ilerler. Yarı kristal kalker masifleri, burada güzel kayalar şeklinde denize iner. Bu çökmeler, volkanik belirtilerle beraber bulunmaktadır.

Halikarnas (Bodrum) yarımadası hemen hemen tamamiyle tüf ve andozitten teşekkül etmiştir. Nisyros adası bir volkan kraterinin bakiyesinden başka bir şey değildir. Burada 1872 de bir sıcak su ile siyahımtrak çamur indifaı vukubulmuştur. Bundan sonra Milet'e kadar sahiller, çökmeler ve denizin içerilerine doğru girmesiyle tamamen veya yarı ayrılmış kara parçaları, yani adalar ve yarımadalar şeklini almışlardır.

Bütün bu Karya kıyılarında çok yumuşak kışlar, sıcak fakat deniz meltemeleriyle itidal kazanmış yağışsız yazlar, yani tam bir Akdeniz iklimi hüküm sürer. Arazi kabili nüfuz kalkerlerle volkanik kayalardan teşekkül etmiş olduğundan kuraklık sürekli olur. Yağmur düştüğü zamanlarda da arızalar yüzünden sular süratle akarlar. Bu sebepten feyezanlar da nadir değildir.

Mekri'den Milet'e kadar yarım adalarla çevrilmiş körfezler, köyler pek fazladır. Fakat, her tarafta sahile yakın yüksek dağlar, içerilerle ulaşmayı kestiklerinden bu liman ve koyların ticaretce büyük rolleri yoktur. Çünkü kıyılar, limanları besliyecek bitkiler yetiştirememektedir. Bunun içindir ki tarih boyunca Karya'lılar korsanlıkla geçinmiş, komşu devletlere hatta Mısır Firavunlarına aylıklı asker vermek suretiyle yaşamışlardır.

Karya'nın sahil bölgesinde yalnız Bodrum yarımadasının ucu münbit ve iyice meskûnder. İlk çağlarda burada kurulmuş olan Halikarnas bugünkü Bodrum'da varlığını yaşatmıştır. Karyanın en eski büyük şehri olan Halikarnas Kos

(İstanköy) adasına karşı geniş bir körfez içindedir. Strabon buranın büyük bir muhacir kafilesi başında gelen Antes tarafından kurulmuş olduğunu söyler. Milâttan 353 yıl önce ölen Karya kıralı Mosol yerinin tabiaten müstahkem olmasından hükûmet merkezini Milâs'dan buraya nakletmiş, bu zamandan itibaren Halikarnas Karya kırallığının başkenti olmuştu.

Halikarnas ilk çağlar boyunca abideleri, hayret veren güzellikteki sanat eserleriyle o zamanki medenî dünyada büyük bir şöhret kazanmıştır. Büyük sanatkâr Leokhares'in yaptığı Akrolit tarzındaki muhteşem büyük heykel, Halikarnas tepesindeki Mars tapınağını süslüyordu. Tepenin sağında Venus ve Markus tapınakları, solunda ise kıral Mosol'un sarayı bulunuyordu. Kıral Mosol'un, sonraları bütün Roma İmparatorluğunda hayranlıkla anılan mezarı da burada idi. Mermerden son derece güzel tertibatı ihtiva eden bu mezar, oMsol'un karısı ve kız kardeşi olan, ve kocasından sonra yerine geçen kıraliçe Artemis tarafından yaptırılmıştı. Bu muazzam ve pek güzel olan anıtı, o zamanın en büyük sanatkârları İskobas, Priyaksis, Titmone, Leokhares gibi üstatlar vücude getirmişlerdi.

Bodrum yarımadası ucundaki Knid şehri milâttan yediyüz yıl öncesindenberi tanınmıştı. Heykeltraş Praksitel'in şaheseri olan "Venus Neopluken„ buradaki Venus tapınağında bulunuyordu. Plinius'un rivayetine göre Romalılar devrinde dünyanın her bucağından birçok ziyaretçiler bu güzel heykeli görmek için Knid'e kadar geliyorlarmış. Bitinya Kıralı Nikomet şöhretini duyduğu bu sanat abidesini elde etmek için Knid'lilere pek çok para teklif etmiş, fakat onlardan memleketlerinin şerefini para ile satamıyacakları cevabını almıştı. Bu şehirdeki oyun meydanı, halâ hayretle seçilebilmektedir.

Karya'nın iç tarafları, yükseklik, toprağın cinsi, arızaların çokluğu yüzünden insanlar için az barınılır bir haldedir. İç masif nisbeten yeni yükselmiş, az parçalanmış bir yayladır. Burada yağışlar oldukça boldur. 1000 metre yükseklikteki tepelerde sık ormanlar veya fundalıklar bulunmaktadır. Ağaçlı yaylalar da adacıklar halinde, hububat, susam ve tütün tarlaları, üzüm bağları ve zeytinlikler vardır. Susuz kalker yüzeyler üzerindeki ormanlar yüzünden, sahile doğru münakale pek

güçtür. Bu sebepten ticaret yolları suların aktığı Menderes havzasına doğru yönelmiştir.

Karya, eski çağların sanat anıtlariyle tanılan bölgelerinden biri idi. Vaktiyle Karya'nın merkezi ve Kıral Mosol hanedanının menşei olan Milasa (Milas), beyaz mermerleri ve çamları bol olan dağlarla çevrilmiş münbit bir ova da kurulmuştu. Eski çağların şaheserlerinden sayılan Milas mezarı ile Labranda şehrindeki Jupiter tapınağı, Romalılar devrinde pek büyük şöhret almışlardır. Milas'tan Milet'e giden yol üzerinde harabesi görülen "Mendelya =Kızılcık„ taki Korint üslûbu tapınak, büyük bir sanat abidesi idi.

Karya'nın kuzey—doğu bölgesinde Kadmos (Babadağı) eteğinde, içinden birçok su kaynakları fışkıran sulak bir ovada kurulmuş olan Afrodiziyas (Geyra) çok kıymetli sanat eserlerini ihtiva ediyordu. Buradaki büyük Venus tapınağı, Ege bölgesinde, hatta İtalya'da büyük bir şöhret almıştı. Eski çağların şaheserleri sırasında bulunan bu tapınağın mermer sütunlarından payedar olanlar halâ hayranlıkla temaşa edilmektedir. Burada üzerlerinde temaşasına doyulmıyan kabartma resim ve süsler bulunan birçok da lahidler bulunuyor.

Halikarnas körfezinin ağzındaki Kos adası, adı ilim tarihinde unutulmıyacak olan Hippokrates'in vatanı olmakla meşhurdur. Yapanların mahareti eski çağlarda dillerde destan olan meşhur Eskülap tapınağı bu adada bulunduğu gibi, Hippokrates'in altında ders verdiği rivayet edilen, muhiti dokuz metreyi geçen içi kof büyük çınar ağacı ile, Hippokrates çeşmesi denilen kaynak da bu adadadır.

Güney Anadolu Fırat'tan Karya'ya ve Akdenize doğru iki geniş körfez resmeden iki dağ dizisi, Anadolu yaylasının güney kenarını teşkil etmektedir. Güney Anadolu ötedenberi batıdan başlamak üzere Likya, Pamfilya ve Kilikya bölgelerine ayrılmaktadır. Yurdumuzun, şimdiye kadar kenarda bırakılmış, her bakımdan ihmal edilmiş olduğundan aydınlarımızca hemen hiç bilinmeyen bu parçaları, vatansever bilginlerimiz için geniş ve çok zengin bir araştırma ve inceleme alanıdır. Hele daha çok ihmale uğrayan Likya, Pamfilya sitelerinde saklanan eski medeniyetlerin sanat eserleri, arazilerinin bünyesi, ormancılık, tarım, ekonomi ve ticaret hayatlarının istikbali bakımından vakit

geçirmeksizin esaslı tetkikler yapılması gereken bölgelerdir.

Güney Anadolu, başka istikamette olan Likya dağlariyle batıda birleşen Toros kavsinin hâkim olduğu yerlerdir. Her iki istikamet Pisidya'da kavuşur.

Fakat Pisidya, daha alçak dağları, kapalı havzalar teşkil eden büyük çöküntüleri, kuru iklimi, hemen hemen bozkır vasfını taşıyan bitki örtüsü ile yaylanın bir parçası sayılmak icabeder.

Malatya ile Mekri (Fethiye) körfezi arasında 900 kilometrelik bir uzunlukta olan güney dağları, içeri ile güçlükle muvasalası olan sarp yamaçlariyle danize hâkimdir. Güney dağları Karadeniz kıyısındaki dağlara nisbetle daha dar, daha yüksek ve daha kavislidirler. Kıyı dağlık şeridi de burada daha dardır.

Güney-batıda Likya, kalın, büyük bir dağ kitlesi teşkil eder. Güney-doğuda orta Toros, Maraş'ın gerisinde Amanos ve Kurddağı iltivalarına yapışmakta, böylece Malatya ile Gerger arasında Fırat'a geçit veren, boğazlar bırakan büyük kitleyi teşkil etmektedir.

Akdeniz kıyılarına paralel olarak yayılan bu dağ dizilerine genel adla Toros'lar denilir. Bunların hemen hepsi yüksek zirveleri, geniş kalker düzlükleri ihtiva ederler. İçerilerine güçlükle girilebilen ormanlarla örtülüdürler.

Likya masifini teşkil eden dağlar, sık kalker iltivalardan teşekkül etmiş bir hüzme halindedir. Araya kırmızımtırak kümbetlerden teşekkül eden serpantinler de girmektedir. İltivalar arasında kil, marn-aluviyon gibi bir takım yeni rüsûpların yığılmış olduğu havzalar da vardır. Likya uçurumlar, yeraltı ırmakları, büyük düdenler bölgesidir. Yüksek kayaları, büyük ormanları yüzünden hariçle muvasalası kesik bir kale halindedir. Bu sayededir ki eski tarih boyunca Likyalılar önce Hatti'lere, sonra Frik'lere ve Lidya'lılara karşı koymuş, bağımsız yaşamakta devam edebilmişlerdir.

Toros'un dağınık şubelerini ayrı ayrı mütalea edebilmek için, bunları batı, güney ve doğu Toroslar adlariyle ayırabiliriz: Batı Toroslar, sahile dik birtakım yüksek zaviyeler teşkil eder-

ler. Bunlar Antakya körfezinin iki tarafından uzanarak kuzey ve doğudaki göller çevresinde birbirlerine yaklaştıkları halde, güney-doğu istikametinde birbirlerinden uzaklaşırlar. Elmalı civarındaki Beydağı ile Afyon bölgesindeki Sultan dağları, kuzeye doğru uzanan diziler vücuda getirmişlerdir.

Orta Toroslar, İçel bölgesinde vadilerle derin yarılmış yüksek ve kireçli yayla ile başlayarak kuzey-doğuya gidildikçe yükselen tepeler ve dağlar şeklini alırlar. Bunlardan Küçüksudan ötede daralan yaylanın kuzey kanadından başlayan dağ dizisi, asıl Toros'u teşkil eder. Kilikya denilen yayla, yüksekliği çok yerde iki bin metreden fazla ve ufkî kalmış miosen kalker tabakalarından teşekkül etmiş muazzam bir karstik tabelâdır. Bu tabakalar arasına marnlı yataklar girmektedir. Bunlar düzleşmiş Toros iltivaları üzerine yerleşen teressübattan ibarettirler. Burada hiç bozulmamış yüzeyler birdenbire kesilirler. Lamasu boğazı 50 km. boyunca, bazan 800 metre yüksekliğe çıkan dik dağ duvarları arasından geçer.

Orta Toroslar İçel bölgesinde derin vadilerle yarılmış yüksek ve kireçli yayla ile başlayarak kuzey-doğuya gidildikçe yükselen tepeler ve dağlar teşkil ederler. Bolkar dağı ile Aladağ bunlardandır.

Kilikya ovasına inen ırmaklar Torosları dört beş parça halinde yarmışlardır. Fakat, kalker masifleri içinde açılan bu yarıklar, korkunç ve içine girilemeyen boğazlar teşkil ederler. Zamanti ve Körkün, hiç bir ilim adamının henüz incelememiş olduğu yarıklar açmışlardır. Çakıt ırmağı, bazan 1500 metre derinliğe, hatta kömürlü kalkerlere kadar inen dolambaçlı bir yol açmıştır. Demiryolu, kestirmeden götürülmek için, bir çok köprü ve tünellerle buradan geçirilmiştir. Biraz daha batıda Bolkar ve Aladağ dizileri arasındaki kalkerlerden geçen Karasu (Cydnus) ırmağı Kilikya kapısı denilen meşhur Külek boğazı geçidini kazmıştır.

Toros orta çökme devrinde hasıl olan bu büyük geçit boyunca, uzayan birleşme hattı, Ereğli'den yahut eski Tyana'dan kalkanların kolayca, hafif meyillerle Çakıt'e karışan suların kaynaklarına varmalarına elverişli bir alan teşkil eder. Bizans'ın meşhur Lulon kalesi bu kaynaklar bölgesinde idi. Müslüman

akınlarını İstanbul'a kadar tepeden tepeye ziyalarla bildiren alarm işaretleri, bu Lulon kalesinden başlardı.

Kapadokya veya Likaonya yaylalarından gelen yol, Çakıt suyunun açtığı Akköprü boğazını geçtikten sonra Ulukışla tepelerinin içlerine ve Ulukışla'dan itibaren dağlar arasına girer. Birtakım sırtları aştıktan sonra geçidin kuzey tarafındaki medhali üzerinde bulunan yüksek yaylalı Pozantı'ya gelir. Pozantı'dan Karasu (Cydnus) ırmağının kalkerleri yiyerek açtığı yatak, derin Külek boğazının ağzına kadar otuz km. boyundadır. Bundan sonra iki taş duvar arası gibi dar boğaza girilir. Tabiatın ihtişamlı olduğu kadar da korkuç manzaralarını kapasayan ve aşağı yukarı on metre genişlikte olan bu yol birinci cihan harbine kadar iç Anadolu ile Kilikya - Suriye arasında tek geçit idi. Bu dar boğazı gördükten sonra İskender bile güzel taliinden dolayı kendi kendini tebrik etmişti.

Milattan 1650 yıl önce kuzey Suriye ve Mezopotamya'yı istilâ etmek üzere orta Anadolu'dan hareket eden Hatti kıralı Murşil I büyük ordusunu bu boğazdan götürmüş olduğu gibi, M. Ö. 1284 tarihinde Mısır firavunlarından Ramses II ile Kadeş önlerinde çarpışan büyük Hatti kıralı Muvatalli de ordularını buradan Suriye üzerine yürütmüştü.

Orta zamanlarda Külek boğazından geçen Haçlılar tarafından üzerlerine haç işaretleri kazılan kayalar üzerine kurulmuş bir şato, bu havzaya hâkim bulunmaktadır. Boğazlar içinde kaybolup giden Çakıt'tan ayrılan yol, Tekir boğazından geçmek suretiyle uzunluğuna çökmeyi takip eder. Hükümdarına isyan eden Mısır valisi Mehmet Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşa, Suriye üzerinden gelerek İstanbul'a yürümek için ilerlerken, bataryalarını bu boğaza yerleştirmişti. Yol bundan sonra ağaçlı Derbend havzasından geçerek, kapılar geçidi denilen Külek boğazına girer. Bunun en dar kısmı yüz metre kadardır.

Orta Toros'lar aksamından Seyhan ve Ceyhan ırmakları arasında, Tahtalı dağlarla Binboğa dağ dizileri bulunmaktadır. Bütün bu dağlar, güneyden kuzeye doğru uzanırlar ve doğu

Toros'lar veya Anti-Toroslar diye ayırt edebileceğimiz doğu bölgesindeki dağlarla birleşirler.

Güney Anadolu dağlarından çıkarak Akdenize dökülen akar sulardan batıda Fethiye körfezinin iki tarafından denize akan Dalamen çayı ile Akçay (Kocaçay) ve bunların doğusundaki Mire çayı ve Alakir çayı gibi, bazıları nisbeten kısa boylu sulardır. Fakat Antalya kerfezine dökülen Aksu ile Köprü-suyu'nun kaynakları çok içerilerdedir. Silifke yakınında denize dökülen Göksu'nun kaynağı da içerilerde Taşili yaylasındadır. Anadolu dağlarından çıkarak denize dökülen ırmakların en önemlileri Seyhan ve Ceyhan ırmaklarıdır. Bunlardan Seyhan (Sarus) ırmağı, Zamanti adiyle uzun yayladan çıkar, Toros dağlarının doğu yamaçları boyunca güneye doğru iner. Doğudan gelen Görkün ile birleşerek Adana ovasına girer, Mersin körfezinden denize dökülür.

Ceyhan (Pyramus) ırmağı ise, orta Torosların doğu bölgesinden çıkan üç kolun Elbistan yakınlarında birleşmelerinden vücude gelir. Maraş yakınlarından geçer. Kuzey-doğudan Adana ovasına girer; Misis tepeleri gerisinden bükülerek İskenderun körfezine dökülür.

Toros dağ dizileri arasında yer yer birtakım düzlükler vardır. Antalya düzlüğü bunların önemlilerindendir. Daha doğuda Seyhan ve Ceyhan ırmaklarının getirdikleri aluviyonların birikmesiyle meydana gelmiş olan Adana ovası bulunmaktadır. Bu ovanın güney-batıda denize doğru uzayan kısmına Çukurova denilir. Amanos dağlarının doğusunda, ortasında bir göl bulunan Amik ovası vardır.

Toros dağ sıralarına karşı bazı yerlerde paralel, bazı yerler de ise dik bir durumda olan Akdeniz kıyılarında yer yer girintiler, çıkıntılar, koylar, burunlar vardır. Bunlar arasında Antalya, Mersin ve İskenderun gibi büyük körfezler de bulunmaktadır.

Likya masifi ile Kilikya yaylası, kıyıda seyrüsefer için Karadeniz kıyılarından çok daha elverişli bir şekilde nihayetlenirler. Likya'da güneye yönelen iltivalar, sahile dik olarak ilerler. Bu yüzden Likya sahilleri girinti ve çıkıntı bakımın-

dan çok çeşitlidir. Yüksek kalker dağ duvarlarının sonunu teşkil eden ve bazen ada şeklinde uzayan sivri burunlar, rüzgârlara karşı iyice korunan koylar ve limanlar, meselâ, Likya'daki Mira, Antifilo koyları ile Kalamaki ve Mekri limanları ve nihayet Kastellorizo adaları bu suretle teşekkül etmişlerdir.

Taşlık Kilikya'da yayla 700-800 metre yükseklikte dik bir kaya ile denize hâkimdir. Bu kıyı umumiyetle düzdür. Fakat, taban seviyesinin yukarı doğru yükselişi, denize yönelen birçok vadiler doğurmuştur. Buraları deniz sularının hücumuyla birer koy ve liman halini almışlardır.

Likya masifi ile Kilikya yaylasının bu durumları, buraların denizle muvasalasını kolaylaştırmış olduğu halde, iç memleketler ile muvasalayı pek çok müşkülleştirmiştir. Bu durum Likya'da en ziyade eski Patara ile Anti-Felos arasındaki alanda görülür. Burada dağlar denize doğru dikine inmiş olduklarından Likyanın en sarp ve geçilmesi en müşkül kısmını vücude getirmişlerdir. Bu dağlar kalker cinsindendir, sahil uçurumlar çok cazib ve pek güzeldir. Likya kıyılarının olağanüstü girinti ve çıkıntıları, müthiş sarsıntılar, çökmeler, fışkırıp yükselmeler neticesinde husule gelmiş, bu suretle birbiriyle münasebetleri olmıyan koylar, limanlar, burunlar, adacıklar vücut bularak kıyı bu kadar çok arızalı olmuştur. Likya yamaçlarına, taşlık Kilikya ovası kayalarına tırmanan keçi yolları, ticaret münakalelerine hiç de elverişli değildir. Dereler, salların yüzdürme yoluyla nakledilmelerine elverişli oldukları yerlerde, yegâne nakil vasıtalarını teşkil ederler.

Bunun içindir ki çok eski zamanlardan başlayarak orta zaman sonlarına kadar arka bölgelerle muvasalaları yüksek kaya duvarlariyle kesilen, fakat tabiî melce olmak bakımından çok elverişli olan bu zengin kıyılar, yaşama vasıtalarını denizde arayan, karadan ancak barınak ve tahassun yeri olarak faydalanan korsanlara sığınak olmuştu. Mısır'dan batıya doğru yola çıkan ilk çağ gemileri, çok kere batı rüzgârları önünde Kıbrıs adasının arkasını dolaşmak zorunda kalıyorlardı.

Bu suretle buraları Anadolu'nun bu kıyılarında saklanan korsanlar için zengin bir av yeri oluyordu. Eski zamanlarda

Mira'da bütün doğu Akdenizde takdis edilen deniz tanrısı Poseidon'un bir tapınağı bulunuyordu. Bizans devrinde Ayanikola, bu eski tanrının yerine geçmiş, tapınak da bir manastır olmuştur.

Denizden gelen korsanlara karşı Likyalılar şehirlerini en sarp mevkilere kurdukları gibi, korsanlar da ganimetlerini kıyıların girinti ve çıkıntıları üzerindeki mağara ve şatolarda saklıyorlardı. Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğü güney kıyılarında ortalama senelik ısı 18-20 arasında değişir. Yazlar pek sıcak geçer. Durgun havalarda öğle üstü termometrenin 40 derecenin üstüne çıktığı olur. Böyle zamanlarda hava hemen daima açık, bulutsuz ve yağmursuzdur. Buralara kış geç gelir ve ılık geçer. Termometrenin sıfırın altına inmesi pek az görünen bir olaydır.

Bu bakımdan güney kenarları iklimi, insanlara kuzey dağlarının ikliminden daha az elverişlidir. İklimin başlıca unsuru olan yağmur, güneyde, Pontos kıyılarında olduğundan çok daha intizamsız, çok daha az elverişlidir. Güneyde yağmurlar ancak son baharda başlar; ilkbahara kadar sürer. Kilikya'da yağmurlu günlerin sayısı senede 40-50 gün arasında değişmektedir. Kış yağmurları çok kere sağanak halinde iner.

Kışları kar ancak yüksek dağ başlarına düşer. Ovalara, deniz kıyılarına kar düşmesi nadirdir. Yağdığı zamanlarda da yerde çok durmaz, erir, gider. Yağış miktarı, ortalama senede yarım metrenin üstündedir.

Güneyin dağlık mıntakasına gelince, buralarda iklim tezadlı ve serttir. Yüksekliklerin arzettiği tezadlar, üzerlerinde yaşayan insanların mevsime göre göç etmelerini icabettirir. Bitki örtüsü de iklimin bu tezadlı karakterini belirtmektedir.

Sahil boyunca medarlaraltı bitki örtüsü bütün ihtişamiyle görünür. Likya, Pamfilya ve Kilikya'da muz yetişmekte, hurma da büyümektedir. Fakat, hurma meyvesi olgunluğa erişemez. Ovalarda pamuk, şeker kamışı bolca yetişir. Portakal, limon, nar, zeytin ağaçları dağların alt eteklerini doldururlar. Öd ağacı, keçi boynuzu gibi ağaçların ormanları, ancak oldukca yük-

sek bir seviyeden itibaren görülür. Buralarda meşelerle çamın muhtelif türleri ve sedr'ler boldur. Fundalıklar ancak yüksek yamaçları örterler.

Lidya ve Pamfilya'nın eski halkını teşkil eden Kabali (Cabalie) ler, Solin ve Termil'ler, Basoniyen'ler, Miliyen'ler buralarda çok önemli bir medeniyet yaşatmışlardır. Bunların bıraktıkları şehir harabeleri kadar, mezarlıkları da hayranlıkla temaşa edilecek surette kıymetli sanat eserleriyle doludur. Bu kavimler şeklen birbirlerinden pek farklı kabartmaları ihtiva eden mezarlarını şehirlerin çevresindeki dağ ve kayalar içine oyarak yaparlardı. Buralarda yüksek kayaların böğründe yüzü ahşaptan zarif bir bina manzarası arzeden medfenler pek çoktur.

Likya ve Pamfilya halkı, büyük İskender'in buralara gelmesinden çok önce, bugün harabelerini hayranlıkla temaşa ettiğimiz şehirler kurmuşlardı. Bu şehirlerden Likya'dakilerin en büyüğü Mekri körfezinin iç kısmında kurulmuş olan ve kâhinleriyle şöhret alan Telmissos şehri idi. Herodot'tan öğrendiğimize göre Lidye kralı Krezus, Ahamenişler hükümdarı Kurus'a harp ilân etmeden önce, Telmissos kâhini ile istişarede bulunmak üzere Lidya'ya bir heyet göndermişti. Falcılığa çok önem veren Büyük İskender de Halikarnas'ı aldıktan sonra kâhin Aristander'den istikbalindi öğrenmek üzere Telmissos'a gelmiştir.

Bu eski şehrin harabesi, heyeti umumiyesiyle halâ bir azamet ve haşmet arzeder.

Mekri körfezininin güneyindeki Yediburundan sonra başlıyan Xanthus'un (Akçay veya Kocaçay) düz ve kumsal vadisinde birbirine yakın iki büyük harabe bulunmaktadır. İçeride Xantus, kıyıda Patara vardır, bir zamanlar Likya'nın başkenti olan Xantus'ta, Latan'a, Patarada ise Apollon'a tapılmakta idi. Xantus harabesinde beyaz kalker kabartmalar, beyaz kristal mermer anıtlar yerlere serilmiş olarak görülürler. Burada kalenin taşlıkları yanında üzerinde bir Likya kitabesi bulunan dikili taş yakınındaki Harpi'lar anıtı, başları kadın, bedenleri karakuş şeklinde yırtıcı pençeli üç periyi temsil etmektedir. Bu güzel kabartma eski bir mitolojinin ifadesidir.

Xantus'lular, Roma imparatoru Sezar'ı hançerledikten sonra Anadolu'ya kaçan meşhur Brutus'a kapılarını açmadıkları için, yakılan güzel şehirlerinde kadınları ve çocuklariyle beraber mahvolmuşlardır.

Eski zamanlarda Patara kâhini Delfi hâtifi ile bir tutuluyor, bunun kadar ona da inanılıyordu. Patara harabesi üzerinde büyük tiyatro ile tapınağın bakiyeleri buranın bayındırlığı hakkında bir fikir verecek kadar zengindir. Tiyatronun dış duvarları büyük taşlarla, tapınak duvarları ise, beyaz mermerlerle yapılmış ve pek pahalı malzeme kullanılmış olduğu görülüyor. Bu abidelerin Romalılar devrine ait olduğu, tapınağın ön sütunlariyle kapısında beliren Yunan-Roma tarzı mimarîsinden anlaşılmaktadır.

Likya'nın Xantus'tan sonra en kalabalık şehri Patara idi. Bu şehrin harabesi üzerinde görülen lahidler, anıtlar pek zengin olduğu gibi, tiyatrosunun tarzı mimarisi de, pek eski devirlere ait bulunduğunu anlatmaktadır.

Patara'dan doğuya doğru Likya'nın en sarp kısmını teşkil eden sahildeki Anti-Felos ile eski Likyalılardan kalan Felos (Filo) harabelerinde Likya mezarlarının en güzel örnekleri görülmektedir. Hele dağa oyulmuş dört köşe duvar içindeki Felos mezarlığı, son derece hayranlıkla temaşa edilecek bir abidedir.

Hıristiyanların en büyük azizlerinden sayılan Pataralı Sen Nikola manastiriyle şöhret alan Mira şehri de, Likya'nın eski sahil şehirleri arasında pek meşhur ve pek eski bir memleketti. Mira çevresinde Likya yazısiyle kitabeler bulunan dağlara oyulmuş mezarlar pek çoktur. Fenikeye altı km. mesafedeki Limira harabesi de az önemli değildir.

Halife Harunürreşit zamanında Arapların Mira şehrine kadar indiklerini ve imparator Nikefor'un saltanatının altıncı yılında Arap komutanlarından Ahmed'in bu şehri zaptettiğini Arap kaynaklarından öğreniyoruz.

Antalya körfezinin batı kıyılarında eski Likya'nın büyük şehirlerinden biri olan Olimpos harabeleri görülür. Çok eski olan bu şehri Romalılar aldıkları zaman, heykellerini ve hazinelerini Roma'ya götürmüş olduklarını Çiçeron'dan öğreniyo-

ruz. Meşhur Deliktaş mevkii ile Yanartaş bu bölgededir. Eski Khimaera (Tahtalı dağ) doğusundaki bir kayadan çıkan alev, pek eski devirlerdenberi biliniyordu. Yanar taşın çevresindeki kayalar şist ve serpantin taşıdır. Romalılar bu alevi tanrı Vulkan'a isnad ederek buraya onun adına bir tapınak yapmışlardı. Bu kıyılarda, Adova körfezi kenarında da eski Thaselis şehri harabesi görülmektedir.

Likya'nın aksine olarak her taraftan içerisine girilebilen Pamfilya, bu yüzden daima komşularının mukadderatına ortak olmuştur. Lidya kırallarını metbu tanıyan Pamfilya, sonra İranlıların birinci satraplığını teşkil etmişti. Vaktiyle Antalya körfezi batısında gül yağı ve güzel kokulu balsam çıkarmakla bütün Ege bölgesinde tanılan Phaselis'ten, yani bugünkü Deliktaş çevresinden doğuda Melas (Manavgat) çayı ötelerine kadar uzanan bölgeye Pamfilya adı veriliyordu. Toros'tan inen ırmaklarla Kataraktes, Kestros ve Eurimedon adlariyle üç kısma ayrılan Pamfilya'da batıda Olbia (Çarıklar), Adalia (Antalya), merkezde Perga, Sylleum, doğuda ise Aspendos ve Side adlarında altı büyük şehir bulunuyordu.

Bunlardan Obia'nın harabeleri bukünkü Antalya'nın sekiz km. doğusunda Arap çayı vadisindedir. M. Ö. II. yüzyıl ortalarına doğru Bergama (Pergamon) kıralı Attalos Philadelphos (M.E. 220-138) tarafından Attalya şehri kurulduktan sonra yavaş yavaş Olbia gerilemiş ve nihayet Bizans devrinde büsbütün sönmüştür.

Romalılar devrinde çok parlayan Adalya'da, imparator Adriyan devrine ait bir zafer takının enkazı bulunmaktadır. Selçuk'lular Karaman'a hâkim olduktan sonra denizle muvasalayı temin için, biri Alâiye'de diğeri de Adalya'da olmak üzere iki tersane kurmuş, burada yaptırdıkları gemilerle Akdenizde önemli rol oynamışlardır.

Antalya'dan sekiz km. mesafede akan Düden suyu, geçtiği yataklarda bıraktığı kilsî kabuk ile ötedenberi meşhurdu.

Döküldüğü yerde bıraktığı teressüplerle denize doğru sedler hasıl olduğundan, bugün suları bir çağlayan teşkil ederek denize boşalmaktadır.

Ağlasun ve Isparta çaylarının birleşmesinden doğan Aksu (Kestros) dan üç km. uzakta bir tepe eteğinde harabesi görülen Perga vaktiyle Pamfilya'nın en meşhur şehirlerinden biri idi. Kuruluşu çok gerilere giden bu şehirde tanrıça Diyana adına bir tapınak bulunuyordu. Strabon, Komana tapınağında yapıldığı gibi, burada da muayyen zamanlarda büyük törenlerle tanrıça heykelinin tapınaktan çıkarılarak gezdirildiğini haber verir.

Hiristiyanlık ananelerine göre Havarilerden Paulus ile Bernaba Kıbrıs adasından Perga şehrine gelerek halk arasında hiristiyanlığı yaymışlardır. Bilinemiyen sebeplerle halkın Perga'yı terkettikleri ve sonraları depremlerle binalarının yıkıldığı sanılmaktadır. Şehrin büyük tiyatrosu ile yarış yeri harabe arasında iyice seçilebilmektedir.

Perga kalesinden görünen konik tepe üzerindeki harabe de eski Sylleum şehri harabesidir. Şimdi burada Hasarköyü vardır.

Sylleum'un kuzeyindeki arızalı Kırkgeçid vadisinden Pamuk ovasına, buradan da bir yayla ve vadi yoluyla Petelisos harabelerine gidilir. Deniz seviyesinden bin metre kadar yüksek olan Pednelissos (Kızılcaköy) şehrinde ovaya açılan boğaz medhalinde Jüpiter'e mahsus bir tapınak harabesi bulunmaktadır.

Pamfilya'nın milâttan altıyüz yıl öncesindenberi meşhur olan Aspendus şehri, Perga ovasının sonunda bir tepe üstünde görülen Belkis (Balkız) harabesinin yerinde idi. Harabenin kalıntıları arasında Mimar Zenon tarafından yapılmış olan ve kapıları üzerinde Yunanca ve Lâtince kitabeler bulunan büyük tiyatro binası en çok dikkat nazarını çekmektedir. Tiyatronun yanında yine Zenon tarafından yapılan koşu meydanı da çok güzel seçilmektedir. Şehrin suyunu getiren kemerler hâlâ bakidir. Ovayı baştan başa kesmek suretiyle kavisli kemerleri ihtiva eden, kesme taşlarla yapılan bu muazzam su bendi İspendus'un üzerinde bulunduğu tepeye yaklaştığı zaman yükselerek bir sifon gibi suları nakletmekte idi. Heykelleri, müzeyyen ve muhteşem binalariyle, meşhur olduğunu eski Roma kaynaklarından öğrendiğimiz bu şirin şehir, Çiçeron'un ifadesine

göre, Prokonsul Verres tarafından soyulmuştur. Bu Romalı vali, şehirdeki en güzel heykeller gibi, o zamanlar pek meşhur olan rübab çalan heykeli de kendi evine götürmüştür.

İspendos yakınlarından akan Aksu Eurymedon'nun mansabında vaktiyle mevcut olan limanda, milâttan 469 yıl önce Kymon idaresindeki Atina donanması, üç yüz elli gemiden mürekkep büyük İran donanmasını mağlup etmişti. O zaman gemilerin girmesine elverişli bir liman olan Eurymedon mansabı, ırmağın getirdiği kumlarla bugün tamamiyle kapanmış bulunmaktadır.

Pamfilya'nın doğuda tabiî sınırını teşkil eden Melas (Manavgat çayı) ın mansabına gitmeden önce sahilde görünen ve eski Adalya denilen ıssız harabe, bir zamanlar korsan gemileriyle esir tacirlerinin kaynaştığı Side harabesidir. Side eski zamanlarda denizden gemilerle, iç bölgelerden kervanlarla dolup boşalan büyük bir ticaret şehri idi. Romalılar devrinde ise burası esir ticaretiyle şöhret almıştı.

Bir yarımada üzerine kurulmuş olan Side'nin kara tarafındaki büyük taşlarla yapılmış burclu surlarının bir kısmı hâlâ bakidir. Şehrin dört kapısından biri denize, üçü karaya açılıyordu. Büyük tiyatrosiyle tapınaklarının bakiyeleri bugün de ibretle temaşaya şayandır. Milâttan önce ikinci yüzyıl ortalarından itibaren inkişaf eden Antalya yavaş yavaş burayı söndürmüştür. Side'nin tamamiyle metrûk kalmasında, ahalisi azaldıktan sonra tamiri büyük masraflara muhtaç olan su bendelerinin yıkılmasının başlıca amil olduğunu tahmin edebiliriz.

Eski taksimata göre Melas ırmağının ötesinden itibaren Pyramos (Ceyhan) nehri yatağına kadar giden Kilikya başlar.

Eskiler Kilikya'yı batıda taşlık Kilikya, ve doğuda köylü Kilikya olmak üzere ikiye ayırıyorlardı. Taşlık Kilikya, verimli ve bitkili Pamfilya'ya hiç benzemeyen, çorak ve ormansız sahalardır. Pamfilya'nın mamur zamanlarında bura sahillerinde küçük korsan şatolarından başka şehir kurulamamıştı. Taşlık Kilikya, bugünkü Alâiye şehrinin on sekiz km. doğusunda kumluk bir dil ile karaya bitişmiş olan Coracesium burnundan başlardı. Kilikyanın bu sahillerine İmbarus dağının yırtık etekleri

hâkimdir. Denizden yükseklik 1600-1800 metre kadardır. Taşlık Kilikya kıyılarında korsanlığı kuran Diyodot Trifon'un şatosu bu dağda idi.

Romalı Pompeius tarafından yıkılan bu şatonun temelleri halâ görülmektedir.

Marcus Antonius, bir aralık buraları sevgilisi Mısır kıraliçesi Kleopatra'ya hediye etmiş, o da Toroslar'dan getirdiği sedr ağaçlariyle bu kıyılarda donanmasını arttıran gemileri yaptırmıştır.

Burada Selinus (Selinti) adındaki küçük ırmak kenarında harabesi görülen Selinus şehri, Roma imperatorlarından Trayanın Yahudilerin çıkardığı bir ihtilâli bastırmak üzere Filistin'e giderken öldüğü (117) şehir olmakla meşhurdur.

Buradan sonra sahilin en güney noktasını teşkil eden Anamur (Anemurium) burnu gelir. Burası, Antalya körfeziyle Tarsus koyunu ayıran sınırı teşkil eder. Burada eski Anemurium harabesi görülür. Taşlık Kilikyanın en meşhur şehri olan ve milâttan 300 yıl önce Selefkus Nikator tarafından kurulan Seleukia (Silifke) şehri, koyun 22 kilometre kuzeyinde, Göksu (Calycadnus) çayı üzerinde idi. Çevresindeki dağlara ve kayalara oyulmuş bir çok mezarlıklar vardır. Burada içine merdivenlerle inilen dağa oyulmuş büyük bir sarnıç vardır. Bugünkü Silifke, eski şehir hisarının bulunduğu tepenin yamacına bina edilmiştir.

İki küçük koy teşkil eden bir dağ çıkıntısı üzerinde görülen Corycus (Korgos) harabesinin onbeş km. kadar kuzeyinde Şeytanlık vadisindeki meşhur büyük mağara, geniş divanhanesiyle eski zamanlarda bir çok maceralara sahne olmuştu.

Lamos ırmağının doğu kısmı, köylü veya tarımlı Kilikya'yı teşkil ediyordu. Bu ırmak kenarında bugün hiç bir izi kalmamış olan Lamus şehri bulunuyordu. Romalılar buralara geldikleri zamanlarda Pompeius inkiyat ettirdiği korsanları bu civardaki Soli şehrine yerleştirmiş ve buraya Pompeipolis adını vermişti.

Burası Mersin şehrinin on beş km. batısındaki Mezitli köyü yerinde bulunuyordu. Limanı kavis şeklinde iki dalga kıranla mahfuz bulunmaktadır.

Bitkili Kilikya'nın en büyük şehri Tars (Tarsus) idi. Eski Yunan ve Lâtin tarihçileri bu şehrin kuruluşunu Sardanapal'a (Şınşarışkun) isnat eden bir menkıbe naklederler. Bu tarihî şehrin eski eserlerinden yalnız doğusunda büyük duvar enkazı görülmekte ise de, bunun da nasıl bir binaya ait olduğu kestirilememiştir.

Hiristiyanlığın hakiki kurucusu Paulus'un doğduğu yer olmak bakımından hiristiyanlık tarihinde önemi olan Tarsus, sinesinde Abbasî halifelerinin en bilgini olan Me'mun'un mezarını saklaması itibariyle de İslâm tarihine girmiştir. Suyunun soğukluğu ile meşhur olan Cydnus (Tarsus) çayı evvelce şehrin içinden geçerdi. Mansabından Tarsus'a kadar gemiler girip çıkarlardı. Hatta Mısır kıraliçesi Kleopatra aşıkı Roma generali Marcus Antonius ile beraber kürekleri gümüş kakmalı yelkenleri erguvan renkli, altın yaldızlı gemisiyle Mısır'dan gelirken Cydnus ırmağı boyunca Tarsus'a çıkmışlardı. Milâdî onuncu yüzyılda Araplar Tarsus'u muhasara ettikleri zaman, nehrin yatağını şehrin doğusuna çevirmişlerdir. Cydnus'un mansabındaki Regma şehri, Tarsus'a bir kilometreden daha az mesafede bulunuyordu. Şimdiki Mersin şehrinin yerinde de Zefirium kenti vardı.

Ceyhan'ın sağ kenarında bir tepe üzerine kurulmuş olan Mamistra (Misis) daha eski zamanlarda Mopsuestia adiyle anılıyordu.

Bizanslı İstefan'ın naklettiği bir masala göre, Sarus (Seyhan) ırmağının sağ kıyısındaki Adana, mitolojik tanrılardan Uranus'un oğulları Adanus ile Sarus tarafından kurulmuş imiş. Bu iki kardeşten biri adını şehre, diğeri de ırmağa vermiş imiş.

Güney—doğuda Toros'lar, Hatay'da Akdeniz kıyılarında Amanus dağlariyle başlayarak Anti-Toros adiyle önce kuzeydoğu istikametinde gider. Maraş güneyine kadar uzanır. Burada yüksek Hakkâri dağlarını teşkil eder. Sonra daha ötede İran batısı boyunca güney istikametinde uzanır gider.

Daha az yüksek olan Anti-Toros, hakikatte çok daha az nüfuz edilebilen bir dağ dizisidir. Burası Likya gibi küçük Asya'nın en az tanılan bölgesidir. Bu bölge pek az nüfuz edilen bağımsız ayrı bir ülkedir.

Toros tektonikinin uzantısı gibi görünen Anti-Toros dizisi pek çok karışık iltiva devirleri geçirmiştir. Tektonik karışıklıklar üzerinde bulunan kayalardaki tenevvüün bundan ileri geldiği şüphesizdir. Maraş'ın gerisinde 10 kilometreden fazla bir alana yayılmış olan bu genişlemiş dağ bölgesi, koyu renkli kaya sırtları halinde Binboğa dağlarında 3000 metreye kadar yükselmektedir. Bu dalgalı sırtlar arasında Elbistan bölgesi gibi birtakım havzalar uzanır ve birtakım korkunç vadiler bulunur. Şiddet ve süratle akan ırmaklar Kilikya ovasına doğru koşarlar.

Buralar da Likya gibi ağaçlıdır. Ormanlar veya makiler, yani çalılık fundalıklar bütün araziyi örter. Eski zamanlarda içine girilemeyen bu masif, insanlar için emniyetli bir barınak oluyordu. Bir çok kavimlerin burada tam bir bağımsızlık içinde yaşamış olduklarını Hatti, Asur tabletlerinden öğreniyoruz. Bu hal daha sonraları, hatta orta çağlarda bile böylece devam etmiştir. Bizanslılar devrinde, buralara sığınan Maniheistlerin 7 inci yüzyılda ortodokslarla şiddetli mücadelelere girişmiş olduklarını biliyoruz. Güney-doğu Toroslar (Anti-Toroslar) ın önünde yüksek güney-doğu Anadolu yaylası başlar. Sönmüş bir volkandan başka bir şey olmıyan Karacadağ buradadır. Bu yayladan kuzey Mezopotamya yaylalarına geçilir.

Ceyhan ovasının ortasında kalker bir dağ eteğinde uzaktan mamur bir şehir manzarası arzeden Anazarba harabesi eski çağların hatıralarını yaşatmaktadır. Bir çok depremlerle yıkılan bu şehir, Bizans imparatoru Jüstiniyen tarafından yeniden bina edilerek Jüstinopolis adını almıştır. O zamanlarda kalesi, Ceyhan nehrinin yardığı Pyramus ovasına hâkim bulunuyor ve köylü Kilikya'nın medhalini koruyordu. Anazaraba yakınlarında olan Pyramus şehri de onun gibi harap olmuştur. Her ikisine su getiren kemerlerin enkazı halâ bakidir.

Anazarba'nın 36 km. kuzeyinde, kayalık bir dağın kuzey burnunda kurulmuş olan Sis ile bunun kuzeyindeki Haçin arasında, Anti-Toros'un çamlar ve sair ormanlarla örtülü dizileri azametli bir levha teşkil ederler. Buralarda henüz bir çay halinde bulunan Ceyhan, çağlayanlar yaparak aşağılara doğru atıla atıla akar.

Haçin'e hâkim yayladan çıkan Magara suyu kenarındaki Şert kalesi harabesi, eski zamanlarda Melitene (Malatya) ile Kapadokya'daki Tyana arasında en meşhur bir şehir olan Komana'ya aittir.

Göksün'den Maraş'a giden yol, orta çağlarda bir çok şatolar bulunan mamur bir bölgeden geçerdi. Anti-Toros kollarından Aşir dağının güney yamacında kurulmuş olan ve Ceyhan'ın ayaklarını teşkil eden derelerle sulanan Maraş, Mitanniler, Hattiler, Asurlular devrinde haiz olduğu şöhreti, Bizans zamanında da muhafaza etmiştir.

Boydan boya eski Hurri ve Mitanni'ler yurdu olan güneydoğu Anadolu'nun, eskilerin Orhoen dedikleri kısmı, M. Ö. ikinci binde, Hurrilerin siyasî merkezlerini teşkil ediyordu. Yunan coğrafyacılarının Orrhos ve Suriye'lilerin Urhi dedikleri bugünkü Urfa şehri, başkentleri idi. Mağaralarının çokluğu ile şöhret alan Nemrud dağı, Urfa bölgesindedir. Habur ırmağı kenarında bugünkü Resülayn yerinde de Mitanni'lerin başkentleri olan Vassukani şehri bulunuyordu. Resülayn güneyindeki Tel-Halef (Guzana) nın M. Ö. üçüncü binden, yani Subaru'lardan itibaren daima gelişen bir kültür merkezi olduğu son zamanlarda yapılan kazılarla meydana çıkmıştır.

Bizans kaynaklarında Edes, Arap menbalarında ise Reha denilen Urfa ile bunun güneyindeki Harran, Bağdat'ın kuruluşuna kadar orta çağda, yakın şarkın en büyük ilim ve kültür merkezi olmak imtiyazını muhafaza etmiştir.

Kilisenin nüfuzu altındaki Bizans İmparatorları tarafından takip edilen ve eski Yunan ilim ve felsefesi ile cihazlanmış Nasturi papaları, Sasanî'ler ülkesi sınırları boylarında bulunan buralara çekilmiş, Urfa'da, Haran'da büyük ilim müesseseleri kurmuşlardı. Hatta bunlardan Sasanî Şehinşahı Anuşrevan'a iltica

edenler, bu hükümdarın yardımiyle meşhur Cündişapur medresesini kurmuşlardır.

Güney-doğu Anadolu Ceyhan'ın kollariyle, Fırat'ın orta kısmiyle ve Habur nehriyle sulanır. Bundan başka Anti-Toros bölgesinde Gölcük, Hatay'da ise Amik gölleri vardır.

Güney-doğu Anadolu iklimi, sert bir kara iklimidir. Fakat kış soğukları doğu bölgesinde olduğu kadar şiddetli değildir. Bu hal, kuzeydeki dağların soğuk rüzgârların önünü kesmelerinden ve bölgenin güneyde bulunmasından ileri gelmektedir.

Güney-doğuda yazlar çok sıcaktır, yağışlar, kuzey tarafındaki dağlara doğru artar. Bitlis ve Hakkâri dağlarının yamaçlarında yağmur miktarı pek boldur. Halbuki güney-doğuya inildikçe düşen yağmur miktarı da inmektedir. Ortalama yıllık yağmur miktarı, Bitlis'te 110 cm. olduğu halde Irak ve Suriye sınırlarında bu miktar, 25 santimetreden de aşağı düşer.

Doğu Anadolu Kuzey Anadolu dağlariyle güney-doğu Toroslar (Anti-Toroslar) arasındaki bölge doğu Anadolu'yu teşkil eder. Bu bölge, doğuda sınır üzerinde yükselen dağlarla İran yaylalarından ayrılır. Doğu Anadolu'nun ortalama yüksekliği 1500-2000 m. arasındadır. Bölgeyi teşkil eden yüksek yaylalar, bu yaylâlar arasında çukur ovalar, tek veya sıra dağlar, doğu Anadolu'nun yüzey şeklini çok değiştirir. Tek dağlar sönmüş volkanlardan vücuda gelmiştir.

Doğu Anadolu dağlarının en önemlileri, Erzincan güneyindeki Munzur, Erzincan ovasının kuzey-doğusundaki Keşiş, Erzurum güneyindeki Palandöken ile Bayezit civarındaki büyük ve küçük Ağrı dağlarıdır. Sönmüş bir volkan olan büyük Ağrı, Anadolu dağlarının en yükseği (5156 m.) dir.

Bu dağ sırasının kuzeyinde çok yeri eski lavlarla örtülü olan Erzurum-Kars yaylası uzanır. Gâvur dağiyle Allahüekber dağı buradadır.

Ağrı dağından Van gölü güney-batısına doğru birtakım sönmüş volkanlar dizisi sıralanmaktadır. Tendürük, Suphan ve Nemrud volkanik dağları bunların önemlilerini teşkil eder.

Bunlardan Suphan dağı 4434 metre yüksekliğinde, yani Ağrı'dan sonra yurdumuzun en yüce dağıdır. Nemrud'un tepesindeki krater'in ortasında ay biçiminde bir göl yardır. Bu iki dağın kuzeyinde yer almış olan Van gölünün yüksekliği 1720 metredir. 3700 km² genişliğinde olan Van gölü, derinlik bakımından da büyük gemilerin seyrüseferine elverişlidir. Gölün doğusunda 2000 metreye kadar yükselen yayladaki Mengene dağı 3600 metreye kadar çıkar.

Van gölünün doğusunda Erçek gölüyle, fazla suyunu Arpaçayı ile Aras ırmağına boşaltan Çıldır gölü bulunmaktadır.

Doğu Anadolu'da Fırat'ın en önemli kolunu teşkil eden Murad suyu boyunca Malazgird, Muş, Çapakçur ovaları ile Elazığ kuzeyinde Uluova ve Malatya ovası bulunmaktadır. 3350 metreye kadar yükselen Bingöl dağları bu bölgededir.

Kuzey Anadolu dağlarından çıkan ırmaklardan bazıları kuzeye, bazıları güneye akarlar. Kuzeye doğru akan ırmaklardan Kura ve Aras'ın yalnız kaynaklariyle ilk kısımları Türkiye toprakları içindedir. Bunlardan Kura ırmağı Erzurm-Kars yaylasının kuzeyindeki Allahüekber dağları eteklerinden çıkarak Kurtkale yakınlarında Türkiye topraklarından ayrılır, güney Kafkasya'da doğuya doğru akar, Aras ile birleşir.

Aras ırmağı ise Bingöl dağlarından çıkar; Erzurum-Kars yaylasının güney-doğusundan geçerek doğuya doğru akarken soldan Arpa çayını alır. Türk-Sovyet sınırını çizer, sonra Türk ilinden ayrılır; Kura ırmağiyle birleştikten sonra Hazer denizine dökülür.

Kaynaklarını doğu Anadolu'nun dağlık kuzey bölgelerinden alan Fırat ve Dicle ırmakları, bilâkis güney versan'a akarak Basra körfezine dökülürler. Bunlardan Fırat nehri, iki büyük koldan teşekkül eder; Karasu denilen kol, Erzurum kuzeyindeki Dumlutepe'den çıkar, Erzurum-Kars yaylasının batı kısmında önce batıya doğru akar, Erzincan ovasından geçer, Munzur dağlarını dolaşarak güneye doğru yönelir. Keban'a varmadan önce ikinci kolu teşkil eden Murad suyu ile birleşir. Murad ırmağı Van göliyle Ağrı dağı arasındaki dağlık yöreden, yani Aladağ'dan, Malazgird, Muş ovalarından

geçerek batıya akar, Karasu ile birleşir. Bundan sonra Fırat adını alan büyük nehir, birtakım dirsekler çevirerek güney-doğu Toroslarını dar boğazlarla yarıp geçer. Önce İskenderun körfezine doğru akacakmış gibi görünür; fakat sonra güneye döner, Cerablus'ta Türkiye arazisinden çıkarak Suriye'ye girer; güney-doğu yönüne akarak Basra körfezine doğru iner.

Dicle'ye gelince, sür'atle akan bu nehir, güney-doğu Torosların (Anti Toroslar) orta kısmında Gölcük yakınlarından çıkar, Ergani'den geçerek güneye doğru akar. Diyarbakır'dan sonra doğuya döner. Soldan Batman, Garzan ve Bitlis çayı ile birleşen Batan adlı kolları alır. Habur suyu kavuşağında Irak topraklarına girer. Musul şehrinden geçerek Hakkâri bölgesinden gelen büyük Zab çayını alır. Irak ülkesinde güneye inerken, küçük Zab suyunu aldıktan sonra Bağdat'tan geçer. Soldan Diyala ırmağını da alarak Basra körfezine varmadan önce, Kurna denilen yerde Fırat'la birleşir. Bundan sonra Şattularap adını alan birleşik Dicle - Fırat, Basra körfezine dökülür.

Arazisi yüksek olan doğu Anadolu'da kışlar da sert ve süreklidir. Erzurum-Kars yaylası, doğu ikliminin en şiddetli hüküm sürdüğü bölgedir. Kışları burada termometre sıfırın altında 30°a hatta daha aşağı dereceye düştüğü pek çoktur. Yaz mevsimi, yükseklerde kısa ve serin olur. Çukur ovalarda ise bilâkis sıcak geçer. Buralarda yağışlar pek fazla olmamakla beraber, iç Anadolu'ya nisbetle daha elverişlidir. Kuzey-doğuya gidildikce yağışlar çoğalır.

Senelik ortalama sıcaklık Diyarbakır'da 16, Kars'ta 4 derecedir.

Doğu Anadolu ile Kapadokya arasındaki dağlık bölgede doğudan küçük Asya içlerine giden yola geçit olan Malatya bölgesi, ilk çağlardanberi tarihte iz bırakmıştır. Hurri'lerin, Hattilerin hâkim oldukları bu bölgede Urartu'ların hegemonyasından, Asur'lulara geçmiş, sonra Ahamaniş'lerin, Makedonya'lıların, sonra da Roma'lıların idaresi altına girmiştir.

İran Sasani'lerinin hücumlarına karşı küçük Asya'nın savunma kapısı olan Melitene, Bizans imparatoru Jüstiniyen tara-

fından iyice tahkim edilmişti. Daha sonra Sasani'lerin yerini tutan Arap'larla Bizans'lılar arasında uzun yıllar çarpışma alanı olan bu bölge, pek çok harap olduktan sonra Selçuklu Türklerinin egemenliği altında bir huzur devri bulabilmişti.

Malatya'yı ihya eden Sultan suyu, Tohma çayının bir kolunu teşkil eder. Eski zamanlarda Strabon'un öve öve bitiremediği Monarit şarabı Malatya'nın emsalsiz üzümlerinden yapılıyordu.

Malatya çevresinde Gözdük suyu havzasındaki eski Daskuza (Dascusa) geniş bir vadinin sulak bahçeleri ortasında yükselen Arabkir şehri yerinde idi. Anti Toros dağ dizisine bağlı kollardan Munzur dağı, Fırat mecrasına hâkim olan ve çok sonraları kurulan Kemaliye (Eğin) den görülmektedir.

Pontos kıralı Mitridat'ın hazinelerini saklamak için üzerinde yetmiş beş kale yaptırmış olduğu rivayet edilen Paryadres dağları dizisine bağlı bir dağ eteğinde, beş km. genişlikte bir vadi içinde bulunan Divrik, Bizans'lılar devrinde Tefris denilen şehrin yerindedir. Roma komutanı Pompeius bu çevrede Mitridat'a karşı kazandığı parlak zaferin hatırası olarak eski Dasteriya yerinde Nikopolis şehrini kurmuştu.

İç Anadolu Kuzey ve güney kıyı dağları gerisinde İç Anadolu yüksek yaylaları, bozkırlariyle yayılır. Kenar bölgelere nispetle burası daha az dağlıktır. Kuzeyde Yeşilırmak havzasında Kösedağı, Yıldızdağı, güneyde ise Tahtalı dağ, Tecer dağı, Hınzır dağı, Çambel, Akdağ gibi dağlar bulunur. Batıya doğru orta Kızılırmak bölgesinde de vadilerle yarılmış geniş Bozok yaylası uzanmaktadır.

Fakat iç yaylalar üzerine olan etki bu dağlardan değil, kıyı dağlarından gelmektedir. Kıyı dağlar, iç yaylaları denizden ayırmak suretiyle denizin tadil edici etkilerine engel oldukları gibi, deniz neminin buralara gelmelerini de önlemektedirler. Bu suretle sahil dağlar, küçük Asya iç yaylalarının esas karakterlerini, iklim tiplerini, bitki örtüleri türlerini yaratmakta başlıca âmil olmaktadırlar.

Yağışların azlığı, hararet derecesinin sertliği orta yayla ikliminin başlıca karakterleridir. Sahil dağ silsileleri bulutları

durdurduklarından, yaylada bulutsuz günlerin sayısı senede 220-230'a çıkar. Buna karşı yağışlı günlerin sayısı da azalır. Meselâ Konya'da yağış günlerinin senede 36 ya kadar indiği olur. Düşen yağmur miktarı ortalama Ankara'da 23, Konya'da 18 santimetre kadardır. Bu yağmurlar Akdeniz tipindedirler. Fakat kuzey dağ dizileri arasından geçerek gelen Pontos rüzgârları bu durumu biraz değiştirirler. İlkbahar buralarda en rutubetli mevsimdir. Yaz da tamamiyle kuru değildir. Yaylada kuraklık yağışların tevziinden ziyade, düşen yağmur miktarlarının azlığından ileri gelmektedir.

Hatta Karadeniz kenar dağlarının İç Anadolu'ya bakan güneşli yamaçlarında bile yağmur miktarı, kuzey yamaçlara nisbetele azdır. Bu sebepten bu yamaçlarda ormanlar azalmış, yerini fundalıklara bırakmıştır. Kenar dağların güney gerisindeki çukur alanlarda da, yağışların bu azlığı yüzünden İç Anadolu karakteri daha açık bir surette görülmekte, iklim orta Anadolu istep iklimini andırmaktadır.

Orta yaylada kış yağışları kar şeklinde düşer. Karlar uzun zaman yerde kalır. Hatta bazan demiryolu ulaştırmalarına bile engel olur. Kapadokya'da hazirana kadar çukur yerlerde kar görülebilir. Erciyeş dağı tepesinde neveler küçük bir glâsiye halinde daima mevcuttur. Bu iklim sertliği orta yaylanın yüksek olmasından ve sahil dağ dizilerinin denizin yumuşatıcı tesirlerini önlemelerinden ileri gelmektedir. Bunun içindir ki İç Anadolu'da iklim serttir. Kışları çok soğuk, yazları da çok sıcaktır. Fakat yüksek yaylalarla dağ yamaçları nisbeten serin olurlar.

Yaz ve kış mevsimleri arasındaki ısı farkı, kenar dağlarının gerilerinde İç Anadolu ile doğu Anadolu'da pek fazladır.

Kara iklimi karakteri olarak gece ile gündüz arasındaki ısı farkı da önemlidir. Bazan gündüzleri gölgede 35 derece gösteren termometrenin geceleri sabaha karşı 5 dereceye ve hatta daha aşağıya indiği nadir değildir.

İç Anadolu'da denize yakın bölgelerden içerilere doğru gidildikçe, istep iklimi karakteri yavaş yavaş belirmeğe başlar.

Dağların kıyıya paralel olduğu yerlerde ise iklim birdenbire değişir. Bu dağların gerisindeki çukur yerler fazla kurak olur.

Bu iklim, bitki örtüsü bakımından bazı yerlere bozkır karakteri vermiştir. Bu yüzdendir ki orta yaylada orman yetişebilmesi için, insan ihtimam ve koruyuculuğunun daima tabiata yardımcı olması gerekmektedir. Bugün çıplak olan alanların; bazı yerlerde seyrek olmakla beraber, eski zamanlarda ormanlarla örtülü olduğunu Strabon'dan öğreniyoruz. Bu Amasya'lı bilgin Kapadokya ile Likaonya'nın yalnız bazı yerlerinde ağaçsız ovalardan bahseder. Orta Anadolu'nun baştan başa çıplak ve hüzün veren bugünkü durumu, o zamanlardanberi ormanlık bölgelerin insanlar tarafından tahrip edilmelerinin acıklı bir sonucudur. Yağışların azalmasında da ormanların ortadan kalkmasının büyük etkisi olduğunda şüphe yoktur.

Yüksek iç yayla, çevredeki dağların içerilere doğru uzattıkları kollarla, birliğini, yeknesaklığını kaybetmiş, tenevvülere sahne olmuştur. Pontos kavsinin gönderdiği paralel küçük silsileler Kızılırmağa kadar ulaşmıştır. Güney-batıda Toros kavsi, Lidya-Karya masifinin arkasından Misya'ya kadar yaklaşmıştır. Bu iki ilerlemenin arasındaki çöküntüden volkanik münferid dağlar yükselmişlerdir. Ankara-Sakarya bölgesinde türlü doğrultuda uzanan dağlar vardır. Ankara'nın doğusundaki İdris ve Elma dağı, Sakarya büklümünün içinde güneyde Sivrihisar, kuzeyde Sündiken dağları bulunmaktadır. Bütün bu dağların yükseklikleri 1760-1880 arasında değişmektedir.

Konya bölgesi oldukça yüksek yaylalarla birbirlerinden ayrılmış çanak şekli ovalardan meydana gelmiştir. Bu ovaların çukur yerlerinde yazın kuruyan sığ göllere ve bataklıklara rastlanır. Kuzey-doğuda Tuz gölü, kuzey-batıda Akşehir gölü, güneyde ise Konya-Ereğli ovası vardır.

İç Anadolu düzlüklerinin güney-doğu istikametinde ve Toros dağları yakınında, teşekkülleri bakımından eski yeni bir sıra volkanik dağlar vardır. Bunlardan 3916 metre yüksekliği olan Erciyeş dağı, Kayseri'nin güneyindedir. Niğde batısındaki Hasan dağı, Karaca dağ, Karaman kuzeyindeki Karadağ bu sönmüş volkan dizisi arasındadırlar.

Dağların bu dağılışı, İç Anadolu'da iki manzara vücuda getirmiştir. Biri, güney-batıda ve kuzey-doğuda yayılan küçük silsilelerle ve kırık masiflerle kesilmiş yaylalar, diğeri yaylaların arasındaki Likaonya çukuru. Burası daha alçak ve dışarıdan daha ziyade tecrid edilmiş, tuzlu çöle dönmek istidadı gösteren bir nevi bozkır manzarasındadır.

Pamfilya ovasının gerisindeki Toros kıvrımları, kuzeyde Likya masifini devam ettiren silsilelerle birlikte İç Anadolu'ya girmiş ve beraberce dağlık Pisidya'yı vücuda getirmiştir.

Kuzey-batıda, yani Frikya'da iltiva azalmış, buna mukabil birtakım indifa belirtileriyle karışıklık artmış, dağ dizileri parçalanarak yer yer münferid dağlar vücut bulmuştur. Frikya, bir taraftan Bitinya, diğer taraftan Misya dağlarına kadar uzanır. Eskişehir'den Sivrihisar'a doğru neojen düzeylerin ortalarında, değişik istikamette dağlar görülmektedir. Bunlar, Pontos dağ dizilerinin öncüleridir. Kolları, doğuya doğru daha ziyade genişliyerek, Kızılırmak'tan Fırat'a kadar yayılan Kapadokya'yı kaplamaktadır. Bu görünüşe göre, İç Anadolu'yu batı ve doğu parçaları diye ikiye ayırarak mütalea edebiliriz.

Batı İç Anadolu Pisidya ve Frikya'yı ihtiva eder. Pisidya güney dağlık bölgesinin bir tâbii gibidir. Çünkü Likya ve Toros dağ dizileri burada, halâ depremlerle titriyen bir masif halinde bir araya toplanmışlardır. Dağların yüksekliği (meselâ Ağlusın dağında) 2633 metreyi bulur. Genel yükseklikten ileri gelen nemlilik Pisidya'yı Likya ile ova Kilikya'nın bir devamı haline koymaktadır. Diğer taraftan akıtsız birtakım havzaların bulunması, burayı denize ulaşması güç iç memleketler arasına sokmuştur. Eğridir, Burdur, Kestel gibi bazısı tuzlu, bazısı da kalkerler arasından vukubulan bir iç akıntısı sayesinde tatlı kalan göller, memlekete biraz gamlı bir zarafet vermektedir.

Havzaların derelere akıntı arkları vardır. Havzalar yapıca mahfuz olduklarından tarıma çok elverişlidirler. Isparta, hele sedirleri, çınarları arasında, şirin göl kenarındaki Eğridir, manzara bakımından yukarı İtalya'yı andırırlar. Suyu tatlı olan Eğridir'in fazla suları, kısmen yeraltı yoluyla Aksu'ya karışarak Antalya körfezine akar. Burdur gölüyle daha batıdaki Acıgöl de bu bölgenin önemli göllerinden sayılırlar.

Pisidya'da eski çağların medeniyet ve kültür eserlerini saklayan birtakım höyükler, mağaralar bulunmaktadır.

Pisidya, büyük ana yollar bakımından kenarda kalmış olduğundan, eski çağlarda bura halkı küçük Asya'nın diğer bölgelerine nazaran bağımsız yaşamışlardır. Karya'lılar gibi bunlar da eski devirlerde, çevre hükûmetlere aylıklı asker deposu rolünü oynamıştır. Pisidya'dan kuzey - batıya doğru ilerledikçe dağların yüksekliği azalır, dizileri kesilir, aralarında yaylalar belirir. Yaylalar bazı yerlerde neojen teressüplerinden hasıl olmuş marn ve kalkerden geniş ve beyaz levhalar, bazı yerlerde ise pek eski zamanlara dayanan devamlı aşınmalarla yenmiş taban halindedirler. Buralarda vadiler derin değil, yüzlek ve geniştir.

Afyon Karahisar'ın doğusundaki ova, sert şekilli, siyahımtırak traşit, dik (dyke) lerle yarılmıştır. Bunlardan biri üzerinde Selçuklular tarafından kurulan Karahisar yükselmektedir. Buraları yanık Frikya'yı teşkil eden kupkuru, yamyassı bir bölge, ağacı olmayan tozlu bir isteptir. Buralarda derin çukurların meyilli üst kısımlarından başka arızalar görülmemektedir. Fakat kuzeye doğru Pontos dağ dizilerinin yakınlığı arızaları biraz azaltmıştır. Sakarya ile Emirdağı arasındaki şifalı Frikya, vadilerle kesilmiş bir masif teşkil eder. Ardıç kümeleri, sonra piçleşmiş çamlar, daha sonra meşe ormanları yamaçları kaplar. Türkmen dağında 2000 metreye kadar yükselen bu dağların göbeğinde Frikya'nın kaya anıtları, Midas'ın mezarı saklı bulunmaktadır.

Kütahya ve Eskişehir'e doğru yeniden kesik istep kümeleri ile geniş taşlık boşluklar ve nihayet üzerlerinde birdenbire toz girdabları yükselen çorak sırtlar gelir. Buralarda ancak biraz suyu ve kâfi miktarda sürülebilecek toprağı olan parseller ekilmektedir. Bu topraklardan neojen teressüplerle ve volkanik kalıntılarla karışık olanlar ziraate çok elverişlidirler. Buralarda ilkbahar yağmurları hububat nevinden bitkilere çok faydalı olur.

İstep kısımları hayvan beslemek, hele koyun ve keçi sürüleri yetiştirmeye çok müsaittir.

Kuzeyde kıyı dağ dizileri boyunca Karadenize inen ırmakların aşıntısı ile memleket biraz alçalmaktadır. Sakarya ile Porsuk'un birleştiği yer 650 metredir. Aluviyon vadilerinde ekim boldur. Buraları küçük Asya'nın hububat depolarıdır. İstep daha az çıplak ve ağaç yetiştirmeğe kabiliyetlidir. Daha yeşil kalan çalılıklar, dikenli küçük ağaçlar, feraşiye (papillonacée) familyasından bitkilerle örtülüdür. Buralarda Ankara keçileri yaşar.

Kapadokya İç Anadolu'nun doğu yaylaları, yüksek dağ dizileriyle çevrilidir; doğuya doğru daha ziyade yayılmış ve daha dağlıktır. Kızılırmak aşıldıktan sonra arazi doğuya doğru yavaş yavaş yükselir. Eski Galatia'nın büyük yaylaları, kuzey-doğuya doğru küçük dağ dizileriyle dolarlar. Daha sonra bunlar büyük dağlar halini alırlar. Bunlardan Çambel ve Akdağ 2000 metreyi aşar, Uzunyaylaya doğru 2000 metreye erişir.

Güneyde Likaonya çöküntüsünün sonunda yükselen volkanik Kayseri bölgesi, büyük Erciyeş dağiyle belirmektedir. Bu dağ, krateri kuzey-doğuya doğru çentiklenmiş, pek eski olmayan bir volkandır [1].

Erciyeş'in 3916 metre yüksekliği, Toros'un Aladağı ile rekabet eder. Buraların daha belirgen şekilde dağlık olması, arazinin tabiat ve imkânlarını değiştirmektedir. Tezatlar daha keskindir; yağmur daha boldur; kuzeye doğru yamaçlarda ağaçlar da bulunur. Bu yüzden eteklerindeki vadilere daha fazla su vermektedir.

Doğu Kapadokya yüksek bir yayladır. Yılın dört beş ayı karlarla kapalıdır. Sivas 1300 metre yüksekliktedir.

Kayseri'nin kuzeyinde Sivas'la Ankara arasındaki daha avarızlı bölge, Anadolu'nun yüksek bölgelerinin hepsinden daha az kabili nüfuzdur. Tarihin başlangıcında, Anadolu'nun ilk büyük devleti, büyük Hatti krallığı burada kurulmuştur. Hatti devletinin başkenti Hatuşaş burada geriye çekilmiş Bo-

[1] Kayseri bölgesinde bulunan Romalılar devrine ait paralarda Erciyeş alevler içinde bir dağ olarak gösterilmiştir.

ğazköy (Pteria) da bulunuyordu. Bu bölgede Hattilere ait çok kıymetli eserleri ihtiva eden harabeler vardır.

Anti - Toroslar Kapadokya'ya biri doğuda Romalılarla Bizanslıların yolu ve doğu serhad eyaletlerinin büyük garnizon şehri olan Malatya'dan, diğeri de batıda Toros yollarının başı olan Kayseri'den olmak üzere başlıca iki geçit verir. Küçük Asya'nın en eski yazılı belgelerinin bulunduğu Kültepe civarında kurulan eski Mazaka şehri, ticaret bakımından Kaneş'in yerine kaim olmuştu. Roma imparatorlarından Tiberius tarafından adı Sezare (Kayseri) ye çevrilen bu şehir, eski zamanlardanberi Kapadokya'nın başkenti ve iç ülkenin büyük antreposu olmak rolünü muvaffakıyetle başarmıştır.

Yüksek dağlar gerisinde tecrid edilmiş olan Kapadokyanın bu volkanik bölgesi birtakım ehramlar ve mağaralarla doludur.

Güney-batıda Nazianz ve Tyana'ya doğru Erciyeş bölgesinin volkanik kitleleri eskilerin Tateea dedikleri bir çöküntüye doğru inmektedir. Bugün Konya (Likaonya) ovası denilen bu mıntaka, son devrin son hareketleriyle çökmüş, bu devrin iltivalarını kesmiş geniş bir çukurdur. Burası pliosen devrinin geniş göllerini kapsamaktadır. Bu göllerin teressüpleri bugün çöküntünün taban toprağını teşkil eder. Çöküntünün güney kenarı boyunca volkanlar baş göstermiştir. Hasan ve Yeşil dağ (2400 metre) bir sıra konilerden teşekkül etmişdir. Bunlardan Karadağ grubu, yüksek sırtlariyle sivri olarak kalmıştır. Bunlar Konyadan kuzey-doğu istikametini almış olan kristal tepelerle birlikte önemli arızalar teşkil ederek, ovanın yeknesaklığını bozmakta ve eteklerinde biraz su ile bitkilik temin etmektedir.

Çöküntü kısım, küçük Asya'nın en kuru, tabiatın âtıfetlerinden en az hisse almış parçasıdır. Toprağın üst tabakaları hep tuz ile dolmuştur. Bu yüzden tatlı su bulmak için açılan kuyuları haylı derinlere indirmek gerekmektedir. Buralarda çıplak toprağı iyice tuzlu bir toz tabakası kaplar, yazları her sabah sonunda ovada yükselen rüzğârlar, bu tozları ince bir sütun halinde kaldırarak biraz sonra yere bırakır. Bu yüzden

buralarda bitki bulunmaz, yakınındaki ovaya hâkim olon ve Koçhisar'ın adiyle anılan büyük tuzlu göl de bu bölgededir.

İç Anadolu'nun en büyük gölü olan Koçhisar gölü 1290 km. genişliğindedir. Derinliği iki metreyi geçmiyen bu gölün suları, yaz mevsiminde kenarlardan itibaren çekilir. Yerini kalın bir tuz tabakası kaplar. Göl, eski Arhelais'e (Aksaray) altmış km. kadardır. Göldeki tuz miktarı yüzde 32 dir. Bu miktar, Lût denizinden daha üstündür.

Kuzey - batıda Likaonya, nihaî bir sed olmadan, yavaş yavaş Galatia'nın step kısmına geçtiği yerde, tekrar bitki ve insan bulmak için, Sakarya kıyılarına kadar çıkmak lâzımdır. Bir taraftan Kapadokya iltivalarının uçları, öbür taraftan Toros münhanisi ve içeride Pisidya dağlarına dayanak olan İzorya tepeleriyle teşekkül etmiş olan Likaonya karesinin yanlarında, tabiat daha elverişlidir. Bu yüksekliklerin eteklerini örten aluviyonlar ve bilhassa menşeleri volkanik olan teressüpler çok münbit ve verimlidirler. Buraları, pek istenilen suları ilk ve sonbaharda bol bol alırlar. Bu sebeptendir ki, büyük göllerin bakiyeleri bu çevreler üzerinde kalabilmişlerdir. Bunların ekserisi tuzlu göllerdir. Bunlardan Akşehir gölüne, Afyon'dan gelen ve Eber gölünden geçen Akarçay dökülür. Batı Torosların iç bölgelerindekiler ise oldukça derindirler. En önemlileri suları tatli olan Beyşehir ve Eğridir gölleridir. Beyşehir gölünden çıkan Çarşamba suyu, Konya ovasının bir kısmını sular. Bunlardan başkaları belirsiz, hakikî step bataklıklarıdır.

Beyşehir ve Suğla göllerini besleyen sular, düzenlenerek Konya ovasının 50.000 hektarlık bir alanını sulamak imkânı temin edilmiştir.

Karahisar, Aksaray, Ereğli, Karaman, Konya, Akşehir gibi kentlerin yerleri, ilk çağ şehirlerinden Kybistra, Arhelais, Heraklea, Larenda, İkonium ve Filonei'in yerlerinde kurulmuştur.

Toros geçitlerinin gerisinde olan Likaonya eski zamanlarda mühim roller oynamıştır. Toros geçitlerinin gerisindeki bu düz memleket, gayet iyi bir ulaştırma yoludur. Güney kenarı dağ sularının yakınını takip eder. En eski zamanlardanberi

buralarda oturan halk kervancıdır. Selçuk'luların Konya'yı başkent yapmış olmaları, buranın orta Anadolu'dan doğu ve batıya giden büyük yol üzerinde bulunmasiyle ilgili görülebilir.

Kapadokya'nın kuzey-doğusu, Pontos bölgesini teşkil ediyordu. Buradaki Pontos Komana'sı İris (Yeşilırmak) üzerinde idi. Roma tarihçilerinden Prokop'a göre, burası Kapadokya Komana'sı tarafından kurulmuştu.

Strabon, Pontos Komana'sının kendi zamanında önemli bir ticaret merkezi olduğunu ve burada büyük bir panayır kurulduğunu yazar.

Afrodit Anaisis mezhebinin büyük tapınağiyle meşhur olan Zela (Zile)nin daha çok eski olduğu anlaşılmaktadır [2]. Burada birkaç yıl önce büyük Hatti'lere ait bir tablet bulunması, Hatuşaş devletinin hegemonyasını bu bölgelere kadar yaymış olduğu ihtimalini belirtmiştir.

Zile üzerindeki eski kale ile suları büyük bir havuza dökülen çeşmenin pek eski oldukları anlaşılıyor. Burası Romalılarla Pontos kıralı Mitridat arasında vukua gelen muharebelerin sahnesi olmakla da meşhurdur.

Pontos Polemonyakos bölgesinin eski çağlarda tanınmış şehirlerinden olan Komana Pontika, Tokat'ın altı kilometre kadar doğusundaki Gümenek köyünün yerinde idi. Yeşilırmak, Komana Pontika'dan geçtikten sonra eski Pontos kırallarının bir makarrı olan Gaziura'da kuzeye döner, bir kere daha doğuya kavis yaptıktan sonra iki dere daha alarak Amasya duvarları altından geçer.

Gaziura şatosu bugünkü Turhal'ın yanında idi. Şatonun dağ içinde oyulmuş yeraltı kısmı vardır. Buranın Mitridat'ın hazinelerini saklamak için yaptırmış olduğu haber verilen mahzenlerden biri olduğu sanılmaktadır. Amasya'nın altı kilometre doğusundaki Kale köyünde araştırılmaları gereken mağaralar vardır. Bunların medfen olmaları ihtimali kuvvetlidir.

[2] H. G. Güterbock, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi II, 3 (1945) s. 389—405. Bu yıl Türk Tarih Kurumu tarafından gereken araştırmalarda bulunmak, lüzum görülen yerlerde sondajlar yapmak üzere Zile'ye gönderilen heyetin vereceği rapor, bu hususu aydınlatmış olacaktır.

Amasya'nın kuzeyinde kalenin bulunduğu dağın böğründe de oyulmuş hükümdar mezarları vardır. Bunlardan üçü dağın böğründe, ikisi güney böğründe oyulmuşlardır. Dağın İris (Yeşilırmak) üzerine tesadüf eden sivri tepesinde ise, iki mezar vardır. Bu mezarların eski İran'ın Persepolis şehrinde görülen mezarların aynı oluşunu gözönüne alan bilginler, bunları Ahamaniş'ler devrine ait addetmektedirler. Strabon devrinde kaleye çıkan yolun, İris ırmağı üzerinde kurulmuş bir taş köprüden geçtiğini biliyoruz.

Amasya kalesinin altında bir mahzen bulunduğu ve bunun gizli bir yeraltı yoluyla dışarıya çıkan bir kapısı olduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü Niksar'ın eski Neosezare şehri olduğunda şüphe yoktur.

Herodot, Lidya kıralı Krezus ile Ahameniş hükümdarı Kurus arasındaki savaşlardan bahsederken, Krezus'un Halis'i (Kızılırmak) geçtikten sonra Galatya Pontos'unda Pteria bölgesine girdiğini ve başkent olan Pterium şehrini zabt ve ahalisini esir ettiğini söylediğine göre, buraların eski Hattilerin merkezini teşkil eden bölge olması icabetmektedir. Bu bölgede Boğazköy'ün yirmi kilometre kuzeyinde Çöterlik suyu havzasındaki höyük ile Boğazköy yakınlarındaki Yazılıkaya'nın da Hatti'lere âit olduğunu bugün kesin olarak biliyoruz. Vaktiyle buralardaki eserlerin Akbatan kıralı Keyaksar ile Anadolu'ya giren Med'lere ait olduğu sanılmıştı.

Önceleri Paflagonya'ya ait olan Galatya şehirlerinden Gangra'nın (Çankırı) bir aralık Galatların hükûmet merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Galat kırallarının diğer bir merkezi olan Blukium şehri de Kızılırmak'ın sol tarafındaki İskilip yerinde idi.

Küçük Asya'nın rolü Güneyde Mezopotamya ve Suriye, batıda Ege denizi ve Marmara kıyılarına hâkim olan Anadolu, tarih boyunca şarkın eski medeniyetlerini, Akdeniz medeniyetine baglayan bir geçit olmuştur. Çok eski çağlardan itibaren, doğudan batıya doğru giden büyük yollar, Milletlerarası önemini muhafaza etmiştir. Buna karşı memleket içinde, Karadenize veya Akdenize giden yolların ehemmiyetleri mahallî kalmıştır (Harita: 2).

Doğudan gelen yollar, küçük Asya'da iki istikamet takip etmişlerdir. Çok eski çağlarda Kapadokya'yı geçmediği anlaşılan bu yollar, sonraları Ege ve Marmara kıyılarına yönelmiş, İyonya kıyılarına, Foça'ya, sonra Milet'e ve en nihayet Efes'e doğru uzanmışlardır. Bu ana yoldan Likya'ya doğru iki kol gidiyordu. Biri kuzeyde, İranlıların Hattilerden vâris oldukları kıral yolu idi. Bu yol, Ankara üzerinden Pteria'nın eski merkezine geliyor ve buradan doğuya gidiyordu. Büyük İskender orduları tarafından kullanılmış olan ikinci yol, Efes'ten Toros limanlarına iniyordu. Bu yoldan Lidya'ya iki kol ayrılıyordu. Hıristiyanlık ilk zamanlarda bu yol ile Antakya'dan Efes'e, Korint'e ve Roma'ya doğru yayılmıştır. İzmirden Dinar'a giden Aydın hattı tamamiyle bu yol istikametini takip eder.

Sumer-Akkad kültürünün Ege bölgesine ve oradan Yunanistan'a yayılarak, bir zamanlar Yunan mucizesi denilen eski Yunan medeniyetinin doğuşunda başlıca âmil olan bu yol, Anadolu'nun birliğini kaybettiği ve kıyılarda müstakil veya muhtar birlikler kurulduğu zamanlarda ehemmiyetten düşmüştür. Milâttan önceki III üncü yüzyılda orta yayladaki Galatların nüfuzundan azade olarak Rodos'luların hegemonyası altında Sinop'tan Lidya'ya kadar bir nevi ticaret hattı teşkil edildiği zaman, böyle olmuştu. Daha sonraları, yani XI-XIV üncü yüzyıllar arasında Konya'daki Selçuk'lulara karşı Karadeniz kıyılarında Trabzon imparatorluğu, Marmara bölgesindeki İznik imparatorluğu, Haçin çevresindeki küçük Ermeni kırallığı ve nihayet kıyılardaki Ceneviz ve Venedik sömürgeleri ayrı birer cephe aldıkları zaman, küçük Asya'nın Avrupa ile Asya arasında kültür geçidi olmak rolü de gölgede kalmıştır.

Fakat iki büyük cihan harbinde meydana çıktığı gibi, küçük Asya'da iç birlikli ve kuvvetli bir hükümet bulunduğu zaman, bu bölge Avrupa devletleriyle Asya ve Afrika arasında aşılmaz bir istihkâm olmuştur.

Bizanslılar devrinde olduğu gibi, Selçuklular ve Osmanlılar zamanında da Lidya'ya giden büyük yol terk edilerek, yerine İznik'e, Bursa'ya ve İstanbul'a giden kuzey-batı yolu açılmıştır.

Küçük Asya'nın bitkili ve zengin kıyılarını çorak ve haşin platoya bağlıyan maddî bağların, kıyıların ve vadillerin zengin halkını da yaylanın çetin ve gürbüz halkına bağlı ve itaatlı kalmak zorunda bıraktığını tarih boyunca görüyoruz.

Bütün bu araştırma ve kazılarda ele geçen eserler ve bunların en önemlisi olan yazılı tabletler, Anadolu'nun karanlıklar içindeki tarihini milâttan üç dört bin yıl öncelerine kadar haylı aydınlatmıştır.

Fakat, her bölgesinde geçmişin önemli hatıraları, zengin eserleri gömülü olan anayurdumuzun eski tarihini, bütün parlaklığı ile meydana çıkarmak için daha pek çok çalışmak gerekmektedir. Bunu yabancı bilginlerden beklemek bizim için utandırıcı bir şey olur. Bu hedef, her aydın Türk çocuğu için bir ideal olmalıdır.

b) Anadolu Tarihinin Tarihçesi

Anadolu'nun eski tarihi on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar Yunan tarihçilerinin verdikleri efsanelerle karışık, şüphelerle dolu dağınık bilgiye inhisar ediyordu. Bu malûmat ta Milâttan önceki birinci bini geçemiyordu. Fakat, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında birdenbire ufuklar genişlemiş, Milâttan üç bin yıl öncesine kadar olan zamanlar ağarmağa başlamış ve gittikce aydınlanarak, az çok açık bir surette belirmiştir.

Küçük Asya üzerindeki arkeoloji araştırmalarına Charles Texier'nin 1833-1839 yılları arasında Anadolu'da yaptığı tetkik gezileri önderlik etmiştir [3]. Daha sonra Hamilton (1842); Barth (1853); A. D. Mordtmann (1858); G. Perrot (1862) ve E. Chantre (1893-94) gibi seyyah ve müsteşriklerin yazılarında bilhassa Boğazköy ve Yazılıkayanın sanat eserleri üzerinde durulmuştur [4].

Orta Anadolu'da hakiki arkeoloji araştırmaları H. Winckler ile Makridi Beyin İstanbul asarı-atika müzeleri namına Boğazköy'de yaptıkları kazı ile başlar. (1906-1912) [5]. Az sonra

[3] Charles Texier, L'Asie Mineure, Paris 1862.

[4] L. Delaporte, Les peuples de l'Orient méditerranéen I, Paris, 1938 s. 14 ve 21.

[5] Th. Macridy bey, La porte de sphinx à Euyuk. MVAG 13 (1908) s. 177 v. d.

Hrozny m. ö. II. binde bir Asur ticaret kolonisi olan Kaneş'te (Kayseri civarında Kültepe'de) binlerce çivi yazılı tablet butdu (1925) [6]. Daha sonra Şikago Üniversitesi adına Von der Osten tarafından [7] Orta Anadolu'da yapılan bir araştırma gezisinden sonra, Boğazköy'ün 70 km. güney-doğusundaki Alişar höyük kazıldı (1926-1930). Diğer taraftan Alman Şark Cemiyeti ile Alman Arkeoloji Enstitüsü Şark şubesi tarafından Bağazköy'de (1931-1939) ve Yazılıkaya'da (1935-1939) bilhassa yazılı vesika bakımından büyük değeri olan kazılar yapıldı [8].

Fransızlar adına da L. Delaporte tarafından Kızılırmak kavsi içindeki Hashöyük'te [9] (1931) ve Malatya civarındaki Arslantepe'de [10] kazılar yapıldı.

Güney Anadolu'da, Liverpool Üniversitesi namına (1937 de) araştırmalar yapılmış, Garstang'ın Mersin'de [11], Yümük tepede (1936-39) ve aynı sene içinde Miss Hetty Goldman'ın Tarsus'da Gözlükule'de [12] yaptıkları kazılar, Kilikya bölgesinin de prehistorik devirlerden Hatti hakimiyeti zamanına kadarki tarihini aydınlatmış oldu.

Kurulduğu tarihten itibaren yurdumuzun eski zamanlarını aydınlatmağı ön plâna almış olan Türk Tarih Kurumu ise, arkeoloji araştırmalarına geniş ölçüde yer vermiştir. İlkin Ankara civarında Ahlatlıbel'de (1933) prehistorik bir site [13], Çankırıkapı'da imperator Karakalla zamanına ait büyük bir Roma hamamı meydana çıkarılmıştır [14]. Bilhassa Boğazköy'ün 25 km. kuzey-doğusundaki Alacahöyük kazıları (1935-1945) şanslı ve verimli olmuş, Anadolu'nun bakır çağında ne kadar

[6] B. Hrozny, Syria 8 (1925) s. 1 v. d.

[7] Von der Osten O I P VI, VII, XIX, XX, XXVIII, XXX.; aynı müellif, O I C VI, Chicago, 1929 ve aynı eser No. 8 Chicago 1930.

[8] K. Bittel und H. Güterbock, Boğazköy, APAV 1935 ve MDOG K. Bittel, R. Naumann und H. Otto, Yazılıkaya. Leipzig, 1941.

[9] L. Delaporte, Grabung aus Hashöyük 1931 AA, 1932. 74. 75 (1937); K. Bittel, Die Ruinen Von Boğazköy, Berlin, 1937.

[10] L. Delaporte, Malatya, Paris, 1940 ve RHA II (1939) s. 129, (1934) s. 257.

[11] J. Garstang, AAA XXIV, (1937) XXV (1938).

[12] Hetty Goldman, AJA.

[13] H. Koşay, Türk Tarih ve Etnoğrafya Dergisi II, (1934) s. 1 v. d.

[14] Necati Dolunay, Belleten V (1941) s. 261 v. d.

yüksek bir sanata ve tekniğe sahip olduğunu göstermiştir [13]. Diğer taraftan Samsun'da Dündartepe'de yapılan kazılar da (1942-1943) Hatti kültürünün kuzey sınırını çizmemize yardım etmiştir [14].

Boğazköy'ün 45 km. şimalindeki Pazarlı'da 1937 - 38 yıllarında yapılan hafriyat Firik kültürünü aydınlattığı gibi [15], Karaoğlan kazıları da (1937-1940) Anadolu'nun kültür tabakaları stratigrafi'sinin doğruluğunu isbat etmiştir [16]. Trakya'da, Küçükçekmece - Rhegion'da [17] yine Türk Tarih kurumunun yaptırdığı kazı ise (1938 - 1941) Bizans sivil mimarisi, Konya Alaettintepe kazıları da Selçuk mimarisi için mukyese malzemeleri sağlamıştır. Bundan başka Erzurum-Kars [18] bölgesiyle, Isparta göller havzasında araştırma ve sondajlar, Hatay, Bitik [19] ve Bolu'da tetkikler yapılmıştır (Harita : 3).

Kuzey Suriye'de Hatay ve " Münbit hilâl„ denilen Habur bölgesinin tetkikine gelince, burada arkaoloji araşlırmaları 1870 tarihinde Hama ve Halep'te bir takım hiyeroglif yazılı taşların keşfi ile başlar. İki Amerikalı seyyah, hama'da dolaşırken şehrin inşaatında kullanılmış olan ve üzerlerinde bir nevi yazıya benziyen işaretler bulunan birtakım taşlar dikkat nazarlarını çekmiş, İstanbul Müze müdürünü bundan haberdar etmişlerdir. Bunun üzerine yazılı taşlar Hama'dan İstanbul'a nakledilmiştir [20].

İngiltere'nin Halep konsolosu Skéne de bu şehrin kuzeydoğusunda, Fırat'ın sağ sahilindeki Cerablus'u ziyaret ettiği zaman, harabeler arasında üzerlerinde Hama'daki taşlarda görülen esrarlı işaretler bulunan birtakım küçük heykeller

[13] Remzi Oğuz Arık, Alacahöyük hafriyatı (1935). Ankara 1937; Dr. H. Koşay, Alacahöyük hafriyatı, 1936 Ankara, 1938; Belleten I (1937); V (1941) s. 1 v. d.;

[14] K. Kökten-Nimet ve Tahsin Özgüç, Belleten 35 (1945) s. 361-400.

[15] Dr. H. Zübeyr Koşay, Pazarlı hafriyatı raporu (1937/38) Ankara, 1941; aynı müellif, Belleten III (1939) s. 5 ve Dr. Ekrem Akurgal, Belleten VII (1943) s. 1 v. d.

[16] Remzi Oğuz Arık, Belleten III (1939) s. 27 v. d.

[17] Dr. Arif Müfit Mansel ve Aziz Ogan, Belleten VI (1942) s. 1 v.d.

[18] İ. Kılıç Kökten, Belleten VII (1943) s. 601 VIII (1944) s. 659.

[19] Remzi Oğuz Arık, Belleten VIII, (1944) s. 341.

[20] L. Delaporte, Les peuples de l'Orient Méditerranéen I, s. 14.

görmüş, buranın Mısır metinlerinde adı sık sık geçen Kargamış şehri olacağına hükmederek arkeologların dikkat nazarlarını bu harabe üzerine çekmiştir.

Bunun üzerine Britanya müzesi namına 1911 senesinde D. G. Hogarth, R. Thompson ve L. Woolley'den mürekkep bir heyet kazılara başlamıştır. Bu kazılar bilhassa M. Ö. XII ve XIII üncü yüzyılları, yani muahhar Eti beylikleri çağını aydınlatması bakımından önemli olmuştur [21].

Liverpool Üniversitesi adına da J. Garstang Sakcagözü'de[22]. Alman Şark Cemiyeti Zincirli'de (1888-1890) [23], Şikago Üniversitesi de E. Mc. Even idaresinde Çatalhüyük (1933), Tel Tannâk (1935) ve Tel el-Cüdeyde (1934) de kazılar yaptırmışlardır [24]. Woolley, Tel Şeyh Yusuf el-Garib'de 1936 da bir kazıya başladı. Tel Açana'da (1937-39) XV. yüzyıla ait Hurri keramikleri ve Hatti çivi yazılı vesikalar buldu [25]. Bundan başka Fırat kenarında 1929-31 yıllarında Tel-Ahmar (eski Til - Barsib) de ve ona komşu olan Arslantaş (eski Haditu) 'ta (1933 - 34) L. Delaporte ve Thureau - Dangin tarafından yapılan kazılar da M. Ö. I. bin tarihini aydınlatacak vesika ve malzeme vermiştir[26]. Baron von Oppenheim'in Tel-Halef (eski Guzana) kazıları (1911 -1913 ve 1927 - 1929) ise denilebilir ki bu bölgenin neolitik çağlardan muahhar Hatti ve Asur zamanlarına kadar bütün kültür merhalelerini bir arada göstermeği sağlamıştır [27]. İskenderun körfezinin güneyinde Lazikiye'nin 12 km. kuzeyindeki Ras-Şamra (Ugarit) ve şehrin limanı Minnet el-Beyda kazıları da yazılı vesika ve bilhassa şimdiye kadar Fenike alfabesi ismiyle tanılan harf yazısının çivi yazılı Hurrice vesikalarını

[21] D. Hogarth, Carchemish, I, London ; 1914.
L. Woolley, » II, » 1921.

[22] J. Garstang, AAA. I (1908) s. 97 v. d; V (1913) s. 63; XXIV (1937) s. 119.

[23] Von Luschan, Ausgrabungen in Sendschirli, Berlin, 1891-1911.

[24] Mc. Even, AJSL (1934).
R. Braidwood, Mounds in the plain of Antioch..

[25] S. Smith, Alalakh and Chronology. London, 1940.
» » , AJ XIX (1939) s. 38-48.

[26] Thureau-Dangin et M. Dunand, Til-Barsbi, BAH XXVIII, Paris, 1936 ve XVI (1931).

[27] von Oppenheim, Der Tell Halaf, Leipzig, 1931.

vermesiyle, dünya medeniyet tarihinde en büyük bir kültür başarısı sayılan harf yazısının menşeini göstermiş oldu[28]. Keza Elmişrife (Katna) kazıları da gerek yazılı vesikalariyle, gerek meydana çıkarılan meşhur Nin-Egal mabediyle Sumer kültürünün batı sınırını çizmemize yardım etmiştir[29].

---

[28] C. Schaeffer, Syria 10 (1929) s. 285; 12 (1931); 14 (1933) s. 93; 15 (1934) s. 105; 16 (1935) s. 141; 17 (1936) s. 105; 18 (1937) s. 125. aynı müellif, Ugaritica, Paris, 1939.

[29] Du Mesnil du Buisson, Le site archéologique de Mishrife-Qatna, Paris, 1935 ve Syria VII, s. 289; Virolleaud, Syria VIII. 295; IX, 90.

II.

ANADOLU'NUN PREHİSTORYASI

a) Anadolu'da eski taş devri (Paleolitik) araştırmaları

Anadolu'nun ilk çağları hakkında henüz geniş ve vuzuhlu bilgimiz yoktur. Son senelere kadar küçük Asya'nın türlü yerlerinde, höyüklerin derin tabakalarında yapılan araştırmalar, ancak eneolitik devir kültürüne ait eserler vermiş, yarımadanın saf neolitik ve paleolitik devirlerine mahsus eserler elde edilmemişti.

Önasya'nın Filistin ve Suriye taraflarında paleolitik eserler nisbeten bol olduğu halde Elâm, Mezopotamya ile Anadolu'da bu devirlere ait izlere tesadüf edilmemesi, türlü nazariyelere yol açmıştı. Şelleen çağda Suriye isteplerinde yaşadıklarını bildiğimiz avcı insanların Mezopotamya ve Anadolu'ya kadar yayılmış ve buralarda Orinyasiyen kültürüne ait izler bırakmış olmaları kuvvetli bir ihtimal dahilinde görünüyordu (Anadolu'nun taş devri buluntuları tablosuna bakınız).

1909 tarihinde Campel Thomson'un Ankara'nın doğusunda Elmadağı'nda paleolitik devre ait gibi görünen iki aletle bir taş çekiç parçası bulması, R. Faribeni ile P. Romanelli'nin de 1913 tarihinde Pisidya'da Kızılova'da Avancık köyü güneyinde Ömerefendi çiftliği denilen yerde prehistorik devirlerden kalma aletler keşfetmeleri, bu ihtimali kuvvetlendirmişti.

Fakat bulunan şeyler bol ve kanaat verecek bir mahiyette olmadıklarından, paleolitik çağda Anadolu'da insan bulunup bulunmadığı keyfiyeti kesin olarak anlaşılmamıştır. 1928 de Cenevre Üniversitesi Profesörlerinden Pittard'ın Malatya'nın güneyinde Adıyaman civarında Çakal vâdisi denilen yerde bir paleolitik buluntu ile karşılaşması, meseleyi tamamiyle aydınlattı. Burada elde edilen hayvan burnu şeklinde çakmak taşından yapılmış kazma ve oyma âletlerin Orinyasiyen kültüre ait olduklarını tesbit eden Pittard, tereddütlere, şüphelere son vermiş oldu.

M. K. Bittel'in Ankara gaz fabrikasının batısında bir taş ocağında bulduğu çakmak taşından yapılmış birtakım âletler, Pittard'ı teyit etti.

Anayurdumuzda arkeoloji araştırmalarını eline alan Türk Tarih Kurumu, türlü bölgelerde yaptığı kazılarda meydana çıkardığı eserlerle bu meseleyi kesin olarak halletmiş oldu: Doğu Anadolu'da Kars'ta Cilavuz civarında, Borluk vâdisinde, kuzey Anadolu'da Samsun'un Tekeköy vadisinde, orta Anadoluda Çubuklu vâdisi, Eti Yokuşu, Ergazi köyü yolu üzerinde; Ayaşta Güdül civarında; Kızılca yolda Karalar vâdisinde; Tuz gölünün kuzey ve doğu kıyılarında bulunan alt paleolitiğe ait işlenmiş çakmak taşlarından ve püskürük kayalardan yapılmış aletler doğu,kuzey ve orta Anadolu'da bol mikdarda alt paleolitik çağın kültür izleri bulunduğunu meydana koymuştur. 1944 senesinde Türk Tarih Kurumu adına Isparta ve Burdur bölgelerinde araştırmada bulunan heyet, Ispartanın Bozanönü mağaralarından Kapalı mağarada yaptığı sondaj neticesinde üst paleolitik endüstrisine ait bir çok çakmak taşı âletler bulmuştur.

Türk Tarih Kurumu, birbirlerinden uzak bölgelerde, şimdiye kadar bilinmeyen paleolitik çağ eserlerini bularak ilim dünyasının tetkik nazarları önüne sermek suretiyle, anayurdun ilk devirlerini aydınlatmış, burada paleolitik devir insanlarının yaşayıp yaşamadığı hakkında ötedenberi sürüp gelen şüphe ve tereddütlere son vermiştir.

Fakat, Tarih Kurumunun araştırma ve kazılarında, şimdiye kadar paleolitik devir insanlarının ırklarını tayine yarayacak kemiklere tesadüf edilememiş olduğundan, Vittoro Viale'nin Likya (Lycie)da bir mağarada bulduğu âletlerin Musteriyen kültüre ait oldukları mutalâasiyle paleolitik çağlarda Anadolu'nun, güneyden gelen Negroid'lerden sonra, kuzey-doğudan inen Kokazik'lerin de akınlarına uğramış olduğu yolundaki iddiasının, ne derece hakikate uygun olduğunu kestirmek mümkün olamamaktadır. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yapılan kazılarda tesadüf edilen dolikosefal ırka mahsus kafatasların paleolitik devir insanlarına ait olmaları tabiî bulunmakla beraber, bundan sonra yapılacak kazılarda başka yerlerde Musteriyen devrini meydana çıkaracak keşifler olmadıkça, bu

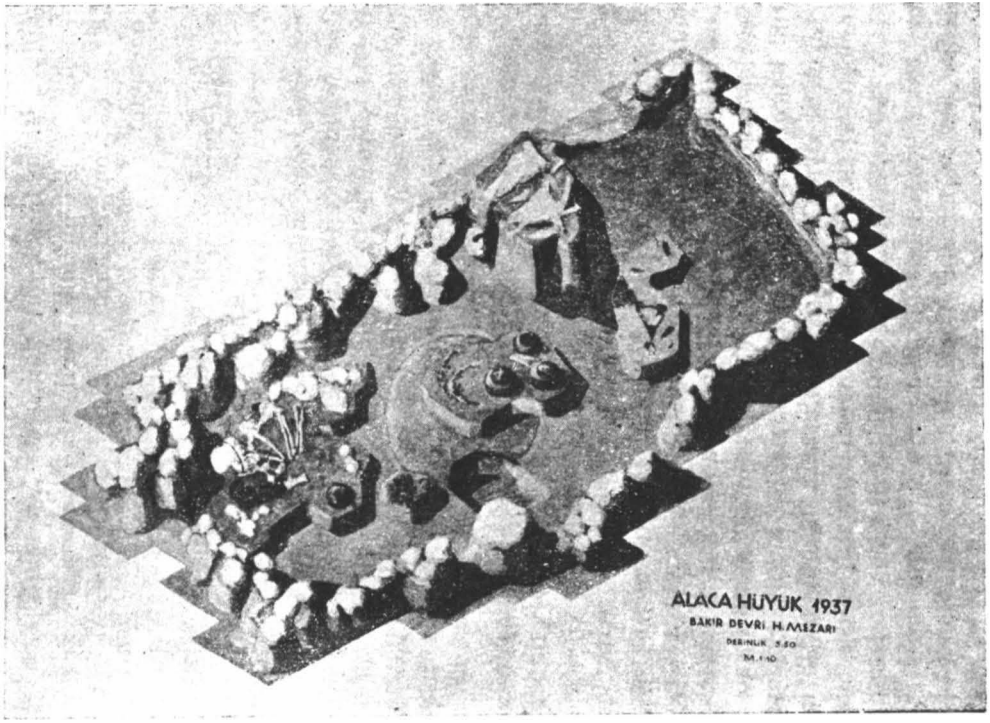
kafataslarının münhasıran Orinyasiyen devri insanlarına ait sayılmaları ihtiyata daha uygun görünmektedir.

Türk Tarih Kurumunca yapılan araştırmalarda Kars bölgesinde Kağızmanda, Mısır dağında, Samsun'da Tekeköy'de Mezolitik âletlere de tesadüf edilmiştir. Anadolu'nun doğu ve kuzeyindeki bu iki buluntu, yurdumuzda mezolitik çağ hususiyetlerini taşıyan âletlerin varlığını isbat etmeleri itibariyle çok önemlidir.

b) Anadolunun Kalkolitik ve Bakır Çağ kültürleri

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yapılan kazılarda tam neolitik devir eserlerini ihtiva eden bir merkez görülememiştir. Araştırılan yerlerde ele geçen eserler arasında daima maden eşyalara da tesadüf edilmiştir. Taş âletlerin kullanılmasiyle beraber maden işçiliğinin de başlamış olmasiyle beliren kalkolitik devirde çanak çömlek işçiliği de gelişmiştir.

İnsan cemiyetinin yaşayışında bir üstünlük başlamış, faydalı hayvanların evcilleştirilmiş olduğunu anlatan kalkolitik ve bakır çağları eserleri, Anadolu'da mebzul olarak bulunmuştur. Türk Tarih Kurumunun Kars bölgesinde Kalecik, Azat, Kökçeali, Erzurum'da Karaz höyüklerinde, Bolu'da orman mektebi yanındaki höyükte, orta Anadolu'da Alacahöyük, Pazarlı ve Ankara'da Karaoğlan höyüklerinde bu devirleri belirten pek çok şeyler bulunmuştur. Alacahöyük'te dört mimarî kat, bakır devrini temsil eder. Burada çok zengin bir kültür gösteren ve çok kıymetli ziynet eşyalariyle dolu olan 14 hükümdar mezarı bulunmuştur (Res. 1). Ankara çevresinde Eti Yokuşu, çimento fabrikası höyüğü, Karaoğlan, Bitik yerleşme yerlerinde bulunan bakır çağı mimarî katları ve çok mikdarda çanak çömlekler, bu çağın orta Anadolu'da ne kadar önemli olduğunu anlatmaktadır. Bu çağ, Karaoğlan'da çok kesif bir yerleşme sahası olarak görülmektedir. Burada bulunan kültür eşyaları arasında idoller, zoomotif tipte çeşitli kaplar, dikkat nazarını çekecek kadar ehemmiyetlidir (Res. 2). Bunların batı Anadolu eserleriyle mukayesesi, kültürün yayılış istikametini belirtmektedir. Bakır çağına ait mimarî kalıntılar, bu zamanlarda Ana-

Resim 1 — Alaca-Höyük Kıral mezarlarından biri

Resim 2 — Karaoğlan bakır çağ buluntularından

dolu'daki site hayatını az çok kesinlikle tahmin etmemize yaramaktadır (Harita: 4).

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde elde edilen bakır devri buluntuları, milâttan önce üçüncü binde bu ülkede oldukça kesif bir surette köyler, siteler kurulmuş olduğuna şahadet ediyorlar (Harita: 3).

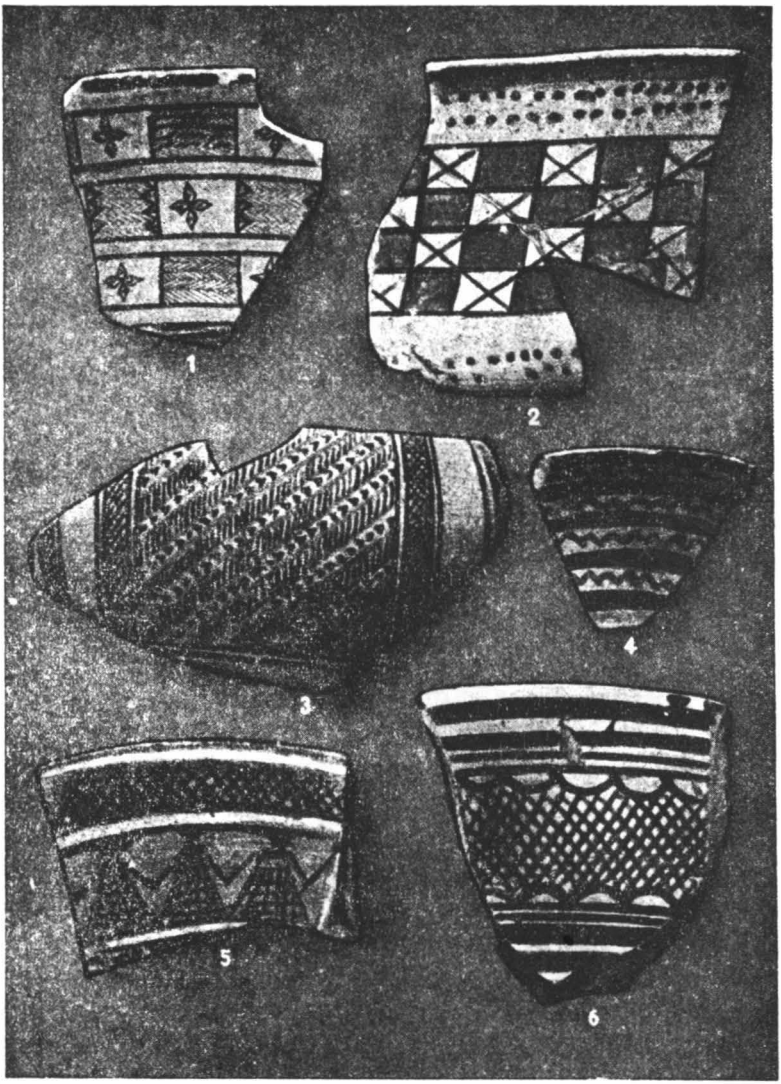
Eski adının Ankuva olduğu sanılan Alişar'da milâttan 2400 yıl öncesine ait olarak bulunan eserler Anadolu'nun eneolitik ve bakır çağını belirtmektedir. Bu devrin keramiği siyah, bazen kırmızı veya boz renktedir. Bu keramik ayniyle Boğazköy'ün doğu-kuzeyinde Alacahöyük'te de meydana çıkarılmıştır. En eski Proto-Hatti'lerin şevketli merkezi Kuşşar olduğunu sandığımız Alaca-Höyük, Anadolunun tarih öncesinin en zengin bir merkezidir.

Bu devre ait olarak bulunan iskeletler milâttan 2400 yıl önceki Anadolu halkının antropolojik iki tip vasıfları taşıdıklarını göstermektedir. Bunlardan biri Akdenizin uzun kafalıları, diğeri de orta Asya yuvarlak kafalıları. Bu sonuncular, Subaru ve Hurri tipidir. Bu tip insanlar Alaca-Höyük'te iki tane kartal ile tamsil edilmiştir (Res. 3). Anadolu'nun M. Ö. üçüncü ve ikinci binyıllarına ait antropoloji malzemesi ve bu iki tip insan kafası Turova ile Alişar'da bulunmuştur. Turova'da ikinci tabakaya ait iki baş, Hanay tepesinde bir iskelet aksamı, Trass'da dört, Bozöyükte ise iki baş bulunmuştur. Bunlardan Turova ile Hanay tepesinde bulunan başlar, Akdeniz adamı denilen dolikosefal tipe benzemektedir.

Bozöyük ye Alişar'da bulunan kafalar ise, eski ve orta Asya tipi olan brakisefal Alp'li tip ırkın örneğini teşkil ediyor. Bu tip eski orta Anadolu halkının, yâni Proto-Hattilerle Naşşi Hattilerinin mümeyyiz vasıflarını taşımaktadır.

Bu keşifler bize Anadolu'da Hatti medeniyetini kuracak olan orta Asya brakisefalleri öncü dalgalarının, Milâttan önceki üçüncü binin ikinci yarısı başlarında küçük Asyaya girmiş olduklarını gösteriyor.

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yapılan kazılarda bu çağa ait bulunan maden ve keramik eşya ve aletler, bilhassa sanat bakımından maharetli eller tarafından güzel bir incelikle işlenmiş olan altın, gümüş ve bakır eserler büyük bir kültür

Resim 4 — Tel - Halef renkli keramiklerinden

tekâmülüne delâlet etmektedir. Tekâmül safhalarının Anadolu'da geçmiş olduğu kanaatini verecek daha iptidaî eserlerin bulunmamış olması, bu kültürü yaşatan insanların tekâmül safhalarını başka yerlerde geçirmiş olduklarını anlatıyor.

Bu kültüre ait eşya ve keramiklerle dinî, içtimaî hayat şekillerini sezdiren nişaneler, bunun da Önasyanın diğer bölgelerinde ki benzer kültürler gibi, orta Asya medeniyetine bağlı bulunduğu kanaatını vermektedir.

M. Ö. 2400 den itibaren Anadolu'da görülmeğe başlayan tezyinli boyalı, resimli Kapadokya keramiği üzerleri esmer, bazen siyah bazen de beyaz jeometrik çizgilerle süslenmiş

Resim 5 — Alaca-Höyük bakır çağ kültüründen bir kaç eşya

kırmızı veya boz keramik, süssüz diğer bir keramik yanında yer almıştır. Bu bize Anadolu'nun Akdeniz uzun kafalı insanları arasına başka bir ırkın karışmağa başlamış olduğunu açıkça anlatmaktadır. Bu süslü keramiğin aynı, Van bölgesinde Şamramaltı mevkiinde, Kars, Erzurum ve Tel-Halef kazılarında da bulunmuştur (Res. 4). Batı Anadolu'da ise hiç yoktur. Bu

bize süslü Kapadokya keramiğini getiren insanların doğudan gelmiş olduklarını göstermektedir. Yuvarlak kafalı ve iri burunlu olan bu insanlar, tarihte hiyeroglif Hattileri, çivi yazısı Hattileri, Naşşi'liler, Lûvi'ler adlariyle anılan Alplı tiplerdir. Bu insanların yerleştikleri bölgelerde köy ve şehirlere verdikleri adlarla, kendilerine ait has isimlerin Hurri ve Subarulaın dilinde kullanılan adlar olması, bütün bunların tek bir kökten inmiş olduklarına şahadet etmektedir.

Anlaşıldığına göre M. Ö. üçüncü bin ortalarında Anadolu'ya giren Alp'lılar, buradaki Akdeniz tipi uzun kafalıları hükümleri altına alarak, küçük Asyanın simasını değiştirmiş, Kaneş'ten Anadolu içlerine yayılmak istidadını gösteren Samileşmiş kültür nüfuzunun taşmasını önlemişlerdir.

III.

ANADOLU'DA TARİHİ ÇAĞLAR

a) Hatti tarihinin kaynakları

Anadolu'da büyük bir devlet kurmuş olan Hattiler hakkında bilgi kaynakları muhteliftir. Bunların başında kuzey - batı Kapadokya'da bulunan ve sayısı on beş bine çıkan tabletler gelir. Bu tabletlerin büyük bir kısmı, M. Ö. on dördüncü ve on üçüncü yüzyıllarda bu kavmin başşehri olan Hattusas (Boğazköy) de oturan ve tekmil Kapadokya ile Suriye'nin büyük bir kısmını, merkezi Anadolu'nun bir parçasını nüfuzları altında tutan kırallar için yazılmışlardır. Bunların muahedeler, mektuplar, vekayinamelere ait bulunanları, o zamanlardaki Anadolu, Suriye ve kuzey Mezopotamya'nın siyasi durumları hakkında önemli bilgileri kapsamaktadır. Antlaşmalar, Hatti hükümdarlarının müstakil veya kendilerinin tâbii olan hükûmetlerle yapılmıştır. Mektuplar ise muhtalif hükûmetlerle teati edilen siyasî belgelerdir. Annallere (yıllıklar) gelince, bunlar da Hatti kırallarının yazdırmış oldukları vekayinamelerdir.

Bunlar arasında birde ön nesiller boyunca Hattusas'ta veya başka bir şehirde hüküm sürmüş olan selefleri için yazılmış bir çok vesikalar veya kopyaları vardır. Tahmin edildiğine göre bu ikinci elden vesikalar, M. ö. 1300 tarihlerinde toplattırılarak birtakım ilâveler de yapıldıktan sonra resmî bir arşivde saklanmışlardır. Boğazköy'de yapılan kazılarda bu arşiv bulunmuş ve tabletler meydana çıkarılmıştır. Bu metinlere dayanarak ikinci binin başlamasiyle orta-doğu Anadolu tarihi hakkında bazı istidlâllerde bulunmak mümkün görünmektedir. Bu metinlerden mühim bir kısmı Kapadokya'da Kültepe'de, bir kısmı da Alişar'la Boğazköyde ve Kerkük bölgesi ile Asur'da bulunmuşlardır. Alişar'da bulunan tabletler, Boğazköy tabletlerini ikmal ettiği gibi, Kapadokya'daki Kültepe'de, ve Kerkük'te bulunanlar da ekonomik durumu aydınlatmaktadırlar.

Bu tabletlerin çoğu o zamanlar bütün Yakın Şarkta diplomatik muhabere vasıtası olan Akkad'ça ile yazılmışlardır. Büyük bir kısmı ise bir ana dile bağlı yerli lehçeler ile yazılmıştır. Son zamanlarda bu ikinci sınıf tabletleri çözdüklerini iddia eden Hrozny ile Forrer, bunların Kaneş, Luvi, Pala, Proto-Hatti, Hurri, Mitanni ve Mandai olmak üzere altı lehçe ile yazılmış olduklarını söylemektedirler. Bunlardan Hurri lehçesinin, kuzey Mezopotamya'da, Mandai lehçesinin ise Urmiye gölü kuzeyindeki bölgede konuşulduklarını biliyoruz.

Bu ikinci sınıf tabletlerden çoğu, o zamanlar orta Kapadokya'nın müşterek dili olan Kaneş lehçesiyle yazılmışlardır. Bunların M. ö. 2050-1950 arasında yazıldıkları sanılıyor. Bugün Karahöyük denilen yerde kurulmuş olan Kaneş; o zamanlarda Kapadokya'nın en büyük ve en önemli şehirlerinden biri idi. Burası asırlarca Önasyanın belli başlı ticaret merkezlerinden biri olmuştu. Buradaki tacirler, Asur'un büyük ticaret evlerini temsil ediyorlardı. Görünüşe göre bu tacirler Kaneş'in içinde yahut dışında mahalleler işgal ediyorlardı. Şahıs adlarının gösterdikleri gibi, şehre hâkim olanlar Proto-Hattiler'di, bu metinlerde bir iki de Hurri adı geçmektedir.

Hattiler tarihinin ikinci kaynağı da, yer üstünde bulunan veya kazılarla meydana çıkarılan resim yazısı (hierogliphe) ile yazılı kitabelerdir. Oldukça maharetle yapılmış kabartma şekillerle basit oyma çizgi şekillerden ibaret olan bu yazı, piktografiktir. Bu yazının Kapadokya arşivinin büyük bir kısmında kullanılmış olan Kaneş lehçesi ile daha başka lehçelerin müşterek ifade vasıtası olduğunda şüphe yoktur. Fakat bu yazının sayısız şekillerinin hece ve gramer kıymetleri henüz tesbit edilemediğinden daha okunamamıştır. Gerçi bu yazının sanat hususiyetlerinden, dağılışından, tarihçe ehemmiyetli birtakım hükümler çıkarılabilir. Fakat, mimarî ve plâstik âbidelerden elde edilecek neticeler daha etraflıdır. Bu âbidelere, küçük Asyada, kuzeybatı, merkez ve güney Kapadokya ile Konya bölgesinde raslanmaktadır. Galatya da dahil olmak üzere, kuzey Frikyada da tek tük Hatti âbideleri vardır. Bunlara, Sakarya vâdisinden geçerek Ankara'dan Sardes'e giden ve oradan da İzmir körfezinde denize ulaşan tabiî yolun üzerinde veya yakınlarında tesadüf edilmektedir. Küçük Asyanın sahil bölgeleriyle kuzey,

güney ve batıda (Sardes yolu müstesna) hiç bir yerde henüz Hatti âbidesi bulunamamıştır.

Hatti tarihi hakkında üçüncü kaynak, bu kavmin o zamanlar komşuları olan ve kendileriyle münasebette bulunan yabancı kavim ve devletlerin yazılı ve plâstik vesikalarıdır. Mısırın on sekizinci sülâlesinden yirmi birinci sülâlesine kadar geçen 250 senelik bir devre ait arşiv ve vesikalarda Hatti'lerle olan harplerden, sulh müzakerelerinden bahsedilmiştir. Firavun Amenofis IV 'ün başşehri İkhutaton (Tel el - Amarna) [1] da bulunan ve 18 inci sülâle son firavunlarının zamanlarında Mısırın dış münasebetlerini gösteren çivi yazılı birçok muhabereler, yalnız Hatti'lerin değil, Mısırlıların nüfuzları altında veya hudutlarında bulunan başka kavimler hakkında da ehemmiyetli malûmatı ihtiva etmektedir. Filhakika bu arşiv Suriye, Mezopotamya, Filistin, Kıbrıs ve Anadolu ile Mısırın on sekizinci sülâle fıravunlarından üçüncü (1411-1375) ve dördüncü Amenofis (1375-1350) lerin muhaberelerine aittir.

Mezopotamya'daki Sami devletlere ait çivi yazılı tabletler arasında komşu kavimlerden ve bu arada Hatti'lerden de bahsedenler bulunmaktadır. Geçmiş eski devirlerin kulaktan kulağa duyulan menkibelerini zaptetmek maksadiyle Hatti'ler zamanından sonra yazılmış olan Bâbil tarih mecmuası, Hatti'lerin imparatorluk devrinden evvelki tarihleri için elimizde bulunan hemen hemen yegâne vesikadır. Asur kaynaklarına gelince, bunlar umumiyetle bahsettileri olayların vukubuldukları zamanlarda yazılmış olduklarından, bunlara tamamiyle tarafsızca yazılmış göziyle bakılamaz. Bu itibarla Asur kaynaklarını ihtiyatla tetkik etmek icap eder. Asur kaynaklarında Hatti bölgesinden ve Hatti'lerden bahsedenler, bir sürü fasılalarla M. Ö. ikinci bin sonundan yedinci asra kadar olan devreyi kaplarlar. Ahdı-atik'te (Tevrat) de Hatti'lerden Het adiyle bahsedilmiştir. Fakat buradaki Het'lerle Anadolu Hatti'leri mi, yoksa Suriye Hatti'leri mi kasdedilmiş olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

Eski Yunanlıların da Hatti'lerle ilgili bazı yazı ve hatıraları olduğu gibi, Van bölgesindeki Urartu kırallığına ait Vanik

[1] İkhunaton adı verilen firavun Amenofis IV' ün başkent olarak yaptırdığı İkhutaton, bugünkü El-Amarna yerinde bulunuyordu. Bu şehir dördüncü Amenofis'in ölümünden pek az sonra tahrip edilmiştir.

lehçesindeki çivi yazılı vesikalarda da Hatti'lerden bahsedilmiştir.

b) Proto - Hatti'ler

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yapılan kazılarla Kalkolitik devrinde bu ülke halkı arasında büyük bir değişiklik olduğu, buraya kültür itibariyle daha yüksek yeni insan dalgaları geldiği anlaşılmaktadır. Bu ülkenin çok önemli olan bakır devrini parlatan bu insanlar, Anadolu'nun eski halkını teşkil eden Akdeniz uzun kafalılarından, kültür, içtimaî hayat ve beden teşekkülü itibariyle ayrı bulunuyorlardı. Yuvarlak kafalı olan bu insanlar, hayvanları evcilleştirmeği, ekip biçmeği, köy ve kent kurmağı biliyor, daha üstün silâhlarla mücehhez bulunuyorlardı. Bu sayede bunlar uzun kafalı yerli halkı hükümleri altına almış, kesafeti en ziyade Kızılırmak bölgesinde olmak üzere birtakım küçük beylikler kurmuşlardır.

Anadolu'nun ilk simasını değiştiren bu insanların, bıraktıkları kültür eşyalarına, mâden âletlere, süslü keramiklere göre, Önasyanın Sumer, Elâm ve Subar'lariyle bir ırka bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Erzurum'un kuzey-batısındaki Karaz höyüğünde bulunan bakır devri çanak çömlekleriyle orta Anadolu'nun bu cins eşyaları arasındaki çok önemli benzerlikler, bu yeni insan dalgalarının göç yollarını göstermesi itibariyle büyük bir ehemmiyeti haizdir.

Anlaşıldığına göre, Zağros dağları kuzeyindeki bölgeye yayılmış olan brakisefal kitlelerinden ayrılan akıncı boylar, kuzeyde Kars ve Erzurum, güneyde Erbil üzerinden Anadolu'ya yayılmışlardır. Yukarı yoldan akan dalgalar, Kızılırmak boylarına, Erbil üzerinden akanlar ise Dicle-Fırat arasındaki sahaya yayılmışlardır. Bunlardan Kapadokya'ya yayılanlar, ön Hatti'ler adiyle ayırd edildiği gibi, Habur-Fırat arasına yerleşenlere de Hurri'ler denildiğini biliyoruz.

Bu dalgalar Anadolu'ya girdikten sonra başlıca merkezleri Kızılırmak boyları olmak üzere, muhtelif bölgelerde boy boy yerleşmiş; tanrıları, prensleri ayrı siteler kurmuşlardır. Anadolunun bu ilk fatihleri Türkler gibi brakisefal, yâni kafatasları geniş ve önden arkaya doğru kısa ve burunları büyük, dilleri

bitişken (agglutinant) olmakla Akdeniz dolikosefallerinden ve Sâmilerle Hind-Avrupa'lılardan ayrılıyorlardı.

Gerek Kapadokva tabletlerinden ve gerek yukarıda saydığımız diğer kaynaklardan anlaşıldığına göre, bu sitelerden en önemlileri başta Hattuşaş, Kuşşar ve Erciyeş ovasındaki Kaneş olmak üzere, kuzey-batıya doğru Turhumit, Tuhiya, Tuvanuva, Zalpa siteleri idiler. Bazılarının yerleri henüz kesin surette tayin edilmiyen bu sitelerin Yozgat ile Merzifon arasındaki mıntakada bulundukları daha sonraki devirlere ait kayıtlardan anlaşılmaktadır. Orta Kızılırmak güneyinde, sonraları imparatorluk Hatti'leri tarafından aşağı memleket denilen sahada, Kilikya'ya doğru ilerilemek üzere Puruşhanda, Salativara, Nenaşşar siteleri bulunuyordu [2]. Bunlardan sonra bugünkü Pozantı'nın yerinde olduğu anlaşılan Paduatum sitesi geliyordu. Kilikya'da ise Sizan sitesi bulunuyordu.

Adlarını ve bazılarının yerlerini bildiğimiz bu sitelerle henüz keşfedilmemiş olan diğer siteler orta Asya'dan gelen Azyanikler tarafından ya yeni baştan kurulmuş veya yerli halkı teşkil eden Akdeniz uzun kafalılarına ait köyler genişletilerek vücuda getirilmişlerdir. Sitelerin yeklikle etrafı açık yerlerde, akar sular kenarında kurulmuş oldukları görülüyor. Site çevrelerinin surlarla çevrilmemiş olmaları, buralara boy boy yerleşmiş olan istilâcıların, uzun zamanlar dışarıdan gelen bir istilâ ve tecavüz tehlikesi karşısında kalmış olmadıklarını göstermektedir.

Bu sitelerden en önemlileri, sonraları imparatorluk Hattilerinin de başşehri olan Hattuşaş ile Kuşşar olduğu buralarda

[2] Bu sitelerden Hattuşaş bugünkü Boğazköy'ün yerinde idi. Kuşşar sitesinin de bir vakitler Ankara'nın güney-batısındaki Gâvurkale veya Kızılırmağın güneyinde ve Hasandağı'nın kuzey-batısındaki Aksaray yerinde olduğu iddia edilmişti. Fakat Sommer, Boğazköy'de bulunan bazı vesikalara dayanarak bu şehrin Alacahöyük yerinde olduğunu çok kuvvetli bir ihtimal olarak ileri sürmektedir. Hrozny de bu kanaate iştirak ediyor. Akkad kralı Naram-Sin kitabesindeki Kurssura'nın da Kuşşar olduğunu tahmin edenler vardır. Boğazköy metinlerinde görülen Salativara adını Savatra'ya yaklaştıranlar, bu sitenin Konya'nın altmış kilometre doğusundaki Bağlıbayat yerinde olduğunu iddia ederler. Puruşhanda sitesinin de Kaneş yakınlarında bugünkü Kayseri şehri yerinde olduğu söylenmektedir.

yapılan kazılardan anlaşılmaktadır. Bugünkü Boğazköy yerinde olan Hattuşaş kazısında daha çok imparatorluk devrine ait eserler bulunmuştur. Türk Tarih Kurumu tarafından Alacahöyük'te on senedenberi yapılmakta olan ve hâlâ devam eden kazılarda en ziyade bakır çağına ve Proto-Hatti'lere ait eserler bulunmuştur. Burada dört mimarî kat, bakır devrini temsil etmektedir. Bakır çağının bitimi kitle halinde büyük bir brakisefal istilâsiyle ilgili görünüyor. Bu brakisefaller tarafından orta Asya'dan getirilen kültürün, Anadolu'da iyice gelişmiş olduğunu gösteren zengin kült nişaneleri, kıymetli ziynet eşyaları burada bol mikdarda ele geçmiştir.

Alacahhöyük'te 14 hükümdar mezarı bulunmuştur. Bu mezarlar Mezopotamya'da eski Ur sitesi harabesinde Woolley'in bulduğu Sumer kıral mezarlariyle mukayese edilebilecek kadar zengin ve onlar kadar tarihi aydınlatmaktadır. Bu mezarlarda bulunan eşyalar dört kısma ayrılabilir (Resim: 6):

a) Çoğu altın ve gümüşten yapılmış süs eşyaları: (taç, küpe, gerdanlık, bilezik, kemer tokası, iğne vesaire)

b) Silâhlar, (hançer, kılıç)

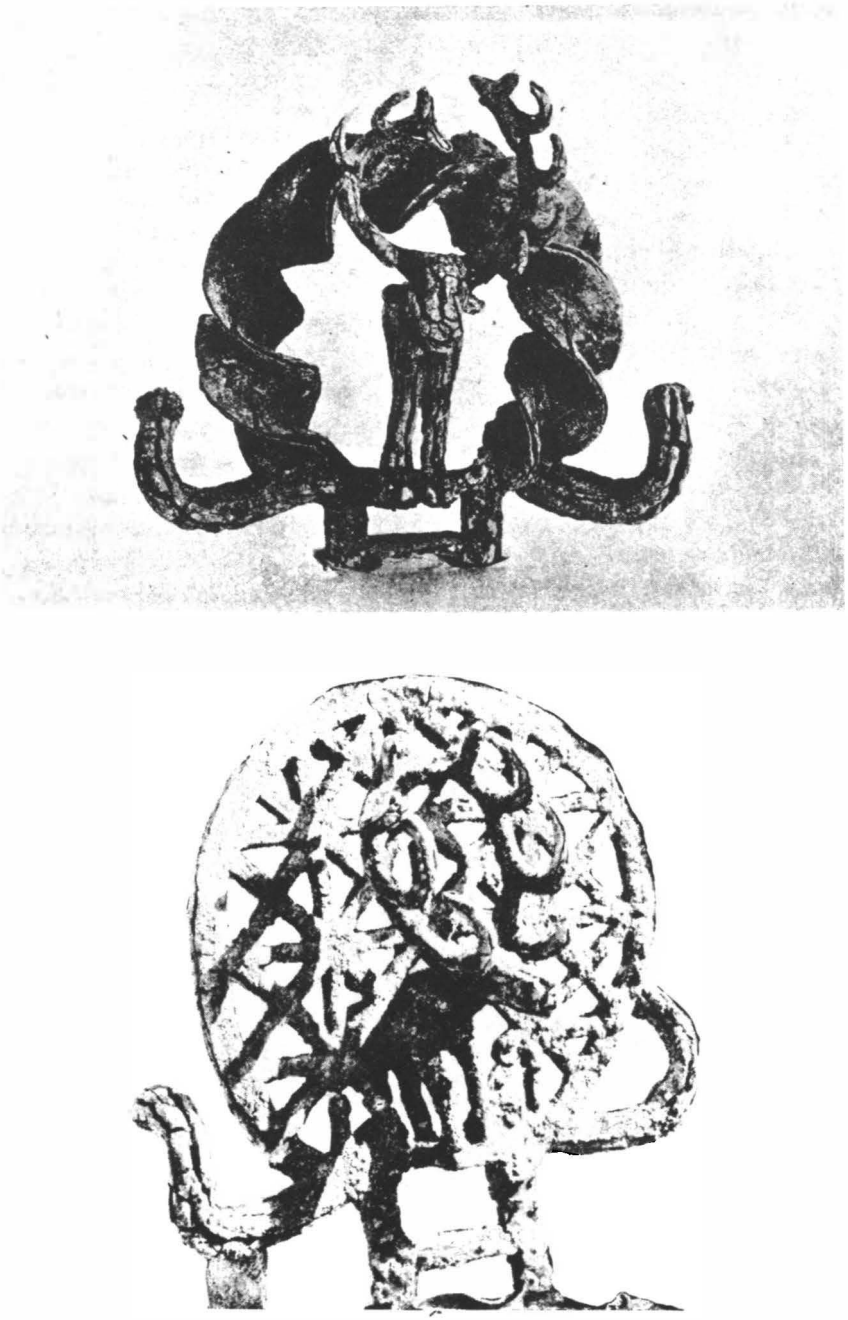
c) Kült eşyaları (idoller, güneş kursları, boğa, geyik heykelcikleri)

d) Maden ve toprak kaplar (keramikler)

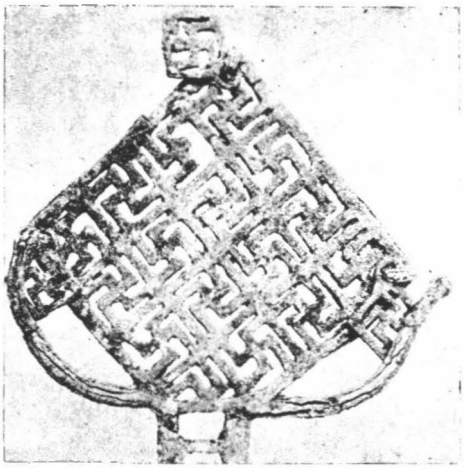
Alacahöyük'te süs eşyası ve silâh olarak demir de bulunmuştur. Ele geçen sapı altın demir kamadan başka gerdanlıklardan birinin üzerinde tanelerden bir kısmının altın, bir kaçının da demir olduğu görülmüştür. Bu, o zamanlarda Anadolu'da demirin işlendiğini, fakat pek az ve altından kıymetli olduğunu göstermektedir.

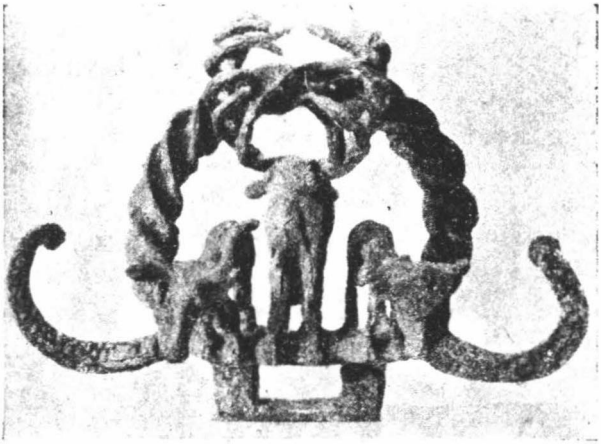
Ziynet ve kült eşyalarında görülen ilerlemiş ince sanat, bunların mazisi uzun bir kültür mahsulü olduklarının payidar şahitleridir.

Alacahöyük'te yazılı belgeler, tabletler bulunmaması yüzünden buradaki mezarların ait oldukları hükümdarların adlarını, zamanlarını, tarihlerini tesbit etmek henüz mümkün olamamıştır. Yalnız eşyaların cins ve mahiyetleri orta Anadolu bakır çağı insanlarının ve Proto-Hatti'lerin dini inanışları, medeniyet seviyeleri, içtimaî hayatları hakkında az çok bir

Resim 6 a, b — Alacahöyük bakır çağı kült eşyalarından

Resim 6 c,ç - Alacahöyük bakır çağı kült eşyalarından

fikir verebilmektedir. Güneş kursları, insan şeklinde idoller, geyik ve boğa heykelcikleri, Proto-Hattiler dinini orta Asya kültüne bağlayan belgelerdir.

Proto - Hattiler'de siyasî, içtimaî ve dinî hayat

Ön Hatti'lerin siyasal teşekkülleri, en eski Türk kurullarına benziyordu. Orta Asyada boy beyi idaresi altında müstakil bir birlik olan boylar, Adadolu'da kentlere yerleştikten sonra da yine bir bey idaresinde müstakil bir site kurmuşlardı. Boylar nasıl boy beyi başbuğluğu altında Aksakallar kurultayı tarafından idare ediliyorlar idiyse, Proto-Hatti siteleri de bir bey idaresinde böyle bir kurultay tarafından idare olunuyorlardı. Kurultay, site beyinin başkanlığı altında toplanarak siyaset ve idare işlerine bakar, hukuk davalarını görürdü.

Sitelerden birinin başına kudretli bir bey geçtiği zaman, yakınlarındaki siteleri de hüküm ve nüfuzu altına alarak bir siteler birliği vücude getirirdi. O zaman bu bey kıral ünvanını alırdı. Fakat, bunun ölümünden sonra halefleri aynı kudreti göstermedikleri takdirde birlik dağılır, her site yine kendi başına kalırdı. Her sitenin hususî bir tanrısı vardı. Siteler birliği kurulduğu zaman, beyi kral ünvanını alır, site tanrısı da büyük tanrı tanılırdı. İbadet ve âyin itibariyle siteler arasında büyük bir benzerlik vardı.

Proto - Hattilerin Ön Asya kavimleriyle münasebetleri

Pek eski zamanlardan itibaren Mezopotamya ve Suriye ile Anadolu arasında siyasal münasebetler bulunduğu, Ön Asyanın en eski medenî halkı olan Sumer'lerin Proto - Hattileri tanıdıkları, son zamanlarda bulunan vesikalardan anlaşılmıştır. Esasen Sumer'lerin meşhur Gılgamış destanında (Res. 7), Uruk sitesinin bu kahraman hükümdarının, muharebe etmek için üzerine yürüdüğü anlaşılan Humbaba'nın yaşadığı sedir ağaçlariyle örtülü dağın, Amanus olduğunu son tetkikler göstermektedir [3].

Tarihî devirde Sumer - Akkad İmparatoru Lugalzaggisi (2750-2725) nin Akdeniz bölgesine kadar sefer yaptığını, bundan sonra da Akkad kralı birinci Şarrukin'in (2725-2670),

[3] Bir vakitler, destanda adı geçen Humbaba'nın bulunduğu memleketin doğuda Elâm bölgesinde olduğu sanılmıştı. Son tetkikler buranın batıda Amanus dağı (Hatay'daki Keldağ) havalisi olduğunu meydana çıkarmıştır.

Resim 7 — Tel - Halef'te bulunan ve Gılgamış tipi denilen kabartmalardan.

Akdenize, Sedir memleketine ve Altın dağına gittiğini Sinear tabletlerinden öğreniyoruz. Bu tabletlerde okunan Altındağ sözüyle Proto - Hattiler ülkesinin (Anadolu'nun) kasdedilmiş olduğu malûmdur. 1913 tarihinde Mısır'da, Tel el-Amarna'da ele geçen ve Akkadça bir aynı da Boğazköy arşivi arasında bulunan yarı destan yarı tarihî bir tablette de Şarrukin'in Anadolu seferinden bahsedilmektedir[4].

Bu tablete göre, birinci Şarrukin saltanatının üçüncü senesinde Ganeş (Kaneş) te yerleşen Asur tacirlerini Puruşhanda kıralının tecavüzünden kurtarmak için Kapadokya üzerine yürümüştür. Tabletteki Kaneş Kayseri civarındaki Kültepe'dir ve güney Mezopotamya'daki Sumer sitelerinden Kiş şehri tacir-

[4] Bu tablet «Savaş kıralı» adiyle meşhurdur. MDOG 55, S. 39-45.

lerinin kurmuş oldukları sömürgedir. Birinci Şarrukin (Sargon) M. Ö, üçüncü bin başlarında yaşadığına göre, Mezopotamya ile Anadolu arasındaki münasebetin çok eski zamanlara çıktığını kabul etmek icap ediyor. Naram - Sin (M. Ö. 2645-2607) efsanemesi metinlerinin birinde isyanlarından bahsedilen on yedi kıraldan hiç olmazsa bir kısmının Kızılırmak güneyinde ve Toros'la Anti-Toros'un kuzey ve batısındaki ülkeler kıralları olması muhtemeldir. Kuzey ve güney Mezopotamya ile Anadolu arasında siyasî, askerî ve iktisadî münasebetlerin kurulmasına yardım eden yol, kuzey Fırat - Dicle vadisinden geçiyordu. Bu yol üzerinde Hahhum, Şamuha ve Tamagaru gibi birtakım kasabalar bulunuyordu. Bunlar, gerek büyüklük ve zenginlikleri, gerek merkezî olmaları itibariyle aynı derecede önemli değillerdi. Bu yolun ticaret merkezi olmak üzere en büyük ve zengin sitesi, Kayseri yakınlarındaki Kaneş şehri idi.

Fakat Kayseri bölgesinde bulunan tabletlerin tarihi bundan beş altı yüz sene sonraya aittir. Her halde M. Ö. üçüncü bin sonlarında Kapadokya ile Mezopotamya arasında sıkı münasebetler olduğu bugün tarihî bir hakikat olarak belirmektedir.

Kısmen Kayserinin yirmi km. kadar kuzey - doğusunda Karahöyük'te, kısmen de Boğazköy'de bulunan tabletler, çivi yazı ile ve Asur - Babil taşra lehçesiyle yazılmıştır. Bunlardan bir kaçı da Kapadokya dışında bulunmuştur. Bu son kısım tabletlerden biri Musul'da ele geçmiştir.

Bu tabletlerden birinde Mezopotamya'daki üçüncü Ur sülâlesi (M. Ö. 2350-2237) kıral larından İbi-Sin'in (M. Ö. 2258-2237) mührü vardır. Bu tabletteki yazı ve has isimlerin üçüncü Ur sülâlesi yazı ve has isimlerine uyması da, hakikaten o devre ait olduğunu teyit etmektedir.

Bu vesikalardan bir tanesinin bile bu kadar eski bir tarihe ait olması, ya o devirde Kapadokya halkının Mezopotamya ile ticari münasebetlerde bulunduklarını, çivi yazılarını okuyup yazdıklarını, Asur - Babil dilini anladıklarını veyahut üçüncü Ur hanedanının Kapadokyayı da içine alan bir imparatorluk olduğunu kabul etmeği icap ettirmektedir.

Bir kısım asiryologlar bu vesikalardaki dilin lehçe hususiyetlerini gözönüne alarak, bunların hakikî Mezopotamya'lılar

tarafından yazılmamış olduklarını kati görüyorlar. Fakat has isimlerde sık sık raslanan Asur unsuru, Kapadokya ile Asur arasında bir yakınlık olduğunu ve üçüncü bin sonlarından itibaren Kapadokya halkı ile Asur kırallığı arasında muntazam ticaret münasebetleri bulunduğunu gerçeklemektedir. Alman arkeologlarının Asur'da Kalatüşşerkat'ta buldukları eski vesikalar Asurluların, devamlı olmasa bile, fasılalarla küçük Asyanın doğu bölgelerini nufuzları altına almış olduklarını göstermektedir. Bu, Kapadokya halkının Asur medeniyeti ile yakın ilgisini izah eder.

Fakat, Kapadokya lehçesinde görülen Asur tesiri, bünyesinde olmaktan ziyade, dile hariçten girmiş kelimelerde göze çarpıyor, bu da Anadolu Hatti'lerine Sami bir soyun karışmamış olduğunu gösterir.

IV.

ESKİ HATTİ İMPARATORLUĞU

a) Anadoluya doğudan gelen göç dalgaları

Neslli'ler M. Ö. ikinci bin başlarında orta Anadolu'nun doğudan yeni bir istilâya uğradığı anlaşılıyor. Bir çok belgeler, bu yeni dalgaların kuzey Mezopotamya batısından ve Toroslar üzerinden gelmiş olduğunu gösteriyor.[1] M. Ö. üçüncü bin sonlarına doğru Zağros dağları ötesinde vukubulmuş olan büyük kaynaşmaların bu göçlere sebep olduğunda şüphe yoktur[2].

[1] The Camleridge ancient History (1931) II, s. 252 v.d.

[2] M. Ö. ikinci binin ilk yarısında Anadolu'da önce Nesi sitesinde kuvvetli bir hükûmet kuran ve Proto-Hatti'lerden Hattuşaş veya Hatti şehrini alarak burayı başşehir yaptıktan sonra Hattiler adiyle anılan bu dalgaların Anadolu'ya ne taraftan gelmiş oldukları meselesi ötedenberi tarihçiler ve arkeologlar arasında büyük münakaşalara sebep olmuştur. Önceleri Kitabı-Mukaddese dayanılarak bunların anayurtlarını Suriye'de aramış, Anadolu'ya buradan göçmüş olduklarını sanmışlardır. Fakat tarih ve arkeoloji alanındaki keşifler, bu iddianın çürüklüğünü meydana koyunca, ortaya başka türlü fikirler atılmıştır: Önasya tarihi ile uğraşanlardan bazıları, -ki Delaporte da bunlar arasındadır- bu boyların Anadolu'ya batıdan ve boğazlar üzerinden gelmiş oldukları fikrinde birleşmişlerdir. Çoğunluğu teşkil eden diğer müellifler ise, doğudan gelmiş oldukları kanaatindedirler. Bunlar arasında bulunan A. Moret bu muhacereti orta Asya'da vukubulan bir kaynaşma ile ilgili görüyor. Nesi Hatti'lerinin doğudan geldiklerini iddia edenlerden Jansen, bunların Ermenistan dağlarından gelmiş oldukları mütalâasını ileri sürmüş, Hatti kitabelerindeki dil ile ermenice arasında beyhude yere bir münasebet aramış, fakat mesaisi boşa gitmiştir. Sayce ise Hatti ayakkapları uçlarının dağlık bölgelere mahsus çarıklarda olduğu gibi, yukarıya doğru kıvrık olduğuna dayanarak, bunları Kafkas'lardan indirmiştir.

Nesi Hatti'lerinin Subaru'lar, Hurri'ler gibi yuvarlak kafalı Alp'lı tip fnsanlar olduklarını tasrih eden Hrozny şu satırları yazıyor: «Hititleri Anadolu'ya Balkanlar'dan ve Avrupa'dan getiren nazariyenin arkeolojik isbatı yoktur. Bunların doğudan, Kafkaslar'dan gelmiş olmaları, nisbeten daha çok pozitif bir görüştür. Kültepe'den çıkarılan Asur çivi yazısı Hitit

Eski Subaru'lar ve Hurri'ler yurdundan gelen bu yeni dalgaların da onlar gibi Azyanik'lerden oldukları şüphesizdir. İhtimal ki bunlar da Hazar denizi ötelerinden Proto-Hatti'ler, Luvi'ler, Hurri'ler ve Kas'larla aynı zamanda batıya göçen gruplar içinde bulunuyorlardı. Proto-Hatti'ler erkenden Kapadokya'ya girmiş oldukları halde bunlar İran'da, Zağros bölgesinde, kuzey Mezopotamya batısında kalmışlardı. Bunların İran bölgesinde uzun zamanlar kalmış olmaları, Mitanni'ler gibi buralardaki Hind-Avrupa'lı boylarla yakın temasta bulunmalarına, dil ve din itibariyle bunlardan müteessir olmalarına sebep olmuştur. Anadolu'ya giren bu dalgalar, Kızılırmağın kuzeyindeki Proto-Hatti'lerle Firikya-Pisidya arasında oturan Luvi'ler arasına boy boy yerleşmişlerdir. İlk yerleşme bölgelerinin Arinna ve Karsaura veya Kursaura[3] ve Nesi olduğu anlaşılmaktadır. Yazılı vesikalara göre bunlardan Nesi'de yerleşmiş olanlar, sonraları üstün durum kazanmış olduklarından, bütün bu yeni istilâcıları Nesili'ler adiyle eski Hatti'lerden ayıracağız.

Nesili'ler adı altında topladığımız yeni dalgalar, Anadolu'nun eski halkını teşkil eden Proto-Hatti'lerle aynı soydan oldukları halde, kuzey Mezopotamya batısındaki uzun ikametleri sırasında o zamanki dünyanın en yüksek medeniyeti olan Mezopotamya kültüründen çok faydalanmışlardır. İhtimal ki Anadolu'nun çivi yazısını, hattâ hiyeroglif yazıyı burada öğrenmişlerdir. Bu sayededir ki Nesi Hatti'leri sayıca yerli halka nispetle pek az oldukları halde, kültür ve silâh üstünlüğü ile bunlara kolayca hâkim olabilmişlerdir.

Ağırlık merkezleri Kızılırmak havzası olan Nesi Hatti'lerinin Anadolu'da hâkim oldukları alan tam genişliği ile bilinmemektedir. Fakat Türk Tarih Kurumunun araştırma ve kazıları eski sınırı hayli genişletmiştir. Türk Tarih Kurumunun Kars ve Erzurum bölgelerinde yaptığı araştırmalarda orta Anadolu bakır çağ kültürü eşyasının ele geçmesi (Resim 8), bunların

---

çivi yazısına benzemiyor. Hititler yazıyı M. Ö. ikinci bin başlarında Anadolu'ya girerken yollar üzerinde başka yerlerde, Erzurum-Van, yahut yukarı Suriye taraflarında öğrenmiş olabilirler. »

[3] Aksilon ovaaının doğu kenarındaki Karsaura (Garsaura) nın sonraları Arkhelais adını alan bugünkü Aksaray'ın yerinde olduğu tahmin edilmektedir.

gerek siyasî ve gerek ticarî genişlemelerini göstermektedir. Samsun'un güneyinde ve doğusunda Dündartepe ve Tekeköyde yapılan kazıda da üçüncü kültür katının Hatti'lere ait olması, Kızılırmak Hatti'lerinin siyasî nufuzlarını buralara kadar genişletmiş olduklarını belirtiyor. Burada bulunan kültür eşyası, orta Anadolu Hatti'lerine ait eşyanın aynıdır. Bütün bunlar Nesi Hatti'lerinin hudutlarını Karadenize kadar yaymış olduklarını anlatan belgelerdir. Kazı yerlerinde bakır çağı ile Nesi-Hatti çağı arasında büyük bir yangın tabakasının bulunması, yeni istilâcıların eski kentlere zorla yerleşmiş olduklarını gösteriyor. Yangın küllerinin azlığı ve çokluğu yer yer değişmektedir.

b) Neşaş veya Nissa devleti

M. Ö. ikinci bin başlarında orta Anadolu'da Kızılırmağın büyük kavsi içine girmiş olan istilâcılar, ya Proto-Hatti'lerden aldıkları şehirlere veya yeniden kurdukları sitelere boy boy yerleşmiş, birbirlerine ve Proto-Hatti'lere rakip birtakım beylikler kurmuşlardır. Bu beyliklerden tarihî vesikalarla tanıdığımız en eskisi, Kuşşar'dır. Burada tahminen M. Ö. 2000-1950 tarihleri arasında Pithanaş (Pithana) adında bir beyin hüküm sürdüğünü biliyoruz. Şimdiye kadar elde edilen vesikalardan eski Hatti kırallığını kuran Pithana sülâlesinden 12 hükümdar tanıyoruz[4].

Hattilerin tanıdığımız en eski beyi olan Pitkhanaş, Neşaş (Nissa) sitesini zaptederek burasını hükûmet merkezi yapmıştır[5]. Proto-Hattiler devrinde de mevcut olduğu anlaşılan Neşaş bu zamandan itibaren birkaç asır Anadolu yaylasında hükûmet merkezi olmuş, Önasya'da tanınmıştır. Bu sebepten Anadolu'nun bu yeni istilâcılarına Neşaşlılar (Nesitler) veya Neşaşlı Hattiler denilmektedir.

[4] Bu hükümdarlardan birinci Telepinus'un mevcudiyeti meselesi bile Hititologlar arasında tartışma mevzuu olmaktadır. Profesör Böhl, bu kıralın Hammurabi ile muasır ve Kitabı-Mukaddeste (tekvin : bab 22) mezkûr olan Tid'l olduğunu, Filistine kadar inerek İbrahim ile görüştüğünü ispat için haylı didinmiştir.

[5] Neşaş (Nissa) şehrinin Ankara'nın güney-batısındaki Gâvurkale'nin 150 kilometre doğusunda bulunan Muratlıhöyük denilen harabe yerinde olduğu sanılmaktadır.

Anittaş Neşaşlı Hattilerin tarihte en çok tanılan hükümdarları, Pitkhanaş'ın yerine geçen oğlu Anittaş'tır. Neşaş Hattileri hakkındaki bilgiye kaynak olan tableti bu zat bırakmıştır. Bu vesikadan öğrendiğimize göre, Anittaş'ın bu muvaffakıyetini tehlikeli gören Hattuşaş (Boğazköy), Arinna [6] ve Zalpa [7] beyleri, ona karşı söz birliği yapmışlardır. Fakat Anittaş başarılı bir savaştan sonra Zalpa ve Hattuşaş şehirlerini aldı, yakıp yıktı. Denize kadar uzayan bölgeyi memleketine katarak kendisini Neşaş'ta büyük kıral ilân etti. Bu zaferler üzerine Kilikya Luvi'leri de kendisini büyük kıral tanıdıklarından, Neşaş Karadenizden Akdenize kadar uzayan bir kırallığın başkenti oldu. Bu suretle M. Ö. tahminen 1900 tarihlerine doğru Neşaş merkez olmak üzere, orta Anadolu'nun siyasî birliği vücude gelmişti. Bu zamandan itibaren bu bölgenin otokton halkı ile ön Hatti'ler ve Neşaşlı Hatti'ler karışıp kaynaşmağa başladılar. Anittaş, payıtaht yaptığı Neşaş'ı, binalar ve âbidelerle büyük bir şehir haline getirdi. Zafer ve başarılarının hatırası olmak üzere şehrin kapısına bir anıt sütun diktirdi. Bu sütun üzerindeki kitabesinde, yüce dağlar ve yıldırımlar tanrısını öğmekte, ona minnet ve şükranlarını arzetmektedir.

Anittaş'ın, Hattuşaş prensi ile müttefiklerini mağlûp ve şehirlerini zaptetmiş olmasına rağmen, bu beylikleri tamamiyle ortadan kaldırmadığı, belki kendisine tâbi olmak şartiyle bu prensleri yerlerinde bıraktığı, bir müddet sonra Hattuşaş beyinin aleyhine yeni bir blok teşkil etmiş olmasından anlaşılmaktadır. Fakat Anittaş bu defa da müttefikleri perişan ederek aldığı ganimetleri Neşaş ve Kuşşar tapınaklarına hediye etmiştir [8].

[6] Güneş tanrıçesinin himayesinde ve pek eski bir şehir olan Arinna'nın Boğazköyün 28 kilometre kuzey-doğusundaki Alacahöyük olduğunu iddia edenler bulunuyorsa da, Kuşşar'ın Alacahöyük olduğu iddiası gibi, bu da şimdilik bir ihtimal mahiyetini geçememektedir.

[7] Kapadokya tabletlerinde adı çok geçen Zalpa'nın yeri henüz tesbit edilmemiştir. Anittaş'ın bu şehrin kıralı olan Huzziya'yı mağlup ettikten sonra kendisini büyük kıral ilân etmiş olmasına göre, Zalpa'nın o zamanlar için oldukça ehemmiyetli bir hükûmet merkezi olduğu düşünülebilir.

[8] Anittaş kitabesinde aldığı ganimetleri anlatırken altın ve gümüşten başka Anadolu'da yetişmeyen birtakım hayvan isimleri de geçmektedir. Bunların, o asırlarda örnekleri Mısır ve Asur saraylarında görülen hayvanat bahçesine ait olmaları ihtimali vardır.

Anittaş'ın fütuhat siyasetini, halefi Tuthaliya I ile oğulları Pasarma ve Pavehtalma da başarı ile takip etmişlerdir. Bu çalışmalar eski Hatti krallığının kudretli devrini hazırlamıştır.

Neşaşlı Hattî'lerin satvetli devri, Mezopotamya'nın zaptı : Hatti'lerin bu eski krallık devrinden intikal eden vesikalar, tam değildir. Yalnız daha sonraki zamanlarda yazılan tabletlerde bu noksanların oldukça doldurulmuş olduğu görülüyor. Bunlardan öğrendiğimize göre M. Ö. 19 uncu yüzyılın birinci yarısında, Neşaş krallığının başında Talabarna (veya Labarna) adlı biri bulunuyordu. Talabarna, Neşaşlı Hatti'lerin en şöhretli bir simasıdır. Romalılar, Sezar ve August adlarını, nasıl muazzam hükümdar anlamına kullanmışlarsa, Hattiler de Talabarna adını aynı suretle büyük hükümdar karşılığı olarak kullanmışlardır. Bu sebepten bazı müellifler, Talabarna'yı Neşaş kırallığının ilk kurucusu saymışlardır.

Talabarna, iktidar mevkiine geçer geçmez, kendinden önceki kralların genişleme siyasetlerinin hazırlamış olduğu bir düşmanlık tufaniyle karşılaştı. Fakat, isyan eden beyleri şiddetle tedip etti. Kapadokya'da yeniden bir çok şehirleri ve bu arada Puruşhanda'yı aldı, bu suretle Proto-Hatti'ler Kapadokya'daki en büyük şehirlerini de elden çıkarmış oldular.

Vesikalara göre Talabarna bundan sonra Toros bölgesini işgal ederek, nüfuzunu pek çok artırmıştır. Yerine geçen Hatusil devrinde krallığın siyasî nüfuzu Torosları da geçti. Samî Amurru'ların en büyük şehri olan Halpa (Halep) prensinin, Neşaş devleti ile sıkı bir dostluk yapmağa çalıştığını tabletlerden öğreniyoruz.

Başkentin Hatuşaş'a nakli ile kırallığın Hatti adını alması Neşaş devletinin en satvetli zamanı, Hattusil'e halef olan Mursil I. devridir. Bu devir, eski Hatti krallığının siyasî ve medenî bir gelişme çağıdır. Bu devirde hükûmet merkezi Neşaş'tan, inkirazlarına kadar başkent olarak kalacak olan Hattuşaş'a (Boğazköy) nakledilmiştir. Mursil I tarihte ilk defa Anadolu birliğini kuran şahsiyet olarak yükselir. Bunun zamanında (M. Ö. 1810 tarihlerine doğru) Anadolu'da eski Proto-Hatti'lerle yeni Hatti'lerin iyice karışıp kaynaşmış, yarım adanın ortasında küçük küçük beylikler yerine

tek ve kuvvetli bir devlet kaim olarak hüküm ve nufuz tek bir elde toplanmıştır (Harita 6).

Başkentin, eski Proto Hattilerin baş şehri olan Hattuşaş'a naklinden sonra Mursil I, büyük Hatti kıralı ünvanını aldığı gibi, kırallık dahilindeki halk ta komşuları tarafından Hatti'ler (Hititler) adiyle anılmışlardır[9].

Mursil I Anadolu'da siyasî birliği kurduktan sonra fütuhata başlamış olduğunu, Mezopotamya kaynaklarından öğreniyoruz. Hattilerin bu seferleri Önasyadaki Samiler - Azyanikler mücadelesini sonuncular lehine nihayetlendirmiştir.

Suriye ve Mezopotamya'nın istilâsı

Hattusil I Kapadokya ve Toros bölgelerindeki beylikleri hükmü altında toplamakla uğraşırken, kuzey Suriyenin kuvvetli bir unsuru olan Amuru'larla hoş geçinmek siyasetini gütmüş, Halep prensi ile dostluk münasebetleri kurmuştu. Yerine geçen küçük oğlu Mursil I devrinde iç birlik temin edilmiş olduğundan, bu siyaseti gütmeğe artık lüzum kalmamıştı. Mursil I kendisini Önasya hegemonyasını elde etmek için teşebbüse girişebilecek kadar kuvvetli görüyordu. Bu hegemonya, Babil'deki Hammurabi hanedanının elinde bulunuyordu. Fakat önce Mezopotamya'ya giden yol üzerinde bulunan ve Hammurabi sülâlesiyle bir ırktan olan Suriye Amuru'larını ezmek lâzımdı.

Tabletlerden örendiğimize göre Mursil I doğruca Halpa yani Halep prensliği üzerine yürüdü, bu prensliği yıktıktan sonra Kargamış'ı da aldı, artık Fırat yolu Hatti ordularına açılmıştı, bu yol onları, o zamanların büyük şehirleri olan

[9] Bu kavim, uzun zamanlar, Kitabı-Mukaddes'in Yunan mütercimleri tarafından anıldıkları şekilde Heth adıyle yadolunmuşlardı. Avrupalı bilginler, bu ismin Tevratın İbranice aslında Hittim şeklinde olmasını göz önüne alarak bunlara Hitit demişlerdir. Fakat son zamanlarda Anadolu'da bulunan tabletlerden bu kavmin baş şehirleri olan Hatti (Hattuşaş) ye nisbetle kendilerini Hatti adiyle anmış olduklarını öğreniyoruz. Yaşadıkları devirde komşuları olan kavimlerden Asurlularla Babililerin de bunları yine Hatti ismiyle tanıdıklarını kaynaklar göstermektedir. Aynı zamanlara ait Mısır arşivinde ise bu kavmin adı (HT) harfleriyle gösterilmiştir. Ejiptologlar bunu Heta, Haiti suretlerinde telâffuz ediyorlar. Biz de, bu kavmi yaşadıkları zamanlarda komşularının ve kendilerinin yâdettikleri isimle anmağı daha uygun buluyoruz.

Harran, Asur, Mari üzerinden Hammurabi imparatorluğunun başkenti olan Babil'e götürecekti.

Mursil I akıncı alaylarını, yıldırım hıziyle Subaru üzerinden aşağı Mezopotamya'ya götürdü. Irkdaşları olan Subaru halkı (Hurriler) de Samiler aleyhine olan bu harekete karıştılar. İhtimal ki Mursil hem bunlarla, hem de yine ırkdaşları olan ve memleketlerinin samî Hammurabi sülâlesi tarafından zaptedilmesi üzerine Basra körfezi bölgesine çekilmek zorunda kalmış olan Sumer'lerle önceden anlaşmıştı. Bu sonuncular, Basra körfezi bölgesinde deniz kırallığı adiyle küçük bir hükûmet kurmuşlardır.

Sumer-Akkad impâratorluklarına varis olan Hammurabi hanedanının son hükümdarı Şamşuditana (1836 - 1806) bir çok ülkelerin gasbedilen servetleriyle dolmuş olan zengin ve muhteşem Babili müdafaa için pek çok didindi ise de, hiç bir şeye muvaffak olamadı, Hattiler Babili zapt ve yağma ettiler. Babil'in zaptı ile Önasya'nın tek büyük devleti olan üç asırlık Hammurabi hanedanı imparatorluğu da tarihe gömülmüş oldu (1806). Birinci Mursil Babili aldıktan sonra, Mezopotamya'da yerleşmedi [10], burayı vaktiyle güneye çekilmiş olan eski sahiplerine, yâni Deniz - ili kırallığı Sumerlerine terkederek aldığı ganimetlerle Anadolu'ya döndü [11]. Hatti'ler kıraliyle birlikte bu sefere katılmış olan Hurri'ler de zafer nişanesi olarak Babil'in büyük tanrısı Marduk ile zevcesi tanriçe Sarpanit'in heykellerini kendi yurtlarındaki Hana şehrine götürdüler [12]

Mursil I. devri eski Hatti kırallığının en satvetli devri idi. Bu zamanlarda muhtelif etnik zümrelerden mürekkep

[10] Birinci Mursil'in bu seferi hakkında ele geçen bir tablette şu ibare görülüyor : « Halpa'ya (Halep'e) sefer açtı. Halpa'yı tahrip etti. Babil'i yakıp yıktı. Esir ve mallarını Hattuşaş'a götürdü .. ».

[11] Deniz-ili kıralları Babil'de 1807 den 1751 e kadar hüküm sürmüşlerdir. Bunlardan Suşi ve Gulkişar adlı iki kıral tanıyoruz. Tarihte Babil'in ikinci hanedanı adıyle anılan bu Deniz-ili kırallarından hiç bir eser kalmamıştır. Sönük geçtiği anlaşılan bu devir, Kas'ların buraları istilasına kadar devam etmiştir. Kas'lar burada 1750 - 1175 e kadar yaşayan üçüncü Babil sülâlesini kurmuşlardır.

[12] Bu heykeller uzun zaman Hana'da kalmışlardır. Kas'lar Babil'e hâkim olduktan sonra ve ancak XVI. yüzyılda Kas kıralı Agum II zamanında tekrar Babile götürülmüşlerdir.

olan Anadolu halkı, büyük Hatti kıralının yüksek hegemonyası altında bir nevi konfederasyon teşkil etmiş, birbirleriyle karışıp kaynaşmışlardır. Gittikçe kuvvetleşen bu konfederasyon, nihayet Kizvatna, Hurri (doğu Anadolu'nun güney bölgesi), Gaşga (Sinop, Kastamonu havalisi), Arzava ve Kilikya memleketlerini de kendi içine alarak, küçük Asya'nın büyük bir kısmını Hattuşaş'a bağlamıştır.

Mursil I'in son zamanları

Fakat tabletlerden öğrenildiğine göre, Hattuşaş'ın bu satvetli devri çok sürmemiştir. Mursil I'in son senelerine doğru, Hattuşaş, iktidar mevkiine göz diken prens ve kumandanların ihtiraslarına, çarpışmalarına sahne olmuş, hükümdarın sakiliğini yapan Hantili adında birinin tahrikiyle Mursil I, zadegândan Ditanto(?) tarafından öldürülmüştür. Gerçi kahraman Mursil'in katli faciasını tertip eden Hantili çok geçmeden lâyık olduğu cezayı gördü. Fakat, kırallığı sarsan iç didişmeler, tabiatiyle haris komşu prenslerin ihtiraslarının belirmesine yol açmış oldu.

Kapadokya'daki eski nüfuz sömürgelerini tekrar elde etmek isteyen Asur prenslerinden "cihan kıralı„ ünvanını taşıyan Şamşi-Adad bu fırsattan istifade etmekte büyük bir maharet gösterdi. Başarılarını gururla anlatan Şamşi-Adad, "büyük denizin sahillerine kadar giderek burada Lab'an (Lübnan?) denilen bir memlekette bir âbide diktirdiğini„ nakletmektedir [13].

Mursil I'in öldürülmesinden sonra, yüz yıla yakın bir zaman içinde Hattuşaş, suikastler, zorbalıklar, entrikalar içinde çalkandı durdu. Kapadokya'nın bir kısmiyle Kilikya, Halep, Kargamış ve Naharina Hatti'lerin elinden çıktı. İnhitat ve kargaşalık, Mursil I'in beşinci halefi Telepinu zamanına kadar sürdü gitti.

Bıraktığı bir tabletle bu devirleri az çok aydınlatan Telepinu, bir saray hailesi sırasında rakiplerini imha etmek suretiyle iktidar mevkiine gelebilmişti. Kendisinden mücrimlerin ceza-

[13] Şamşi-Adad'ın bahsettiği büyük denizin Karadeniz olduğunu kabul edenlere göre (Ed. Meyer, G. d. A. (1926) I 2 S. 669.) Asur kıralı Anadolu'ya gitmiş olmalıdır. Fakat başka müellifler, bu denizin Akdeniz ve bahsedilen memleketin de Suriye olacağı kanaatindedirler.

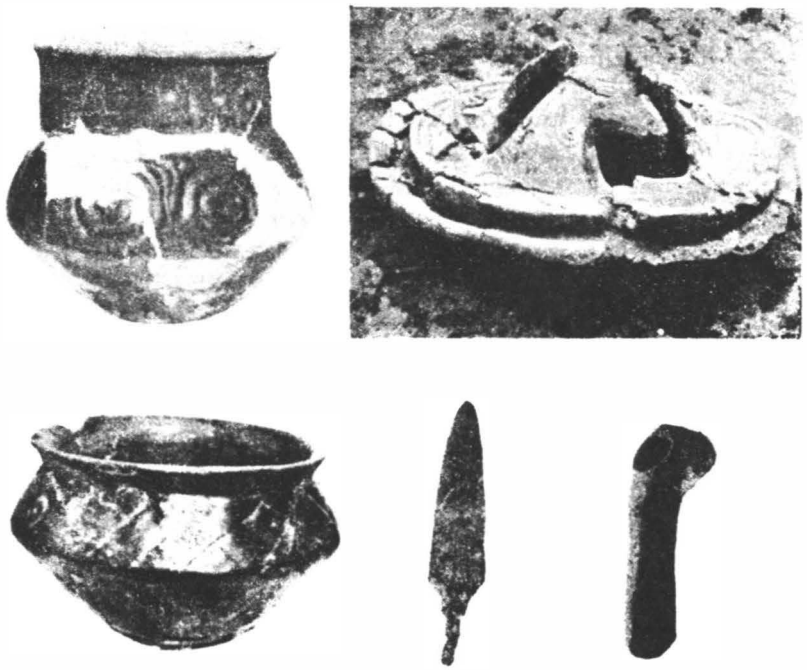
landırılması istenildiği zaman müşkül bir mevkide kaldı. Fakat, maziye ait hesapları kapatmak için kendisinden istenilen şeyleri yapmağa mecbur oldu. Sürekli bir mücadeleden sonra isyanları, kargaşalıkları bastırmağa muvaffak oldu. Kırallığın kuzey ve kuzey-batısında oturan muharip Gaşga'ların akınlarını durdurdu. Telepinu, Hatti kıralları şeceresini ve bunlar hakkında çok önemli malûmatı kapsayan fermanında, kendisinden evvel sürüp gelen kargaşalıkların acıklı sonuçlarını anlattıktan sonra, bu gibi hailelerin bir daha baş göstermesine meydan vermemek, tahta ancak yasaya uygun yollarla çıkılmasını sağlamak için, birtakım tedbirler öne sürmekte, hanedan prenslerine sevişmeyi ve iyi geçinmeyi tavsiye etmektedir.

Fakat, onun bütün bu güzel tavsiyeleri boşa gitmiş; kendisinden sonra yine acıklı bir kargaşalık devri başlamış olduğu sanılmaktadır. Çünkü onun ölümünden (takriben M. Ö. 1665) bir buçuk asır sonraya kadar Anadolu Hatti'leri tarihi karanlıklar içinde bulunuyor. Şimdiye kadar bu devri aydınlatacak, iktidar makamına çıkan hükümdarların adlarını tanıttıracak vesika olarak yalnız kurban listeleri ile bazı mühürler bulunmuştur.

Öyle görünüyor ki Telepinu'dan sonra Anadolu'da büyük hâdiseler olmuş, konfederasyon bağları büsbütün çözülmüş, kırallık temelinden sarsılmış, belki de memleket yabancı kuvvetlerin nüfuzu altına düşmüştür. Hatti kırallığını böyle bir husufa uğratan sebepler kesin olarak bilinmemektedir. Fakat bu zamanlarda Önasya'yı baştan başa sarsan ve nihayet Mısır'da firavunlar saltanatını yıkan Hiksos'lar hareketinin Hatti kırallığı üzerinde tesirsiz kalmış olmıyacağı düşünülürse, mesele bir az aydınlanmış olur. Belki bu zamanlarda küçük Asya'daki Hatti kırallığı da Hiksos istilâsının başka bir kurbanı olmuş, veyahut bu istilâ ile münasebettar bir kavimler akınının önünde yıkılmıştır.

Herhalde Hatti kırallığını çöktüren âmiller arasında Asur tazyiki yanında Hiksos'lar hareketine ve Naharina'da yerleşen Mitanni'lerin kuvvetli tazyiklerine bir yer ayırmak lâzımdır. Şurası muhakkaktır ki Hatti kırallığının bu sönük devrinde umumî durum, Hurri ve Mitanni'lere Asi nehir (Oront) boyla-

rına kadar yayılmak, önden ciddî bir mukavemet, arkadan da kuvvetli bir tehdit görmeksizin Kenan ilini zaptetmek imkânını vermiştir.

Resim 8 — Erzurum, Karaz Höyüğünden çıkan bakır çağı eşyalarından bazıları.

Hattuşaş'ın sönüklüğü devam ettiği zamanlarda Mısır'ın on sekizinci sülâle firavunlarından Tutmosis III, Hatti'lerle karşılaşmak ve çarpışmak tehlikesine düşmeksizin orta Fırat boylarına kadar sokulabilmiştir.

V.

BÜYÜK HATTİ İMPARATORLUĞU

Milâttan önce on beşinci yüzyıl ortalarına doğru Hatti'lerin bir buçuk yüzyıldanberi karanlıklar içinde kalan tarihleri, yeni bir hanedanın iktidar mevkiine gelmesiyle tekrar aydınlanmağa başlamıştır. Bu yeni Hatti hanedanını kuran, Tudhaliya II 'dir. Anadolu tarihinin bu çağını, yeni İmperatorluk devri adiyle ayırabiliriz.

Tudhaliya II, yeniden Hattuşaş'ı plâto konfederasyonunun merkezi yaptıktan sonra Hatti'lerin sönük zamanlarında onlar aleyhine kuvvetlenmiş, belki onları da nufuzları altına almış olan Mitanni'lerle savaşmağa başlamış, 1420 tarihlerine doğru, haylı zaman önce Hatti'lerin elinden çıkmış olan Halep'i tekrar almıştır. Halefi Hattusil II, ikiye bölünmüş olan Hurri-Mitanni kırallıkları arasındaki rekabetten istifade ederek kuzeydeki Hurri kırallığı ile anlaşmış, yukarı Suriye'ye hâkim olan güneydeki Mitanni'lerle mücadeleye girişmiş, ilk zamanlarda yukarı Suriye'de bazı muvaffakiyetler de kazanmıştır; bir tablette Halep'i tahrip ettiği anlatılmaktadır.

Fakat, Mitanniler kıralının ilk muvaffakiyetsizlikten şaşırmayarak savaşa devam etmesi ve bu aralık Anadolu'da da bir isyan baş göstermesi Hattusil II'nin hayatını zorluklar ve sıkıntılar içinde bırakmıştır. Anadolu'da baş gösteren isyana, Hattuşaş'ın kuzey ve kuzey-batısında oturan Gaşka (veya Gasga)-lar ön ayak olmuşlardır[1]. Hattusil'in son senelerinde güneyde de isyanlar başlamış, Kizvatna da danil olmak üzere bütün güney Hattuşaş'ın nufuzundan çıkmıştır. Asuruballit II'nin vesikasından öğrendiğimize göre, M. Ö. 1415 senelerinde Asur orduları hiç bir mukavemet görmeden Fırat'ı geçmişlerdir.

[1] Gaşga'ların Anadolu'nun neresinde oturdukları meselesi pek çok münakaşalara yol açmıştır. Profesör Eugène Cavaignac, bunların Kızılırmağ'ın batısında Paflagonya bölgesinde oturduklarını kabul etmektedir. Savaştan yılmayan cesur Gaşga'lar, yeni imparatorluğun devamı müddetince Hattuşaş imparatorlarını vakitli vakitsiz rahatsız edip durmuşlardır.

M. Ö. 1400 tarihlerine doğru, Hattusil II'ye halef olan Tudhaliya III, iş başına geçer geçmez iç ve dış durum icabı olarak bir çok hezimetlere uğradı. Mitanni'ler, Hanigalbat'ın batısındaki Kizvatna bölgesini zaptettiler. İmparatorluğun hemen her tarafında isyanlar baş gösterdi. Devletin varlığı bile tehlikeye düştü.

Tudhaliya III, iç ve dış durumun zorlukları karşısında kendi adındaki genç oğlunu saltanata ortak yapmış, idareyi onun eline bırakmıştı. Birbiri arkasından vukubulan mağlûbiyetlerden ve bunları takip eden iç kargaşalık ve isyanların bastırılamamasından genç Tudhaliya mesul tutuldu. Saray ve orduda ona karşı muhalif bir zümre türedi. Bu zümre nihayet kendisini ve taraftarlarını yok etti. Saltanat ortaklığına kardeşi Subbiluliyuma geçirildi (Takriben 1380-1346)[2].

a) Hatti imparatorluğunun yükselme çağı

Hatti imparatorluğunun en satvetli zamanı, Subbiluliyuma-'nın önce babasiyle beraber, sonra da müstakil olarak imparatorluk mukadderatını elinde tuttuğu devirdir. Tabletlerin tasvirine göre enerjili, cesur ve yılmaz bir adam olan Subbiluliyuma, daha babasının hayatında devletin bütün nufuz ve kuvvetini elinde toplamıştı.

Mısır'ın on sekizinci sülâle firavunlarından cüretli inkılâpçı Ikhunaton (Amenofis IV) ile muasır olan Subbiluliyuma'nın hükümdarlık zamanı, üç büyük devre ayrılabilir:

Birinci devirde Hattuşaş'ın Anadolu'da eski nufuz ve hâkimiyetinin temini ile uğraşmıştır. Bütün Kapadokya'yı hâkimiyeti altına almış, nufuzunu batıya doğru deniz kıyısına kadar ilerletmiştir. Buralarda elde edilen vesikalardan Hatti nufuzunun batı Anadolu'da M. Ö. 1300 tarihlerine kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Mısır kitabelerine göre Ramses II ile olan mu-

[2] Forrer (Bo. Tu. 2, 12 - 17) Tudhaliya III ile Subbiluliyuma arasında Arnuvanda adında bir prens olduğunu iddia etmektedir. Fakat Mursil tarafından Subbiluliyuma'nın, saltanata iştirak etmek suretiyle genç Tudhaliya'nın yerine getirilmesini intaç eden ihtilâl hakkında verilmiş olan malûmat, bu iddiayı doğru göstermiyecek bir şekildedir. Arnuvanda Subbiluliyuma'dan sonra iktidar mevkiine gelmiştir.

harebelerde Hatti'ler, Dardanyan'lardan ve Anadolu'nun diğer bölgelerindeki halktan yardım görmüşlerdir. Hatti'ler, yarımadanın batı bölgelerini nufuzları altında bulundurdukları müddetçe, deniz yoliyle gelecek istilâ hareketlerini önleyebilmişlerdir.

Subbiluliyuma, Anadolu hâkimiyetini iyice kurduktan sonra nazarlarını Suriye'ye çevirdi. Halbuki buralara daha önce Mısır firavunları göz dikmiş, Mısır ordulariyle Mitanni kuvvetleri haylı zaman Suriye'de çarpışıp durmuşlardı. Subbiluliyuma da kuvvetli bir hükûmet kurunca, Suriye'ye hâkim olmak hususunda firavunların en kudretli rakibi olmuştu. Fakat, harbi son vasıta saydığından önce kuzey Suriye'deki Amurru prenslerini elde etmeğe büyük önem vermiştir [3].

Bir taraftan Amurru prensiyle anlaşırken diğer taraftan da Hurri'lerle Mitanni'ler arasındaki geçimsizlikten faydalandı. Hurri'ler kıralı Artatama ile birleşti. Kizvatna prensi ile anlaştı. Bu memleketin Mitanni'lerle birlik olmasının önünü aldı. Gerek Kizvatna ve gerek Hayaşa memleketlerine Hattuşaş'ın hegemonyasını kabul ettirdi. Bundan sonra Mitanni'lere karşı sürekli bir mücadeleye girişti. İlk teşebbüs kesin bir netice vermedi. Fakat, ikinci seferinde Malatya bölgesinden Fıratı geçti. Malatyanın doğusundaki İşuva (Harput bölgesi) memleketine hücum etti. İşuva'nın güney-doğusunda, Hurri - Mitanni kırallığının kuzeyindeki Alşe prensliği ile bir ittifak yaptı, sonra Mitanni'lere döndü. Mitanni kıralı Tuşratta kesin bir savaştan kaçındı. Subbiluliyuma da Kargamış civarında tekrar Fıratı geçerek kuzey Suriye'ye girdi. Halep'i tekrar Hatti hâkimiyeti altına aldı.

Hatti'lerin fatih hükümdarı, bundan sonra Oront boylarına yürüdü. Katna şehrini alarak yaktı yıktı. Subbiluliyuma, firavunla hemen bozuşmak istemediğinden Mısır nüfuzu altında bulunduğunu sandığı Kadeş şehri üzerine yürümek niyetinde

[3] Subbiluliyuma'nın ardıllarının da bu önemi takdir ederek aynı siyaseti gütmüş olduklarını görüyoruz; Subbiluliyuma, Amurru prensi Aziru ile bir antlaşma yaptığı gibi, ardıllarından Mursil II, Hattusil III, Tuthaliya III ve Tuthaliya IV de kendilerini metbu tanıyan Amurru kırallariyle birer muahede yapmışlardır. Metinleri ele geçen bu muahedelerde dikkati çeken şey, karşılıklı şartların bulunmamasıdır. Yani Hatti kıralları daima hâkim görünmektedir. Bu da kuzey Suriye'nin Subbiluliyuma'nın seferlerinden Hatti'lerin son zamanlarına kadar Hattuşaş'ın hâkimiyeti altında kaldığını teyit etmektedir.

değildi. Fakat, bu şehrin prensi, mücadeleyi zaruri kıldıracak hareketlerde bulundu. Çarpışma sonunda Kadeş prensi öldü, oğlu da esir düştü. Bu muvaffakiyetlerle Subbiluliyuma'nın nüfuzu, o zamanlar Mısıra tâbi olan Ugarit (Ras-Şamra) ya kadar yayıldı. Subbiluliyuma, bu hızlı ve sürekli hareketile, büyük bir muharebeye mahal bırakmaksızın, Fıratın bütün batı bölgesini Mitanni'lerin elinden almış oldu.

Fakat Anadolu'da baş gösteren olaylar, 1378 den 1358 e kadar süren yirmi senelik bir zaman Subbiluliyuma'nın Suriye işleriyle meşgul olmasına meydan vermedi.

Firavun Amenofis IV'ün Mısır'da dinî işlere dalarak Filistini tamamiyle unutmuş olmasına rağmen, Mısır hâkimiyet ve nüfuzunun Kenan ilinde bir müddet daha yaşayabilmiş olması, Hatti büyük kıralının Anadolu'daki bu meşguliyetinden ileri gelmiştir.

Subbiluliyuma bu devirde yalnız Anadolu'da henüz katî surette itaat altına alınmamış olan gruplarla uğraşmamış, imparatorluk hudutlarını da yavaş yavaş genişletmiştir. Bu arada Gaşga'lar ve Pala'lar gibi imparatorluğu kuzeyden ve kuzeybatıdan çeviren kavimler aleyhine sınırları genişletmiş, doğuda Kizvatna'yı Hatti birliğine sokmuş, oğlu Telepinu'yu buraya ruhanî reis tayin etmiştir.

Büyük Hatti imparatoru yirmi sene süren bir aralıktan sonra saltanatının üçüncü ve son devresinde tekrar Suriye işleriyle meşgul oldu. Mitanni kıralı Tuşratta'nın ölümünden sonra baş gösteren olaylardan faydalanmak yolunu aradı. Tuşratta'nın, bir çok maceradan sonra kendisine sığınan oğlu Mattivaza'yı himayesi altına aldı, kendine damat edinerek mücadele sahası olan Mitanni tahtına oturttu. Bu suretle hem Mitanni'lerin ecnebî müdahalelerine yol açan mücadelelerine son vermiş, hem de bu prensliği kendi nufuzu altına almış oldu [4].

[4] Subbiluliyuma, Mattivaza'yı babasının tahtına oturttuktan sonra onunla bir antlaşma yaptı. O asırdaki Anadolu tarihini aydınlatan bu muahedenin Boğazköy arşivi arasında bulunan akkadça metni şöyledir : «Haşmetli büyük kıral, Hatti ülkesi kıralı, tanrı Teşup'un sevgilisi Subbiluliyuma ile Hurri ülkesi kıralı Artatama'nın bir muahede yaptıkları zaman; Mitanni ülkesi kıralı Tuşratta, Hatti ülkesi kıralı, kahraman büyük kırala karşı baş kaldırmış bulunuyordu. Büyük kıral, kahraman Hatti ülkesi kıralı, Mitanni ülkesi kıralı Tuşratta'ya hışmını gösterdim, Bu yaka-

Subbiluliyuma, takriben 1355 tarihlerine doğru, kuvvetlerini Kargamış önünde topladı. Yedi gün muhasaradan sonra burasını zaptetti. Askerlik bakımından önemli olan bu şehrin elinden çıkmaması için, gerekli tedbirleri aldı. Oğullarından Piyassili'yi buraya kıral yaptı. Bu suretle Asur cephesini emniyetli bir hale koymuş oldu. Halep'e de diğer oğlu Telepinu'yu kıral yapmak suretile Mısır'a karşı da müdafaa tertibi aldı. Esasen Mısır kuvvetleri, Kadeş karşısında Hatti'lerle çarpışmağa cesaret edememiş, güneye doğru çekilmişlerdi.

---

daki (yani Fırat batısındaki) ülkelerini yağma ettim. Niblani (Lübnan) dağlarını da ülkeme kattım. İkinci defa olarak Tuşratta, bana karşı geldi. Ve (niçin öteki yaka arazisini yağma ediyorsun? Öteki yaka arazisini yağma etmektesin? Ben de Fıratın bu yakasındaki araziyi yağma etmek isterim.... Sen, onları yağma edersen, ben sonra ne yaparım? Eğer ülkemde bir kuzucuk veya bir oğlakçık zarar görürse, ben Fıratın bu yaka arazisini aşarım). Büyük kıral, Hatti ülkesi kıralı, bunun üzerine ona karşı şiddetli davrandı.»

Subbiluliyuma, bundan sonra babası zamanında baş gösteren isyanları nasıl bastırdığını ve nihayet Mitanni kırallığının başkenti olan Vaşşukkani'yi ne suretle zaptettiğini haber verdikten sonra, Tuşratta'nın kendisiyle savaşmağa cesaret edemiyerek kaçtığını söylemektedir, Subbiluliyuma bunu müteakip kuzey Suriye'de zaptettiği yerleri birer birer saymakta, Tuşratta'nın oğlu tarafından öldürüldüğünü kaydettikten sonra: «Mitanni kırallığı tamamiyle münkariz oldu. Asur'lular ve Alşe'liler bu ülkeyi aralarında taksim ettiler... Nihayet büyük kıral, Hatti ülkesi kıralı, Mitanni ülkesinin sefaletini duyunca, Hatti ülkesi kıralı sarayı erkânı vasıtasiyle onlar için öküz, koyun ve at gönderdi».

Subbiluliyuma bundan sonra muahede metninde, Mattivaza'nın kargaşalık esnasında öldürülmek istenildiğini, fakat kaçarak kendisine sığındığını, onu kıziyle evlendirerek Mitanni tahtına geçirdiğini söyledikten sonra kızı hakkında yapılacak muameleyi ve şartları şöyle anlatmaktadır: «Kıral oğlu Mattivaza, Mitanni ülkesinde hakiki kıraldır. Hatti ülkesi kıralının kızı ise Mitanni ülkesinin kıraliçesidir. Sen, ey Mattivaza, odalıklarını yine tutabilirsin. Fakat başka hiçbir kadın, benim kızımdan üstün olmamalı. Onunla müsavi derecede olarak da başka bir kadın bulundurmamalısın, onun yanında başka bir kadın oturmamalıdır. Benim kızımı başka bir kadının yerine de almayasın. Mitanni ülkesine ancak benim kızım kıraliçe olacak. Mattivaza'nın oğulları, kızının oğuları onların oğulları, erkek torunları gelecekte Mitanni ülkesinde müsavi hukukta olsunlar. İleride Mitanni ülkesinin halkı, kıral oğlu Mattivaza'ya ve kıraliçe kızıma, oğullarına, torunlarına ve torunlarının oğullarına karşı itaatsizlik etmesin...

Bu sıralarda Mısır'da önemli olaylar birbirini güdüyordu. Dördüncü Amenofis'in yerine geçen damadı Tutankhamon da ölmüş, Mısır tahtına ihtiyar veziri Ay geçmişti. Fakat, kıraliçe Ankhesenamen ile evlenen bu ihtiyar da ancak iki sene kadar yaşayabilmişti. Dördüncü Amenofis'in yaptığı din inkılâbına karşı hayatının son senelerinde başlayan ve ölümünden sonra gittikçe şiddetlenen iç çarpışmalar, Ay'ın ölümünden sonra büsbütün artmıştı. Dördüncü Amenofis'in iltizam ettiği Aton tanrısı taraftarlarına karşı, daha çok ve daha kuvvetli olan eski Amon (eski başkent Teb şehri tanrısı) taraftarları, şöhretli bir kumandan olan Horemheb etrafında toplanmışlardı.

Subbiluliyuma, Kargamış surları önünde bulunduğu zamanlarda, firavun'un dul kalan zevcesinden bir mektup aldı. Kıraliçe köle tanıdığı Mısır ümerasından biriyle evlenmek istemediğini ve Mısır'da bütün olup bitenleri anlatan bu mektubunda, ihtimal ki general Horemheb'in Mısır firavunu ve kendisinin kocası olmasını istemediğinden, büyük Hatti imparatorundan oğullarından birinin, kendisine koca ve Mısır'a hükümdar olmak üzere Nil boylarına gönderilmesini rica ediyordu.

Hatti ülkesi ahalisi ve Mitanni ülkesi halkı ileride birbirini fena görmesinler. Hatti ahalisi, Mitanni ahalisine fenalık etmesin. Mitanni ülkesi halkı, Hatti ülkesi halkına fenalık etmesin. Eğer Hatti ülkesinden bir asker kaçağı, Mitanni ülkesine giderse, Mitanni halkı onu yakalasın ve teslim etsin. Mitanni ülkesinden bir kaçak Hatti ülkesine gelirse, Hatti kıralı onu yakalamaz ve teslim etmez. Ve ben, büyük kıral, Hatti ülkesinin kıralı, ölü Mitanni ülkesine yeniden can verdim. Onu yeniden kurdum. Onu küçültmeyin, onu parçalamayın, muahedenizi bozmayın».

Subbiluliyuma, muahedede kendi oğlu ve Halep kıralı olan Piyassili ile Mattivaza'nın iyi geçinmelerini tavsiye ederek şöyle demektedir: «kıral oğlu Piyassili'nin şehri, Mattivaza'ya gizli adamlar gönderirse, Mattivaza onları anlayınca hemen yakalasın ve Piyassili'ye teslim etsin. Mattivaza da fenalık için Piyassili'nin şehrine adamlar göndermesin. Piyassili ve Mattivaza birbirleriyle kardeşlik için birleşmişlerdir».

Muahedenin sonunda şöyle denilmektedir: «... eğer sen, kıral oğlu Mattivaza, Hurri ahalisi, bu muahedenin hükümlerine riayet etmezseniz; seni Mattivaza ve sizleri Hurri halkı, kadınlarınızla, mülkünüzle tanrılar sizi mahvedecekler. Eğer sen Mattivaza, kıral oğlu ve siz, Hurri halkı, bu muahedeye riayet ederseniz, seni Mattivaza, Hatti kıralının kızı zevcenle, oğullarınla, torunlarınla ve sizi Hurri halkı, kadınlarınızla, oğullarınızla, ülkenizle beraber tanrılar korusun. Mitanni ülkesi, eski zamandaki yerini tekrar alsın. Mamur olsun, genişlesin...».

Subbiluliyuma, Mısır kıraliçesinin bu ricasını kabul etti. Fakat Nil boylarına gönderdiği oğlu kıraliçeye koca ve Mısır'a sultan olamadı. Kargaşalıklar arasında kaybolup gitti[5]. Firavunlar tahtına oturan general Horemheb Hatti prensinin Mısır'da hastalanarak öldüğünü ilân etti. Fakat, Hatti prensinin ölümünün tabiî olmadığı muhakkaktı. Nasıl ki Subbiluliyuma da bu kanaatta bulunmuş, oğlunun kaatili saydığı Horemheb'e bir tehdit mektubu gönderdiği gibi, oğullarından Arnuvanda'yı da kardeşinin intikamını almağa memur etti.

Hatti kuvvetleri güney Suriye'ye indiler. On sekizinci sülâlenin satvetli zamanlarında esir edilerek buralara götürülmüş olan Hatti'ler kurtarılarak Anadolu'ya gönderildi. Bu sefer de Hatti ordularının Nil boylarına kadar gitmiş olmaları ihtimali pek azdır. Herhalde bu seferden sonra Hatti'ler kuzey Suriye'de iyice yerleşmiş ve buradaki yerli prenslerden Amurru ve Nuhaşşe'lilerle iyice anlaşmışlardır. Filistin ve güney Suriye'yi nufuzları altında bulunduran firavunlara karşı, kuzey Suriye'nin bu iki kuvvetli prensliğini elde etmek, Anadolu için lüzumlu bir siyasetti[6]. Boğazköy arşivi arasında Subbiluliyu-

[5] Kıraliçe Ankhesenamen'in akibeti malûm değildir. Kendisine koca olmak üzere Mısıra çağırdığı Hatti prensiyle beraber öldürülmüş veya arzusu hilâfına, köle saydığı general Horemheb'le evlenmek zorunda kalmış olması ihtimalleri hatıra gelebilir.

Bu kıraliçenin hangi firavunun karısı olduğu hakkında türlü fikirler vardır (Bak, J. Sturm RHA. II. s. 161). Boğazköy metninde mektubu gönderen kıraliçenin adı Dahamunnis şeklinde geçmektedir. Amon isimli bir kıraliçe, IV. Amenofis'in karısı olamıyacağına göre, yine aynı Boğazköy vesikasının Piphururiyaş şeklinde bildirildiği ismin de Tutankhamon olması icab ettiğini ileri sürenler olmuştur (J. Sturm, aynı yerde ve Bilabel s. 148 v. d.). Fakat IV. Amenofis'in karısının eski dine bağlı kaldığı ve bu yüzden kocasından ayrı yaşadığı malûm olduğuna göre, kocasının ölümünden sonra kıraliçenin mektuba eski adını yazdırması kabul edilebilir. (Karşıla Ed. Meyer, G. d. A. II, (1928) s. 336 ve A. Götze, Klio 19, s. 347 v. d.) .E. Cavaignac'a göre ise, mektubu gönderen kıraliçe, Amenofis IV.'ün kızı Tutankhamon ve Ay'ın dul zevcesidir.

[6] Bu zamanlarda Amurru'lar, Lübnan'ın yukarı bölgesinde Arvad ve Sumur ile Oront arasında oturuyorlardı. Nuhasse'liler ise Halep'in güneyinde Hama doğusundan Yedmir (Palmir) e kadar uzayan alanı işgal ediyorlardı. Subbiluliyuma'nın Amurru'lar beyi Aziru ile yapmış olduğu muahede metni Bogazköy arşivi arasında bulunmuştur. Bu muahedede hâkim Hatti kıralıdır. Amurru'lar prensine bir taraflı olarak birtakım taahhütler yüklemektedir. Bu taahhütlere göre Amurru'lar prensi, Hatti ülkesinin dostu olanlarla

ma'nın siyasî maharetini gösteren vesikalar az değildir[7].

Subbiluliyuma, Suriye'den döndükten sonra Anadolu'da bazı olaylarla karşılaştı: Hudutları aşan Gaşga'ları ve diğer grupları tedip etti. Büyük Hatti imparatorunun bu zamanlarda batı Anadolu kıyılarına gelmeğe başlayan Aka'larla münasebette bulunup bulunmadığına dair şimdiye kadar bir vesika bulunamamıştır.

Subbiluliyuma, M. Ö. takriben 1346 tarihine doğru, Mısır'dan Anadolu'ya iade edilmiş olan Hatti esirlerinin getirdikleri sanılan sarî bir hastalıktan öldü.

b) Subbiluliyuma'nın ölümünden Kadeş muharebesine kadar Hatti İmparatorluğu

Subbiluliyuma'nın, eski zamanlarda Yakın Şarkı vakit vakit kırıp geçiren bir salgın neticesinde birdenbire ölmesi, Hatti imparatorluğunu müşkül bir duruma sokmuştu. İçeride salgın bütün dehşetiyle her gün bir çok insanı yok ederken, Arzava, Kizvatna ve Mitanni gibi Hattuşaş'ın hegemonyası altında yerleşmiş olan devletler de kendilerini büyük Hatti kıralının hükmü altında tutan bağları koparmak zamanının geldiği ümidine düşmüşlerdi. Aruvanna, Gasgas, Kalama, Lug-

dost, düşmanı olanlarla da düşman olacak, bir savaş çıktığı zaman, askerler ve harp arabalariyle beraber yardıma gelecek, Hatti ülkesini ilgilendiren bir haber duyunca, derhal büyük kırala bildirecektir. Amurru'lar prensi, bu taahhütlere riayet etmezse kendisi ve evlâtları tanrıların hışmına uğrayacak, riayet ettiği müddetçe de kendisi ve evlâtları tanrıların lûtfunu göreceklerdir.

[7] Subbiluliyuma'nın Anadolu'ya hariçten gelebilecek akınlara karşı, hudutlardaki prenslikleri Hattuşaş'a bağlamak siyasetine çok ehemmiyet verdiğini gösteren bu vesikalar arasında Anadolu'nun kuzey - doğusunda olduğu anlaşılan Hayaşa memleketi kıralı Hugganas ile yapılan bir muahede de bulunmaktadır. Bu muahedede büyük Hatti kıralı Subbiluliyuma, Hayaşa kıralı Hugganas'ın taahhüt etmesi icap eden şartları, şöyle sıralamaktadır: (a) büyük kıralın hâkimiyetini tanımak. (b) büyük kıral hakkında bir şey duyarsa hemen haber vermek. (c) karşılıklı yardımlaşmak. (d) Subbiluliyuma'nın kendisine zevceliğe verdiği kız kardeşi üzerine, onun kız kardeşi veya yeğeni olan bir prensesi zevceliğine alamamak. (e) bir saray kadını huzurunda ihtiyatlı ve sakıngan olmak. (f) Hatti ülkesinden Hayaşa'ya kaçan esirleri iade etmek.

Bu antlaşmada bahsedilen Hayaşa ülkesinin bugünkü Rize veya Gümüşhane vilâyetleri olduğu sanılmaktadır.

ga, Pitana gibi tâbi memleketler (Harita 7) de isyan temayüllerini az çok açığa vurmak cesaretini göstermeğe başlamışlardı. Her şeyden önce birliğe giren hükümetlerle tâbi memleketler halkına, onlardaki ayrılmak ve baş kaldırmak temayüllerini söndürecek surette kuvvetli bir göz dağı vermek, onları tekrar sindirmek lâzımdı.

Fakat bunları yapması icap eden oğlu ve halefi Arnuvanda I. çok geçmeden, babasının ölümüne sebep olan salgından tanrılara karıştı. Yerine geçen kardeşi Mursil II'nin gençliği ve tecrübesizliği imparatorluktan ayrılmak isteyenlerde başlayan istiklâl ateşini körüklediği gibi, Hatti ülkesine göz diken komşu hükümdarlarda da, bir şeyler koparmak ümidini kamçıladı.

Fakat Mursil II (takriben 1344-1320) gençliğine ve tecrübesizliğine rağmen şaşırmadı. Temkinli, azimli enerjik bir hükümdar olduğunu pek çabuk isbat etti. İçeride baş gösteren isyanları bastırmak, dışarıdan beliren istilâ hırslarını söndürmek için, on sene geceli gündüzlü didinmek, çarpışmak, oradan oraya koşmak zorunda kaldı ve nihayet sonunda muvaffak oldu: Önce en kuvvetli ve en korkunç görünen Gaşga'ların tedibi ile işe başladı. Yıllarca dinlenmeden, oradan oraya koşmak suretiyle, her tarafta çarpıştı. Bu esnada çok sevdiği zevcesinin başkentte birdenbire öldüğü haberini aldı. Bu haber kendisini haylı sarstı. Fakat, azmini sindirmedi. Bir taraftan harbe devam ederken, diğer taraftan da sevgili zevcesinin âni ölümü sebebini araştırdı. Zevcesiyle ana kıraliçenin iyi geçinmediklerini biliyordu. Tahkikatı karısının ölümünde ana kıraliçenin dahli olduğu kanaatini verdi. Suikasde âlet olmakla itham ettiği saray kadınlarından birini işkencelerle öldürttü. Ana kıraliçenin Tavananna ünvanını ref'ettikten sonra da saraydan çıkarttırdı. Alelâde bir evde yaşamağa mahkûm etti.

Memleket içinde bu işlerle uğraşırken, imparatorluğun hudutlarını da emniyet altına almak tedbirlerini ihmal etmedi. İmparatorluğun doğusundaki Asur'lulara, güneyindeki Mısırlılara karşı hudutları koruyacak esaslı tedbirler aldı. Amurru kıralı Duppi-Teşup ile bir muahede yaptı[8]. Kargamış ve Ha-

[8] Bu muahedede Amurru'lar kıralının firavunlar ile münasebetlerini kesmesi, kendisine vergi vermesi, başka hükûmetlerle muahede yapmaması,

lep'e, hanedan prenslerinden emniyet ettiklerini kıral olarak gönderdi.

Mursil II' nin cülûsunun onuncu senesi sonunda bütün bu işler bitmiş, Van gölü bölgesine kadar uzayan alan, Hattuşaş'ın nufuzu altına girmiş, imparatorlukta bir sulh ve huzur devri başlamıştı. Boğazköy arşivi arasında Mursil II devrini aydınlatan iki salname bulunmuştur. Hatti devletinin en önemli vesikalarını teşkil eden bu çivi yazılı yıllıklar Mursil II zamanındaki askerî hareketleri ve devletinin durumunu pek güzel aydınlatmaktadır. Bunlardan biri, ikinci Mursil'in cülûsundan itibaren ilk on senelik vukuatı ihtiva etmektedir. Hititologlar bunlara on yıllık salname adını vermişlerdir. Bunlarda yalnız Mursil'in bizzat yaptığı seferlerden bahsedilmekte, generallerinin ve diğer prenslerin arasındaki hareketlere dair bir şey söylenilmemektedir. Mufassal vekayinameler denilen ikinci kısım annallar ise olayların hepsini kapsamaktadır. Bu ikinci salnamelere ait eski kopyaların bir çok parçaları elimizde bulunmaktadır.

Çivi yazısı ile tanzim edilmiş olan bu annallardan Mursil II'nin ilk on iki yılına ait olanlardan sonraki olayların zaman sıraları katî olarak kestirilemediğinden bu hal, birtakım faraziyelere yol açmıştır. Bu vesikalarda kuzey Suriye bölgesi ve hükümdarların adları sık sık geçtiğinden, Subbiluliyuma'yı o kadar bağlamış olan geniş ve münbit sahanın Mursil II yi de yakından ilgilendirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kizvatna, Subbiluliyuma zamanında şiddetle cezalandırılmış, ve bu devletin Hatti'lerin dost ve düşmanlarını kendi dost ve düşmanları tanıması, doğu ve batı komşuları olan Hurri ve Arzava'ya karşi da dostça hareket etmesi temin edilmişti. Mitanni hükû-

---

Hattilere verilmekte olan verginin her sene muntazam tediyesi, bir harp veya isyan çıktığı zaman piyade ve arabalı kıtalarla yardıma gelmesi başlıca şartlar idi. Amurru kıralının bu taahhütlerine karşılık olarak büyük Hatti kıralı muahede sonunda şu vaitte bulunuyor: «fakat sen Duppi-Teşup, muhtaç olursan yahut sana karşı herhangi bir isyan olursa, Hatti kıralına yaz, sana yardım olmak üzere yaya ve arabalı kıtalar yollayacaktır.» Amurru'lar kıralının müşterek düşmana karşı sadakatle harp etmemesi, Hattilerin hücum edeceği kavimlere haberler uçurması, Hatti ülkesinden kaçan esirleri iade etmemesi veya bunları başka

meti Hattuşaş'ın tâbilerile orta Dicle'de gittikçe artan Asur kudreti arasında bir tampon devlet olduğundan, Mursil II bu hükûmetin Hattuşaş'la olan bağlarını kuvvetlendirmiş olduğu gibi, aşağı Mezopotamya'daki Kas kırallariyle de dostluk münasebetlerini arttırmıştır. Hatti vesikalarından öğrendiğimize göre, bu dostluk daha sonraları da aranmış ve temin edilmiştir.

Mursil II'nin son senelerine doğru, imparatorlukta temin edilmiş olan huzur devri tekrar bozulmuş, doğu sınırlarında yeniden kargaşalıklar baş göstermiştir. Burada Asur'lar gittikçe kuvvetlenmekte, bütün Önasya kavimleri için korkunç bir tehlike olacak surette genişlemek istidadı göstermekte idiler. Fakat Mursil hayatta iken, kazanmış olduğu otorite sarsılmamış, Kargamış, Halep kırallıklarında bulunan Hatti prensleri üzerindeki otoritesini ölünceye kadar muhafaza etmiştir [9]. İmparatorluk içinde esaslı ıslahlar yapmış, memleketi Arzava ve Hayaşa gibi iki tehlikeli komşudan kurtarmış, güney Anadolu'da Arzava ve Hapalla kıralları ile Kuvalya prensi Kupanta-KAL'ı ve diğer prenslikleri birtakım antlaşmalarla imparatorluğa bağlamıştır [10].

---

yerlere göndermesi antlaşmasının bozulmasına sebep olacaktı.

[9] Murşil II, Halpa (Halep) kıralı Pentişina'yı bir antlaşma ile kendine bağlamış olduğu gibi, oğlu Muvatalli'nin de bu prensle yapmış olduğu muahedeyi muhtevi bir tablet bulunmuştur.

[10] Murşil II 'nin Kuvala prensi ile yapmış olduğu muhaedeyi muhtevi tablet, Boğazköy arşivi arasında ele geçmiştir. Bu antlaşmada ikinci Murşil'in, Arzava prensliğinin hudutlarını tayin ve prensi bu hudutlar haricine çıkmaktan menetmesi dikkate şayandır. Prens, bu hudutlar haricine çıkar, veya sınırlar dışında şehir kurarsa büyük Hatti kıralı kendisini tedip edecek, o şehri de yıkacaktır. Bundan başka Arzava prensi, hudutları ötesinde hiç bir arazi talebinde bulunmıyacak, icap ettiği zaman da büyük kırallığın yardımına koşacaktır.

Subbiluliyuma, Nuhasse prensi Tette ile yaptığı bir muahede sayesinde de bu prensliği Hattuşaş'a bağlamıştır. Boğazköy arşivi arasında ele geçen bu muahedenin başında Subbiluliyuma, Nuhasse prensinin yardım istemesi üzerine bu ülkeye girdiğini söyledikten sonra Nuhasse prensi Tette'yi her yıl Hatti başkentine gelmek, büyük kıral Subbiluliyuma'nın dostu ile dost, düşmanı ile düşman olmak, harp çıktığı zaman piyade ve arabalı askerle yardıma koşmak gibi vazifelerle mükellef tutmaktadır. Bir taraflı taahhütleri kapsayan bu muahede şu suretle nihayetlenmektedir : « . . . dağlar, ırmaklar, pınarlar, büyük deniz, yer ve gök, rüzgârlar,

Hayatını imparatorluğun tarsinine hasreden Mursil II, Hattuşaş etrafında toplanan birlik bağlarını kuvvetlendirmiştir. İmparatorluğun askerlikçe kuvvetli komşuları olan, Mısır'lıların ve Aka'ların, Asur'luların büyük ve kudretli orduları büyük Hatti kıralının satvetine karşı daima hürmetkâr kalmışlardır. Hayatı müddetince Mısır'la Anadolu arasında sulh ve sükûn devam etmiştir. Bunun zamanındadır ki batıda ilk defa Ahhiyava ile siyasî talepler de kendini göstermiştir. Mursil II, devrini haylı aydınlatan birtakım annallar bırakmıştır. Bu belgelerle Yunanistan'daki halkla olan kültür münasebeti hakkında malûmat sahibi bulunuyoruz. Yine bu sayede Hatti tarihinin bu devirleri, nisbeten daha az karanlık görünmektedir. Boğazköy arşivi arasında altı muahedesi bulunmuştur. Mursil II'nin ne zaman öldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Ölümünün M. Ö. 1330 olmadığı muhakkaktır. Bazı müellifler bu tarihi 1325 olarak kabul etmişlerdir.

Boğazköy arşivi arasında bulunan tabletler, Mursil II'nin, fazla dindar bir adam olduğunu, her şeyde tanrıların tesir ve ve kudretini gördüğünü belirtmektedir. Genç yaşında ağır devlet yükü kendisine teveccüh ettiği zaman, babasının, kardeşinin ve bazı büyük komutanların salgın yüzünden bir kaç saat içinde yok olduklarına şahit olmaktan mütevellit haşiyet, onda esrarengiz kuvvetlere karşı büyük bir korku uyandırmıştı. Bu korku onu, tanrılara bağlayan en büyük âmil olmuştu. Bunu teyit eden bir çok dinî vesikalar bırakmıştır. Anadolu'da bir çok insanın ölümüne sebep olan büyük salgının geçmesi için tanrılara yaptığı niyaz ve duaları ihtiva eden tabletler de bunlar arasındadır.

Mursil II. Hattiler tarihinde kudretli bir kumandan olduğu kadar, dirayetli bir devlet adamı olarak da yükselmektedir.

---

bulutlar bu ahde şahit olsunlar. Eğer Tette antlaşmanın bu tablet üzerinde yazılı hükümlerine riayet etmezse, o zaman tanrılar, Tette ile beraber. kadınlarını, oğullarını, torunlarını, torunlarının oğullarını, şehriyle ülkesiyle, maliyle beraber yok etsinler. Eğer Tette bu tablet üzerinde yazılı bulunan muahedenin hükümlerine riayet ederse, bu tanrılar Tette'yi kendisiyle, kadınlariyle, oğullariyle, torunlariyle, eviyle, şehriyle, ülkesiyle ve maliyle birlikte korusunlar...» (Weidner, BoSt. No: 4).

c) Suriye hegemonyası için Anadolu-Mısır çarpışmaları

Toprağının zenginliği, Mısır ve Mezopotamya gibi eski kültür beşiği olan bölgeler arasında bulunması itibariyle medeniyetçe de ilerlemiş olan Suriye, ilk zamanlardan beri Hatti hükümdarlarının hırsını üzerine çekmiş bulunuyordu. Üçüncü Tuthaliya'nın felâketli senelerinde Mitanni'lerin hükmü altına girmiş olan bu bölgeyi tekrar Hatuşaş'a bağlamak, büyük imparator Subbiluliyuma için ilk hedef olmuştu.

Büyük Hatti imparatorluğunun husuf devrinde, Suriye hegemonyası için Mısırın on sekizinci sülâle firavunlariyle Mitanni kıralları arasında yıllarca süren mücadele, sonuncuların sahneden çekilmeleri üzerine yerlerini alan Subbiluliyuma ile Hattilere intikal etmişti. Subbiluliyuma'nın halefleri tarafından da önemle idame edilen bu çarpışma, Mursil II'nin yerine geçen oğlu Muvatalli (takriben 1320-1288) devrinde büyük bir şiddetle devam etti[11].

Resim 9 — Kıral Muvatalli'nin mührü

Mursil'in ikinci oğlu olan genç Muvatalli (Res. 9) omuzlarına çöken ağır yükü biraz azaltmak için, imparatorluğun Gasga'ların devamlı akınlarına sahne olan kuzey bölgesinin idaresini küçük kardeşi Hattusil'e verdi. Buranın hidivi olan hanedana mensup prenslerden Arma-u, bu zamandan itibaren halefine karşı, hiçbir zaman sön-

[11] Bu kıralın adı çivi yazısı ve Akkad lehçesiyle yazılmış tabletlerde bazan Muttalli bazan da Muattalli, Muvattalli ve Muvatalli gibi türlü şekillerde yazılmıştır. Hatti dili ile yazılı vesikalarda ise aynı isim, Akkad dilinde senyör ve efendi anlamına gelen Mutallu ideogramına tekabül eden Sümerce Nir-gal şekli ile yazılmıştır. Mısır vesikalarında bu adın Mutenra suretinde yazılmış olduğu görülüyor.

miyecek olan bir husumet besleyecek, her fırsatta siyasî gaileler çıkaracaktı.

İhtimal ki Arma-u'nun tahriki ile, yeni hidiv Hattusil'in gençliğinden istifade ederek, Mursil zamanında indirilen yumruğun intikamını almak üzere, Gasga'lar yeniden korkunç akınlarına başladılar. Önlerine gelen şehirleri yağmaladılar, yakıp yıktılar. Kaneş şehri bile bu akından kurtulamadı.

Memleket on sene bu müthiş kasırga karşısında titredi. Bu yüzden Muvatalli'nin ilk devirleri huzursuzluk ve felâketlerle geçti. Gasga'ların isyanı memleketin başka bölgelerine de sirayet etti. Her tarafta baş gösteren kargaşalıkların baskısı karşısında büyük Hatti kıralı, başkent Hattuşaş 'ı (Boğazköy) boşaltmak, tanrıları da beraber alarak güneye çekilmek zorunda kaldı. Burada Kızılırmağın güneyindeki Dattassas şehrini başkent yaptı.

Başkomutanlığa tayin edilen Hattusil, sürekli ve kanlı mücadelelerden sonra Gasga'ları dağlarına atmağa ve memleketi kurtarmağa muvaffak oldu. Harap bir hale gelmiş olan yurdun yeniden imarı, bozulan idarenin tanzimi işi de Hattusil'e verildi. Azimli komutan, bu vazifeyi de muvaffakıyetle başardı. Akınlar esnasında uzaklara çekilen ahaliyi tekrar yerlerine iskân etti. Geceli gündüzlü çalışmak suretiyle, yıkılan köy ve şehirleri yeniden kurdurdu. İdare işlerine düzen verdi. Her hususta beğenilecek bir ordu yarattı. İç işlere düzen verildikten sonra imparatorluğun tâbi prenslerle olan münasebetlerine nizam verildi. Gevşemiş olan bağlar sıkıştırıldı.

Muvatalli'nin cülûsundan biraz önce Mısır'da Ramses I ile on dokuzuncu sülâle kurulmuştu. Bu sulâlenin ikinci hükümdarı olan Seti I (1318-1298) on sekizinci sülâlenin Asya'daki haklarının varisi olmak iddiasiyle Filistin ve Suriye'yi elde etmek istiyordu. M. Ö. 1318 tarihinde Suriye'ye girdi. Kadeş'e kadar gitti. Burayı da aldı. Halbuki Muvatalli de, büyük Subbiluliyuma'nın siyasetini güdüyor, Suriye'ye hâkim olmaktan vazgeçmek istemiyordu. Bu yuzden Hatti'lerle Mısır'lılar arasında Suriye hegemonya'sı için büyük mücadele tekrar başladı. Muvatalli'nin bizzat harp sahasına gidip gitmediği malûm değildir. Vesikalardan yalnız Seti ile bir mütareke yapılmış ve halefi Ramses II (1298-1232) 'nin cülûsunda Muvatalli ile aralarında

hediyeler teati edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Seti ile yapılan muahededen sonra Muvatalli'yi en çok düşündüren şey, Mitanni, Asur ve Babil ile Hatti imparatorluğu arasındaki münasebetleri nizamlamak işi olmuştu. Asur'lular, Mitanni kırallığını sıkıştırmağa başlamış, Asur kıralı Adad-Nirari (1304-1280) Hatti'lerin himayeleri altında olan Mitanni prensi Mattivaza'nın halefi Vasaşatta'yı mağlûp etmişti. Muvatalli, imparatorluğu tehdit eden bu harekete karşı müdahaleye mecbur oldu. Gönderdiği kuvvetler karşısında Asur'lular çekildiler. Fakat Mısırlı'lar, Suriye hegemonyasını tekrar elde etmek hususunda ısrar ediyorlardı.

Büyük Kadeş savaşı

Mısır'da firavunlar tahtına oturan Ramses'in hudutsuz hırsı, Anadolu ile Mısır arasında kanlı mücadelenin yeniden başlamasına sebep oldu. Hatti imparatorluğu ile Mısır arasında yol üzerinde ve Oront (Asinehir) boylarındaki Amurru prensi ile Muvatalli arasında baş gösteren bir hâdise ise Ramses'in ihtirasını kabartmağa vesile oldu:

Amurru prensliği, Subbiluliyuma zamanındanberi Hatti'lerin müttefiki bulunuyor, Hattuşaş'a her yıl muayyen bir vergi gönderiyordu. Muvatalli zamanında ölen Amurru prensinin yerine geçen Pentişina, firavunlara mütemayil sayılarak, yerinden atılmış, Anadolu'ya götürülmüştü. Hatti imparatoru, bunun yerine Amurru'lar prensliğine Sapilis adında birini tayin etti. Fakat Amurru'lar, kendilerinin seçmiş oldukları kıralın atılarak yerine bir başkasının getirilmesinden memnun olmadılar. Hatti'lerle olan ittifakı bozdular. Firavun Ramses'e başvurdular ve himayesini istediler.

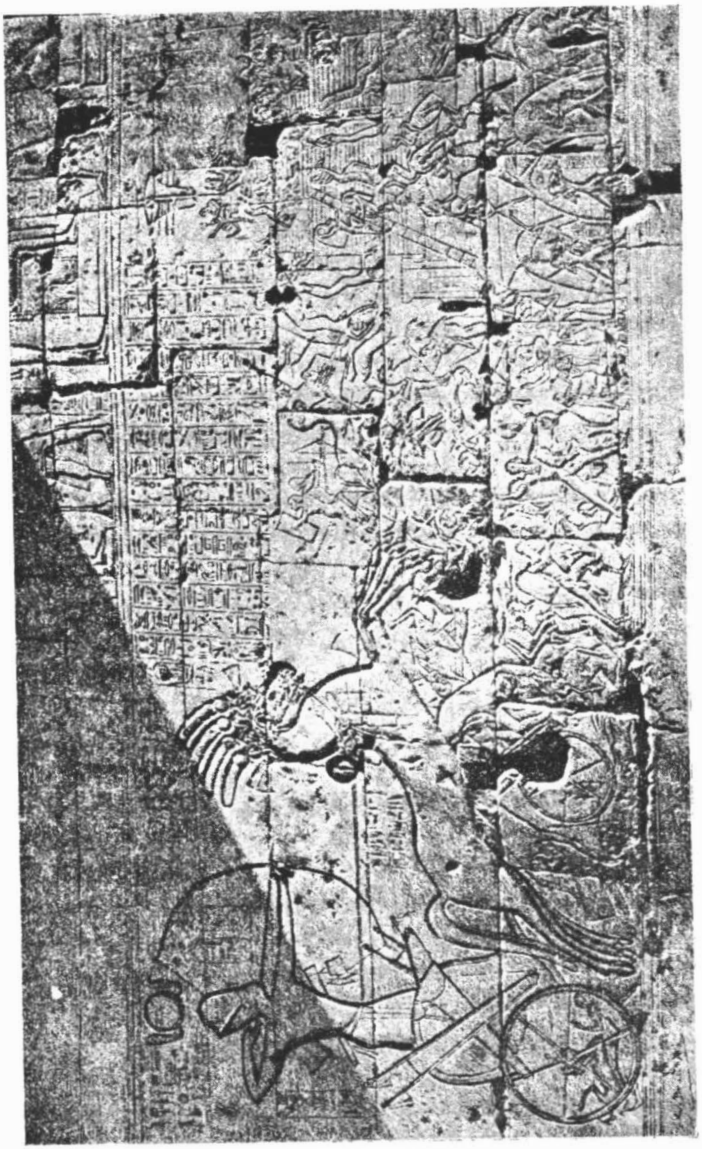
O zamana kadar Afrika'da bir çok başarılar kazanmış olan genç ve haris firavun, Asya'da da fetihler yapmak, ülkeler almak, Suriye'de yeni baştan Mısır hegemonyasını kurmak sevdasiyle bu müracaatı sevinçle karşıladı. Cülûsunun beşinci senesi ilkbaharında teçhizatı mükemmel 15 - 20 bin kişilik bir ordu ile Suriye'ye girdi. Bunu haber alan Muvatalli de büyük bir ordu hazırladı. Dor'ların tazyiki önünde Çanakkale'den Anadolu kıyılarına geçmiş Aka'lardan Pedasi'ler, Liki'ler, Missiler, Dardani'ler, İliyoni'ler, Danae'ler gibi kavimlerle Gasgalardan aylıklı bir çok asker aldı. Bu suretle hem ordusunu

kuvvetlendirmiş, hem de kendisi ordu ile Suriye'ye indiği zaman, açık kalacak imparatorluk arazisini yağma ve tahrip edebilecek unsurları temizlemiş oldu. Bunlardan başka Kizvatna ve Arzava gibi müttefiki olan bölgelerden, Oront boylariyle kuzey Finike sitelerinden ve hattâ Suriye'de dolaşan göçebe Habiru'lardan aldığı yardımcı kuvvetlerle ordusunu takviye etti.

Bu suretle teşekkül eden Hatti ordusu 3500 harp arabası ve 20 bin kadar da piyadeden mürekkep bulunuyordu. Milâttan önce 1294 yılı Mayısında iki ordu yukarı Kadeş önünde karşılaştılar. Burada eski zamanların bildiğimiz en büyük meydan muharebesi vukua geldi. İlk çarpışma, harp arabaları sayesinde, Hatti'lerin galebesiyle neticelendi. Fakat Ramses II gerideki ihtiyat kuvvetlerini süratle harp alanına getirmeğe muvaffak oldu (Res. 10). Yağmaya dalan Muvatalli askerleri üzerine şaşırtıcı bir baskın yaptı. Bu suretle ordusunu mahvolmaktan kurtardı (Harita 8). Muharebenin neticesi her iki taraf için kesin olmadı. Kadeş Hatti'lerin elinde kalmıştı. Bu durum içinde her iki ordu, harp alanından çekildi ve bir mütareke yapıldı. Bu mütarekeye göre Ramses II, istilâ etmiş olduğu yerleri boşaltarak Suriye'nin güneyine çekilecek, kuzey Suriye de Kadeş'le beraber Hatti'lerde kalacaktı.

Mısır ordusu çekildikten sonra, müsait şartlar dahilinde bir mütareke yapılmış olmasına rağmen, Muvatalli ordusunda bir isyan çıktı. Türlü unsurlardan mürekkep ve disiplinden mahrum olan Hatti ordusundaki bu kargaşalık Muvatalli'nin öldürülmesiyle neticelendi (1288). Muvatalli'nin saltanat devri, fırtınalar içinde geçmişti. Gasga'ların Anadoluyu harap eden akınları yanında batı kıyılarında da daha tehlikeli görünen Aka'ların ve Deniz halkı denilen grupların koparacakları boraları kapsayan kara bulutlar toplanmağa başlamıştı. Büyük Hatti kıralının muvaffakıyetli seferine rağmen, Asur'lular da bütün Önasya'yı tehdit eden bir kuvvet olmak istidadını gösteriyorlardı.

Muvatalli zamanında başkomutan olan Hattusil, kardeşinin ölümünden sonra duruma hâkim olmakla beraber kıral olmak istemedi. Kardeşinin hatırasına hürmeten, meşru zevceden olmamasına rağmen, onun oğlunu büyük kıral ilân etti. Urhi-Teşup (1288-1281) adiyle anılan yeni büyük Hatti kıralı,

Resim 10 — Ramses II bir Asya seferinde

iş başına geçtiği zaman, Mısırla sulh yapmış olmamakla beraber, çarpışma filen durmuştu. Yalnız Asur cephesi kaynaşıyordu. Kudretli bir şahsiyet olan Asur kıralı Adad-Nirari, Kadeş harbinden sonra Hatti nufuzunun daha ziyade arttığı Mitanni-Hanigalbat memleketini zaptetmek emelini besliyordu.

Bu sırada Mitanni kırallığında bulunan Şuttarna, daha evvel davranmak isteyerek Asur'lular üzerine yürüdü. Fakat mağlûp ve esir oldu. Esirlikten kurtulabilmek için, Asur'lulara her yıl muayyen bir vergi vermeği kabul etmek zorunda kaldı. Bu taahhüdünü sadakatle yerine getirdi.

Hattusil, Asur'lular ve Mısır'lıların ihtirasları karşısında genç yeğeninin mevkiini sağlamlayacak didinmelerden çekinmiyor, onunla ahenkli bir tarzda çalışıyordu.

Fakat amca ile yeğen arasındaki bu ahenk uzun müddet sürmedi. Tecrübesiz hükümdarın etrafına toplananlar, onun Hattusil'e olan emniyet ve itimadını sarsmağa çalıştılar. Hattusil'in kuvvet ve nufuzunu kendisi için tehlikeli gösterdiler. İdaresindeki ülkelerden bir kısmını alarak kuvvetini azaltmağı tavsiye ettiler.

Urhi-Teşup tezvirlere kandı. Tavsiye veçhile hareket etti. Hattusil'in elinde iki şehir bırakarak diğer yerleri aldı. Bir müddet sonra bu iki şehri de almak istedi. Yedi sene bu hakarete tahammül eden Hattusil bu son hareket üzerine isyan etti. Urhi-Teşup tarafından ünvanları kaldırılmış, veya memuriyetleri ellerinden alınmış olan başbuğlar ve komutanlar da Hattusil ile birleştiler. Tecrübe ve iz'an züğürtü Urhi-Teşup, Şamuha'da muhasara ve esir edildi. Hattusil de büyük kıral ilân olundu (M. Ö. 1281).

ç) Mısırlılarla Hattiler arasında Kadeş muahedesi

Hattusil III

Bir ihtilâl neticesinde babasının tahtına oturan Hattusil, Mursil II'nin üç oğlundan en küçüğü idi. Tahta oturduğu zaman elli yaşına girmiş bulunuyordu. Çocukluğunda pek cılız ve hastalıklı olduğundan Middannamuva adında bir hekimin ihtimamına verilmiş, Şamuha tanrıçesi Iştar'ın hizmetine vakfedilmişti [12]. Fakat tedavisine memur edilen

[12] Hattusil, kendisinin hâmisi tanıdığı Şamuha tanrıçesine karşı beslediği derin şükran ve minnettarlığı ifade eden bir tablet bırakmıştır.

Middannamuva'nın ihtimamiyle çok geçmeden bünyesi kuvvetlenmiş, öleceğinden korkulan cılız ve hastalıklı çocuk, gürbüz, temkinli, çevik ve azimli bir genç olarak yetişmişti.

Hattusil III'ün bıraktığı vesikalardan, tahta oturur oturmaz, Hatti'lerle münasebette bulunan hükümdarların kendisine birtakım hediyeler göndermek suretiyle kırallığını tebrik ettiklerini öğreniyoruz. Yine bu vesikalardan, kendisine cülûs hediyeleri göndermemiş tek hükümdar olan Asur kıralına da bir tevbih mektubu gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Hattusil III, büyük Kadeş muharebesinden döndükten sonra Kizvatna ruhanî reisinin kızı ve Arinna şehri rahibesi olan Pudu-Hepa ile evlenmişti. Bu sıhriyet ona büyük bir nufuz ve pek çok taraftar kazandırmıştı. Çok dirayetli ve nufuzlu bir kadın olan Pudu-Hepa, siyasî hayatta üçüncü Hattusile kuvvetli bir yardımcı olmuştur [13].

Urhi-Teşup hükümet merkezini Hattuşaş'a nakletmekle beraber kendisi bazan burada, bazan da Dattassa'da oturuyordu. Hattusil III, Hattuşaş'ı evvelce olduğu gibi daimî hükümet merkezi yaptı.

Ele geçen tabletlerden anlaşıldığına göre Hattusil III, cülusunu müteakip selefleri gibi iç isyanlarla karşılaşmadı. İlk işi, mevkiinden uzaklaştırılması Kadeş muharebesinin çıkmasına sebep olan Amurru prensi Pentişina'yı vazifesi başına göndermek, bu suretle kuzey Suriye'yi kazanmak oldu. Aynı zamanda Amurru prensine kızını verdiği gibi, onun kızını da oğluna almak suretiyle dostluk bağını kuvvetlendirdi [14].

Mısırla harp hali devam ediyordu. Hatta Hattusil III kardeşiyle çarpıştığı sırada durumdan faydalanan Mısırlılar, Suriyede biraz ilerlemişlerdi. Bu sebepten Hattusil III, cülûsu sıralarında Babilin Kas kıralı Kadaşman-Turgu ile bir ittifak

---

Bu autobiografya, Hatti kırallarının bu mahiyette bıraktıkları yegâne vesikadır.

[13] Tudu—Hepa'nın Mısırla yapmış olduğu muhabereye ait vesikalar bulunmuştur. B. Meissner, ZDMG. 72 s. 32-64.

[14] Hattusil, Pentişina'yı Amurrular tahtına geçirdiği zaman bir muahede ile onu Hatti kırallığına bağlamıştı. Tabletleri bulunan bu muahedede Hattusil III, önce büyük babası Subbiluliyuma ile babası Mursil'in Amurru kırallığı ile antlaşmış olduklarını, kardeşi Muvatalli'nin Pentişina'yı Amurru'lar tahtından atmak istediği halde kendisinin onu himaye ettiğini, şimdi

yapmış, Mısıra karşı onun yardımını temin etmişti. Kadaşman-Turgu (M. Ö. 1296-1280) ile yapılan bu ittifaktan daha ziyade Asur'luların etrafında bir çember kurmak amacı güdülmüştü. Kadaşman-Turgu, bu ittifakı kuvvetlendirmek için kızını üçüncü Hattusil'e vermişti.

Bu sıralarda Hanigalbat prensliğinde bulunan Şuttarna'nın oğlu Vasaşatta da bu çemberi teşkil eden devlet başkanları arasında bulunuyordu.

Kadaşman-Turgu, Anadolu'nun büyük kıralile bu muahedeyi yaptıktan bir sene sonra öldü. Yerine geçen genç oğlu Kadaşman-Enlil (M. Ö. 1280-1251 tarihlerine doğru) zamanında Asur kıralı Adad - Nirari'nin desteklediği göçebe Akhlamu (Aramî)'ların Mezopotamya'ya akınlar yapmaları üzerine Hattusil III, bu muahede icabı olarak Kaslar kıralı lehine şiddetli bir müdahalede bulunmuştur.

Tahmin edildiğine göre, Hattusil III'ün Mısır'lılarla meşgul olduğu bu zamanlarda Asur kıralı Adad-Nirari, Hanigalbat kıralı Vasaşatta üzerine yürümüştür. Vasaşatta metbuu olan büyük kıral Hattusil III'ten yardım istemişse de, firavunla meşgul olan Hatti hükümdarı hiçbir harekette bulunmadığından Asur'lular, Vaşşugganni, Urfa, Kargamiş ve Diyarbakır taraflarını istilâya muvaffak olmuşlardır. Hanigalbat kıralı Vasaşatta bütün ailesi ve maiyeti halkiyle beraber esir edilerek Asur şehrine götürülmüş, burada Asur kıralını metbu tanıyacağına dair bir muahede imza etmek zorunda bırakılmıştır. Asur'luların bu zaferiyle, Hatti'lerin sağ cenahları tehdit altına düşmüştü.

Halbuki Hattusil III, güneyde Mısırla harp hali devam ederken doğuda bir mesele çıkarmak, Asur'lularla da harp durumuna girmek istemiyordu. Boğazköy arşivi arasında bulunan bir tablette, bu zaferi üzerine Asur kıralına yazdığı bir mektup sureti okunmaktadır. Bu mektupta üçüncü Hattusil, Asur kıralı-

---

de tekrar atalarının tahtına oturttuğunu söyledikten sonra, Pentişina'nın kızını aldığını, kendi kızını da ona verdiğini yazmaktadır. İleride Amurru ülkesi tahtına kendi kızının oğlu ve torunlarının geçmeleri arzusunu göstermektedir. Bunun için Pentişina ileride Hattusil'in kızından olan oğlunun ve torununun tahta geçmelerini temin etmeği taahhüt etmektedir. Büyük kıral sefere çıktığı veya bir isyanla karşılaştığı takdirde Pentişina yardıma gelmekle mükellefti.

nın başarısını kabul etmekle beraber, onun Amanus bölgesi üzerinde hâkimiyet istemesini hoş görmediğini bildirmektedir.

Bu mektuptan anlaşıldığına göre, Asur kıralı, bu parlak zaferden sonra gözlerini Akdenize dikmiş, buralara kadar istilâ etmek hevesine kapılmıştır. Asur kıralının hudut tanımayan bu istilâ hırsına karşı üçüncü Hattusil, bir taraftan Mekhri (Diyarbakır) kraliyle bir ittifak yapmağa çalışmış, diğer taraftan da Hanigalbat'ı kurtarmak üzere Şuttarna II'yi Mitanni kıralı yapmıştır. Hattusil III'ü metbu tanımak üzere kırallığa geçirilen Şuttarna II, pek az bir zaman için, bu mevkide kalacaktı.

Hattusil III bu tedbirleri almakla beraber, Asur'lularla çarpışmak istemiyordu. Adad-Nirari'nin yerine Asur kırallığına geçen Salmanasar I'in kendisinden demir istemesini vesile edinerek verdiği cevapta dostça geçinmek arzusunu açık bir dil ile anlatmıştır.

Fakat Salmanasar I (M. Ö. 1280 - 1260), Asur ihtirasının çizdiği plânı terk etmemiş, katî surette bir Asur vilâyeti olmak üzere Hanigalbatı yeniden zaptetmiştir. Eski Mitanni krallığı bu suretle katî olarak tarihe gömülmüştür. Yalnız Fıratın batısında Meliddu (Malatya) bölgesinde küçük bir Mitanni prensliği Asur kıralı birinci Tiglatpalasar zamanına kadar, yâni bir buçuk asır müddetle varlığını muhafaza edebilmiştir.

Uzun zamandanberi Asur'lularla Hatti'ler arasında bir "état tampon„ olan Mitanni kırallığına hâkim olmak için bu iki devlet arasında sürüp gelen mücadele, Asur'luların muvaffakiyetleriyle sona ermiş oldu. Asur'luların, Akdenizden 200 kilometre uzaktaki Fırat boylarında hâkim olmaları, aynı zamanda hem üçüncü Hattusil'i, hem de firavun ikinci Ramses'i endişeye düşürmüştü. Sami Asur ihtirası karşısında Oront boylarındaki karşılıklı menfaatlerini korumak endişesi, aralarındaki rekabete son verecek, Mısırla Anadoluyu katî surette birbirlerine yaklaştıracaktı. Hattusil III, komşu devletlerle anlaşmağa çalışırken iktidar mevkiinden attığı eski kıral Urhi - Teşup da onun muvaffak olmaması için gizlice uğraşıyordu. Babil'in yeni hükümdarı Kadaşman - Enlil ile anlaşarak bir hükûmet darbesi hazırlamak istedi. Fakat teşebbüs anlaşıldı. Eski hükümdarın menfası değiştirilerek deniz tarafına götürüldü. Cürüm ortağı

olan prens Sipa-lu [15] Mazopotamya'ya kaçmağa muvaffak olduğundan malları musadere olunarak tapınağa vakfedildi. Urhi-Teşup yeni menfasında da rahat durmadı, bu defa Mısırla münasebet tesisine çalıştı. Fakat, Mısırla devam etmekte olan harp hali devamlı bir sulh ile neticelenmek üzere bulunduğundan bu teşebbüsü de sonsuz kaldı. Bütün bu muvaffakıyetsizlikle beraber, eski hükümdar entrikalarından vaz geçmedi, bu defa da Asurları vatanı aleyhine kışkırtmağa ve onlarla anlaşmağa çalıştı.

Kadeş muahedesi Bu sıralarda Asur ili, kuvvetli bir şahsiyet olan Salmanasar I.'in (1280-1260) idaresi altında refahlı bir hayat yaşıyor, Önasya devletleri için büyük bir tehlike olmak üzere, her gün biraz daha büyüyor, kuvvetleniyordu. Mitanni ülkesinin kesin olarak Asur kırallığı hükmü altına girmesi, tehlikeyi kapının önüne getirmişti.

Asur kırallığının genişlemesiyle beliren tehlike, Mısır firavunu ile Hatti büyük kıralını esaslı surette anlaşmağa yanaştırdı. Çünkü Fırat boylarına inen Asur'lular, her iki hükümeti de tehdit ediyorlardı. Uzun müzakerelerden sonra firavun Ramses II ile büyük Hatti kıralı Hatusil III arasında meşhur Kadeş muahedesi yapıldı.

Tarihte en eski siyasî bir belge olan bu antlaşmanın Mısırca sureti Mısır'da Karnak tapınağı duvarlarına yazılmıştır. Akkatça'sı da Boğazköy arşivi arasında ele geçmiştir. Mısırca metinden Hattuşil'in antlaşmanın Akkatça suretini gümüş bir levha üzerine yazdırarak firavuna gönderdiği anlaşılmakta ise de, bu levha şimdiye kadar bulunamamıştır. Antlaşmanın her iki suretinin tercümeleri aşağıda gösterilmiştir, soldaki Hattusil'in gönderdiği vesikanın Mısırcaya tercümesi, sağdaki de II. Ramses'in sarayında hazırlanan Akkatça metindir. Antlaşmanın 10 uncu maddesinden itibaren yalnız Mısırca tercümesi mevcuttur. Akkatça metin henüz bulunamamıştır [16].

[15] Sipa-lu, prensliği zamanında Muvatalli tarafından yerine tayin edilmesi üzerine Hattusil'in can düşmanı kesilen Arma-U'nun oğlu idi.

[16] Delaporte, Les Hittites, Paris, 1936. s. 142-148.

1. — Yüksek antlaşanlar

Hatti'nin büyük prensi kuvvetli Suppiluliuma'nın torunu, Hatti'nin büyük prensi Mursil'in oğlu, Hatti büyük prensi Hattuşil'in:

Mısır kıroli büyük kuvvetli Menpehtira (I inci Ramses) nin torunu, Mısır büyük kıralı, kuvvetli Memâru (I inci Seti) nin oğlu, Mısır kıralı kuvvetli Usermârâ Setepenrâ için bir gümüş levha üzerine yaptığı muahede: Antlaşma yoluyla aramıza barış ve kardeşlik veren, iyi bir barış ve kardeşlik antlaşması.

Böylece, büyük kıral, Mısır ülkesi kıralı kuvvetli Riamasesa-mai - Amana - Büyük kıral, Hatti ülkesi kıralı, kardeşi Hattuşil ile; iyi barış, iyi kardeşlik vermek ve aralarında, yaşayacağımız müddetçe, ebediyet için kudretli . . . . elde etmek üzere bir muahede yaptı.

Büyük kıral, Mısır kıralı kuvvetli Mimmuaria'nın oğlu, büyük kıral, Mısır kıralı, her ülkede kuvvetli, Riamasesa - mai-Amana; büyük kıral. Hatti ülkesi kıralı Hattusil ile Mısır bir antlaşma yoluyla Hatti ile ebediyet için iyi barış, iyi kardeşlik kurmak; işte böyledir.

2. — Daha önceki barış münasebetleri

Büyük Mısır kıralı ile Hatti büyük prensinin siyasetine gelince; daha önceleri ve daima Tanrı, bir anlaşma sayesinde, aralarında bir harp olmasına müsaade etmedi.

Fakat kardeşim, Hatti büyük prensi Muvatalli'nin zamanında, Muvatalli Mısır kıralı Ramses ile savaştı.

Onun için bundan böyle, bugünden itibaren, işte Hattinin büyük prensi Hattusil, Phrâ'nın yarattığı ve fırtına tanrısının (Sutekh), Hatti ül-

İşte. Ezeldenberi, Mısır kıralı büyük kıral ile, Hatti kıralı büyük kıralın siyaseti: Tanrı, aralarında düşmanlık fiili olmasına, bir antlaşma marifetiyle, müsaade etmiyor.

İşte. Mısır kıralı büyük kıral Ramses, ebedî olan [bu] siyasetinden dolayı, Hatti ülkesi ile Mısır için Güneş (Tanrı Rha) ile fırtına tanrısının yaptıkları siyasete uygun olarak, hiçbir zaman, düşmanca hareketlerde bulunmayacak, düşman olmıyacaktır.

kesi ile birlikte Mısır ülkesi için yarattığı bir durumu daimileştirmek, bu suretle de bundan böyle aralarında düşmanlık olmasına ebediyen müsaade etmemek için bir antlaşma yaptı.

3. — Antlaşmanın İlânı

İşte, Hatti büyük prensi Hattusil bugünden muteber olmak üzere, aramızda ebediyen iyi bir barış ve iyi bir kardeşliğin hüküm sürmesi için Mısır büyük kıralı Usermarâ Setepenrâ ile bir antlaşma yaptı ve o benimle kardeşlik halinde, barış halindedir, ben de onunla ebediyete kadar kardeşlik halinde ve barış halindeyim.

Hatti'nin büyük şefi kardeşim Muvatalli de alın yazısının gösterdiği yere gittiğinden ve Hattusil, Hatti'nin büyük prensi babasının tahtı üzerinde onun yerini aldığındanberi, işte ben büyük Mısır kıralı Ramses ile barış ve kardeşlik içinde oldum. Ve bu, evvelce ülkede mevcut olan barış ve kardeşlikten daha iyidir. İşte ben, Hatti'nin büyük şefi, Mısır'ın büyük kıralı Ramses-mi-Amon ile iyi barış ve iyi kardeşlik içindeyim.

Büyük kıral, Mısır kıralı Ramses - mai - Amana bizzat; kardeşi büyük kıral, Hatti ülkesi kıralı Hattuşil ile aramızda, bugünden itibaren, ebediyet için iyi barış ve iyi kardeşliği mevcut kılmak için bir gümüş levha üzerine bir antlaşma yaptı; o benim için bir kardeştir ve benimle barış halindedir, ben de onun için bir kardeşim ve ebediyete kadar onunla barış halindeyim.

Ve biz, Mısır'la Hatti arasında eski zamanlarda mevcut olan kardeşlik ve barıştan daha ziyade kardeşlik, barış ve hayırhahlık yaptık.

İşte, Mısır kıralı büyük kıral Riamasesa-mai - Amana Hatti ülkesinin kıralı büyük kıral Hattuşil ile iyi barış ve iyi kardeşlik halindedir. İşte Mısır kıralı Riamasesa-mai-Amana'nın çocukları, Hatti kıralı büyük kıral Hattusil'in çocukları ile barış halinde ve kardeştir-

Hatti büyük şefinin çocuklarının çocukları, Mısır büyük kıralı Ramses-mi - Amon'nun çocuklarının çacukları ile kardeşlik ve barış halinde olacaklardır. Bu, kardeşlik durumumuza ve memleket durumuna (uygun olduğundan).

Mısır ülkesi ile Hatti ülkesi, bizim gibi, ebediyet için barış ve kardeşlik halindedir; düşmanlık da artık aralarında hiç olmıyacaktır.

ler; ve bunlar bizim kardeşlik ve barış durumumuzdadırlar.

Ve Mısır'la Hatti memleketi, bizim gibi, ebediyet için barış halinde, kardeştirler.

4. — Ülke garantisi

Hatti ülkesinin büyük şefi, birşeyler yağma etmek için hiçbir zaman Mısır ülkesine girmiyecektir; Usermarâ-Setepenrâ da birşeyler yağma etmek için hiçbir zaman Hatti ülkesine girmiyecektir.

Mısır kıralı, büyük kıral Riamasesa - mai - Amana bir şeyler yağma etmek için hiç bir zamun Hatti ülkesine girmiyecektir; Hatti ülkesi kıralı büyük kıral Hattusil de bir şeyler yağma etmek için hiç bir zaman Mısır'a girmiyecektir.

5. — Bundan önceki muahedenin yenilenmesi

Hatti'nin büyük şefi Suppiluliuma zamanında mevcut muntazam antlaşma ile, aynı veçhile, Hatti'nin büyük şefi kardeşim Muvatalli'nin zamanında mevcut düzenli antlaşmaya gelince; bunları muhafaza edeceğim. İşte Ramsesmi-Amon, aramızda bugünden beri yapılmış barışı muhafaza ediyor ve biz bu düzenli duruma uygun olarak hareket edeceğiz.

İşte Güneş (Tanrı Rhâ) ile fırtına tanrısının barış ve kardeşliği tesisi, aralarında düşmanlık olmaması için Mısır'la Hatti ülkesi arasında yaptıkları ebediyet emirnamesi. İşte Mısır kıralı, büyük kıral Riamasesa-mai-Amana bugünden itibaren barış yapmak için buna dayanmaktadır.

İşte: Mısır'la Hatti, ebediyen barış içinde ve kardeştirler.

6. — Savunma ittifakı

Mısır'ın büyük kıralı Usermarâ-Setepenrâ'nın memleketine herhangi başka bir düşman gelir de o, Hatti'nin büyük şefine: "gel benimle, ona karşı bana yardım et„ diye haber gönderirse; Hatti büyük şefi, onun düşmanını öldürecektir. Fakat bizzat gelmek, Hatti büyük şefinin arzusu değilse, erlerini, arabalarını gönderecek ve onun düşmanını öldürtecektir.

Herhangi bir düşman Hatti memleketine karşı yürür de Hatti'nin büyük kıralı Hattuşil bana: "bana gel, ona karşı bana yardım et„ diye haber gönderirse, Riamasesa-mai-Amana erlerini, arabalarını gönderecek, onun düşmanını öldürecek, Hatti ülkesine güvenini iade edecektir.

7. — Âsilere karşı hareket

Yahut da Mısır'ın büyük kıralı Ramses-mi-Amon, kendi tebaasına gazebeder, onlar da üstelik ona herhangi bir harekette bulunurlarsa; o da düşmanını öldürmek için yola çıkarsa, Hatti'lerin büyük şefi kendisine karşı gazabedilmesi gereken herhangi bir kimseyi yoketmek için onunla birlikte hareket edecektir.

Büyük kıral, Hatti ülkesi kıralı Hattusil kendi tebaasına gazabeder, üstelik onlar da ona karşı herhangi bir harekette bulunurlarsa, o zaman bu hususta Riamasesa'ya haber salacak, Riamasesa-mai-Amana hemen erleriyle arabalarını yollayacak ve senin gazabettiğin kim varsa hepsini yok edecek.

8. — Savunma ittifakının karşılığı

Hatti'nin büyük şefine karşı herhangi başka bir düşman gelirse, Mısır'ın büyük kıralı Usermarâ - Setepenrâ, düşmanını öldürmek için ona yardıma gelecek. Fakat bizzat

Mısır'a karşı herhangi başka bir düşman gelir de, Mısır kıralı kardeşin Riamasesa-mai-Amana Hatti ülkesi kıralı, kardeşi Hattuşil'e: "ona karşı yardıma gel„ diye haber

gelmek, Mısır büyük kıralı Ramses-mi-Amon'nun arzusu değilse, o . . . Hatti ülkesine cevabından maada erleriyle arabalarını gönderecek.

gönderirse, o zaman Hatti ülkesi kıralı Hattusil, erleriyle arabalarını hemen göndererek, onun düşmanını öldürtecek.

9. — Âsilere karşı hareketin karşılığı

Hatti büyük şefinin tebaası ona karşı günâh işlerlerse, Mısır büyük kıralı Ramses-mi-Amon . . . . .

Mısır kıralı büyük kıral Riamasesa kendi tebaasına gazabedecek, onlar da ona karşı günâh işliyecek olurlar, ben de bu hususta Hatti ülkesi kıralı kardeşim Hattusil'e haber gönderecek olursam, o zaman Hatti kıralı, büyük kıral Hattusil, erleri ile arabalarını gönderecek ve onların hepsini öldürecekler; beni de ...

10. — Tahta varislik hakkında kayıt

Antlaşmanın bu kısmı her iki nüshada da bozuktur.

11. — Yüksek rütbeli Mısır'lı mültecilerin sınır-dışı edilmesi

Bir büyük, Mısır ülkesinden kaçıp Hatti büyük şefinin ülkesine gelirse, yahut, Hatti ülkesinin büyük şefine sığınan, Mısır'ın büyük kıralı Ramses-mi-Amon'un ülkelerinden bir şehir yahut bir mıntaka ise, Hatti'nin büyük şefi onu kabul etmiyecektir. Hatti ülkesinin büyük şefi, onu Mısır'ın büyük kıralı Usermarâ-Setepenrâ'ya gönderecektir.

12. — Alelâde halktan Mısır'lıların sınır-dışı edilmesi

Yahut kaçan, tanılmayan bir adam yahut iki adam ise, ... ve başka birinin hizmetkârı olmak için Hatti ülkesine gelirlerse, onlar Hatti ülkesinde bırakılmıyacak, fakat Mısır'ın büyük kıralı Ramses-mi-Amon'a sevkedileceklerdir.

13. — Yüksek rütbeden Hatti'lerin sınır-dışı edilmesi

Yahut bir büyük, Hatti ülkesinden kaçıp Mısır'ın büyük kıralı Usermarâ-Setepenrâ'nin ülkesine gelirse, yahut Mısır'ın büyük kıralı Ramses-mi-Amon'a sığınan Hatti ülkesinden bir şehir yahut bir mıntaka, yahut da . . . . . ise, Mısır büyük kıralı Usermarâ-Setepenrâ onu kabul etmiyecek, Mısır büyük kıralı Ramses-mi-Amon, onu şefe götürecek . . . onu bırakmıyacaklar.

14. — Alelâde halktan Hatti'lerin sınır-dışı edilmesi

Bunun gibi, tanılmıyan bir yahut iki adam, başka insanların tebaası olmak üzere Mısır ülkesine kaçarsa, büyük Mısır kıralı Usermarâ-Setepenrâ onları bırakmıyacak, Hatti'nin büyük şefine götürecektir.

15. — Muahedenin şahidi Hatti ve Mısır Tanrıları

Hatti'nin büyük şefinin, Mısır büyük kıralı Ramses - mi Amon'la aktettiği ve bu gümüş levha üzerine yazılmış olan bu antlaşmanın bütün kelimeleri için, Hatti memleketinin, erkek ve kadın, bin tanrısı ile Mısır memleketinin, erkek ve kadın, bin tanrısı benimle beraber şahittir : Gögün efendisi güneş, Arinna beldesinin hakimesi güneş ; göğün efendisi fırtına tanrısı ; Arinna'nın fırtına tanrısı ; Zippalanda'nın fırtına tanrısı; Sarissa-'nın fırtına tanrısı ; Halpa'nın fırtına tanrısı ; Lihzin'in fırtına tanrısı ; ..... nin fırtına tanrısı ; ..... nın fırtına tanrısı ; ..... nın fırtına tanrısı ; .... nın fırtına tanrısı ; Hatti memleketinden Istar ; Zitharija'nın tanrısı ; Karzi'nin tanrısı ; Hapantariya'nın tanrısı ; Karahna tanrıçesi ; (Sur'un) tanrıçesi ; ..... nin tanrısı ; gökün kıraliçesi ; ant tanrıları ; arzın hâkimesi tanrıçalar ; ant hâkimesi Ishara ; ..... nın hâkimesi ; Hatti memleketinin dağlariyle ırmakları ; Kizwatna memleketinin tanrıları ; Amon ; Phrâ ; Soutekh ; erkek ve kadın tanrılar ; Mısır memleketinin dağlariyle ırmakları ; gök ; yer ; büyük deniz ; rüzgârlar ; bulutlar.

16. — Lânetlemelerle övmeler

Hatti memleketinin ve Mısır memleketinin bu gümüş levha üzerine yazılmış bütün bu kelimelerine riayet etmeyenin memleketin bin tanrısı ile Mısır memleketinin bin tanrısı, evini, ülke-

sini ve hizmetkârlarını tahrib etsin ; fakat Hatti'li olsun, Mısırlı olsun, bu levhanın üzerinde bulunan kelimelere riayet edeni, onları ihmal etmeyeni, Hatti memleketinin bin tanrısı ile Mısır memleketinin bin tanrısı, sıhhatte ve hayatta, keza evlerini, ülkesini ve hizmetkârlarını muhafaza etsin.

17. — Memleket-dışı edilmiş mülteci Mısır'lılara genel afiv

Bir yahut iki veya üç kişi Mısır'dan kaçar ve Hatti büyük şefinin yanına gelirse, Hatti'nin büyük şefi bunları yakalayacak ve Mısır'ın büyük kıralı Usermarâ - Setepenrâ'ya gönderecektir. Fakat Mısır büyük kıralı Ramses - mi - Amon'na getirilecek kimsenin kabahatı için kendinden hesap sorulmıyacaktır. Evi, karıları, çocukları yokedilmesin, öldürülmesin; gözünden, kulaklarından, ağzından, bacaklarından yaralanmasın ; aleyhinde hiçbir suçlama da bulunulmasın.

18. --Memleket - dışı edilmiş mülteci Hatti'lilere genel afiv

Bunun gibi, bir yahut iki veya üç kişi Hatti memleketinden kaçar ve büyük Mısır kıralı Usermarâ - Setepenrâ'nın yanına gelirse; Mısır'ın büyük kıralı Ramses - mi - Amon, Hatti'nin büyük şefine göndersin; Hatti'nin büyük şefi de onlardan kabahatleri için hesap sormıyacaktır ; evi, karıları yahut çocukları yok edilmiyecek , onlar öldürülmiyecektir ; kulaklarından, gözlerinden, ağzından, yahut bacaklarından yaralanmıyacak, üzerine hiç bir suç atılmıyacaktır.

Bu metinlerden de anlaşıldığına göre, eşit şartlar altında yapılan bu antlaşmada Mısır, Hatti devletini müstakil ve büyük bir hükûmet olarak tanıyor, kuzey Suriye'yi ona bırakıyor, Fırattan Akdenize kadar uzayan alanda kayıtsız şartsız Hatti hâkimiyetini kabul ediyordu.

Muahede metninde Suriye'de Lübnan'la ayrılan Hatti-Mısır sınırlarının tecavüzden masun olduğu, her iki tarafın sonuna kadar dost, müttefik ve kardeş olacakları ayrıca tasrih ediliyordu. İki taraftan biri bir düşmanın tecavüzüne uğradığı ve diğerinden yardım istediği zaman, karşı taraf hemen yardıma koşacaktı. İki tarafın birinden ötekine kaçan ve iltica eden hainlerin, siyasî mücrimlerin, istenildikleri takdirde, geri gönderilmelerini her iki devlet taahhüt ediyordu.

Antlaşmadan sonra Ramses II büyük Hatti kıralı Hattusil III'ün kızıyle evlendi. Bu münasebetle Hattusil Mısırı ziyaret etti (Res. 11). Muahede metninin gümüş tablet üzerine yazılarak firavuna takdim edilmiş olduğu Mısırdaki Karnak tapınağı duvarı üzerinde bulunan kitabede açıklanmaktadır.

Boğazköy kazısında, meydana çıkarılan tabletlerde hükümdarın imzası olan mühür, doğrudan doğruya antlaşma tabletleri üzerine basılmıştır.

Resim 11 — Abu-Simbel mabedi duvarlarında Hatti kıralı Khatusaru (Hattusil)'nun kızını Ramses II'ye getirmesi

Hattusil III, Hatti'lerin dirayetli, büyük hükümdarlarından biri idi. Hatti devletinin milletlerarası durumunu, şerefini, silâh kuvvetinden ziyade akıllıca tedbir ve uzağı gören bir siyasetle sağlamağa çalışmış ve muvaffak olmuştur. Mısırla yaptığı büyük antlaşmadan başka küçük prensliklerle de birtakım mukaveleler imzalayarak onları Hatuşaş'a bağlamış, bu suretle Hattiler için büyük bir tehlike olmağa başlayan Asurlulara karşı kuvvetli bir cephe kurmuştur.

Hattusil III, dindar bir kıraldı. Pek ziyade bağlı olduğu Şamuha tanrıçasiyle Arinna güneş tanrıçasına olan münacatlarını kapsayan tabletler, Boğazköy arşivi arasında, bugün elimizde bulunmaktadır.

Tabletler Hattusil III' ü siyasî faaliyeti dışında iyi bir aile babası, faziletli bir insan olarak tasvir ediyorlar. Bunlardan şahsî düşmanlarından intikam almak küçüklüğüne düşmemek, kendisine sadakat gösterenleri, iyilik edenleri unutmamak, onlara daima iyilik ve atıfetle karşılıkta bulunmak

hayatta güttüğü bir ahlak düsturu olduğu anlaşılıyor. Prensliğinde hasta ve cılız bir çocuk iken kendisini büyük bir ihtimamla tedavi eden Middannamuva'ya karşı minnettarlığını ölünceye kadar unutmamış, her fırsatta gerek kendisine ve gerek ailesi efradına şükran borcunu ödemekte devam etmiştir.

Hattusil III'ten sonra büyük Hatti Krallığı

Hattusil III'ün huzur ve refah içinde geçen zamanından sonra, erkenden büyük Hatti krallığında bir alçalış belirtilerinin baş göstermiş olduğu görülüyor. 1260 tarihlerine doğru öldüğü tahmin edilen Hattusil III'ün yerine henüz çocuk olan oğlu Tudhaliya IV geçmişti. Hattusil zamanında devlet işlerinde mühim rol oynayan kraliçe Pudu-Hepa oğluna niyabeten hükûmet idaresini eline aldı. Kocası zamanında Mısırla yapılan antlaşmayı onunla beraber imzalamış olan kıraliçe, idare işlerinde tecrübesiz değildi.

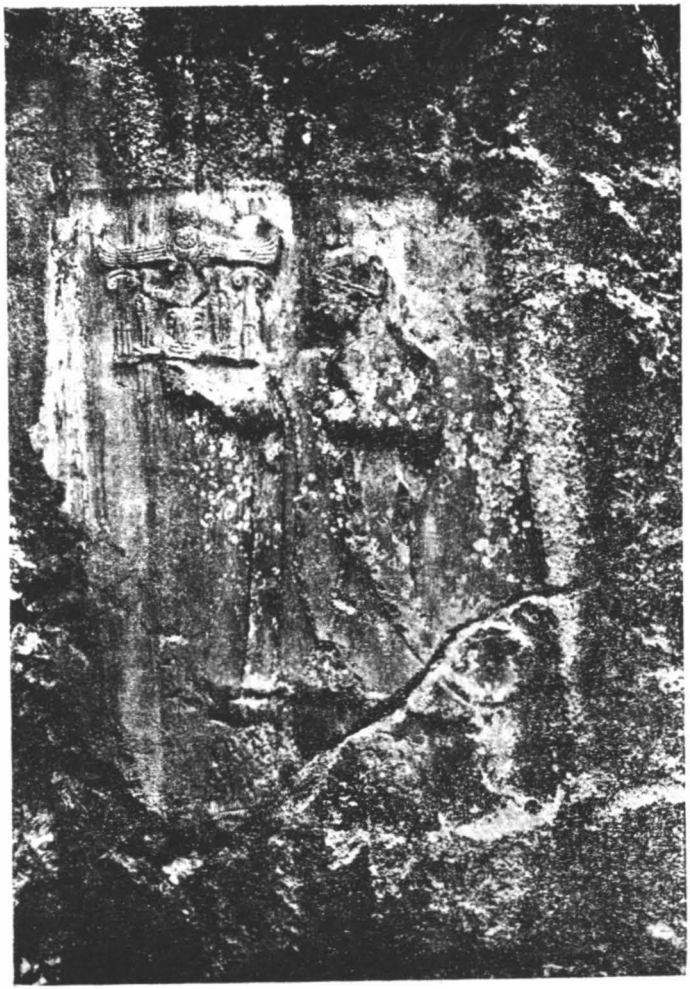
Tudhaliya IV'ün ele geçen yıllıkları, kendisini metbu tanıyan Amurru prensi ile yaptığı antlaşma, ana kıraliçenin irşadiyle bu hükümdarın da siyasî tedbirler almak yolunda bir müddet daha gayret göstermiş, Amurru prensi Istarmuva'yı Asur kırallığı ile ticaret münasebetlerinde bulunmaktan uzak tutmuş olduğunu göstermektedir.

Fakat, ana kıraliçenin bütün tedbir ve ihtimamlarına rağmen, genç prensin cülûsundan bir müddet sonra, ihtimâl ki tahtından uzaklaştırılmış olan hükümdar Urhi-Teşup'un kışkırtmasiyle, bir karışıklık devri başladı. Bir bölgede bastırılan kargaşalık, diğer tarafta patlak veriyordu. Hele Gasga'lar, eski devirlerin intikamını almak üzere, durmadan akınlar yapıyorlardı. Nihayet bunlar mağlûp ve tardedildiler.

Asur devleti ile Hatti'ler arasındaki münasebet de, ötedenberi, hiç de dostane değildi. 1260 tarihlerine doğru birinci Salmanasar'ın yerine geçen Tukulti-Ninurta (1260-1232) evvelce babası tarafından da istilâ edilmiş olan Subaru'yu, yâni Hurri'ler ülkesini yeni baştan kan ve ateş içinde bıraktı. Hattiler, ırkdaşları olan Hurri'lerin yardımına koştular. Fakat, Hatti kıtaları, Asur orduları tarafından bozuldu. Hatti'ler 28 binden fazla tutsak verdiler. Bu büyük hezimetten sonra büyük Hatti kırallığı, Fıratın doğu bölgesini, yâni eski Mitanni kırallığı

üzerindeki nufuzunu tamamiyle kaybetmiş oldu. Burada sonraları Aramiler'in Guzana prensliği kurulacaktır (Res. 12).

İki asır önce nufuzlarının, Zağros eteklerinden Ugarit'e ve Akdeniz kıy.larına kadar uzadığını bildiğimiz Hurri'ler, tarihe gömülmüş bulunuyordu. Artık kendilerinden annallerde

Resim 12 — Yazılıkaya'da Arnuvanda olarak okunması teklif edilen hieroglif isim

bahsedilmiyordu. Mitanni adı yerine de Hanigalbat denilmeğe başlanmıştır. Hurri-Mitanni ülkelerini zaptederek Fırata kadar genişlemiş olan Asur kırallığı da Babil'in zararına olarak sürekli bir surette genişliyordu.

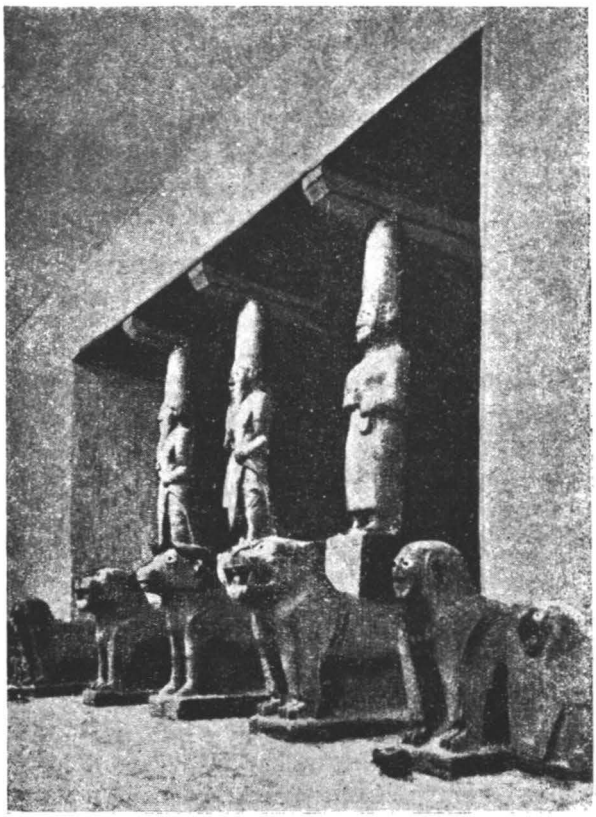
Hatti büyük kıralı Tudhaliya IV, son kayıplardan sonra devletinin bu kuvvetli rakibine karşı Fıratın batı taraflarını takviyeye çalışmaktan başka bir şey yapacak halde değildi. Çünkü Anadolu'nun batı kıyılarında da Mısırlıların Deniz veya Şimal kavimleri adını verdikleri insan gruplarının kaynaşmaları bu sıralarda gittikçe artmağa, büyük Hatti devletinin emniyetini sarsmağa başlamıştı.

Fakat Hattuşaş'ta, bu kaynaşmalardan kopacak kasırganın korkunç tehlikesi henüz iyice kavranılamamıştı. Hattuşaş, bu sıralarda, Anadolunun güney - batısında eğemenlik kurmağa çalışıyordu.

Anadolu'da birbiri arkasından kopan kargaşalıklardan Madduvatta adındaki bir vassal prensin çıkardığı isyan, dördüncü Tudhaliya'nın saltanatı müddetince devam etti. Bu adam, Aka başbuğlarından biriyle yaptığı mücadelede mağlûp olarak kaçmış, karısı, çocukları ve geri kalan adamlariyle büyük Hatti kırallığına sığınmıştı. Tudhaliya IV, kendini hüsnü suretle kabul etmiş, sadakatten ayrılmayacağına dair verdiği yemin üzerine onu Kilikya'nın batısına yerleştirmişti. Bu suretle bir taraftan Arzava'ya, diğer taraftan da Aka'lara karşı bir uç beyliği kurmak istemişti (Harita 9).

Fakat Madduvatta buraya yerleştiği günden itibaren birtakım karanlık entrikalar çevirmeğe başladı. Önce Hatti kıraliyle Arzava prensi arasında, sonuncunun felâketiyle neticelenen bir harp açtı. Sonra da birtakım Hatti beyleri zararına arazisini genişletmeğe kalkıştı. Anamur sahillerinden Afyonkarahisarı havalisine kadar uzayan bir prenslik vücuda getirdi. Yeminini ve taahhütlerini unutarak Hatti konfederasyonuna girmiş olan birçok başbuğları isyana sürükledi, Tudhaliya IV, son derece haris ve entrikacı bir adam olan Madduvatta'yı tedip edemeden öldü. Yerine geçen ikinci Arnuvanda da ölünceye kadar bununla çarpışacaktı (Resim 13).

Arnuvanda II, iş başına geçtiği zaman, Hatti federasyonunu bağlayan rabıtalar haylı gevşemiş bulunuyordu. Madduvatta'nın tahrik ve entrikaları ise inhitatı hızlandırıyordu. Yeni hükümdar bu entrikaların önüne bir set çekmek için haylı uğraştı. Fakat muvaffak olamadı.

Resim 13 — Guzana (Tel-Halef) mabedinin rekonstrüksiyon yoliyle elde edilmiş kapısı

d) Büyük Hatti devletinin yıkılışı

Bu maceralar arasında Arnuvanda II. 'nin yerine, büyük Hatti devletinin son talihsiz hükümdarı olarak Tudhaliya V.'in geçmiş olduğu sanılıyor. Fakat bu zamana ait, henüz hiç bir vesika bulunamamıştır. Tudhaliya V. 'in pek sönük ve karışık geçtiği tahmin edilen devri, 1200 tarihinden pek az sonra nihayet buldu (M. Ö. takriben 1180). Bu zamandan itibaren Boğazköy vesikaları da birdenbire tükenmektedir. Bu bize Hatti devletinin nasıl ve ne suretle olduğu bilinmeyen âmansız bir darbe ile birdenbire yıkılmış olduğu kanaatini vermektedir.

Hattiler, güneyden ve doğudan gelen Mısır ve Asur tehditlerine karşı bir set vücuda getirmek maksadiyle bütün kuvvetlerini bu alanlara topladıkları için, batı tarafları tabiatiyle açık kalmış, buraları Aka ve İyon prensliklerinin teşekküllerine ve istedikleri gibi serpilmelerine elverişli bir durumda bırakılmıştı.

Hatti'lerin bir taraftan kuvvetlerini batıdan çekmiş olmaları, diğer taraftan da iç isyan ve ihtilâllerin günden güne artması ve yayılması, Hattuşaş'ın gitgide umumî metbuluk mevkiini kaybetmesini intaç etmiş olması kabul edilebilir. Bu vaziyette batı kıyılarında Hattuşaş'ın himayesi altında bulunan ve eski müttefiki olan küçük prenslikler de kendi başlarına kalmışlardı.

Sanıldığına göre büyük Hatti kırallığının umulmayan bir zamanda birdenbire yıkılışı, Mısır vesikalarında Deniz ve Şimal kavimleri denilen insan sellerinin, bir taraftan Çanakkale bölgesinden, diğer taraftan da Kafkas ve Karadeniz çevresinden gelen akınlar neticesinde vuku bulmuştur.

Deniz halkının Mısır üzerine olan tazyikleri ise 1194 tarihine doğru Libya tarafından başlamış, Suriye-Filistin cihetinden gelen tazyik ise ancak üç yıl sonra belirmiştir.

Deniz ve Şimal kavimlerinin Anadolu'ya akışlarının ilk etkisi, güzel Turova şehrinin yıkılmasını intaç etmiştir. Bunu başta Hattuşaş olmak üzere, Hatti şehirlerinin yakılıp yıkılmaları takip etti (M. Ö. 1180). Firikler Anadolu plâtosunda yerleştiler. Nufuzları güneyde Kilikya limanlarına, Hattuşaşın kuzeyinde Höyüğe kadar yayıldı. Evvelce Karadeniz kıyılarında oturan Gasga'lar

da doğuya çekilerek Mezopotamya kuzeyinde Subartu'nun dağlık bölgesine yerleştiler. İstilâ dalgaları önünden kaçabilen Hattiler, Torosların doğusuna çekilerek oradaki ırkdaşları Mitanni-Hurri halkiyle birleştiler. Bunlar, buralarda yeni Hatti krallığını kuracaklardı.

VI.

HATTİ KÜLTÜR TARİHİ

Akdeniz medeniyetine kaynak olan Hatti kültürünün coğrafya alanı, merkez Kızılırmak çevresi olmak üzere merkez ovasının batı ve doğusundaki bölgeleri ve güney Frikya ve belki Likya'yı ve nihayet orta ve yukarı Fırat ötelerine uzayan saha ile kuzey ve kısmen merkezî Suriye'yi içine alır.

Coğrafî durumunun da gösterdiği gibi, Hatti medeniyeti muayyen bir devirde Asya ile Avrupa arasındaki köprü bölgede yaşamış, sıcak iklimlerin eski medeniyetleriyle mutedil memleketlerin daha yeni medeniyetleri arasındaki kara birleşme yolları üzerinde gelişmiştir.

Yalnız yaşadığı devir için değil, ondan sonraki devirlerde parlak medeniyetlere kaynak olması bakımından da önemi çok büyük olan bu medeniyet hakkındaki bilgimiz çeşitli kaynaklara dayanmaktadır. Bunların başında kuzey-batı Kapadokya'daki Boğazköy (Hattuşaş) da bulunan ve sayısı 15 bini geçen çiviyazılı kil tabletler gelmektedir.

İkinci kaynak yukarıda genişliği gösterilen alanda yer üstünde bulunan veya kazılarla meydana çıkarılan mimarî kalıntılar ve sanat eserleriyle anıtlar ve piktografik yazılardır. Üçüncü kaynak ise Hatti'lerin Mısır'lılar, Babil'liler, Asur'lular gibi münasebette bulundukları komşu devletlerin arşivleri ve plastik vesikalarıdır. Aşağıdaki sayfalarda görüleceği gibi bu çeşitli kaynaklar, Hatti kültür ve müesseseleri hakkında tarihi haylı aydınlatmaktadır.

a) Devlet ve sosyete

Hatti krallığı önceleri küçük beyliklerin birleşmesinden teşekkül etmiş feodal bir devletti. Başta bulunan hükümdar "Büyük Kıral„ beyliklerin başındakiler de "kıral„ unvanını taşıyorlardı. Hukukları çeşitli olan bu küçük kıralların çoğu krallık hanedanına mensup ve antlaşmalarla büyük kırala bağlı bulunuyorlardı. Anitta devrinden sonraki belgelerde

görülmeye başlayan "Büyük Kıral„ unvanı, bu gibi birtakım tâbi krallıklar bulunduğunu ifade etmektedir.

Fakat, yeni imparatorluk kurulduktan sonra devletin feodal mahiyetinin imparatorluk lehine değişmiş olduğu anlaşılıyor. Bu devirde feodal kırallar yavaş yavaş ortadan çekilmiş, yerlerine merkezden tayin edilen valiler geçmiştir. Devlet de bu suretle az çok merkeziyetçi bir mahiyet almış ve tabii çok kuvvetlenmiştir. Fakat, yeni imparatorluk devrinde de, zaptedilen yeni ülkelerin eski teşkilâtı muhafaza edildiğinden, tâbi krallıklar tamamiyle ortadan kalkamamıştır. Büyük kırallar eski teşkilâtını bozmadıkları bu ülkeleri, krallık unvaniyle ekseriya hanedana mensup prenslere vermek suretiyle bu ananeyi yaşatmışlardır. Zaptedilen memleketin başına eski hanedandan bir prens geçirilmesi icabettiği takdirde ise, buna Büyük Kıral ailesinden bir prenses veriliyor, bu suretle büyük kıral ailesine bağlanıyordu.

Bu devirde büyük Hatti devleti, valilerle idare edilen ana Hatti krallığı ile muahedelerle bu krallığa bağlı bulunan küçük krallıklardan teşekkül etmiş bir imparatorluk mahiyeti arzediyordu,

Büyük Kıral Hatti imparatorluğunda Büyük Kıral, küçük kıralların metbuu ve imparatorluğun hükümranı idi. İlk zamanlarda Büyük Kıralın, asılzadelerle memleketin ileri gelenleri tarafından muayyen hanedan prensleri arasında seçilmek suretiyle, iş başına geçirildiği anlaşılmaktadır. Fakat bu sistem hanedana mensup prenslerle taraftarları arasında korkunç rekabetlere, kanlı çarpışmalara sebep olurdu[1]. İmparatorluğu sürekli ve faydasız bir çarpışma sahnesine çeviren bu mücadeleleri önlemek için XIV. üncü yüzyılın ikinci yarısında kıral Telepinu, meşru surette tahta geçmeyi düzenliyen bir anayasa kurmuştur.

Bu anayasaya göre, hüküm süren kıral, yerine geçecek prensi seçebilmek hakkını haizdi[2]. Fakat kıral tarafından

[1] Eski Türk'lerde ve onların siyasî, içtimaî ve idarî teşkilât ve geleneklerini benimseyen Mogullar'da da memleketi sık sık ihtiras boğuşmalarına sahne yapan ve nihayet devletin parçalanmasına yol açan bu usulü aynen görmekteyiz.

[2] Hattusil I. Kuşşar'da hasta iken oğlu Mursil I. 'i bu suretle kendi-

seçilen bu prensin resmen veliaht olabilmesi için namzedin veliahtlığının prensler, komutanlar ve ileri gelenlerden teşekkül eden Pankuş meclisince kabul ve tasdik edilmesi lâzımdı[3].

Kıralın Pankuş'un tasvibine arzetmek suretiyle veliahdini tayin edebilmesi, zamanla kırallığa irsî bir mahiyet vermiş, Pankuş'un kabul ve tasdiki esası da gitgide bir formalite mahiyeti almıştır.

Hatti geleneğine göre, her kıral cülûsundan itibaren yeni bir ad alır[4], birtakım seremonilere tâbi olmak zorunda kalırdı[5]. Büyük kıral, iktidar mevkiine oturduğu andan itibaren birtakım vazifelerin ifası mecburiyetini yüklenmiş olurdu. Kıral, memleketin hem hükümdarı, hem başkomutanı, hem de dinî başkanı olduğundan, bu vazifelerinden bir kısmı hükümdarlığa, yani lâyik hayata, bir kısmı da dine ait idi.

---

sine halef göstermişti. Fakat kıralın halefini seçmek hususundaki selâhiyeti, ancak tahta bir namzed göstermek mahiyetinde idi. Bunun hukuki bir kıymet kazanması için, teklifin Pankuş'ca kabul ve tasdik edilmesi şarttı. Tasdik tutanağında Pankuş üyeleri, namzedliği teklif edilen prensi müstakbel kıral tanımayı, bu prens de Pankuş üyelerinin imtiyaz ve yetkilerine riayet etmeyi karşılıklı olarak taahhüt ederlerdi.

[3] Telepinu fermanında kıralları ve kıraliçeleri bile sorguya çekmek ve haklarında hüküm vermek selâhiyetini haiz olan Pankuş meclisinin, kıralın oğulları, kardeşleri, yakınları ve torunlariyle cengâverlerden ve memleket âyânından teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.

Tabletlerde bahis ve kabartmalarda temsil edilen bu seremoniler esnasında yeni kırala baş rahip tarafından mukaddes yağ sürülür, yeni bir ad verilir: "İşte bu, kıraldır. Ona kıral dini verdim, kıral elbisesi giydirdim, başına kırallık tacını koydum ..." denilerek takdis edilirdi.

[5] İlk devirlerde kendilerinden yalnız kıral veya Büyük Kıral diye bahseden hükümdarlar, Tabarna unvaniyle iktifa ediyorlardı. Fakat sonraları, yani yeni imparatorluk devrinde kıralların tek unvanla iktifa etmedikleri görülüyor. Bu değişmede komşu sami kavimlerle Mısır'lılardan örnek alındığında şüphe yoktur. Bu devre ait tabletlerde kıraldan bahsedilirken, «Büyük Kıral, Hatti memleketinin kıralı, kahraman Tabarna, Tanrı X'ın sevgilisi ...» gibi unvanların sıralanmış oldukları görülmektedir. Bu unvanlar arasındaki Tabarna, Hatti devletini kurduğu sanılan eski bir kıralın adıdır. Bu ad, tıpkı Roma imparatorluğunu kuran Jül Sezar'ın ismi gibi, hükümdarlık unvanı olarak kullanılmıştır. Büyük Kıral unvanı da Yakın Şarkın diğer kavimlerinde aynen görülmektedir. Kahraman unvanı ise kıralı diğer insanlar üstüne çıkaran bir vasıftır. Savaşla doğan, savaşla kurulan Hatti devletinde kahramanlıkla her şeyden evvel cengâverlik kastedilmiş olduğu şüphesizdir. «Tanrı X'ın sevgilisi» unvanının Hatti'lerin

Büyük Kıral, hükümdar olarak memleket içinde sükûn ve asayişi, halkın sağlığını, mahsulün bolluğunu temin etmekle mükellefti. Bunun için başlıca amacı, hükümet ettiği müddetçe hem kendinin, hem de memleket halkının sağlığı, yurdun bolluğu olmak gerekti. Çünkü umumun kanaatine göre salgınlar, kıtlıklar gibi genel felâketler, tanrıların kızdıklarına âlametti. Bu kızgınlığa sebep olan şey de kıralların hareket tarzları idi. Demek ki tanrıların, salgın hastalık ve kıtlık suretinde beliren gazablarından doğrudan doğruya mesul olan kıraldı. Kıral tanrıların hışmına uğrayacak her hal ve hareketten çekinmek zorunda idi. Onun hayat ve hareketi, daima tanrıların rızalarını, seygilerini çekecek tarzda olmak lâzımdı, ancak bu suretle memlekette kimsenin aç ve çıplak kalmaması, zaruret çekmemesi gibi ideal olan amaç gerçekleşebilirdi. Eski imparatorluk devrinden kalan bir metne göre, halk arasında açlıktan kıvranan, çıplak kalan, dinî âyinler için sürünecek mukaddes yağı olmayan kimse bırakmamak kıralın borcu idi. Kıral, yoksullara ekmek vermek, hastalara bakmak, onları sıcak zamanlarda serin yerlere, soğuk zamanlarda sıcak barınaklara yerleştirmek ile mükellefti. Kıralın tebaasından hiç kimse, zulüm ve tazyik yüzünden ölmemelidir [6].

Hatti devleti, harple kurulmuş olduğundan Büyük Kıralın bir vazifesi de ordu başkomutanlığı idi. Kıral harp zamanlarında ordunun başına geçerek savaşa giderdi. Telepinu kitabe-

---

dinî telâkkileriyle ilgili olduğu görülmektedir. Çünkü Hatti'lerde, her kıralın koruyucu bir tanrısı bulunduğunu biliyoruz. Hattusil III'ün küçük yaşındanberi Şamuha şehrinin tanrıçesini kendisinin koruyucu tanrısı olarak takdis ettiğini biliyoruz. Proto-Hatti'ler zamanındanberi Anadolu panteonunun baş tanrıçesi olan Arinna güneş tanrıçesi de Hatti devletinin koruyucu tanrısı idi. Subbiluliyuma'dan itibaren Hatti kırallarının kendilerine verdikleri «Güneşim» unvanının, şahıslarını güneş tanrısı Ra'nın oğlu Horus ile müsavi tutan firavun'ların telâkkileriyle alâkalı olduğu kabul edilebilir.

[6] Eski imparatorluk devrinden kalan tablette kırala şu emirler verilmektedir: "Yoksul ve kimsesizleri doyur. Hastalara bak. Onlara ekmek ve su ver. Eğer sıcaktan bunalıyorsa serin yere götür. Soğuktan büzülüyorsa sıcak yere götür. Kıralın kulları tazyikten ölmesinler. Onların kanının intikamını esirlerden al! Açа ekmek, kimsesize yağ ver, çıplağı giydir„ .

sinde: "Pervasızca düşmena saldırmak„ kıralın vazifeleri arasında sayılmaktadır. Boğazköy anallerinde kıralların hemen her yıl savaşla uğraştıkları görülmektedir. Savaşa yazları gidilir, kış gelince başkente dönülürdü. Fakat durumun tehlikeli, savaş alanının memleketten uzak oluşu gibi hallerde kıral kışı da karargâhta geçirirdi [7]. Fakat kıralın başkentlere dönemiyerek karargâhta kalması, çok kere kanlı maceralara sebep olurdu. Kıralın saraydan uzakta bulunması, entrikalara yol açar, ihtilâller baş gösterirdi. Bundan başka devletçe ehemmiyet verilen ve kıralın bulunması gereken *Nuntariyaşa* bayramile diğer bayramlarda da merasim yapılamıyordu.

Fakat bu vazifelerle mükellef olan Hatti kıralı, Samiler'de olduğu gibi dilediğini yapan, yaptığından hiçbir suretle mesul olmayan, mutlak ve müstebit bir hükümdar değildi. Hanedana mensup prenslere, asılzadelere karşı kudret sahası mahdut olduğu gibi, önemli memleket işlerinde de başlı başına ve istediği gibi hareket etmek, karar vermek salâhiyeti yoktu. Bu gibi işlere kıralın diğer azalarla müsavi hak ve reyi bulunan Pankuş'ta karar verilirdi [8]. Büyük Kıral, hanedana mensup prenslere karşı fena harekette bulunursa, kendisi, *Pankuş* huzurunda muhakeme edilir, hareketinin mahiyetine göre cezalandırılırdı [9].

Görülüyor ki Telepinu kanunu ölüm cezasını icabettiren hususlarda kaza hakkını kırala değil, onun da tek bir reyi olan Pankuş meclisine vermektedir. Aynı kanuna göre kıralın hane-

[7] Subbiluliyuma'nın başkente dönmeksizin yirmi sene kadar harp alanlarında kaldığını biliyoruz. Mursilde Arzava seferinde kışı Astarpa ırmağı kenarındaki karargâhta geçirmişti.

[8] Telepinu kitabesinde iktidar mevkiindeki kırala şu emirler verilmektedir: "Cengâverler ve büyüklerle iyi anlaşarak yaşamalısın. İster bir tanrıya karşı günah işlemiş olsun, ister herhangi bir söz söylemiş olsun, birisinin hatasını gördün mü Pankuş'u topla! Münakaşa ancak Pankuş'un önünde olmalıdır„.

[9] Telepinu kitabesinde kıralın hanedan efradına karşı durumu şu suretle tertip edilmektedir: "Kıral soyundan olan hiç kimseyi öldürtmiyeceksin, bu caiz değildir. Kıral olup da erkek veya kız kardeşlerine fenalık etmek istiyen olursa, siz onun için Pankuş'sunuz. Ona açıkça: "Bu kan meselesini tablete göre hallet!„ deyiniz. Kardeşleri hakkında fena hareket eden kıral, kendi başını tehlikeye koyacaktır. Pankuş'u toplayınız Eğer böyle bir hareket sabit olursa, başiyle ödesin!...„

dana mensup prenslerden birini öldürtmek tasavvurunda bulunduğu hakkında bir zan hasıl olursa, Pankuş kendisine ihtarda bulunacak, şayet kıral bu tasavvurunu fiil haline getirir ve bir prensi öldürürse, kendisi de Pankuş tarafından ölüm cezasına çarpılacaktır. Kanunun bu sıkı hükümleri gösteriyor ki Hatti kıralları veraset haklarına rağmen, hakikatte asılzadelerin icra kuvvetini temsil eden bir şahsiyet olmaktan başka bir şey değillerdi.

İcra selâhiyetleri bu kadar sıkı bir surette tahdit edilmiş olan Hatti kırallarının, Mısır fıravunları veya Babil kıralları gibi hayatlarında tanrı tanılamıyacakları pek tabiidir. Esasen şimdiye kadar elde edilen vesikalarda bunların hayatlarında tanrılaştırımlış oldukları düşüncesini uyandıracak hiç bir kayıt görülmemiştir. Bunlar ancak ölümlerinden sonra tanrılaştırılmışlardır[10].

Büyük Hatti kıralları, ikinci önemli vazifeleri olan ruhanî reislik sıfatıyle, insanlarla tanrılar arasında bir vasıta oluyorlardı. Mahsullerin azlığı, kıtlık, salgın hastalıklar gibi felâketlerin belirmesi, tanrıların hışmından ileri geldiğine, bundan da kıralın mesul olduğuna inanıldığından, Hatti büyük kıralları, kendilerini, bu gibi afetlerin önünü almak için, daima tanrıların rızalarını tahsil etmek mecburiyetinde biliyorlardı. Kırallar kendilerini ve memleketlerini tanrıların gazabından korumak için' bütün vecibeleri yerine getirmek, muahedelerdeki taahhütlere ve dinî âyinlere riayet etmek, büyük bayramları bizzat kutlamak zorunda idiler.

Hatta Arinna şehri Güneş tanriçesinin âyini gibi kıralın bulunması icabeden merasim, harp zamanına rastlarsa kıral ordunun sevk ve idaresini bir generale bırakarak, kendisi âyinde hazır bulunurdu.

Kıral büyük dinî âyinlere riyaset ederken, arkasına uzun bir manto, başına altından saçlar fırlayan bir takye giyer, eline aşağı ucu eğri bir asa alırdı. Nezir ve kurbanları tan-

[10] Ele geçen Hatti tabletlerinde kıralın ölümünden bahsedilirken «Kıral öldü» yerine «Kıral tanrılaştı» denilmesi bunu gösteriyor. Ölmüş kıral heykelleri önünde dinî âyinler yapılması da bu inanışın açıklaşan bir ifadesinden başka bir şey değildir. Bu kaidenin menşeini, atalara ibadet edilen devirlerde aramak icabeder.

rılara bizzat takdim etmez, bu işlerle mükellef olanlara hafif bir işaretle emir vermekle iktifa ederdi.

Büyük dinî âyinlerde kıraliçe ile veliaht büyük kıralın yanında bulunurlardı. Büyük Kıral her yıl, sonbahar sonlarına doğru, memleketin muhtelif yerlerindeki mukaddes makamları ziyaret ederdi. Bu ziyaret bir nevi hac sayılırdı.

Hatti kıralının üçüncü büyük vazifesi, kanun ve türe kurmak, bunları herkese tanıtmak ve kabul ettirmek, devlet memurları tarafından yapılan tatbiklerine nezaret etmekti. Kıral büyük Hatti devletinde baş hâkimdi. Hür vatandaşların işledikleri ölüm cezasını gerektiren cinayetler, devletin yüksek ricali aleyhindeki davalar, andını bozan tâbi prenslerin muhakemeleri, vassallar arasındaki münazaaların halli gibi önemli davalar, kıralın önünde görülürdü.

Mezopotamya kazılarında, kıralların tapınaklar, umuma ait müesseseler kurduklarına dair pek çok tablet ve anıtlar bulunmuş olduğu halde, Hatti şehirlerinde kıralların imar faaliyetlerine dair önemli vesikalar bulunamamıştır. Bu, Hatti kırallarının bu gibi inşaat yapmamış olmalarından değil, annalleri dolduran büyük harplar yanında bu işleri kayde şayan görmemiş olmalarından ileri gelmiştir.

Büyük kıralların maiyetinde *Meşedi* denilen bir nevi hassa askeri vardı. Bunlar kıralı, harice karşı korumakla bağlı idiler. Kıralın yiyecek ve içeceğini hazırlamağa, bunların yapılmasına nezaret etmeğe memur olan birtakım yasa ve türelere bağlı bulunuyorlardı. Bunlar ve bunlara nezarete memur olanlar hıyanette bulunmıyacaklarına dair her ay and içerlerdi. Kıralın ayakkapları, harp arabaları için, münhasıran sarayda hazırlanmış deriler kullanılırdı.

Kıral, hayatı kirleten unsurlara karşı, şahsını efsunlarla korurdu.

Kıraliçe Büyük Hatti sosyetesinde kıraldan sonra en çok sayılan kıraliçe idi. Telepinu kanununa göre, kadınlar, doğrudan doğruya hükümdar olmamakla beraber, kıraliçeler harbe giden kocalarına veya henüz küçük olan oğullarına nayiplik edebiliyorlardı.

Hatti kıralları birden fazla kadın alabilirlerdi. Fakat

bunlardan yalnız ilk zevce kıraliçe tanılırdı [11]. Umumî merasim ve bayramlarda kıral ile beraber o bulunur, kendisine *Tavannanna* unvanı verilirdi. *Tavannanna*'ların yüksek ailelere mensup oldukları anlaşılmaktadır [12]. Kıral dalıa evvel öldüğü takdirde dul kıraliçe yine *Tavannanna* unvanını taşırdı. Ölümünden sonra bu unvan, kıral olan oğlunun ilk zevcesine verilirdi.

Hatti saraylarında siyasî rol oynayan kıraliçeler az değildir. Bunlardan bazıları kocalarına veya oğullarına karşı hareket etmek suretiyle tarihte kötü ad bırakmışlardır. Bunların başında Hattusil I'in zevcesi Haştayar gelir. Ele geçen bir vesikadan anlaşıldığına göre, Hattusil I'in veliahdi olan büyük oğlunu düşürerek yerine ikinci oğlu Mursil'i geçirmek istediğini öğrenen kıraliçe Haştayar, kocasının düşmanla çarpışmakta olmasından faydalanarak başkentte aleyhine bir isyan hazırlamış ve ölümüne sebep olmuştur.

Büyük imperatorluk devri kıraliçelerinden Subbiluliyuma'nın karısı da, kocasının ölümünden sonra, çevirdiği entrikalarla Hatti'ler tarihinde çirkin bir hatıra bırakmıştır. Oğlu Mursil II'nin karısiyle iyi geçinemeyen bu *Tavannanna*, oğlunun Gaşga'larla çarpıştığı bir sırada sarayda birtakım entrikalar çevirdikten başka, bazı tertiplerle gelinin ölümüne de sebep olmuştur. Mursil II'nin ele geçen bir tabletinde ana kıraliçenin aşağıdaki tarzda suçlandırılmış olduğu görülüyor:

[11] Kıralın meşru ilk zevcesine *Şakunaşşar* veya *Sakuvassar* (hakiki) denilirdi. Sarayda mertebece birinci kadına en yakın olan kadına da Akkadça *Esirtu* denilmektedir. Kıralıçenin oğlu olmadığı takdirde, *Esirtu*'dan doğan erkek çocuk veliahd olurdu. Kıraliçeler yüksek bir aileden ve belki de hanedana mensup uzak prenseslerden oldukları halde *Esirtu*'larda aile asaleti aranmazdı. Hatti kırallarının harem dairesinde bunlardan sonra *Natartu* denilen kadınlar, bunlar aşağısında da odalıklar gelirdi. Birinci ve ikinci kadın efendilerden maada kadınlardan olan çocukların durumları analarının durumlariyle mütenasip olurdu.

[12] Hatti kıralları hemşirelşriyle ve baba tarafından olan yakın akrabalariyle evlenmezlerdi. Eski Mısır ve İran saraylarında görülen kız kardeşlerle evlenmek gibi çirkin bir âdetin eski Anadolu'da yalnız Hayaşa ile yarı barbar bir bölge olan *Azzi* memleketinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Hatti'lerde bu iğrenç hareket ölüm cezasiyle karşılanırdı. Hatta Hatti'lerde karısının kız kardeşiyle cinsî münasebette bulunmak da ölüm cezasına çarpılmayı icabettirirdi.

1. *Tavannanna*, Subbiluliyuma tarafından tapınaklara vakfedilen bazı eşyaları buralardan alarak başka yerlere hediye etmiştir.

2. Tanrılara değersiz nezirlerde bulunmuştur.

3. Kıralın (Mursil II'nin) haberi olmaksızın Kargamış ve Astala'dan vergi almıştır.

4. Kocasının (Subbiluliyuma'nın) evini barkını dağıtmıştır.

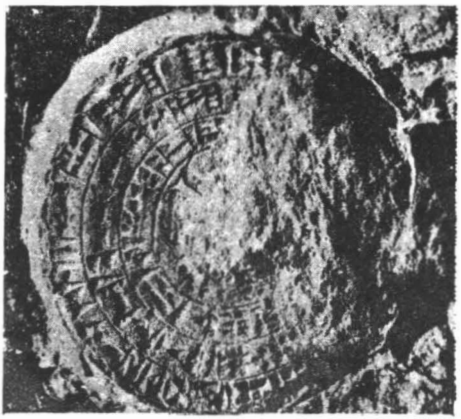
6. Büyü ile gelinini (Mursil II'nin karısını) öldürtmüştür.

Mursil II, bu maddelerle suçlandırdığı ana kıraliçeye karşı dava açmış, Pankuş kararıyle üzerinden Tavannanna unvanı alınan ana kıraliçe, saraydan çıkarılarak hususî bir evde oturmağa mahkûm edilmiştir.

Kırallarla ahenkli yürüyen Hatti'ler tarihinde siyasî bir varlık olarak beliren kıraliçelerin başında da Hattusil III'ün zevcesi Pudu-Hepa gelmektedir. Çok dirayetli ve bilgili bir kadın olan Pudu-Hepa, hayatı müddetince kocasının başarılarını arttıran bir yardımcı olmuş, onun hem sevgisini hem de derin saygısını kazanmıştır.

Hattusil III'ün fermanlarında, hatta devletlerle olan antlaşmalarında kıralın yanında Pudu-Hepa'nın da adı geçmektedir[13]. Pudu-Hepa'nın Mısır firavununun zevcesiyle olan muhaberesi zamanımıza kadar intikal etmiştir.

Tudhaliya IV'ün zevcesi Aşmunikal de önce kocasına, sonra da oğluna büyük yardımcı olmuştur. Her ikisinin başarıları üzerinde kudretli etkisi vardır. Tavannanna Aşmunikal'in hem kocası Tudhaliya IV. ile hem de veliahd Arnuvanda II ile müşterek mühürleri bulunmuştur (Res. 14).

Resim 14 — Kıral Arnuvanda ile Kıraliçe Aşmunikal'ın isimlerini taşıyan mühür.

[13] Pudu-Hepa çok nüfuzlu olduğu anlaşılan Kizvatna baş rahibinin kızı idi. Kendisi de bir rahibe olan Pudu-Hepa Hattusil III henüz Hakpiş

Hatti kıraliçeleri, büyük *Tavannanna* sıfatiyle dinî âyinlerde, büyük bayramlarda daima kıralın yanında bulunurlardı. Kıral-lar, harbe gittikleri zamanlarda da dinî âyinlere ve bayramlara kıraliçeler başkanlık ederlerdi.

Vellahdlar Hatti kıralları yerlerine geçecek prensi seçmek hakkını haiz idiler. Fakat Telepinu kanununa göre bu hak mutlak değildi. Birtakım şartlara bağlı bulunuyordu: evvelâ velihad seçilecek prensin, kıralın birinci zevcesinden doğmuş olması lâzımdı. Kıralın birinci zevcesinden oğlu olmadığı takdirde veliahdlığa ancak ikinci zevcesinden olan oğlu seçilebilirdi [14]. Veliahdın en büyük evlad olması şart değildi. Kıralın ikinci karısından da erkek çocuğu yoksa, birinci karısından olan kızına intihap edeceği kocayı, namzed gösterebilirdi [15]. Bu şartlar içinde seçilen namzedin velihad olabilmesi için onun Pankuş meclisince kırallığa lâyık görülmesi ve veliahdılğının tasvip ve tasdik edilmesi lâzımdı.

Veliahd memleket idaresine iştirak eder, kıral ve kıraliçe ile beraber dinî âyinlerde bulunurdu. Bazan da Küçük Kıral unvaniyle muayyen bir bölgenin idaresine memur edilirdi. Veliahdlara, o zamanlar önemli bir vazife olan büyük tanrılardan birinin baş rahipliğinin tevcih edildiği de olurdu. Veliahdın kabiliyetsizliği ve liyakatsizliği anlaşılırsa, bu sıfat kendisinden alınabilirdi.

---

prensi iken onunla evlenmişti. Üçuncü Hattusil'in koruyucu tanrıçesi İştar bu izdivacın da hamisi tanılıyordu. Mısır'la olan meşhur antlaşmanın yazıldığı tabletlerde Hatusil III'ün adı Fırtına tanrısı, kıraliçe Pudu-Hepa'nın adı da Arinna güneş tanrıçesi adları içinde temsil edilmişlerdir.

[14] Mursil II öldüğü zaman birinci zevcesinden erkek evladı olmadığı için yerine ikinci zevcesinden olan oğlu Urhi-Teşup kıral olmuştu. Mursil II 'nin kardeşi Hattusil'in, ordu komutanı, küçük kıral ve vali olduğu halde, kardeşinin yerine geçmek teşebbüsünde bulunmamış olması, Telepinu kanununun ne kadar kökleşmiş olduğunu göstermektedir.

[15] Telepinu fermanının tesbit ettiği Anayasa'da bu hususa dair olan madde şudur: Yalnız birinci (zevce) nin (çocuğu) oğlu bir kıral olarak yetiştirilmelidir. Birinci dereceden bir prens yoksa ikinci zeveeden bir oğul kıral olacaktır. Eğer kıralın oğlu yoksa, birinci dereceden olan kızına bir koca bulunacak ve bu kıral olacaktır..»

Bu kanun, tahta hak iddia edebileceklerin bir çoğunu dışarıda bırakarak hükümdarlığı, kıralın birinci derecede varislerine hasretmek suretiyle çıkabilecek taht kavgalarının önünü almıştır. Fakat, bu maddede ik-

Sosyete Hatti sosyetesi, idare edenler ve edilenler ile esirlerden mürekkepti. İdare edenler, kıral ile veliahdinden sonra, küçük kırallar, valiler, mukaddes şehirlerin büyük rahipleri, beyler, askerler ve memurlardan mürekkepti. Bunlar, vazifelerine tayin edildikleri zaman, türe ve yasaya göre hareket edeceklerine, büyük kırala ve onun meşru varislerine sadakatten ayrılmıyacaklarına bir heyet önünde and içerlerdi. And içme merasimi, muayyen zamanlarda bu iş için toplanan heyet huzurunda tekrar edilirdi.

Küçük Kırallar Bunlar, hükümdar tarafından kıral unvaniyle memleketin muayyen bir bölgesi kendilerine verilen prenslerdi. Bazan veliahdlara da küçük kırallık tevcih olunurdu. Hatti sarayı hierarşisine göre, küçük kırallar veliahddan sonra gelirlerdi. Hanedana mensup prensler idaresine verilen bu gibi kırallıklar imparatorluğun bir parçası sayılırdı. Büyük Kıral, imparatorluğun diğer bölgeleri gibi, bunların da askerî, mülkî ve dinî hükümranı idi. Küçük kırallar hükümranlık hak ve selâhiyetini elinde tutan Büyük Kıral adına, üzerlerine verilen bölgeleri idare etmekle vazifelenmiş olduklarından, istiklâl davasında bulunamıyorlardı. İdareleri altına verilmiş olan bölgeler de, Büyük Kıralın nufuzundan çıkmış olmuyordu.

Federal teşkilâtın hâkim olduğu eski imparatorluk devrinde küçük kıralların salâhiyetleri, idarelerine verilen bölgenin sınırları, Büyük Kırala karşı vazifeleri antlaşmalarda belirtiliyordu. İmparatorluk da bu küçük kırallar federasyonundan başka bir şey değildi. Yeni imparatorluk devrinde, küçük kırallar yerlerini valilere bırakmış, küçük kırallık teşkilâtı ancak sonradan zaptedilen bölgelerde tatbik edilmiştir. Bu devrin büyük kırallarından Subbiluliyuma, Halep ve Kargamış'ı zaptettiği zaman iki oğlunu Küçük Kıral olarak bu memleketlerin başına geçirmişti. Büyük Kırallardan Muvatalli de Gaş-

---

tidar mevkiindeki kıralın çocuğu olmaması ihtimaline karşı bir tedbir gösterilmemektedir. Daha sonraki zamanlara ait olaylardaki benzerlerden bir hüküm çıkarmak doğru olursa, kıralın hiç evladı bulunmadığı zaman, veraset hakkının hanedandan başka bir prense geçebileceği kabul edilebilir. Nasıl ki yeni imparatorluk devrinde Pentişina ile yapılan antlaşmada bu ihtimal vassal bir memleket için gözönüne alınmıştır.

ga'larla savaşa memur ettiği kardeşi Hattusil'e zaptettiği Hakpiş krallığını tevcih etmişti.

Hanedana mensup prensler idaresindeki küçük krallıklar, imparatorluğun ayrılmaz bir parçası sayılırdı. Küçük krallar kendilerine tevcih edilen bölgede iç idare itibariyle müstakil olmakla beraber, hükümranlık hak ve selahiyetini haiz değillerdi. Bu toprakları başkalarına veremezlerdi. Çünkü imparatorluğun diğer parçaları gibi buralarda da mülkî, askerî ve dinî yüksek hükümranlık hakkı, Büyük Kırala ait idi. Küçük kırallar, yüksek hükümranlığın mümessili olan Büyük Kıral adına memleketin o parçasını idare ederlerdi. Küçük kıralların sadakat andı metinlerinde bu hususlar açık olarak görülmektedir.

Yeni imparatorluk devrinde, küçük krallıklar azalmakla beraber, imparatorluğun yıkıldığı zamana kadar devam etmiş olduğuna göre, bu devirde memleketin bir kısmında merkeziyet, diğer kısımda ise zeamete dayanan tâbi devlet idaresi gibi, acayib bir devlet sisteminin tatbik edilmiş olduğu görülmektedir.

Mukaddes Şehirler

Hatti devlet teşkilâtında Büyük Kıral hem cismanî, hem de ruhanî reis vasıflarını taşıdığından, hanedana mensup prenslerden bazılarına muayyen bölgeleri idare etmek üzere cismanî selâhiyetini tevdi ettiği gibi, büyük tanrıların makamları tanılan mukaddes Arinna, Nerik ve Zippalanda şehirlerinin baş rahipliğini de münasip gördüğü prenslere tevcih ederdi.

Rahip prensler, kendilerine tevcih edilen mukaddes şehrin mülkî idaresini de Küçük Kıral selahiyetiyle ellerinde tutarlardı. Yukarıda görüldüğü gibi, küçük kırallar da hâkim oldukları bölgenin dinî reisi tanılıyorlardı. Küçük kırallarla mukaddes şehirlerin ruhanî reisleri arasındaki fark, evvelkilerde galip vasfın cismanî, mukaddes şehirlerin başlarındaki prenslerde ise ruhanî ve dinî olması idi. Bunlar büyük tanrıların makamı tanılan ve bu itibarla bazı imtiyazları olan mukaddes şehirlerin başında bulunmaları itibariyle, Küçük Kıral unvanı yerine ruhanî reis unvaniyle anılıyorlardı.

Büyük imparatorluk devrinde bir bölgede Küçük Kıral olan bir prens, başka bir bölgede vali, mukaddes şehirlerin birinde de ruhanî reis olduğu görülmektedir: Hattusil III prensliğin-

de kardeşi Muvatalli tarafından Hakpiş şehrine kıral tayin edilmiş olduğu gibi, Arinna güneş tanriçesinin oğlu Fırtına tanrısının Mukaddes makamı olan Nerik şehri baş rahipliği de uhtesinde bulunuyordu [16].

Valiler Yeni imparatorluk devrinde, devlette merkeziyet usulü gittikçe genişlemiş olduğundan, hükümdara muahedelerle bağlanan tâbi devlet sistemi tabiatiyle daralmış, azledilemez küçük kıralların yerini, istenildiği zaman azledilebilen valiler almışlardır [17].

Valilerin vazife ve selâhiyetleri hakkında vuzuhlu bilgi kaynağı yoktur. Fakat Hatti devleti hudutlarında askerî komutanlık vazifesiyle beraber, sivil idare vazifesini de gören bir vali komutana gönderilmiş olan talimatname bize kadar gelmiş olduğundan, valilerin vazife ve selâhiyetleri hakkında bundan hükümler çıkarmak mümkün olabilmektedir. Bü hükümlere göre, valilerin mükellefiyetleri başında dinî kült vazifesi gelmektedir.

Vali, mukaddes makamların, tapınakların tamirleri, levazımlarının temin ve muhafaza edilmesi, buradaki rahiplerin aidatı gibi hususlardan mesuldür. Vali aynı zamanda ibadetlerin doğru bir surette yapılmasından da sorumludur. Tanrılara, dağlardaki mukaddes makamlara, kaynaklara verilmesi mutat olan kurbanların, adakların vakit ve zamanında ve tam olarak temini de valilerin ödevlerindendir.

[16] Hususi olarak siyasî imtiyaza mazhar olan bu şehirlerin teşkilâtiyle Strabon'un bu zamandan takriben 1500 yıl sonra tasvir ettiği Kapadokya'daki Kommana şehri teşkilâtı arasında bir benzerlik bulunduğu kabul edilebilir. Strabon Kommana şehrini şöyle anlatmaktadır: «Şehir oldukça büyüktür. Halkın çoğunluğunu kayıptan haber veren ve cezbe hayatı süren kâhinlerle, tapınak hademeleri teşkil etmektedir. Şehir, ismen Kapadokya kıralığına bağlı olmakla beraber, halk daha ziyade baş rahibin tebaasıdır. Baş rahip tapınağın umumî nazırı, adetleri altı bini geçen kadın, erkek mukaddes hademelerin âmiridir. Tapınağa vakfedilen geniş ve zengin toprakların varidatını da baş rahip alır. Büyük rahibin Kapadokya'daki mevkii, kıraldan sonra ikinci derecede gelir. Büyük rahiple Kapadokya kıralları aynı hanedana mensup bulunuyorlardı».

[17] Böyle olmakla beraber, yeni imparatorluk devrinde aynı bir zatın memleketin bir bölgesinde vali, başka bir bölgesinde Küçük Kıral olduğu görülmektedir. Hattusil III. kıralığa geçmeden önce, yani henüz prens iken Hakpiş'te kıral, yukarı bölgede de vali idi.

Bundan başka valiler, dinî bayramları zamanında yapmak, âyinlere kıral adına başkanlık etmekle de yükümlü idiler. Valilerin ikinci mühim ödevleri, adaletin tevzii idi. Muhakemeler, şehir komiseri ve şehrin aksakalları huzurunda görülürdü. Her fert ictimaî mevkii, şeref ve itibarı ne olursa olsun, suçlu olduğu takdirde mahkemeye gönderilirdi.

Valilerin vazifeleri arasında ziraatin gelişmesine, artmasına köylülerin tohum bulmasına, sürülerin çoğalmasına yardım etmek, ölüm ve sair sebeplerle cengâverlerden kalan tımarları ehillerine vermek, her türlü yolsuzlukların önünü almak da vardı. Bundan başka kırallığa ait binalara, çiftliklere, buralarda hizmet edenlere nezaret etmek de valinin vazifeleri cümlesindendi.

Hülâsa valiler, sürülerin ekilmiş yerlerde oturmalarına mani olmak, kır bekçilerine nezaret etmek gibi küçük işlerden mesuliyetli büyük vazifelere kadar her şeyi kıral vekili sıfatiyle yerine getirmeğe mecburdular.

Beyler İdare eden zümrenin çoğunluğunu teşkil eden tımar sahibi beyler, memleketin asılzadeleri idiler. Kendilerine verilen arazi ve arpalıklar karşılığı olarak birtakım vazifelerle mükellef bulunuyorlardı. Bunların başında masrafları kendileri tarafından verilen piyade kuvvetleri ve cenk arabaları hazırlamak geliyordu. Harp zamanında, her bey kendi kuvvetleriyle kıralın maiyyetine koşardı. Savaşlarda düşmandan alınan ganimetlerin bir kısmı masraflarına karşılık olmak üzere kendilerine bırakılırdı.

Küçük timar sahibi beylerle mukavele yapılmazdı. Bunlar, kendilerine tımar verildiği zaman, yahut Büyük Kırala tâzimlerini arzetmek için vukubulan toplantılar esnasında, sadakattan ayrılmıyacaklarına, vazifelerini yapacaklarına dair and içerlerdi.

Hatti Sosyetesinde Orta Sınıf Hatti imparatorluğunda orta sınıf, cengâverler, tımar sahipleri, esnaf zümreleri ile küçük çiftçilerden mürekkepti.

Cengâverler Hatti ordusunun esas kadrosunu teşkil ediyorlardı. Bunlara, muharebelerde gösterdikleri yararlıklara mükâfat olarak kırallık emriyle köy cemaatleri

tarafından ihtiyaçlarını karşılayacak toprak ayrılırdı. Kendileri harbe gittikleri zaman arazilerini ekip biçmek üzere maiyetlerine birer "yamak„ verilirdi. Cengâverlerin içtimaî mevkileri, sanat erbabiyle aralarında yaşadıkları köylülerden farklı değildi.

Tımar sahipleri Kendilerine kıralın malikânelerinden arazi tevcih edilen kimselerdi. Bunlar verilen tımar karşılığı olarak muayyen zamanda Hattice *Şahhan*, Akkatça *Ilku* denilen bir taahhüt ifa ederlerdi.

Kanun bir cengâverin bu mahiyette bir tımar almasına müsait olduğu gibi, tımar sahiplerinin de cengâver olarak orduya girmelerine cevaz veriyordu. Tımar olarak verilen arazi esasta yine kıralın malı olarak kalıyordu. Tımar sahibine verilen şey mülkiyet değil, *Şahhan* karşılığı olarak intifa hakkı idi [18].

Esnaf takımları Bunlar yapı ustaları, dokumacılar, çulhacılar, terziler, tabbaklar, çömlekçiler, demirciler... gibi muayyen sanatlarla geçinen gruplardı. Esnaf zümreleri, üzerinde yaşadıkları toprağa bağlı sayılırlardı. Bu toprakta çalışır, bu toprak ülkesinde evlenebilirlerdi. Kendileri kadar maharetli çırak yetiştiren ustalara, hizmetlerine bakmak üzere birer esir verilirdi. Hatti sosyetesinde esnaflarla çiftçiler, cengâverlerle tımar sahiplerine nazaran daha aşağı mertebede tutuluyorlardı [19].

Namra(Tutsak) lar Hatti imparatorluğu halkı arasında, tabletlerde adları sık sık geçen bir sınıf insanlar daha vardı. Kendilerine Sumerce *Namra* adı verilen bu insanlar dai-

[18] Tabletlerden anlaşıldığına göre bu esas sonraları değişmiş. tımar sahiplerine kendilerine verilen araziyi başkalarına devretmek hakkı verilmiştir. Cengâverlere verilen silâh tımarı da satılabiliyordu. Eski kanunda, tımar karşılığı olan taahhüt, araziyi elinde bulundurana yükletilmektedir. Sonraları tımar arazisi ile askerlik veya tımar vazifeleri birbirlerinden ayrılmış, askerlik silâh erbabının şahsî vazifesi halini almıştır. Bunun içindir ki silâh sahibi kendisine verilen araziyi başkasına devrettikten sonra, bu arazi üzerindeki evi kendi uhtesinde kaldığı müddetçe hizmet mecburiyeti de devam ediyordu.

[19] Telepinu devrinde kırala suikast hazırlayan asılzadelerin silâhları alınarak, ceza olmak üzere çiftçiler seviyesine indirilecekleri hakkındaki hüküm gibi bazı kayıtlar, bunu göstermektedir.

ma muayyen şehirlerde ve tapınaklar çevresinde oturmak mecburiyetinde idiler[20]. Kendiliklerinden yerlerini terk edemezlerdi. Şayet bulundukları yerden kaçar ve başka bir memlekete iltica ederlerse, bunların iadesi için derhal siyasî teşebbüslere girişilirdi. Hatti'lerin müttefiki olan veya himayeleri altında bulunan kıralların, kendi memleketlerine kaçan *namra*'ları iade edeceklerine dair antlaşmalarda hükümler bulunurdu.

Asur'lular gibi Hatti'lerin de bir memleketi fethettikleri zaman, yerli halktan lüzum gördüklerini iğtinam edilen sürülerle beraber sürüp götürerek kendi ülkelerinde nüfusunu artırmak istedikleri bölgelere yerleştirdiklerine göre, *namra*'ların bu suretle silâhla fethedilen memleketlerden getirilmiş olan yabancılar oldukları anlaşılmaktadır. *Namra*'lar, Hatti memleketinin yerli halkından ayrı nizamlara bağlanmışlardı. Büyük Kıral, lüzum gördüğü zaman *namra*'lardan orduyu ikmal için icabeden erleri silâh altına alırdı.

Köleler Eski zamanların bütün Yakınşark devletlerinde olduğu gibi, Hatti memleketinde de büyük nisbette köleler vardı. Muharebelerde esir düşen tutsaklardan istenilenlere mal gibi ihsan edilen bu köleler, sosyetenin en aşağı sınıfını teşkil ederlerdi. Fakat, köleler arasında da sahiplerine göre, bir mertebe farkı vardı. "Mühür evi„ nde, yani hükümete ait müesseselerde hizmet eden kölelerle, prenslerin, cengâverlerin köleleri, içtimaî durum itibariyle diğer kölelerin üstünde tutulurlardı[21]. Sığırtmaçlar, sakalar ise en aşağı sınıf, bir nevi parya telâkki edilirlerdi.

Fakat, Yakınşark'ın bu zamanlarda yaşayan diğer kavimlerinin kanunlariyle mukayese edildiği zaman, Hatti kanunlarında ve sosyetesinde kölelere tanılan haklar daha fazla olduğu gibi, içtimaî durumları da daha insanî idi; Hatti'lerde satın alma bedelini verebilecek köleler, her sınıftan bir kadınla evlenebilirlerdi. Köle ile evlenen kadın da, içtimaî durumunun temin ettiği menfaatleri kaybetmezdi. Nikâh feshedildiği takdirde de

[20] Mağlup edilen memleket halkından zorla galip gelen memlekete götürülerek orada yerleştirilmiş olan bu halka Akkatça Şallatu deniliyordu. Bu, esir ve köle demek değildi. Çünkü Sumerce köleye Şudib, Akkadca Sabtuti, Hattice ise Apantas deniliyordu.

[21] Hatti kanununun 52 inci maddesi.

malların ve çocukların aralarında taksimi, hür karı-kocalar hakkındaki hükümlere göre yapılırdı. Yalnız "kökçüler,,, sığırtmaçlar, sakalar gibi parya sayılan kölelerle evlenen hür kadınlar, 3-4 sene kadar hürriyetlerini kaybederlerdi [22].

Umumî hizmetler mükellefiyeti

Hatti imparatorluğundaki silâh ve tımar mükellefleri yanında halkın ifa etmek zorunda bulundukları *Luzzi* denilen üçüncü bir vazife daha vardı. Yol yapmak, yapılan yollara bakmak, askerî tesisleri korumak, tapınakları tamir etmek gibi umuma ait işlerin yapılması için mecburî bir hizmet demek olan *Luzzi*, prensip itibariyle umuma şamil bir vazife idi. Yalnız din işleri mensupları (rühban sınıfı) ve bunların aileleri efradı, bu angaryadan muaf idiler.

Bu muafiyetten büyük tanrıların bulundukları Arinna, Nerik ve Zippalanda şehirlerinin rahip olmayan halkı da istifade ediyordu. Yalnız Arinna ve Zippalanda şehirlerindeki dokumacılar bu imtiyazın dışında bırakılmışlardır. Sonraları kıralların teveccühünü kazanan bazı kimselerle zümrelerin de *Luzzi* ve *Şahhan* mükellefiyetlerinden affedilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu gibi muafiyetler için, Babil'in Kas kıralları tarafından verilmiş olan Kudurru'lara benzeyen [23] yazılı vesikalar tanzim edilerek *Luzzi* ve *Şahhan*'dan muaf tutulanlara verilirdi.

Vergiler

Hatti ülkesinde bedenen ifa edilen bir hizmet mükellefiyeti olan *Luzzi*'den başka bir de vergi mükellefiyeti vardı. Vergilerin devlete ait olmaları tabiî görülürse de, kıralların şahsî malikânelerini (hazinei hassa çiftliklerini) işleten tımar sahiplerinin temin ettikleri gelirler ile devlet gelirlerini birbirlerinden ayırmak imkânsız görünmektedir. Çünkü bu devirlerde kıral ile devlet mefhumları henüz birbirlerinden kesin bir surette ayrılmış değillerdi. Her ne suretle olursa olsun, kırala verilen aynî vergiler *Abarraku* denilen hususî memurlar tarafından toplanılarak, memleketin hemen her bölgesinde bu-

[22] Hatti kanununun 35 ve 185 inci maddeleri,

[23] Kudurru'lar, üzerlerine Babil'de hüküm süren Kas kıral larının ihsan ettikleri toprakların bir nevi hibe hüccetleri yazılı olan taş stellerdir.

lunan "Mühürlü evler„ veya "Taş evler„ denilen yerlere konulur ve buralarda muhafaza edilirlerdi [24].

b) Hatti'lerin Komşu Devletlerle Münasebetleri

Büyük Hatti'lerin devletler hukuku alanındaki görüşleri Yakınşarkın cihangirlik amacını güden diğer devletlerinden farklı idi. Hatti'ler, çevrelerinde aynı hukuka malik devletler kabul ediyorlardı. Yalnız bu devletlerle olan karşılıkı münasebetlerinin nizamlanmış olmasına önem veriyor, çevrelerindeki bütün siyasî teşekkülleri, müsbet surette Hatti devletine bağlamak amacını güdüyorlardı.

Bu anlayışa göre, Hatti imparatorluğuna komşu olan devletler, üç durumda olabilirlerdi: 1) Müttefik devlet. 2) Himaye edilen tâbi devlet. 3) Düşman memleket. Hatti'lere göre düşman, yalnız silahla karşı koyan veya düşmanlık kasdiyle sınırları aşan veyahut imzaladığı antlaşmaya riayet etmeyen devletler değil, büyük Hatti Kıraliyle dostluk muahedesi yapmamış olan devlet de bir düşmandır.

Müttefik devletler

Büyük Hatti kırallarının kendileriyle aynı seviyede tanıdıkları ve onlarla müsavi hukuk esasına dayanan dostluk ve ittifak muahedesi yaptıkları kırallar: Muahedelerde bu kırallar da Büyük Kıral unvaniyle anılmış, her iki taraf birbirlerini karşılıklı olarak kardeş diye vasıflandırmışlardır. Subbiluliyuma'nın Hurri kıraliyle, Hattusil III'ün Babil kıralı ve Mısır fıravunu ile yaptıkları antlaşmalar bu mahiyettedir. Bunlardan Hattusil III ile Ramses II arasında yapılan antlaşmanın asılları hem Mısır'da hem de Boğazköy'de bulunmuştur. Bu antlaşmada esas olarak her iki tarafın kesin surette eşitliği karşılıklı ola-

[24] Bir nevi zahire anbarı veya devlet depoları demek olan «mühürlü evler», eski Hatti kırallığı devrinden kalmışlardır. Telepinu, mühürlü evlerin uzunca bir listesini vermektedir. Mühürlü evler, bolluk senelerinde tıklım tıklım zahire ile doldurularak harp veya kıtlık yılları için saklanırdı. Bu evlerde, zahireden başka devlete ait diğer eşyalar da bulunduğu Hattusil III'ün ele geçen bir mektubundan anlaşılmaktadır. Yerli mahsulleriyle geçinen Hatti'lerin üç bin beş yüz yıl önce, Anadolu iklimine göre esaslı surette teşkilâtlanmış olmaları, bugün bizim için ibrete şayan bir tarih olayıdır.

rak kabul edilmiş olduğu görülmektedir. Başta muahedeyi imzalayan her iki kıralın adları yan yana görülmektedir. Sonra iki kıraldan her biri, karşı kıralın taahhütlerini saydıktan sonra kendisi de aynı şeyleri karşı taahhüt olarak tekeffül ediyor. Her iki kıral kendileriyle halefleri ve memleketleri arasında ebediyen kardeşlik ve sulhün devam edeceğini açıkladıktan sonra, üçüncü bir devletin iki taraftan birine tecavüz ettiği veya iki memleketten birinde iç kargaşalık ve ihtilâl baş gösterdiği takdirde, yapılacak yardım ile her iki kıralın karşılıklı olarak oğullarının veliahdliklerini temin etmeleri, siyasi kaçakların teslimi gibi maddeler sıralanmıştır. Antlaşmanın sonunda her iki memleket tanrıları adlarına and içilmekte, muahede hükümlerine riayet edildiğine bu tanrılar şahit tutulmakta, hilâfına hareket edenlerin tanrıların intikam hışmına uğramaları temenni edilmektedir.

Zamanımıza kadar gelebilen antlaşmalarda Büyük Hatti'lerin ittifak ettikleri devletlerle aralarındaki münasebetleri kesin olarak kararlaştırmağa büyük ehemmiyet verdikleri görülmektedir.

Büyük Hattl İmparatorluğunun hegemonyasını tanıyan devletler

Büyük Hatti devleti karşısındaki durumları bir nevi himaye edilen devlet mahiyetinde olan yarı müstakil hükümetler: Subbiluliyuma zamanında Mitanni, Kizvatna ve Arzava memleketleri kıralları-nın durumları bu mahiyette idi. Büyük Hatti kıralı bunlarla yaptığı muahedelerde - ki metinleri bugün elimizde bulunuyor - bir bakımdan bu kıralları kendisiyle eşit gösterdiği halde, başka bir bakımdan himaye edilen bağımlı devlet şefleri oldukları belirtilmiştir. Bunun en güzel örneği Kizvatna kıralı Sunassura ile yapılan antlaşmada görülmektedir. Muahede metni, eşit iki hükümdar arasında yapılan bir anlaşma mahiyetindedir. Çok kere Kizvatna kıralının ubudiyet ve sadakatini arz için Hattuşaş'a gelmek mecburiyeti gibi bazı hükümler, antlaşanlar arasında tam bir eşitlik olmadığını anlatmaktadır. Gerçi Kizvatna kıralının bu ziyareti sırasında Hatti büyüklerinin kendisine hürmeten ayağa kalkmaları da muahedede yazılmıştır. Fakat bu, Kizvatna kıralına karşı gösterilen bir cemileden başka bir şey değildi. Muahedenin bütünü

Kizvatna kıralının büyük Hatti kıralı karşısında tâbi bir durumda olduğunu açıkça göstermektedir.

Muahede metninde, Kizvatna kıralına bir vergi yüklenmemişti. Fakat, büyük Hatti kıralı istediği zaman göndermek üzere muayyen miktarda askerî kıtalar bulundurmağa mecbur, en yakın komşu olan Hurri kıralı ile diplomatik münasebetlerde bulunmak hakkından mahrum edilmişti.

Subbiluliyuma'nın Mitanni kıralı Mattivaza ile yaptığı antlaşmada da bu gibi karşılıklı şartlar bulunmaktadır. Fakat, muahede metnine sokulan başka kayıt ve hükümlerle Hatti Büyük Kıralının üstünlüğü, Mattivaza'nın tâbi durumu iyice belirtilmiştir. Bu kayıtlarla açıklandığına göre Mitanni prensi, ataları tahtına ancak Büyük Hatti kıralı Subbiluliyuma sayesinde oturabilmiştir. Mattivaza'ya tezvic edilen Subbiluliyuma'nın kızı Mitanni kıraliçesi, bundan doğacak çocuk da Mitanni tahtına veliahd olacaktı. Bunları taahhüt eden Mattivaza, Kargamış kırallığına tayin edilen Subbiluliyuma'nın oğlu ile de iyi geçinecektir. Büyük Hatti devletinin son zamanlarına doğru Anadolu'nun güney-batı sahillerinde yükselmeğe başlayan Ahhiyava devletinin de Hattuşaş sarayı nazarında himaye edilen devletler arasında bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tâbi prenslikler ve siteler

Büyük Hatti imparatorluğuna antlaşmalarla bağlanan tâbi prensliklerin bağımsızlıkları himaye edilenlere nisbetle daha çok tahdit edilmişti. Muahede metinlerinden anlaşıldığına göre vassal prens, idaresi kendisine tevcih edilen ülkenin hükümranı idi. Fakat bu hükümranlık, mutlak değildi. Tâbi prensin dış siyasette hiç bir rolü ve selâhiyeti yoktu. O, başka bir devletle uzlaşmak, harp etmek gibi bir harekette bulunamaz, yabancı illerden gelecek elçilerle münasebet kuramazdı. Bunları hükümdarlık merkezine göndermeğe mecbur idi. Her hususta Büyük Kıralın dostları, vassal prensin de dostları, düşmanları da düşmanları idi. Vassal prens, imparatorluk içinde hiç kimseye karşı dostluğa uygun olmayan bir harekette bulunamıyacağı gibi, Büyük Kırala tâbi diğer vassal prenslerle de dostça geçinecekti. Çünkü onlara karşı bir tecavüzde bulunmak Büyük Kıralın şahsına bir hakaret sayılıyordu. Vassal prens, Büyük Kıral lüzum gösterdiği takdirde, askerî yardımda bulunmağa mecbur

idi. Bunun için daimî bir ordu beslemek zorunda idi. Büyük Kıral yabancı bir memlekete karşı harp açtığı zaman, Hattuşaş-'tan verilecek emre göre, ya bizzat ordusu başında olarak Büyük Kıralın maiyetine girer veya bir general komutasında asker gönderirdi. Buna karşı Büyük Hatti Kıralı da gerek vassal prensi ve gerek halkını dıştan gelecek tecavüzlere, içte kopacak isyanlara karşı müdafaa ederdi.

Büyük Hatti kırallarının vassallara verdikleri fermanlarda onların durumlarını aydınlatan birtakım kayıtlar vardır. Bunlardan vassal memleketlerde feodalizmin kökleşmiş bir sistem olduğunu, monarşinin buralarda o zaman için çak yeni bir müessese olarak belirdiğini öğreniyoruz: Subbiluliyuma'nın Hayaşa prensiyle vassallık muahedesi yaptığı zaman, Hayaşa halkının da kıral ile beraber yemin etmiş olmaları, kırallığının burada henüz memleketi temsil edecek kadar eski bir müessese olmadığına delâlet etmektedir. Büyük Hatti'ler tarafından muahedeyi akdeden yalnız Büyük Kıral Subbiluliyuma'dır. Halbuki Hayaşa tarafında kıral ile beraber halk da muahedeyi aktetmektedir.

Büyük Hatti kıralının Gaşga'larla yaptığı muahedede ise büsbütün başka bir hususiyet göze çarpar. Bu antlaşmada Gaşga'ları bir kıral değil, aralarında siyasî hiç bir bağlılık olmayan şehirler temsil etmektedir. Bu da, Gaşga'lar arasında bu zamanlarda kırallık müessesesinin henüz başlamamış olduğunu anlatıyor.

c) Askerlik teşkilâtı

Hatti imparatorluğu, silâh kuvvetiyle kurulmuş, dört taraftan iş yapmağa hazır düşmanlarla çevrilmiş olduğundan arkasını emniyet altında bulundurmak, sürekli savaşlara katlanmak zorunda idi. İmparatorluğun kudreti,hatta varlığı silâhlarının üstünlüğüne bağlı bulunuyordu. Bu da ancak, kuvvetli bir askerî teşkilâta dayanmakla temin edilebilirdi. Hatti'lerin ordularına verdikleri önem de bundan ileri geliyordu.

Hatti kırallarının Hattuşaş'ta bulunan annalleriyle ele geçen muahedeler askerliğe ait yasalarla bazı komutanlar hakkındaki metinler, toprak altından çıkarılan silâhlar, ve nihayet firavunların büyük Hatti kırallariyle yaptıkları savaş-

ları yaşatmak üzere Mısır tapınakları duvarlarına kızdırdıkları harp sahneleri ve bunlar arasında bilhassa büyük Kadeş savaşını tasvir eden kabartmalar, Hatti'lerin askerlik teşkilleri hakkında bizi haylı aydınlatmaktadır (Res. 15).

Resim 15 — Hatti harp arabalarından.

Birbirlerini tamamlayan bu kaynaklardan anlaşıldığına göre, Hatti'lerin her zaman harbe hazır daimî bir ordusu bulunuyordu. Bu ordu, savaşa gitmediği zamanlarda karar-

gâhlarda veya müstahkem yerlerde oturuyordu. Daimî orduyu teşkil eden erlerin, kendilerine verilen tımar karşılığı olarak harp etmeyi taahhüt eden savaşcılardan seçildiği tahmin edilebilir. Khabiru ve Lulahhu'lardan alınan ücretli askerlerin de bunlara katıldıkları anlaşılmaktadır[25]. Bu daimî asker, il içinde baş kaldıranları bastırmaya, dışarıdan gelecek akınları durdurmaya, itaatsizlik gösteren kentleri yıldırmağa yetiyordu.

Tımar sahiplerinden işgal veya buna benzer görevler için çağrılmıyanlar, kışları evlerinde otururlardı.

Ordu, biri araba savaşçıları yani suvari, diğeri de yaya (piyade) olmak üzere iki kısımdı. Ordunun büyük kuvvetini bir nevi sipahilik sayabileceğimiz, asilzadelerden mürekkep olan araba savaşçıları teşkil ediyordu[26]. Bu arabalarda asıl savaşçı sipahinin yanında biri arabayı kullanan, diğeri saldıran düşmana elindeki kalkanla karşı koyan adam olmak üzere üç kişi bulunuyordu. Bu sayede, uzun bir mızrak ve yayla mücehhez olan savaşçı, serbestçe vuruyor ve ok atabiliyordu (Res 16).

Savaş arabaları ovalardaki harplerde büyük rol oynuyorlardı. Bazan bu gibi savaş meydanına yalnız arabalar sürülüyordu. Büyük mikyasta karşılaşan savaş arabalarının çarpışmaları, bugünkü tank çarpışmaları kadar, harp sonucu üzerinde etkili oluyordu. Kadeş savaşını tasvir eden Mısır kabartmasında Hatti harp arabaları, arkalarını Kadeş istihkâmlarına dayamış, kıralı ve karargâhını korur

Resim 16 — Kargamış kabartmalarında tasvir edilen Hatti piyadeleri

[25] Ozamanlar Yakınşark'ın diğer devletleri ordularına da aylıklı asker verdikleri anlaşılan bu kavimler, doğudan gelmişlerdi. Hatti'lere ait muahede metinlerinin sonunda andlaşan iki tarafın, sözlerini tutacaklarını temin için adlarına and içtikleri tanrılar arasında bu kavimlerin hususi tanrıları da bulunmaktadır.

[26] Hatti savaş arabaları harp kıymeti itibariyle Mısır'lılarınkine üs-

bir durumda görünmektedirler.

Yaya kıtaları, sayıca araba kıtalarından çok olmakla beraber harp kıymeti bakımından onlardan geri bulunuyorlardı. Bunlar, savaş arabalarının serbestçe işliyemedikleri manialı arazide işe yarıyorlardı. Mısır tapınaklarındaki tasvirlere göre Hatti piyade kıtaları, uzun bir elbise giyiyor, silâh olarak da kılıç ve mızrak taşıyorlardı [27].

Hatti ordusunda atlı kıtalar yoktu. Yalnız bazan emirberlerin ata bindikleri oluyordu. Bu orduda bulunan ve Sutu denilen yardımcı okçuların ani baskınlarda işe yaradıkları anlaşılmaktadır. Bunlar, Habiru'lar gibi aylıklı askerlerdi [28].

Hatti ordusunda bir de amele kıtası bulunuyordu. Siper ve istihkâm yaptıkları görülen bu işçilerin istihkâm kıtasını teşkil ettikleri kabul olunabilir.

Hatti'lerin harp ağırlıklarını ne suretle taşıdıklarına dair metinlerde birşey görülemiyor. Fakat, Kadeş muharebesini tasvir eden kabartmada görülen dört tekerlekli öküz arabalariyle ağır yüklü eşeklerin harp ağırlıklarını taşıdıklarına hükmedebiliriz.

Hatti'lerin kara orduları yanında ayrıca deniz kuvvetleri olup olmadığı kesin olarak bilinmiyor. Fakat, bazılarının iddia ettikleri gibi, Hatti'lerin idaresi altında bulunan Alaşya şayet Kıbrıs adası ise, ayrıca deniz kuvvetlerinin de bulunacağı tabiidir. Bu takdirde iç il halkı olan Hatti'lerin, deniz kuvvetlerini Anadolu'nun güney-batı kıyıları halkından temin etmiş olmaları icabeder.

---

tündür. Çünkü Hatti arabalarında üçer kişi bulunuyordu. Hatti araba savaşçılarının bu arabaların atlarını, takımlarını temin etmek, arabayı kullanmak, hücumlara kalkanla karşı koymak için ayrıca iki adam beslemek zorunda bulunduklarına göre, bunların büyük malikâne sahibi, yani asilzade olduklarını kabul etmek zaruridir.

[27] Mısır kabartmalarındaki elbise ile aynı devre ait Boğazköy kale kapısındaki kabartmada görülen elbise arasında bir ayrılık görülüyor. Hattuşaş kabartmasındaki savaş tanrısı elbisesi, dizlere kadar inen, bele kuşanmış bir şaldır.

[28] Bunların Sutu adları, aslen kuzey Mezopotamya halkından olduklarını gösteriyor. Mısır'lıların bunlara, ok atmak mânasını ifade eden sti adını vermeleri, asıl silâhlarının okla yay olduğunu anlatıyor.

Harp İlânı Ele geçen metinler Hatti'lerin savaş işlerini muayyen hukuk esaslarına göre nizamlandırdıklarını gösteriyor. Onlarca harp, ihlal edilen bir hakkın korunması için son çare olarak tanrı mahkemesine baş vurmaktı. Komşu bir devletle aralarındaki sulhü tehlikeye düşüren bir olay baş gösterdiği zaman, hemen silâha sarılmazlardı. Bu olayı görüşme ve anlaşma yoluyla önlemeye çalışırlardı. Meselâ Hatti ilinden kaçarak komşu devlete sığınan bir siyasî mücrimin teslimi istenilir ve karşı taraf vermekten imtina ederse, hasmane harekete başlamadan önce bu devlete bir nota verilirdi. Notada mücrimi teslim etmemek suretiyle iki memleket arasında devam eden hukukun ihlâl edildiği, bu halin harbe sebep olacağı ileri sürülerek, gereken tedbirlerin alınması istenilirdi. Karşı taraf, bu nota üzerine de mücrimi teslim etmezse, ihlâl edilen hakkın korunması için iş tanrı mahkemesine havale, yani harp ilân edilirdi [29].

Büyük ordu Harp büyük bir devlete karşı ilân edildiği takdirde daimî ordu yeter görülmez, fazla kuvvet toplamak gerekirdi. O zaman büyük kıral nüfuzu altında bulunan illere buyruklar gönderir, savaşa iştirak edecekleri, tayin ettiği bir toplanma yerine çağırırdı. Seferberlik ilânı demek olan buyruk her tarafa yayılır yayılmaz, maiyyetindeki kuvvetlerin başında olarak Hatti beyleri *(İshes'ler)*, üst binler (PA.LUM) lar, âyanlar *(Nakkeş'ler)*, ağalar *(Sığ'lar)* tayin edilen yere gelirlerdi. En sonrakiler *(Apezzes'ler)* yani erler de bunlara katılınca Hatti ilinin büyük ordusu toplanmış olurdu. Büyük Kıralın buyruğuna itaat etmeyenler zorla getirilirlerdi.

Mukaddes kentlerde, savaşa katılmak şerefinden mahrum kalmamak için orduya yardımcı kıtalar gönderirlerdi. Gönüllü mahiyette olan bu kıtalar, esir veya ücretli askerlerden üstün tutulurdu.

Hatti ilinden toplanan bu ordudan başka imparatorluk himayesinde bulunan küçük kırallarla tâbi prensler de muahedelerle taahhüt ettikleri yardımcı kıtaların başında karargâha gelirlerdi. Bunlardan mazeretleri gereği gelemiyenler, vermeye

[29] Bazan bu gibi muharebelere baş vurmadan önce, bir baskın yapmak suretiyle muhasaraya başlandığı da oluyordu.

borçlu oldukları yardımcı kuvveti, komutanlarından biri ile gönderirlerdi. Bu suretle toplanan ordu, o zamana göre, büyük bir kuvvete baliğ olurdu [30].

Ordunun iaşesi Ordu, anayurtta bulundukları zaman iaşesi ve diğer levazımı memleketin muayyen yerlerinde kırallık levazım ve zahire anbarı olarak kurulmuş olan (mühürlü evler) den temin edilirdi. Ordu düşman ülkesine girdiği zamanlarda ise gereken erzak, el koymak suretiyle tedarik olunurdu. Düşman mahsullerinden, ordu iaşesinden artan ve götürülemiyenler imha edilirdi. Yardımcı kıtâlar hangi bölge menfaati için celbedilmişlerse, o bu bölge halkı tarafından iaşe edilirlerdi [31].

Sefere çıkış Kuvvetler tamamiyle toplandıktan sonra büyük kıral baş komutan sıfatiyle başa geçer, düşman ülkesine yürürdü. Anadolu'da kışın şiddetli ve çok karlı olması yüzünden büyük seferler, umumiyetle yaz mevsiminde, yeni sene bayramını müteakip başlardı. Kış başlar başlamaz ordu da yurda dönerdi. Fakat, savaş neticelenmemiş olur, uzun yollardan yurda dönmek ve ertesi yaz tekrar gelmek müşkül görünürse, düşman ülkesinden zaptedilen yerlerde kışlanıldığı da olurdu. Bu takdirde karargâh çevresi tahkim

[30] Mısır firavun'u Ramses II ile yapılan Kadeş muharebesinde büyük Hatti kıralı Muvatalli idaresinde bulunan ordu, 17,000 piyade ve Mısır kaynaklarına göre, 3500 savaş arabasından mürekkepti. Her arabada üç kişi olduğu ve Hatti ordusuna ayrıca batı kıyılarından Anadolu'ya sokulan Deniz halkından da bir çok ücretli asker bulunduğu hesaba katılırsa bu harpte büyük Hatti kıralının emri altındaki ordunun 30,000 i bulduğu kabul edilebilir. Fakat düşman o kadar kuvvetli olmadığı zamanlarda savaşa sürülen asker miktarı değişiyordu, Hatti kıralı bir savaşa 1,400 piyade ve 40 araba sürmüştü.

Aka'lardan Attarriya ile Hatti generali Kisnapili arasındaki savaşta düşmanın 100 arabası bulunuyordu. Çarpışma sonunda ölen de bir kişiden ibaret olmuştu. Mursil II, Kassu dağları yakınlarında yaptığı bir savaşta 9.000 kişilik bir düşman ile karşılaşmış, hepsini esir etmişti. Mursil II.'nin generallerinden Nuvanza idaresindeki bir kısım Hatti ordusu «yukarı ülke» de 10.000 piyade ve 700 arabadan mürekkep bir düşmanla karşılaşmıştı.

[31] Kizvatna prensi Sunassura'nın göndermiş olduğu askerin iaşesi böyle olmuştu.

edilir, gereken erzak ve levazım, düşman ülkesinden yağma edilmek suretiyle, kış mevsimi geçirilirdi [32].

Büyük kıralın dinî ödevleriyle komutanlık vazifesi karşılaştığı zaman, ordu kumandalığını emniyet ettiği birine bırakır, kendisi dinî âyine başkanlık etmek üzere, baş rahiplik vazifesini ifaya giderdi.

Büyük kıralın kendi yerine komutanlığa getirdiği zat, hemen daima hanedan prenslerinden biri olurdu. Orduda ikinci derecedeki komutanlıklar da ya ilin ilk büyük ailelerinden değerli beylere veya kıral hanedanından liyakatli prenslere verilirdi [33].

Hatti'ler, önemli gördükleri her işte yaptıkları gibi, savaşa başlamadan önce de harp talihinin ne suretle belireceği hakkında fala baktırırlardı. Savaş plânını bile fala ve istihraçlara göre yaparlardı. Savaş devam ederken de çok kere kesilen kurbanların bağırsaklarına, kara ciğerlerine bakılarak veya uçurulan kuşların uçuşları incelenerek harbin sonucu hakkında hükümler çıkarırlardı.

Harp sonucunun, açık meydan savaşında kesinleşmesi plânı güdülürdü. Bu plân, düşmanın dağılarak çete savaşı yapmasına meydan verilmemek için süratle hareket ederek hasım orduyu sarmak, sonra genel bir hücum ile onu ezmek ve mağlûp etmekti. Çünkü harbi yaz mevsiminde yapmak zorunda olduklarından neticenin uzaması işlerine gelmezdi.

Şayet düşman dağlık araziye veya müstahkem bir yere çekilmiş olur ve meydan savaşı yapılmazsa, onu sığındığı yerde çevirerek susuz ve gıdasız bırakmak suretiyle teslim olmak zorunda bırakmak yolu aranırdı. Büyük kıral Subbiluliyuma, bu yolda hareket etmek sayesinde Kargamış gibi müstahkem bir şehiri, sekiz gün kadar az bir zamanda almağa muvaffak olmuştu.

[32] Böyle bir sebep yüzünden büyük kıral Subbiluliyuma, Hattuşaş'a dönmeksizin, yirmi sene kadar harp sahalarında kalmıştı. Daha sonraları da Mursil II, Arzava'ya yapmış olduğu seferde kışı bu bölgede geçirmişti.

[33] Büyük kırallardan Muvatalli kardeşi Hattusil'i genel komutan tayin etmişti. Pala ve Tumanna vali ve komutanı Hatupianza da Mursil II.'nin yeğeni idi.

Hatti'lerin pusu kurmak, gece yürüyüşleri yapmak, birdenbire baskın vermek gibi tabya usulleri hakkında Kadeş muharebesi bize esaslı bir fikir vermektedir : Büyük kıral Muvatalli, bu savaşta tatbik ettiği tabya ile ordusunun durumunu büyük bir maharetle düşmandan saklıyabilmişti. Oderecede ki firavun'un gönderdiği öncü kuvvetler bile durumu kavrayamamış, karargâhlarına yanlış malûmat vermişlerdi. Bu malûmata göre hareket eden Mısır ordusu, yaygın bir halde ilerlerken, Hatti kıralı, kuvvetli bir araba kıtasını Kadeş'in etrafına sürerek Mısır'lıları şaşırtmıştı. Mısır ordusunun büyük kısmı burada oyalanırken, Oront ırmağı üzerinden sevkedilen diğer bir Hatti kıtası firavun ordusuna yandan bir baskın yapmış, istihkâm inşasiyle uğraşan Mısır'lıları dağıtıp mağlûp etmişti.

Firavun, kesin surette mahvolmaktan ancak Hatti askerlerinin müdafaasız kalan zengin Mısır karargâhını yağmaya dalmaları sayesinde kurtulabilmişti. Her şeyi unutarak yağmaya koyulan Hatti askerlerinin bu durumundan faydalanan firavun Ramses II, takviye kıtalarını harp alanına sürerek, yağma ile uğraşan Hatti ordusunu şaşırtmış, gece karanlığında mağlup ordusunu geri çekmeğe muvaffak olmuştu.

Harp Hukuku Hatti'ler, harbi tecevüze uğrayan hakkın kurtarılması için müracaat edilen tanrı mahkemesi saydıklarından, savaş sonunda düşmana karşı hareketlerinde bir takım harp haklarına dayanıyor, ve buna göre muamele ediyorlardı.

Mağlup olan düşman, teslim olduğuna veya sonuna kadar vuruşarak zorla ezildiğine göre, tatbik edilecek muamele, bu haklar bakımından değişiyordu. Yenilmiş olan düşman, evvelce ef'al ve hareketiyle emniyeti sarsmış olursa, bu defa hakkında hiç müsamaha gösterilmezdi.

Harp hakları bakımından bir şehri silâhla alan kıralın, orayı yağma etmek, yakıp yıkmak, halkını kaldırarak Hatti iline götürmek ve burada yerleştirmek, canlı, cansız mallara el koymak hakkı vardı. Sürülüp götürülen canlı mallardan bir kısmı, kırala, geri kalanı da harbe iştirak eden küçük kırallara, vassallara ve beylere ait idi[34]. Cansız eşya ise, ica-

[34] Küçük kıral ve vassal prenslerle yapılan antlaşmalarda harbe iştirak ettikleri taktirde ganimetlerden hisse alacakları tesbit edilirdi.

bında tamamen orduya bırakılırdı. Bunlar arasında en değerli sayılanlar, maden eşyalar idi.

Bir şehrin tahribi karşılaşınca işe başlamadan önce, oradaki tanrılar, hışımlarına uğramamak ve minnettarlıklarını kazanmak için Hatti panteonuna götürülürdü. Şehir ancak tanrılar çıkarıldıktan sonra yıktırılır, yeri tarla haline getirilir, Hava tanrısına hediye edilirdi. Bu zamandan sonra burası hava ve fırtına tanrısının mukaddes boğaları Şerri ile Hurri'nin otlağı sayılırdı. Artık burada yeniden bina yapılamazdı. Böyle bir harekette bulunanların Fırtına tanrısının hışmına uğrayacaklarına inanılırdı.

Üzerinde yürünülen düşman memleket mağlup olacağını anlayarak, kıralını veya ak sakallılarını Büyük Kırala gönderir, merhametini dilenirlerse, Büyük Kıral çok defa bunu kabul ederdi. O zaman bu memleket yağmadan, yanıp yıkılmadan kurtulur, prens yerinde bırakılır, himaye altına alınırdı. Bu takdirde; himaye gören prens, Büyük Kırala yardımcı asker göndermeği, üzerine almış olurdu [35].

Yurdu müdafaa hazırlığı

Memleket sınırlarının genişliği, sınır ötesi kavimlerin her zaman akın yapmak ihtimalleri esaslı bir surette korunma hazırlığını gerekleridiriyordu. Kuzey ve kuzey-batı sınırları üzerinde oturan Gaşga'lar, "yukarı ülkeyi„ basmak, Nerik kentini yağmalamak için tetikte bulunuyorlardı. Büyük kıralın başka düşmanlarla savaştığı, karakolların azaldığı zamanlarda Gaşga akınlarının Hattuşaş kapılarına kadar indikleri, baş kenti sindirdikleri bile görülmüştü.

[35] Mursil II saltanatının dördüncü senesinde, düşman tarafını tutan Şeha prensi Manapa-Datta üzerine yürüdüğü zaman bu prens kendisine itaat edeceğini bildirdiği halde, Mursil bunu kabul etmemişti. Fakat sonra Manapa-Datta'nın annesi ile memleketin ak sakallıları müracaat edince Şeha, istilâ ve tahripten kurtulmuştu. Yine Mursil II, saltanatının dokuzuncu yılında Jahressa ile Piggainaressa memleketi üzerine yürüdüğü zaman Taptina, Hursama ve Pikurzi halkları huzuruna gelerek ayaklarına kapanmış, şu niyazda bulunmuşlardı: «Büyük efendimiz, bizi mahvetme, bizi kulluga kabul et. İçimizden araba ve yaya kıtaları yap. Harpte senin yanında bulunalım». Bu müracaatı kaydeden Mursil II. sonunda şöyle der: «Onları kulluğa kabul ettim. Kendilerinden araba ve yaya kıtaları yaptım». Bu vakadan bir zaman sonra, Dukkamma şehri yağma edilmek

"Aşağı ülke„ 'de de Arzava bölgesinden gelecek akınlara karşı daima müdafaaya hazır bulunmak lâzımdı. Kuzey Suriye bölgesinde, Mısır kuvvetlerinin Nuhaşşe ve Kinza'ya (Qadeş) taarruz edecekleri, Asur ordularının Fırat'ı aşacakları ihtimallerini daima gözönünde tutmak gerekiyordu.

Yeni imparatorluk devrinde tehlikeli görünen hudut bölgelerinin müdafaası işinin dikkat ve itina ile gözönüne alınmış, gereken hazırlıkların yapılmış olduğu anlaşılıyor. Bir düziye Gaşgaların tecavüzlerine uğrayan sınır boylarında tam manasiyle bir hudut karakol teşkilâtı kurulmuş, dayanış noktaları belirtilmişti. Bu bölgeyi korumaya memur edilen uç beyinin, hem askerî, hem de mülkî ve dinî geniş yetkileri vardı.

Uç beylerinden birine gönderilen ve zamanımıza kadar gelen görev tabletinde, gereken yerlere karakollar koymak, bunları bir düzüye yoklamak, geceleri kale kapılarını vaktinde kapamak, asker kışlaklarını, sürekli nezaret altında bulundurmak, kıtaların iyi geçinmelerini temin etmek, askerî binalara istihkâmlar kurmak, gerektikçe bunları tamir etmek, ihtiyaç olan suyu getirmek, mühimmat ve erzak yığmak, yeni şartlara göre gereken ihtiyat tedbirler almak gibi çok önemli vazifeler bulunmaktadır [35].

Her tarafı düşmanlarla çevrilmiş olan Hatti devleti, ancak bu gibi hazırlıklarla, akın yollarını tutarak emniyetini ve varlığını koruyabilmişti. Hattuşaş şehrinin etrafını çeviren kale duvarlarının temelleri, müdafaa hususuna verilen

---

tehdidi karşısında kalmış, halk Mursil'i karşılıyarak korunmalarını orduya alınmalarını niyaz etmişlerdi. Mursil II, bu halktan ordusuna onbeş adam alarak şehirlerine girmekten vazgeçmiştir. Azzi'liler de Büyük kıral Mursil II 'nin istilâ tehdidine karşı, memleketin ileri gelenlerinden Mutti adında birini kendisine göndererek evvelce esir almış oldukları Hatti'leri teslim etmek teklifinde bulunmuşlardı. Bu teklif üzerine Büyük Kıral Azzi'yi istilâdan vazgeçmiş, halkını da kulluğa kabul etmiştir.

[36] Hattusil III tarafından Tiliura ahalisine bahşedilen muahede fermanında, bunlara Gaşga'ları hudutlardan uzak tutmak, Gaşga savaşçılarının şehre girmelerini yasak etmek, herhangi bir suretle şehre sokulmuş olanlar bulunursa, hemen yakalayarak hapse tıkmak, haklarında yapılacak tahkikat sonunda töhmetli görünenleri casus diye asmak vazifeleri yüklenmiş, Tiliura halkının, Gaşga'larla münasebette bulunmaları kesin olarak yasak edilmiştir.

önemi pek güzel belirtiyor. Bu sayededir ki Subbiluliyuma ile Mursil'in tahta çıktıkları zaman başgöstermiş olan ağır buhranlar atlatılabilmişlerdir.

Hatti'lerin savaş usulleri, yakın şarkın ozamanki diğer kavimlerine nisbetle çok insanî idi. Hatti tabletlerinde, anıt ve kabartmalarında, mağlup düşmanın âzalarını kesmek, silâh kullanabilecekleri diri diri yakmak, zaptedilen bir şehir halkının kesilen başlarından piramitler kurmak, yenilen kıralları, bin bir türlü işkencelere tâbi tuttuktan sonra kazığa vurmak gibi tüyler ürperten vahşet levhaları görülemez.

d) Hatti'lerde kanun ve sosyal türe

Büyük Hatti imparatorluğu ülkesinde Proto-Hatti'lerden beri sosyal hayatı düzenleyen bir takım yasalar ve türeler vardı. Proto-Hatti'lerin yerine geçen Hatti'ler varis oldukları bu yasa ve türeleri ya oldukları gibi almış veya az çok değişiklikler yapmak, yeni hükümler eklemek suretiyle daha ziyade gelişmiş olan kendi hayatlarını düzenliyecek bir şekle sokmuşlardır.

Hatti'lerin bu kanunlarından bir kısmını ihtiva eden iki tablet Alman profesörlerinden Hugo Winckler tarafından 1906-1907 yılları arasında Hattuşaş (Boğazköy) da yapılan hafriyatta meydana çıkarılmıştır[37]. Çivi yazılı olan bu tabletlerin büyük Hatti imparatorlarından Subbilluliyuma (1388-1347) veya oğlu Hattusil III. zamanında yazılmış oldukları sanılıyor.

[37] Bu tabletler Prag Üniversitesi profesörlerinden Frederich Hrozny tarafından Code Hitite, provenant l'Asie Mineure vers 1360 Av. J. C. adıyle Fransızcaya ve Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghaz-köy, um 1300 v-chr. unvaniyle de Leipzig Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Heinrich Zimmern tarafından Almancaya çevrilmişlerdir. İstanbul Üniversitesi eski Profesörlerinden Avram Galanti bu her iki tercümeyi esas tutarak kanun metnini dilimize çevirmiş ve 1931 de yayınlanmıştır.

Bu tabletler Hammurabi steli gibi bütün kanun maddelerini ihtiva eden bir mecelle mahiyetinde değillerdir. Bunların böyle bir mecellenin ancak bir kısmı oldukları sanılıyor. Tabletlerde veraset hukukiyle satın alma ve satma gibi ticaret olaylarını düzenleyen maddeler yoktur. Bundan başka bu tabletler haricen birbirlerine bağlı bile görünmemektedir. Metinler de bir kalıptan çıkmış değildir. Çünkü bunların bir tekâmül mahsulü

Bugünkü kanun tanzimine göre 241 paragraf teşkil eden bu maddeler Proto-Hatti'lerdenberi gelen türeler (hukukî teamüller) ile eski kırallık zamanına ait hükümleri ve nihayet yeni imperatorluk devrinde yapılan değişiklikleri ihtiva etmektedir.

Hammurabi ve Asur kanunlariyle karşılaştırıldıkları zaman, Hatti kanunlarının daha insanî ve çok mutedil oldukları görülüyor. Bu kanunda amme hukuku prensibi itina ile gözetilmiştir. Bu sebepten devlete karşı isyan edenler hakkındaki hükümler şiddetli ve amansızdır. Fertlere karşı irtikâp edilen cinayetlerin cezaları ise nisbeten mutedildir. Bu nevi cinayetlerde ölümle cezalandırmaktan ziyade fidye ve tazmin yoluna gidilmiştir.

Hatti kanunlarında, Sami kavimlere nisbetle, kadına da daha insanî haklar tanınmış, cemiyet içinde daha şerefli yer verilmiştir.

Hatti kanununa ait metinleri bugünkü hukuk anlayışına göre, bir kısmı medenî, diğeri cezaî hükümler olmak üzere iki bölümde mütalaa edebiliriz (Res. 17).

Medenî Haklar Hatti kanun metinlerinin medenî haklarla ilgili maddelerinde aile hukukuna dair hükümler yoktur. Birden fazla kadınla evlenmek (Polygamie) evladlık almak (adoption), çocukların durumu, mirasın ne suretle taksim edileceği gibi meseleler hakkında bize intikal eden maddelerde hiç bir kayıt bulunmuyor. Mevcut maddelerde evlenme haklarına dair oldukça geniş hükümler mevcut olduğuna göre, aile

---

oldukları, yani çok eski bir kanunun zaman zaman ihtiyaca göre bazı hükümleri değiştirilmek ve bazı yeni hükümler eklenmek suretiyle vücuda getirilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Cezaya ait bazı maddeler de «şimdiki ceza böyledir. Vaktiyle ceza daha ağırdı» denilerek bu değişikliklere işaret edilmiştir. Sonradan gerekli görülerek yapılan eklerin her vakit ait oldukları yerlere konulmamış oldukları da göze çarpıyor. Metinde cezaların hafifletilmesi, bazı türelerin (hukukî teamüllerin) kaldırılması gibi değişiklikler «kıralın babasına» isnat edilmiştir. Fakat hangi kıralın babasının kastedildiği bilinmemektedir. Yalnız metinde « kıralın babası » tabirinin münhasıran eski devlet zamanına ait olduğu muhakkaktır. Tabletlerden birinin imza yerindeki «güneşin babasından sadır olduğu» sözü de bazı maddelerin yeni imperatorluk devrinbe değiştirilmiş olduğuna delâlet etmektedir.

hukukunun diğer önemli meselelerini de çözen hükümler bulunması pek tabiidir. Bunlara ait vesikalar bulunamamıştır. Fakat kırallarla vassal kıralların varisleri hakkında başka kaynaklardaki kayıtlara nazaran halk arasında da veraset hakkının erkek evlada ait olduğu neticesini çıkarabiliriz. Nasıl ki Mira Beyi Kupanta-KAL'ın amcası tarafından evlad edinilerek kendisine veliahd gösterilmiş olması hakkındaki vesikada, Hatti 'ler arasında evlad edinme âdetinin varlığını göstermektedir[38].

Hatti sosyetesinde aile

Hatti sosyetesinde aile, babanın hâkimliği esasına dayanır[39]. Kanun maddelerinde erkeğin hâkimliği açıkca ifade edilmemişse de karı-koca durumuna ait maddelerin hepsi birden göz önüne alındığı zaman, ailede babanın hâkimliği hususu açıkça beliriyor[40].

Hatti'lerin anlayışına göre[41] ailenin temeli mukavele ile kararlaşan meşru evlenmedir. Tek taraflı bir akit olan evlenmede asıl olan tek kadın almaktır. Kadının girdiği yeni ailede haklarının korunmasına hususî bir ehemmiyet verilmiştir.

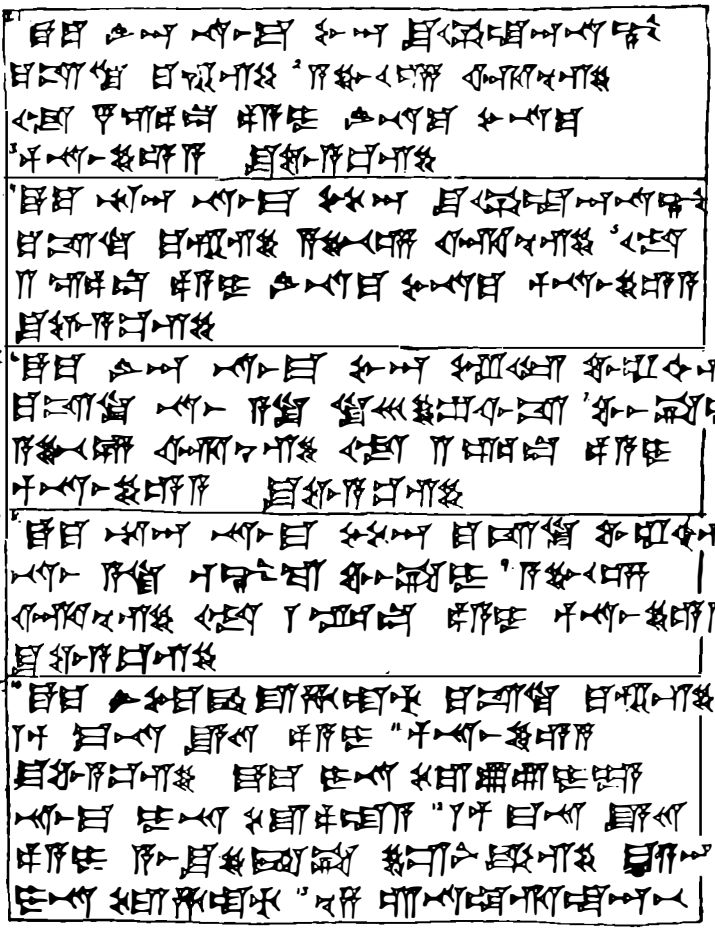
Hatti'ler evlenmek hususunda Sami kavimlerde görüldüğü gibi, küffü meselesine yani sosyal durum itibariyle erkekle

[38] Hatti kanununun yeni hükümleri ihtiva eden parçasının 24. maddesinden de pek açık olmakla heraber, evladlık edinme âdetinin Hatti'ler arasında mevcut olduğu sezilmektedir.

[39] Çok eski zamanlara ait dinî efsanelerde Anadolu halkı arasında ananın hakimliğini belirten izler sezilmektedir. Fakat, Hatti'lerin yeni imperatorluk devrinden kalan kanun maddeleri ailede ananın hakimliği geleneğinin bu zamanlarda maziye gömülmüş olduğunu anlatmaktadır.

[40] Hatti kanununa göre erkek, hem sadakatsizlik gösteren karısını, hem de onunla cinsî münasebette bulunan adamı öldürmek hakkına maliktir. Bu yüzden ceza görmemektedir. Sadakatsizlik olayı mahkemeye düştüğü ve kadın ölüm cezasına çarpıldığı takdirde, cezanın tathik edilip edilmemesi hususu kocanın reyine hırakılmıştır. Yine bu kanuna nazaran erkek, ailede çocuklarının mukadderatına hâkimdir. Onları istediği zaman satabilmekte, icabında kendisinin öldürdüğü bir çocuk için tazminat olarak verebilmektedir. Bütün bunlar, ailede hüküm sürme hakkının erkeğe ait olduğunu ifade etmektedir.

[41] Sumer - Akkadlar gibi Hatti'ler de, gerek ferdler ve gerek teşekküller arasındaki münasebetleri bir takım mukavelelerle pekleştirmek, kökleşmiş hir âdetti. Mukaveleye dayanmayan akitlerin hukukî kıymetleri yoktu.

Resim 17 — Hatti'lerin «Eğer bir adam» kanunlarından bir parça

Hatti'lerin «eğer bir adam» kanunlarından bir kaçının tercümesi

§ 1: *Eğer bir adamı veya kadını bir kimse kavgada öldürürse, onu getirir ve dört baş insan (erkek veya kadın) verir, mallariyle tazmin eder.*

§ 2: *Eğer bir esiri veya esireyi bir kimse kavgada öldürürse, onu getirir ve iki baş insan (erkek veya kadın) verir, mallariyle tazmin eder.*

§ 3: *Eğer hür bir adamı veya kadını bir kimse yaralarsa, o ölürse, elile günah işlerse, onu getirir ve iki baş insan verir, mallariyle tazmin eder.*

§ 4: *Eğer bir esiri veya esireyi bir kimse yaralarsa, o ölürse, elile günah işlerse, onu getirir ve bir baş insan verir, mallariyle tazmin eder.*

§ 5: *Eğer Hatti'li bir tüccarı her hangi bir kimse öldürürse 100 mine gümüş verir, mallariyle tazmin eder; eğer o Luvi memleketinde veya Pala memleketinde ise, 100 Mine gümüş verir ve mallariyle tazmin eder; eğer Hatti memleketinde ise, ölüyü bizzat getirir.*

kızın her hususta beraberliğine önem vermiyorlardı. Evlenme sosyal durumları beraber olan şahıslar arasında olduğu gibi, içtimaî durumları birbirlerinden farklı olanlar arasında da olabiliyordu. Kanunda bu hususu tahdit eden bir hüküm yoktu.

Birbirleriyle evlenmek için anlaşan çiftler, önce nişanlanırlardı. Nişan merasiminde erkeğin kıza bir hediye vermesi lâzımdı. Bu merasimden sonra, kıza nişanlandığı erkeğin müstakbel zevcesi nazariyle bakılırdı.

Fakat kızın ana ve babası kızlarını başka birisine vermek için bu nişanı bozabilirlerdi. Bu takdirde evvelki nişanlının kıza vermiş olduğu hediyenin kendisine geri verilmesi lâzımdı. Böyle yapılmazsa kız, ihtimal ki ilk nişanlısına teslim edilmek üzere-babasından alınırdı[42]. Birisiyle nişanlanmış olan bir kızı başka bir adam kaçırırsa, hakkını gasbettiği evvelki nişanlısına tazminat vermeğe zorlanırdı[43]. Kanunun bu hükmü Hatti'lerde bekâretin ehemmiyeti olduğunu göstermektedir.

Hür bir Hatti, nişanlandığı kızın babasına veya kendisine *Kusata* (ağırlık) vermedikçe onunla evlenmiş olmazdı[44], kız

[42] Madde 28.

[43] Kanun maddelerinde görülen bu gibi kayıtlar, kız kaçırmanın Hatti'ler arasında evlenmenin diğer bir yolu olduğuna delâlet etmektedir. Kız kaçırma, Hatti'ler arasında içtimaî durumu ne olursa olsun, herkes için, hatta en aşağı sınıf sayılan sığırtmaçlar, merhem karıştırıcılar için bile kabul edilen bir haktı. Sığırtmaçlar, merhem karıştırıcılar da hür kadınları kaçırmak suretiyle kendilerine birer eş bulabilirlerdi.

[44] *Kusata*'nın ne mahiyeti ne do kıymeti hakkında Hatti kanununda hiçbir kayıt yoktur. Ve bu kanunu batı dillerine çeviren bilginler, *Kusata*'nın hakiki veya sembolik bir satın alma bedeli olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Bu iddiaya göre Hatti'lerde evlenmeye bir nevi satın almak nazariyle bakmak icabetmektedir. Her halde Hatti'lerin *Kusata*'sına, Anadolu'da halâ yaşayan «başlık» gözüyle bakmak, bizce daha doğru görünmektedir. Bilindiği gibi, Anadolu'da, nikâhtan önce, nişanlılardan erkeğin tarafından gönderilen birkaç kişi, kız tarafından seçilenlerle beraber, pazarlık edercesine çekişerek başlık miktarını tayin ettiklerine göre, buna bir nevii mübayaa bedeli gözüyle bakılabilir. Fakat, başlık verilmesi ve alınması, ne verenler de ve ne de alanlar da kızı satın almak gibi bir zahap uyandırmamaktadır. Başlık miktarının tayinindeki çekişme, sadece kızın mensup olduğu ailenin içtimaî mevkiinin önemini belirtmek için vukubulmaktadır. Anadolu'daki bu geleneğin Hatti'ler devrinden kalmış olması hiç de uzak bir ihtimal değildir.

babası da kızına *ivaru* denilen bir çehiz verirdi. *kusata*, her evlenen için mecburi değildi. Sığırtmaçlar, merhem karıştırıcılar gibi, hayat şartları *kusata* vermeğe müsait olmayan aşağı sınıfa mensup adamlar, *kusata* vermeksizin de hür bir kadın ile evlenebilirlerdi, yalnız bunlarla evlenmeğe razı olan hür kadına üç sene köle muamelesi yapılırdı (Madde 35).

Hatti'lerin âdetlerine göre, evlenme her vakit çiftlerin bir evde yaşamaları demek değildi. Bazan daha çocukluak yaşında evlenildiği oluyordu. Bu takdirde kız ve oğlan babalarının evlerinde kalıyorlardı. Bu türlü evlenmelerde, büyüdükten sonra oğlan kızla münasebette bulunmadıkça *kusata*'dan vazgeçmek suretiyle, ayrılabilirdi. Kız tarafı da oğlana vermiş olduğu *kusata*'nın iki mislini vererek kızlarını ayırabilirlerdi.

Evli kadın kocasına karşı sadakatle mükellefti. Kocasına karşı sadakatsizlikte bulunan kadın, ölüm cezası görürdü. Koca, karısını başka birisiyle evde cinsi münasebette bulunurken yakalarsa her ikisini de öldürebilir ve ceza görmezdi[45]. Fakat bu vaziyet kırda olursa, kadının rıza ve muvafakatiyle olup olmadığı bilinemiyeceğinden yalnız erkek ölüm cezasına çarpılırdı[46].

Hatti kanunları, yakın akrabalar arasında evlenmeyi çirkin bir cinayet saymaktadır. Bu kanunlara göre, bir adamın kızkardeşiyle evlenmesi ölüm cezasını icabettiren bir hareketti. Hatta amca ve dayı kızlariyle bile evlenme caiz değildi. Yakın şarkın başka bölgelerinde başta hükümdarlar olmak üzere, kızları ve analariyle evlenmek âdetinin revaçta olduğu bir zamanda Hatti'lerin böyle bir hareketi tüyler ürperten bir cinayet gibi görmeleri, ahlakça yüksekliklerini gösterir. Hatti kanunlarında bu gibi cinsi münasebetler en ağır cürüm sayılmak-

[45] Hatti sosyetesinde ferdlerin kendi kendilerine adalet yapmaya kalkışmaları yasaktı. Bu hak devlete ait idi. Böyle bir harekete kalkışanlar ceza görürlerdi. Yalnız, karısını yabancı bir erkekle cinsi münasebet üzerinde yakalayan koca ile kızı kaçırılmak istenilen baba, bundan istisna edilmişlerdi. Bu iki olayda, koca ile baba, bu cürümleri işleyenleri öldürebilirler ve tabii ceza görmezlerdi. Cinsi münasebette bulundukları mahkeme önünde sabit olan evli bir kadınla oynaşı ölüm cezasına çarpılırlar ve kadının kocası saraya giderek karısının veya oynaşının ölmelerini istemediğini söylerse, bunları ölümden kurtarabilirdi (Madde 198).

[46] Madde 197

ta, ölümle cezalandırılmaktadır[47]. Karısının anası veya kız kardeşi, hayatta olan kardeşinin karısı ile cinsi münasebette bulunmak da cinayet mahiyetinde sayılmaktadır[48].

Evlenme bağı, karı-kocadan birinin ölümü veya boşanması ile çözülürdü. Kadın kocasının evinde ölürse, cihazı kocasına kalırdı. Fakat, babasının evinde ölürse cihazı kocasına verilmezdi[49], yalnız müşterek mal kocasının olurdu. Koca öldüğü takdirde, kadın hissesini alırdı[50].

Kocası ölen kadını, kocanın hayatta olan kardeşi almak mecburiyetinde idi[51]. Eski kocanın çocukları üzerindeki hakimiyet de yeni kocaya geçerdi.

Boşanma şekilleri hakkında kanunda sarahat yoktur. Yalnız hür bir erkekle esir bir kadın arasında boşanma olduğu zaman, müşterek malın yarısiyle çocuklardan birinin kadına bırakılacağına dair bir madde görülmektedir. Hür bir kadın hukukça esir bir kadından aşağı olamıyacağına göre, hür çiftler arasında da boşanma vukubulduğu takdirde kadının bir tazminat aldığı kabul edilebilir.

Hatti kanunlarında odalık almanın meşru sayılıp sayılmadığına dair bir kayıt yoktur. Fakat, ozamanlarda Yakınşark'ın her tarafında odalık alma meşru sayıldığına göre, Hatti'lerde de buna cevaz olduğunu kabul etmemek için bir sebep yoktur. Esasen büyük kırallarla tâbi kıralların sürü sürü odalıkları olduğu başka vesikalardan anlaşılıyor.

Hatti'lerde Ceza Kanunu

Hatti'lerin ceza kanunları, Yakınşarkın ozamanki başka kavimlerine ait ceza kanunlarına nisbetle, üzerinde durulmaya değer bir özellik göstermektedir. Sami kavimlerin ceza kanunları, öldüreni öldürmek, kol keseni, kolsuz bırakmak, göz çıkaranı köretmek gibi kısas (talion) esası üzerine kurulmuş olduğu halde bunlarla komşu olan Hatti'ler, ceza kanunlarını çok insanî bir ruhtan mülhem olarak tanzim etmişlerdir. Hatti'ler cezaları

[47] Madde 189
[48] Madde 195 A. B. C.
[49] Madde 27
[50] Madde 192
[51] Madde 31, 32, 33,

tayin ederken insan varlığını yoketmek, insan hayatını zehirlemek, şerefini alçaltmak gibi temayüllere sapmamış, yüksek bir düşünce ile insan hayatını, insan şerefini koruyacak yol tutmuş, mücrimi cezalandırmayı değil, yok olan veya zarar gören şeyi tazmin etmek prensibini esas almışlardı.

Bu prensibe göre konulan kanunlarda hayata, mala, devlet oteritesine karşı irtikâb edilen cinayetler veya cürümler için tayin edilmiş olan cezalar da mümkün olduğu kadar insan varlığını yok etmekten, zehirlemekten çekinilmiş, ölüm cezası, ancak devlet otoritesini ve içtimaî [nizamı sarsacak ihtilâlleri, tabiat ve ahlâk kanunlarını yıkacak iğrenç hareketleri, insan hürriyetine yapılacak tecavüzleri önlemeğe hasredilmiştir [52]. Bunlar dışındaki bütün cürüm ve cinayetlerde cezadan ziyade fidye veya para ile tazmin esası kabul edilmiştir.

İçtimaî nizam ve asayişin devlet otoritesiyle temin edileceğini takdir eden Hatti kanunculari, bu otoritenin korunmasına büyük önem vermiş, telafisi imkânsız cezalardan çekinmelerine rağmen, kırala veya büyük devlet ricaline karşı isyan edenler hakkında çok şiddetli cezalar vermekten çekinmemişlerdir [53].

Anası, kızı, kız kardeşi ile veya inek, köpek, domuz... gibi hayvanlarla cinsi münasebette bulunmak suretiyle tabiat dışı menfur hareketlerde bulunanların ölüm cesasına çarptırılmalarına hükmetmişlerdir [54]. Ozamanlardaki fikir seviyesine göre, büyünün tesirine çok inanıldığından, cemiyetin ahengini korumak, devlet otoritesinden başka oteritelerin belirmesine meydan vermemek için büyücülük de ölüm cezasiyle tehdit edilmiştir (Madde 170).

[52] Hatti'ler kanununda ölüm cezası yalnız sekiz vaka için verilmektedir. Bunlardan bir kaçı yalnız köleler içindir. Geri kalanlar da metinde arzedilen esaslara götürülebilmektedir.

[53] Hatti kanununun 173 üncü maddesinde şöyle denilmektedir: «Şayet bir kimse kıralın adaletine karşı mücadele ederse, evi bir yığın ölü olur. Şayet bir devlet ricalinin adaletine karşı mücadele ederse, başını keserler.»

Görülüyor ki cinayetlere karşı ölüm cezası vermekten çekinen Hatti kanun kurucusu, devlet otoritesine karşı isyan edenleri yalnız şahıslarının değil, bütün ailelerinin imhası tehdidi karşısında bulundurmaktadır.

[54] Hatti'ler kanunu madde: 187, 188, 189, 199.

Bunlar dışındaki bütün cinayet ve cürümler de ölüm cezası yerine fidye ve tazmin prensibi esas tutulmuştur. Bu türlü cürümlerden öldürmek, dövmek, yaralamak, çocuk düşürtmek gibi hayata karşı yapılan tecavüzlerde; kasıt olup olmadığına göre fidye veya tazmin bedeli çoğalıp azalmaktadır. Kanunun dayandığı prensip, mücrimi cezalandırmak değil, sebep olduğu zararı tazmin etmek olduğundan, ikinci derecede kalan ceza, zayi olan şeyin bir kaç mislinin verilmesi suretinde belirtiliyor. Bununla beraber, eski kanunla yenisi arasında gittikçe ceza hafiflemek üzere, bir fark da görülmektedir.

Eski kanuna göre hür bir adamı önceden tasarlıyarak öldüren bir kimse, veresesine dört adam vermek mecburiyetindedir [55]. Öldürülen köle ise, ceza da yarıya inmektedir [56]. Ölüm vakası, döğüşenler arasında vukubulmuş ise, mücrim yalnız bir şahıs vermek zorundadır [57]. Butün bu olaylarda, ölünün cesedinin teslimi şarttır [58].

Nefsini müdafaa için, tecavüz edeni öldüren bir kimse ancak bir kat tazminat vermektedir.

Eski kanunda bu suretle öldürülen adam yerine şahsî fidye esas kabul edilmiş iken, yeni kanunda şahsî fidye esası da kaldırılarak yerine gümüş kabul edilmek suretiyle ceza bir kat daha hafiflemiştir. Bu olaylarda öldürülen adam bulunmazsa, tazminat vermek, ölüm hadisesinin içinde vukubulduğu arazi sahibine teveccüh etmektedir. Kanunun eski şekline nazaran, arazi sahibi ölünün veresesine bir miktar toprak vermeğe, yeni şekline nazaran da bu toprakla beraber bir de ev ve gümüş vermeğe mecburdur. Ölüm vakası sahipsiz ara-

[55] Hatti'ler kanûnu madde: 1.

[56] Hatti'ler kanunu madde: 2.

[57] Hatti'ler kanunu madde: 174.

[58] Hatti'ler kanunu madde: 1-4. Kanunda kaatile verilen ceza tesbit edilirken ölen adamın memleketi de hesaba alınmaktadır. Katil Hatti memleketinde olmuş ise, mücrim 700 gümüş mine vermeye ve maktülün cesedini teslim etmeye mecbur tutulmaktadır.

Luvija ve Pala gibi Hatti haricinde olmuş ise, bu paraya çalınan malın da iadesi ilâve edilmektedir. Maktulün cesedinin teslimi şart değildir (Madde 2). Yeni kanun metinde bu fark tamamiyle kaldırılmış, şayet hırsızlık yapılmış ise çalınan malın üç mislinin ödeneceği tasrih edilmiştir (Madde 5), III.

zide vukubulmuş ve kaatil bulunamamış ise, tazmin etmek buraya en yakın olan köy halkına teveccüh eder. Şayet ölüm vakasının vukubulmuş olan çevrede meskûn yerler, muayyen bir mesafeden uzak olurlarsa, ozaman tazmin mecburiyeti sâkıt olmaktadır [59].

Eski şark kavimleri hayatında çok müessir olan kan gütme ve intikam alma esasına dayanan hukukî prensibin yeni Hattiler devrinde maziye gömülmüş olduğu anlaşılıyor. Hattiler'de kan davaları gibi facialar görülmemektedir. Bunlar, ferdlerin haklarını korumak hususunun devlete ait bir hak ve vazife olduğunu daha ozamanlarda kavramış bulunuyorlardı [60]. Adam kaçırmak, adam öldürmek mahiyetinde bir cürüm olmadığı halde insanlığın tabii hakkı olan hürriyete tecavüz olmak itibariyle, Hatti kanununda ağır cürümlerden sayılmış, kaçırılan adamın Hatti ülkesinden başka yere veya başka yerden Hatti ülkesine götürüldüğüne göre, çeşitli ceza tayin edilmiştir (Madde 19 a ve 19 b).

Hatti'lerin cürmü cezalandırmaktan ziyade tazmin etmek prensibine bağlı olmaları, ozamanlardaki Sami kavimlerin cürmü benzeriyle cezalandırmak, el, ayak, burun, kulak gibi uzuvları kesmek âdetlerinden onları uzaklaştırmış, yaralama mahiyetindeki cürümleri umumiyetle tazmin prensibine göre karşılamak yoluna götürülmüştür [61]. Yaralama olayının kasıtlı

[59] (Madde 6) IV.

[60] Daha Telepinu zamanında şu esas konulmuştu: "kim kan dökerse, eğer kan sahibi (yani kandan mutazarrır olup eski teamüle göre intikam hakkı olan kimse) derse : o, ölsün, o, ölmelidir, eğer derse : o, tazminat versin, o tazminat verir. Kıral bu hususta nafiz olmıyacaktır. ,, Telepinu devrine ait olan bu hüküm ile yeni impartorluk devrine ait hüküm yan yana getirilince, kan intikamı ile kısas işinin bu arada devlete geçmiş olduğu anlaşılıyor.

Yeni imparatorluk devrinde tamamiyle devlete intikal eden bu hak, evvelce de söylediğimiz gibi, yalnız şu iki hadisede ferdlere bırakılmıştır. 1 — Karısını dostuyla cinsî münasebette yakalayan koca için kanun öldürmek hakkını tanımaktadır. 2 — Tecavüze uğrayan bir kızın velisine de kendi başına adalet yapmaya kalkışmak hakkı tanılmıştır.

[61] Madde (7) ve (10) IX. Eski kanunda mücrim, saraya da ayrıca nakdi ceza vermeye mecbur tutuluyordu. Sonra saraya yani hükûmete verilen para cezası kaldırılmış, kanunun en son şeklinde ise madde şu şekli almıştır: "Şayet bir kimse hür bir adamın kafasını yararsa ve....

veya kasıtsız olduğuna, yaralanan uzva, yaralananın hür veya köle olduğuna göre tazminatın miktar ve nevi de değişmektedir. Kafa yarmak gibi bazı yaralamalar da mücrim para tazminatından başka, yaralananın işlerini görmeğe veya gördürmeye, tedavi masrafını ödemeye mecbur tutulmaktadır (Madde 10-16).

Hatti kanununun eski şekli, çocuk düşürmeye sebebiyet vermeği kasdî olup olmadığına, düşürülen ceninin kaç aylık olduğuna göre çeşitli surette cezalandırmaktadır. Fakat yeni şekilde bunların hepsine aynı ceza verilmektedir (Madde 17, XV ve 18, XVII).

Hatti'ler kanununda, o zaman yaşayan diğer kavimlerin kanunlarında görülmeyen, bugünkü insanî ve içtimaî yüksek duygularla ahenkli bir ruhun ifadesi olan, hususî bir madde görülmektedir. Bu madde, Hatti'ler arasında içtimaî yardımlaşma esasının çok geniş ve temelli olduğunu göstermesi itibariyle, dikkate şayandır. Çünkü bu madde kıtlık senelerinde varlıklı vatandaşları, yoksul vatandaşları beslemekle mükellef tutmaktadır.

Mahkemeler Hatti'lerin muhakeme ve duruşma usulleri hakkında pek az malûmat vardır. Bu malûmata göre, duruşmadan evvel vakanın tesbiti için gereken tahkikat yapılır, ifadeler icabında yemin ile teyit edilirdi. Şayet iki yemin karşılaşırsa, tanrı mahkemesi hakimliğine müracaat edilir ve iptidaî tahkikat yapıldıktan sonra vaka mahkemeye intikal ederdi. Âdilane hüküm vermek kâhimler için esas vazife idi.

Kıral ve kraliçe de dahil olduğu halde hanedana mahsus Pankuş meclisi ile tapınak rahiplerine mahsus özel taamüllere tâbi mahkemeler hariç olmak üzere Hatti'lerde üç derece mahkeme bulunduğu anlaşılmaktadır.

1 — Aksakallar mahkemesi: Halkın ve türlü cemaatlerin davalarına bakıyordu.

---

yaparsa; ozaman kendisi için bir şahıs verir ve tedavi edildiği müddetçe evine bakar. Sonra, tedavisi bittiğinde o, ona on gümüş şekel verir. Fakat şayet bir köle ise 2 gümüş şekel verir».

Hatti kanunlarında, hür adamların uzuvlarının kesilmesine mesağ veren hiç bir kayıt yoktur. Yalnız hırsızlık ve yangın çıkarmak gibi cürüm işleyen kölelerin burun veya kulaklarının kesilmesine müsaade edilmiştir.

2 — Âyân mahkemesi: Kırallık memurlariyle valilerin ve bunlar derecesinde komutanların mahkemelerine bakıyordu.

3 — Kıral mahkemesi: Ağır cürümlerle itham edilen hür vatandaşları muhakeme ederdi.

e) Hatti'lerin Ekonomi Teşkilâtı

Hatti'lerin bugüne kadar bulunabilen yazılı belgelerinden bunlar zamanında Anadolu'da ekonomi esaslarının bir ziraat memleketi ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş, iktisadî hayat temelinin ziraat ve hayvancılık üzerine kurulmuş olduğu anlaşılıyor. Hatti kanunları bunu temin için herkesin menkul ve gayrî menkul mal ve mülk sahibi olmalarını kabul ve bunları koruyacak hükümleri ihtiva edecek surette tanzim edilmişlerdir. Hatti'lerin şimdiye kadar bulunabilen kanun maddelerinden mühim bir kısmının hususî servetlerin korunmasına ait olması, bu hususa verilen ehemmiyeti belirtiyor.

Hatti kanunlarına göre, esas olarak, köy ve kent'lerin manevî şahsiyetleriyle bütün vatandaşlar arazi sahibi olabilirlerdi [62]. Kanun, diğer mülkiyetler gibi, gerek köy ve kentlerin kollektif ve gerek ferdlerin hususî toprak mülkiyetlerini ihtiva ediyordu.

Arazi mülkiyeti, ya ham toprağı işlemek ve bir sınırla çevirmek veya satın almak veyahut kıral tarafından bağışlanmak suretleriyle sağlanıyordu. Boş toprakların parasız temellük edilebileceğinin görenek olduğu sezilmektedir. Köylüler, yeni bir toprağa sahip oldukları zaman, kanunen kurban kesmek ve rahip tarafından yapılan merasimle burayı tanrının himayesine emanet etmekle mükellefti.

Hususî mülkiyetlerin başında kırala ve hanedana mensup prenslere ait malikânelerle büyük küçük tapınaklara vakfedilmiş olan arazi geliyordu. Bunların dışında bulunan ve fertlerin hususî mülkleri olmayan topraklar, feodal esaslara göre devamlı askerlik hizmeti karşılığı yani tımar olarak devletçe mu-

[62] Hattuşaş'ta bulunan kanun tabletlerindeki «bir köy arazisinde öldürülen ve kaatili bilinmiyen adamın varislerine köy arazisinden tazminat verilmek icabedeceği» yolundaki madde, köylerin manevî şahsiyetlerine ait arazi bulunduğunu göstermektedir. Köy arazisinin kollektif bir mülkiyet olacağı tabiidir.

ayyen şahıslara temlik ediliyordu. Bu topraklar, aynı şartlar altında babadan evlâda intikal edebilirdi.

Silâh erlerine arazi verilmesi hem bunların maişetlerini temine yarıyor, hem de sulh zamanlarında bir çok insanın memleket ekonomisine faydalı unsurlar olmalarına yol açıyordu. Toprak sahibi rahipler gibi zenaatçiler (veya silâh erleri) de devlete muayyen bir vergi vermekle mükellef bulunuyorlardı[63].

Köyler müstakil veya diğer köylerle beraber büyük bir çiftliğe bağlı bulunuyorlardı. Müstakil köyler halkının ellerindeki arazi, mülkiyetleri şahıslarına ait olan topraklardı. Bu topraklar, çok defa birbirleriyle birleşik olmayan bir kısmı buğday, arpa ekilmesine, bir kısmı da bağ, meyve bahçesi, çayır yetiştirilmesine tahsis edilen ayrı ayrı tarlalardı. Köylüler tarlalarını öküzlerle çekilen sapanlarla sürer, mahsulleri bütün aileleri halkı ve varsa köleleriyle birlikte biçerlerdi. Hububat olarak arpa ile *zimmer* denilen bir nevi buğday ekiliyor, bunlardan un, ekmek ve bira yapılıyordu. Halkın başlıca gıdasını teşkil eden ekmek ile bira, dinî âyinlerde de en mühim takdimelerdi. Hatti'lere ait bir silindir üzerindeki ziyafet sahnesinde biranın buğday saplariyle emilerek içildiği görülüyor[64].

Hatti'lerin en çok yetiştirdikleri mahsullerden biri de üzüm idi. Bağcılığın o zamanlarda Anadolu'da pek çok yayılmış olduğu belgelerden anlaşılıyor. Üzüm ve şarabın ilk yurdunun Anadolu olduğu ve buradan dünyaya yayıldığı şüphesiz görülmektedir[65].

[63] Konunun 52 inci maddesinde şöyle deniliyor: «Taşevinin kölesi, veliahdin kölesi, bir... sahibi... tarla terkeden silâh adamları, vergi tediye etmeli». Götze, Kulturgeschichte des alten Orients, S. 97 de etice LÚ. GÌS TUKUL = silâh adamları diye tercüme etmektedir. Bilâhara Sommer, HB S. 120-134 de bunların zenaatçi olduklarını ve Hatticede silâh ile alet için aynı kelimenin kullanıldığını ileri sürmüştür. Kanun maddesi için Sommer daha haklı görünüyor.

[64] Bu âdet, bugün de Anadolu'nun dağ köylerinde hâla yaşamaktadır. Buralara giden misafirlere içecek bir şey ikram edildiği zaman kabın yanında bir de buğday sapı getirilirdi.

[65] Sumer-Akkad çivi yazısında üzüm mânasına delâlet eden ideogram'ın Hatticede üzüm lâfzının ilk hecesi sesini yani Ui hece sedasını vermesi bu iddiayı teyit eder görünmektedir.

Hatti şaraplarının evsafı hakkında bir şey bilmiyorsak da Amasya'lı Strabon'un Malatya şaraplarının nefasetine dair sözleri, milâttan önceki devirlerde en güzel ve en lezzetli şarapların küçük Asya'da yapıldığına şahadet etmektedir.

Hatti'ler zamanında Anadolu'nun üzümden sonra en kıymetli ve bol yetiştirdiği bir meyve de elma idi. Elma bahçeleri de, üzüm bağları gibi, Hatti'ler Anadolu'sunun başlıca servet kaynaklarını teşkil ediyordu.

Hatti kanunlarına göre, işlenmeyen, metrûk bırakılan topraklar sahipsiz sayılır, ekip biçmek ve işletmek isteyenlere verilirdi. Bunlar, bu toprakları ekip biçmeye başlayınca, eski sahipleri mülkiyet haklarını kaybederlerdi [66].

Hatti'lerde menkul mülkiyetlere gelince, bunların başında at, katır, eşek, öküz, koyun, keçi, domuz, köpek... gelmektedir. Atın Anadolu'da pek eski zamanlardanberi bilindiği ve kıymetli tutulduğu malûmdur. Eski imparatorluk devrinde de Hattuşaşta atın tanıldığı sanılmaktadır. Fakat bu eski devirlerde atın muharebelerde kullanıldığına dair bir vesika bulunamamıştır. Atın Anadolu'da arabada kullanılmasının M. Ö. üçüncü bin ortalarından itibaren Hurri'lerle başlamış olduğu tahmin edilmektedir [67].

Hatti'ler atı bilhassa harp arabalarında muvaffakiyetle kullanmışlardır. İkinci binde Hatti harp arabaları, Anadolu ordusunu dünyanın en korkunç kuvveti haline getirmişti.

Hatti kanunlarında o zamanki evcil hayvanlardan bazılarının fiyatları hakkında, bilgi verilmektedir. Bu malûmata göre katır, arabaya koşulan attan daha kıymetli tutuluyordu. Bunu dağlık ve arızalı Anadolu arazisine göre katırın daha elverişli olmasiyle izah edebiliriz. Koyunlarda, yünleri bakımından kıymetli sayılıyorlardı.

[66] Hatti kanunun 39 uncu maddesinde şayet (bir adam) bir başkasının tarlasını ekse, işini yapar, şayet tarlalardan vazgeçse ve tarlaları başkası alsa; o, onları süremez...» denilmektedir.

[67] Hattuşaş (Boğazköy) ta kıral sarayı arşivi arasında Kikkuli adında bir Mitanni'li tarafından yazılmış dört tabletlik bir eser bulunmuştur. Bu eserde atların talim ve terbiyesine dair esaslı malûmat verilmektedir.

Hatti kanununda, arıcılığın da o devirlerde Anadolu'da çok yayılmış olduğu anlaşılıyor. Kitabelerde bal sözüne sık sık rastlanır. Hatti kanunlarında, menkul mallar hakkında bazı hükümler vardır. Bu maddelerden birinde devlete ait hakkın verilmemesi için inek, koyun ve keçi gibi mallar gizlendiği takdirde, bunların üç yaşlarında döl verdikleri gözönüne alınarak, devlet hakkının ona göre alınacağı açıklandığı gibi (Madde 176 a), diğer bir maddede de mülkiyet hakkının başkasına geçebileceğine dair bugün bize garip görünen şöyle bir hüküm vardır: "şayet bir adam, ırmakta boğulmak üzere olan öküzünü kurtarırken kendisi boğulur ve başka birisi öküzü kuyruğundan yakalıyarak kurtarırsa, öküz kurtaran adamın olur„ (Madde 43). Halbuki buna benzeyen diğer bir olay hakkındaki maddede şöyle denilmektedir: "şayet bir adam, bir koyunu kurdun ağzından kurtarırsa, derisi onun olur; fakat etinin koyun sahibine verilmesi gerektir„ (Madde 80). Bu farkın ilk maddede mal sahibinin ölmüş olmasından ileri geldiği tahmin edilebilir.

Menkul mallardan sayılan köleler hakkında da bazı hükümler vardır. Bu hükümlere göre, kaçak bir köleyi yakalayan kimse onu sahibine teslim etmeğe mecburdur. Buna karşı kendisine bir mükâfat verilir (Madde 22). Fakat kaçak köle memleket sınırları dışına geçmiş olursa, sahibi mülkiyet hakkını kaybeder, bu köleyi isteyemez. Şayet bu köle düşman memlekette yakalanırsa, köle yakalayanın olur. Kaçak köleyi istihdam eden adam, onun sahibine, köleyi hizmet için kiraladığı takdirde vermesi icabeden ücreti tediye etmek ödevindedir.

Hatti kanununun bazı maddelerinde (178-181) evcil hayvanlardan bir kısmının fiyatları bildirilmektedir. Bu fiyatlarda birim, (vahidi kıyasî) yarım şekeldir[68]. Et fiyatlarını tesbit eden maddeler (185 b, 186) ile deri fiyatlarını tayin eden maddeler (185 a) devirlerdeki fiyat seviyesini göstermeleri itibariyle önemli sayılırlar. Et fiyatlarında birim koyundur. İhtiyar bir öküzün eti yarım koyun değerindedir[69]. Ziraat mahsulleri için takdir

[68] Kanunun 178-181 inci maddelerinde bu fiyatlar tesbit edilmiştir. Bunun için kabul edilen birim, yarım gümüş şekel'dir.

[69] Et fiyatları koyunla hesap edilmektedir. Büyük bir öküzün eti,

edilen fiyatlarda ölçü, Babil'lilerde takriben 16 litre karşılığı olan PA ile, bundan daha az olduğu anlaşılan zippitani'dir. O zamanlarda bir PA arpanın, yarım gümüş şekelin 1/4 i kıymetinde olduğu anlaşılmıştır.

Ticaret Anadolu, Mezopotamya-Akdeniz-Suriye ve Mısır gibi eski dünyanın medenî ülkeleri arasında geçit olmak itibariyle ticaretin gelişmesine çok elverişli bulunuyordu. Hatti'lerin hem yurtlarının bu coğrafî durumunu, hem de ticaretin servet kaynağı olmak hususundaki önemini çok iyi kavramış oldukları, ticaret alanındaki terakkilerinden anlaşılıyor. Bütün zengin imparatorluklar gibi Hatti'ler de refah ve servetlerini ticaretle temin etmişlerdi.

Hatti'ler, Kapadokya yaylasına hâkim olduklarından, bir taraftan Hinterland mahsulleriyle mübadele ettikleri Ege mallarını Suriye ve Mezopotamya'ya götürür, satar, bunlardan aldıkları malları batıya naklederlerdi. Mezopotamya'da yapılan arkeoloji araştırmalarında bulunan Ege eşyalariyle, batı Anadolu ve Ege'de ele geçen Mezopotamya eserlerinin, Hatti tacirleri tarafından götürülmüş oldukları şüphesizdir.

Ticaretin genişlemesi muvasala yollarının artmasını icabettirdiğinden, erkenden her istikamette büyük kervan yolları açılmıştır. Hatti'ler zamanında muntazam büyük yollar açılmasında, ticaretin gelişmesinden başka, kıralların dinî âyinler için muhtelif şehirlerdeki tapınaklara gitmek mecburiyeti ile askerî seferlerin de büyük âmil olduğuna şüphe yoktur. Bu yollarda yer yer kurulan konak yerlerinde, nakil vasıtaları, iaşe maddeleri gibi lüzumlu her şey bulunduruluyordu. Bu sayede kıral seyahatlerinde kısa bir zamanda oldukça uzun mesâfeler alabildiği gibi, kuryeler de her türlü ihtiyaçlarını tedarik ederek güneş doğmadan yollarına devam edebiliyorlardı.

Hatti'ler, kuzey Suriye'ye doğru yayılmaya başladıktan sonra, ticaret merkezleri de yavaş yavaş Kapadokya yaylasından Fırat boylarına geçmiş, Hattuşaş'ın yerini Kargamış tutmuştur. Hatti kanunlarında ticaretin ve tacirlerin korunmasına dair önemli maddeler bulunmaktadir. Anlaşıldığına göre tica-

---

yarım koyun kıymetindedir. Deriler için birim, yarım şekeldir. Büyük bir öküz derisi yarım gümüş şekel tutarındadır.

retle uğraşanların Hatti sosyetesinde yüksek mevkileri vardı. Tacirlerin soyulmalarını, öldürülmelerini önlemek için, kanuna muayyen cezalar konulmuştur.

Yabancı memleketler ve tâbi kırallıklarla Hatti ülkesi arasındaki ticaretin ne suretle ceryan ettiğine dair bilgimiz yoktur. Yalnız büyük Hatti kıralı Tudhaliya IV'ün, Amuru prensi İştarmuva ile yaptığı andlaşmadan, tâbi prenslerin düşman memleketleriyle ticarî münasebette bulunmalarına müsaade edilmediğini öğreniyoruz. Büyük Hatti kıralı, bu andlaşma ile, Asur'lulara deniz ticaret yolunu kapamak istemiş olduğu gibi, Ahhiyava ilinin mallarını taşıyan gemilerin Amuru limanlarına uğramalarını menetmek suretiyle de Asur'luların ihtiraslarını önlemeğe çalışmıştır. Bu teşebbüsler, Hatti kırallarının ekonominin siyaset öncüsü olduğunu ne kadar iyi takdir etmiş olduklarını göstermektedir.

Hatti'lerin bize kadar intikal eden kanun maddelerindeki fiyat listelerinden alış verişlerde kıymet ölçüsü olarak gümüş kullanıldığını öğreniyoruz. Gerçi bu zamanlarda gümüş darp edilmiş sikke olarak değil, veznine göre, mübadele vasıtalığı vazifesini görüyordu. Fakat, bunun bile, kemiyet ve keyfiyeti muhtelif mahsullerin mübadelelerini sadeleştirmek bakımından büyük bir terakki olduğunda şüphe yoktur[70]. Bu usulün bulunmuş olmasına rağmen, bu zamanlarda bazı eşya mübadelesinin maden yerine arpaya göre kıymetlendirilmeleri geleneği henüz tamamen terk edilmiş değildi.

Hatti kanunlarında, evcil hayvanlar, ziraat mahsulleri gibi şeylerinin fiyatlarının tesbit edilmiş olduğu görülmektedir. Fakat, her şey için birim, şekel değildir. Fakat bir koyunun kıymeti kanunen bir yarım şekel olduğuna göre, koyun birim olduğu takdirde et kıymetinin yine gümüşe nazaran takdir edilmiş olacağı meydandadır.

Hatti'lerin ticaretleri hakkındaki bu az bilgiyi Hattuşaş'tan çıkarılan saray arşivine medyunuz[71]; fakat ileride tapınaklara

[70] Anadalu'nun kendine mahsus sikke parası, ancak birinci binde görülmeye başlar.

[71] Babil'lilerle Asur'luların birim olarak aldıkları bir şekel yerine, Hurri'lerle Hatti'lerin birim olarak yarım şekel kabul etmiş olduklarını bu saray arşivinden öğreniyoruz.

ait arşivlerle, idarî arşivler, hususî ticaret defterleri bulunacak olurlarsa, Hatti'lerde ticaretin ne suretle ceryan ettiği hakkında daha esaslı maiumat edinilmiş olacaktır.

Mukavele ve kontratlar

Hatti kanunlarından bazı muameleler için mukavele yapılması gerektiği anlaşılıyorsa da, bunların hangi işler için lâzım olduğuna ve nasıl yazıldıklarına dair şimdiye kadar bir örnek bulunamamıştır. Eldeki kanun maddelerine göre şu üç hususta mukavele yapılmasının gerekli olduğu beliriyor:

1. Borç için hizmet zorunda bulunanların çalışma müddetleri.
2. Kira ve satış bedelleri
3. Irgad ve işçilerin aylık ücretleri

Hatti kanunlarına göre, borcundan dolayı ırgadlık etmek zorunda olan her ferd, alacaklıdan yeni sene başında, serbest bırakılmasını istemek hakkını haizdi. Bu takdirde borçlu kendi yerine mecbur olduğu işi görmek için birisini bedel vereceğine dair bir mukavele imza ederdi. Bu suretle alacaklı da birşey kaybetmiş olmazdı.

Mezopotamya'da olduğu gibi Anadolu'da da satışlar için, satanla alan arasında bir mukavele yapılırdı. Gerek sağ ve gerekse kesilmiş evcil hayvanlarla toprak mahsullerinin satış fiyatları kanunen tesbit edilmiş olduğundan (madde 178, 186 ve 183), mukaveleler bu maddelere göre yapılırdı. İş görmek için alınan ırgadlarla kiraya verilen hayvanların aylık ücretleri için de mukaveleler aktedilirdi[72]. Çanak çömlekçi, demirci, doğramacı, dülger, kunduracı, terzi, dokumacı gibi sanat işçileri için ücret 6 yarım şekel idi. Fakat bu gibi sanat sahibi köle bir tapınağın, veya büyük beylerden birinin veya sarayın hizmetine girmiş olursa, aynı zaman için kölenin sahibine başka bir köle verilirdi.

Askerî hizmet için de, mukavele ile şahsî bedel gönderilebilirdi. Şahsî bedel, erkek olursa 12 şekel, kadın olursa 6 şekel olurdu. Şahsî bedel olarak askere giden adam harp alanında ölürse, eğer ücreti önceden verilmiş olursa, taviz icabetmezdi. Verilmemiş ise yerine başka bir bedel göndermek lâzımdı (Madde 42).

[72] Madde, 150 ve 151

Hasad mevsimi için tutulan işçi, ekinleri dermek, demetleri yapmak, arabaya yükleyip harman yerine götürmek, harmanlamak, tarlayı yeni mahsul için işliyerek sulamak üzere iki ay müddetle çalışmak zorunda idi. Bu müddet için ücret olarak kendisine yedi buçuk yarım şekel değerinde olan 30 PA arpa verilirdi. Aynı müddet için mutbak aşçısı olarak tutulan kadına ise 12 PA, yani erkek aşçının aldığının beşte ikisi verilirdi[73].

Öküzleri koşan veya süren adamın ücreti yarım PA arpadır, yani bir gümüş sikkenin sekizde biridir [74].

Bakır tabak veya her hangi bir kap yapan demircinin ücreti, yaptığı şeyin ağırlığına göre takdir edilecek arpa olurdu. Kiraya verilen koşum ve çift öküzü ile beygirin bir aylık ücreti bir yarım şekel idi. Eğer hayvan sahibi, koşum takımını da beraber vermiş ise kendisine buna karşı bir ölçü arpa verilirdi [75].

f) Hatti'lerde Edebiyat

Anadolu, Proto Hatti'ler devrinden itibaren Yakınşark kültür alanına girmiş bulunuyordu. Tel-Halef kazısının meydana koyduğu eski Asyanik kültürün, Proto-Hatti'lerle müşterek olduğu anlaşılmaktadır. Kültepe tabletlerinin anlattığı gibi Mezopotamya ile çok erkenden başlayan siyasî, sosyal ve ekonomik münasebetlerin gittikçe artmış, orta Anadolu kültürü de bu artış nisbetinde gelişmiştir.

Hatti'ler ikinci bin başlarında Anadolu'ya girdikleri zaman, kendilerini Yakınşark medeniyetinde haylı ilerlemiş bir ülkede bulmuşlardı. Bu medeniyete varis olan Hatti'ler, Mezopotamya çivi yazısını da aldıktan sonra, her hususta Sumer-Akkad kültürünün kuvvetli tesiri altına girmişlerdir, Anadolu'nun en eski tabletlerindeki yazılar, üçüncü Ur sülalesi (2350 - 2237) devri tabletlerini andırması, Mezopotamya-Anadolu kültür münasebetinin eskiliğini göstermektedir.

En eski Hatti metinleri, Akkadca kopyeler ve Akkadca'dan Hatti diline tercümelerle başlamıştır. İlk tercümeler, tanrı bayramlarına ait âyin duaları, efsunlar, mitler, destanlar gibi

[73] Madde, 158
[74] Madde, 159
[75] Madde, 78

şeylerdir. Hatti yazıcılarının, çivi yazısını ve Sumer-Akkad dilini öğrenmeleri için uzunca bir mümarese devri geçirmiş olduklarını, yazı arasında kendi dillerindeki kelimelerin aynı manadaki Akkadca kelimeleri ifade eden resim yazısiyle gösterilmiş olmasından anlaşılıyor. Boğazköy belgeleri arasında Sumer-Akkad dillerinde yazılmış kelime listelerini ihtiva eden tabletler bu yoldaki çalışmaları anlatmaktadır.

Bu suretle çalışan Hatti kâtipleri dillerini çok iyi öğrendikleri Sumer-Akkad'ların kültürünü de tabiatiyle esaslı surette kavramış, Akkadca'dan Hattice'ye lûgatler yapmış, bunları çivi yazısı ile tabletlerde tesbit etmişlerdir. Bu lûgatçeler, o zamanlarda tercümeler yapılabilmesini temin etmiş oldukları gibi, zamanımızda da Hatti tabletlerinin okunmasına, Hatti dilinin çözülmesine yaramışlardır. Akkadca'dan yapılan bu tercümelerledir ki Sargon I efsanesi, Naramsin zaferleri, bilhassa Gılgamış destanı Anadolu'ya girmiş, bunlar Hatti'ler arasında da millî kahraman tipi olarak yaşamışlardır. Hatti'lerde tarih merakının doğuşunda, tarih sevgisinin o kadar gelişmesinde bu yoldaki tercümelerin büyük rolü olduğunu kabul etmek çok doğru görünüyor. Bu sevgi iledir ki Mursil II zamanından itibaren her günkü tarih olayları, Hatti dili ve çivi yazısı ile ve Akkadca tercümeleriyle beraber annallerde tesbit edilmişlerdir. Komşu büyük devletlerle yapılan andlaşmalar, kırallar tarafından vassal prenslerere verilen fermanlar, valilere gönderilen buyruklar Hatti dili ile yazılmaya başladıktan sonradır ki, Anadolu'da bir Hatti edebiyatı baş göstermiştir.

Dil Milattan önceki ikinci binde Anadolu Hatti'lerinin yazılarında kullanılmış olukları diller, birkaç gruba ayrılır:

1. Proto-Hatti grubu. Bu grupta Asyanik lehçelerden Proto-Hatti, Hurri, Pala ve Sumer dilleri vardır. Bunlardan Sumer dili, Hatti'ler zamanında Akkadca gibi dinî münacat ve dualarda kullanılan ve yazıda büyük rolü olan bir dildi. Fakat bu dil, Anadolu'da yalnız ruhanîler ve kâtiplerce biliniyordu. Mezopotamya gibi Anadolu'da da halk arasında konuşulmıyan ölü bir dil halini almış bulunuyordu.

Proto-Hatti dili, aşağıda izah edeceğimiz Naşili dilinden önce, Anadolu'da konuşulan halk lehçesi idi. Boğazköy tabletlerinde bu lehçe Hattili ve bu lehçeyi konuşan halk da Hatti

adiyle anılmaktadır[76]. Fakat, Avrupalılar yanlış olarak "Hittit„ adını Anadolu'ya bunlardan çok sonra, yani ikinci bin başlarında gelmiş olan halka vermiş olduklarından, M. Forrer bunları birbirlerinden ayırt etmek için eski halka yani asıl Hatti'lere, Proto-Hatti adını vermiştir. Naşili dili konuşan sonrakiler de haksız olarak Hatti (Hittit) ismini muhafaza etmişlerdir. Asyanik dillerden olan bu lehçeye ait parçalar ve sözler, Hatti panteonunun eski büyük tanrılarına yapılan duaları ihtiva eden dinî metinlerle zamanımıza kadar gelmişlerdir.

Yeni imparatorluk devrinde Proto-Hatti dili artık ölü lehçeler arasına girmiş olduğundan, bu zamana ait tabletlerde Proto-Hattice duaların Hattice tercümeleriyle beraber yazılmış oldukları görülmektedir. İsimleri çoğullamak için çoğul eki olan "le„ ile "de„ hali (logatif) olan be'nin ön-ek olarak kullanılması bu dilin başlıca hususiyetini teşkil eder. Binu=oğul, lebinu=oğullar; vil=ev, bevil=evde gibi. Halbuki isimleri sıfat yapmak için ilâve edilen "el„ eki Türkçede olduğu gibi, ismin sonuna konulmaktadır. Zippalanda, ziblandiel gibi.

Proto-Hatti'ler zamanındaki şehir adlarından çoğunun Hatti dilinde de yaşamış olması, bu dile ait birçok sözün bize kadar intikal edebilmesini sağlamıştır. Hattuş, Kaneş, Nerik, Hakpiş bu suretle bize kadar gelebilen şehir adlarıdır. Yalnız Hattiler bunlara bir son-ek ilâve ederek Hattuşaş, Kaneş, Nerikaş, Hakpişşaş şekline sokmuşlardır. İkinci bin başlarına ait metinlerdeki Sami asıldan olmayan şahıs adlarının büyük bir kısmının da Proto-Hatti adları olduğu anlaşılmaktadır.

2. Hurri dili: Kuzey Mezopotamya ile buradan Van gölüne kadar uzayan dağlık bölgede konuşuluyordu. Bu lehçe Hatti metinlerinde Teşup ve Hepat gibi Hurri tanrılarına yapılan dualarda ve kültlerde kullanılmıştır. Bu kültün yurdu Hatti imparatorluğunun doğu bölgeleri idi.

Hatti metinlerindeki Hurri dili, lehçe itibariyle El-Amarna mektuplarından öğrendiğimiz Mitanni dilinden farklıdır. Bu ayrılık Mitanni dilindeki İndra, Mitra, Varuna, Nasatya gibi Veda'larda da görülen tanrı adlariyle Hurri isimlerine benzeyen bazı Mitanni kıral adlarında belirmektedir. Bundan başka Mi-

[76] Contenau, La Civilisation des Hittites et des Mitanniens, s. 36.

tanni veterinerlerinden Kikkuli'nin at yetiştirmek hakkındaki eserinde Hurriceye benziyen birtakım tâbirler bulunduğu görülmüştür. Bu yüzden garp âlimlerinden bazıları onaltıncı yüzyıldan itibaren Hurri'ler arasına Hint tanrılarına tapınan bir zümrenin katılmış ve bunların başına geçmiş olmaları yolunda bir iddia ileri sürmüşlerdir.

Fakat, onaltıncı yüzyılda Hurrilerin hâkim zümresini teşkil ettikleri iddia edilen bu zümrenin, iddia edildiği gibi Hint-Avrupalı bir boy olmasından ziyade, bu tarihlerde Hindistan'a inen Arya'larla ya Hazer kuzeyinde veya İran'da bir müddet yakın komşu olarak yaşamış olan Asyanik Hurri'ler olduklarını kabul etmek hakikate daha uygun görülmektedir. Çünkü, bu zamanlarda kuvvetli bir devlet kurmuş oldukları anlaşılan Hurri'lerin ırkca kendilerine yabancı olan bir azlığı başlarına geçirerek onların hükümleri altına girmiş olmaları ihtimali akla mülâyim gelmemektedir.

3. Pala dili: Hattilere ait metinlerden Zibarva kültünde kullanıldığı anlaşılan bu dil, Pala adındaki memleket halkının lehçesi idi. Bu dile ait belgeler, bünyesi hakkında bir fikir edinmeye yetecek kadar bol olmadığından, onun Proto-Hatti ve Hurri lehçeleriyle olan yakınlık nisbetini tayin etmek şimdilik mümkün görünmüyor.

4. Hatti grubu: Bu grupta Milâttan önceki ikinci bin başlarında doğudan gelerek Proto-Hatti'ler ülkesini alan ve burada bir imparatorluk kurmuş olan boyların yazı dilleri olan Neşa dili ile Arzava bölgesinde konuşulan Luvi dili ve henüz çözülmeyen hiyeroglif yazılardaki lehçeler bulunmaktadır.

Orta Anadolu'ya geldikten sonra Kızılırmak kavsi içinde birleşen Hatti'ler, kendi dillerine ilk başkent'leri Neşa şehrine nisbetle Naşili, yani Neşa dili adını veriyorlardı. Neşa diliyle konuşan boylar zamanla, Proto-Hatti denilen asıl Hatti diliyle Luvi, Pala, Hurri, Mitanni, Sumer, Akkad dillerinden bir çok kelime ve tabirler almış olduklarından, dilleri çok karışmıştır. Bazı garp bilginleri, içinde ana lehçeye ait sözler kadar yabancı dillerden alınmış kelimeler de bulunan bu dili, Hint-Avrupa dil grubuna sokmağa çalışmaktadırlar. Bunlardan bazıları daha ileri giderek Neşa dilini, Hint-Avrupa dillerinin

Kentum denilen garp şubesinden lâtinceye yakın bir lehçe olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir [77].

Büyük imparatorluk devrinin yazı dili olan Neşa lehçesi ve çivi yazı ile yazılmış olan bir tablet ilk defa 1893 - 1894 yıllarında Ernest Chantre tarafından bulunarak Scheil'in himmetiyle yayınlanmıştır. Bundan sonra da Mısır'da El - Amarna'da keşfedilen (1788) firavun'lar arşivi arasında Arzava prensi Tarkundaradu'nun Mısır firavun'una göndermiş olduğu iki mektup elde edilmiştir. Knudtzon'un yayınladığı bu mektupların bulunmasından beş sene sonra Sayce ve Pinches taraflarından Yozgat'ta satın alınan ve Boğazköy'de bulunmuş olduğu anlaşılan büyük tablet, henüz bilinemiyen bu dili çözmek gayretini arttırmıştır.

Tevrat'da adı geçen Het (Hatti) lere ait olduğu anlaşılan bu tabletleri çözmeye yarayacak vesika bulmak ümidiyle ötedenberi bu yolda çalışan bilginlerin dikkat nazarını üzerine çeken Boğazköy harabelerinde, esaslı bir araştırma gerekliği kesin olarak anlaşılmıştı. İstanbul Müzesi namına Makridi Beyin de iştirak ettiği bu araştırmaya 1907 de H. Winckler tarafından başlanmıştır. 1912'ye kadar devam eden kazıda meydana çıkarılan devlet arşivi arasında çok miktarda Neşa dili ile yazılmış çivi yazılı tabletler bulunmuştur [78].

Sumer-Akkad'ların çivi yazısı ile yazılmış olan bu tabletlerdeki dili çözmeye memur edilen heyet arasında bulunan Prof. Hrozný, 1914 te Boğazköy'de bulunarak Delitsch tarafından yayınlanmış olan bir lûgatçenin yardımiyle işe başlamıştır. Bu lûgatçede henüz mahiyetleri bilinmeyen Neşaca kelime ve

[77] Hint-Avrupa'lı denilen dillerde yüz (100) mânasına gelen kelimenin sert veya yumuşak telaffuz edildiğine göre, bu diller *Kentum* ve *Saten* adlariyle iki guruba ayrılmaktadır. Bunlardan Lâtince gibi garp lehçeleri *kentum* gurubundan sayılırlar.

[78] Yanlış olarak Hatti'ce denilen imparatorluk devri tabletlerindeki dile kendilerinin Naşili veya Neşili adını verdiklerini tabletlerden öğreniyoruz. Çivi yazılı bir metinde Nesili diye bir lehçeden bahsedilmiş olduğu gibi, Arzava mektuplarından birine de Arzava prensi Tarhundaradu, Mısır kıralından kendisine verilecek cevabın mektuptaki Nesili veya Neşali dilinde yazılmasını rica etmektir. Arzava mektuplarındaki dil, Hatti tabletlerindeki dilin aynı olduğuna göre, yanlış olarak Hatti'ce denilen dilin doğru adının Nesili veya Naşili yani Neşa dili olması icabetmektedir.

tabirlerin karşısına Sumer ve Akkad'ca karşılıkları yazılmış ve bunlar bilinen bu dillerle izah edilmişlerdi.

Çivi yazısı gibi Sumerce ve Akkadca dilleri de çözülmüş ve bilinen diller olduklarından, bu lûgatçe henüz meçhul olan Neşa dilinin çözülmesi hususunda anahtar vazifesini görmüştür. Hrozný, bundan başka Sumer ve Akkad'ların kendi dillerindeki tabletleri yazarken kullanmış oldukları ideogramların delâlet ettikleri anlamlar ve kullanış şekillerinin malûm olmasından da faydalanmıştır. Çünkü Neşa dilinde yazılmış olan tabletlerde bu nevi ideogramların bulundukları cümlelerin ifade ettikleri mânaları da aşağı yukarı kestirmek imkân dahiline girmiş bulunuyordu. Bu esaslara dayanan Hrozný, Hint - Avrupa dilleriyle mukayese etmek suretiyle ilk defa Neşaca şu "*Ugga SAL Annannas eşmi*„ cümlesini çözmüş ve bunun "ben, kadın Annanna'yım„ mânasını ifade ettiği neticesine varmıştır. Hrozny bunu çözmeye uğraşırken, cümledeki ilk ve son lâfızların mânalarını bunları Hint-Avrupa dilleriyle mukayese etmek suretiyle tayin etmiş, ideogram olarak kullanılmış olan ve kadın mânasına gelen SAL işaretine dayanarak da *Annanna* lâfzının bir şahıs adı olacağını kabul etmiştir.

Neşa dilinin Hint-Avrupaî kökten geldiği yolunda peşin bir kanaatle hareket eden Hrozny, bundan sonra içinde ekmek mânasına geldiği bilinen bir ideogram bulunan şu tarihî cümleye geçmiş ve bunu aşağıdaki esaslara ve mütalealara dayanarak çözmeye çalışmıştır:

"Nu NINDA-an ezzatteni Vâdar-ma ekutteni„.

Bu cümle içinde bilinen ve ideogram olarak kullanılmış olan tek kelime Sumercede ekmek mânasına gelen NINDA kelimesi idi. Hrozný bu kelimenin sonundaki "an„ lâfzının yemek mefhumiyle ilgili bir ek olacağını kabul etmiş, bundan sonra "ezzatteni„ sözünün gelebileceği anlamı araştırmıştır. Bu lâfızdaki ezza'nın, eski Almancada yemek mânasına gelen "ezzan„ lâfzına benzemesine dayanarak bunun da yemek anlamına geldiğine, "teni„ lâfzının ise ikinci şahıs cemi eki olduğuna hükmetmiştir. Cümlenin başındaki Nu lâfzının da İngilizce "şimdi„ anlamına gelen now'a benzeterek cümleyi "şimdi ekmeyi yiyorsunuz„ suretinde çözmüştür.

Hrozný, birinci cümle ile uygun gördüğü ikinci cümleyi çözmek çin de "ma„ lafzınının Akkadca'daki fakat, dahi gibi, iki cümleyi birbirine bağlayan anklitik (enclytique) bir ek olabilecegini düşünmüş, bundan önceki Vâdar lafzının da eski Sakson lehçesinde su mânasına gelen watar'ın aynı olduğunu kabul etmiştir. Su mânasını ifade eden Vâdar'dan sonra gelen "ekutteni„ lafzının da behemehal içmek mânasına bir fiil olması gerekliği kanaatiyle cümleyi "suyu da içiyorsunuz„ tarzında çözmüştür. Bu suretle Naşili dilindeki bu iki cümle "şimdi siz ekmeği yiyorsunuz, suyu da içiyorsunuz„ yolunda çözülmüş oluyordu.

Neşa dili ile Hint-Avrupa dilleri arasındaki benzerlik aşağıda gösterilen Lâtince şahıs zamirleriyle demonstratiflerde de görünmektedir:

Neşa dilinde:	Lâtincede:
Ug, Uga	eg = Ben
Kuis	quis = Kim

Hrozny'nin Neşa'ca kelimeleri Hint-Avrupa dilleriyle mukayese etmek suretiyle eriştiği bu sunuç ile Lâtince "ben„ mânasına gelen *eg* karşılığının Neşa dilinde (*Uga-Ug*); Lâtince kim demek olan *quis* karşılığının da Neşa dilinde *kuis* olması, bir kısım bilginleri Neşa dilini Hint-Avrupa dillerinin *kentum*[79] denilen garp şubesine bağlamalarına yol açmıştır. Bu son teşebbüs Lâtince ile Neşa dili arasında başlıca şahıs zamirleriyle bazı fiillerin çekimlerinde ve bazı isimlerin ek almalarındaki benzerliklere dayanmakta idi.

Bu görüşü esas tutan birtakım tarihçiler, bu dili konuşan ve Lâtin'lerle bir guruba mensup bulunan halkın Anadolu'ya Boğazlar yoluyla Avrupa'dan gelmiş oldukları fikrini ileri sürmüşlerdir. Fakat bu iki dil arasındaki yakınlığa dayanılarak bu dilleri konuşanların, ırk birliğini iddia edecek kadar ileri gidilmesini şiddetle tenkit eden garpli bilginler de bulunduğunu görüyoruz. Bunlardan A. E. Cowley, İngiliz Akademisi

[79] s. 174, not 77'ye bakınız.

tarafından takdir ve neşredilmiş olan Hitit'ler adlı eserinde [80] Hatti'leri Hint - Avrupa kavimlerinden sayan nazariyenin kuvvetli bir temele dayanmayan çürük bir iddia olduğunu açıkca söylemektedir.

Anadolu'da bulunan çivi yazılı metinler üzerinde yapılan araştırmaların, M. Ö. ikinci binde bu topraklar üzerinde tek bir dil ve bu dili konuşan tek bir etnik grup değil, en az beş dil bulunduğu kanaatini vermesi, bu hususlaki hükümlerin isabetli sayılabilmesi için, daha bir çok noktaların aydınlanmasına ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Hint - Avrupa dillerine mahsus bazı özellikleri ihtiva ettiği iddia edilen dil, ozamanlar Anadolu'da konuşulan ve bilinen dillerden ancak Neşa ve ona bağlı görünen Luvi lehçeleridir. Anadolu'nun eski halkı olan ve yanlış olarak kendilerine Proto-Hatti adı verilen asıl Hatti kavminin dili ne Samî, ne de Hindu - Avrupaî bir dildir.

Asyanik denilen bu dil, bitişken (agglutinant) bir lehçe olmakla her iki gruptan ayrılmaktadır. Bundan başka Boğazköy'de bulunan Neşa dili ile yazılmış tabletlerde, Hindu - Avrupaî dil esaslarına göre izah edilebilmelerine imkân görülmeyen, ayrı dillere ait kelimeler ve gramer özellikleri de bulunmaktadır, meselâ Hrozny'nin iddiasına esas olan bir kısım şahıs zamirlerinin Hindu - Avrupaî dillerdeki mukabillerine uygunluk göstermelerine mukabil, diğer kısım şahıs zamirleri, Lâtincedeki mukabillerine hiç de benzeyiş göstermemektedir. Bunların Lâtinceden büsbütün ayrı bir dil grubuna mensup olduklarını kabul etmek zarurî görünüyor.

Bütün bunlar gösteriyor ki Boğazköy'de bulunan Neşa dili ile yazılmış tabletlerde tek bir dil grubunun değil, birkaç dil grubunun benzerleri ve özellikleri bulunmaktadır. Buna göre M. Ö. 2000 - 1200 arasında Anadolu'da büyük bir devlet, geniş bir kültür kurmuş olan halkın karışık bir etnik grup, bu halkın başındaki devletin dilinin de karışık bir dil olduğunu kabul etmek zaruridir.

Bunun içindir ki. A. Meillet'nin Hatti'ceyi Hindu - Avrupaî dillerle aynı kataloga koyan iddiasını şüphe ile karşılamakta

[80] A. E. Cowley, The Hittites, S. 44 - 47, London - 1926

kendimizi haklı görebiliriz. Amerika'lı bilginlerden Petersen ile Sturtevant'ın Milâttan sonra yedinci yüzyıla kadar Çin Türkistanı'nda konuşulan Tukhar dilinin Hatti (Neşa) dili ile yakın akraba ve Hint - Avrupa dillerinden müstakil ve onlara nisbetle daha eski oldukları yolundaki kanaatleri de [81] bu hususlaki şüphemizin yerinde olduğunu gösteriyor.

Bunların iddialarına göre tek bir ana dilin iki lehçesi olan Hattice (Neşa'ca) ile Tukharca arkaik bir dilin şubeleridir. Bu dili konuşan bu iki halkın ataları pek eski bir çağda Hint-Avrupa dillerinin ana lehçesini konuşan bir halk ile birbirlerine yakın ve belki de yan yana bir bölgede yaşamışlardır. Böyle olduğuna göre Tukharca-Hattice ile Hind-Avrupa dilleri arasındaki benzerlikleri, bu dilleri konuşan boyların arkaik çağlarda aynı bölgede yan yana yaşamış ve pek tabii olarak karışmış olmalarının bir neticesi olarak izah etmek, hakikate daha uygun olacaktır.

Bu netice ise Hatti'lerin Anadolu'ya Boğazlar yoluyle Avrupa'dan gelmiş oldukları yolundaki meşhur nazariyeyi çürütmekte, Tukhar'lar gibi Neşa dilini konuşan halkın da, brakisefal ırkın beşiği olan Altay-Ural arasındaki alanda üremiş, sonraları Tukhar boylarının güney-doğuya, Neşa dilini konuşan boyların da güney-batıya doğru göçerek evvelkilerin Çin Türkistanı'na, ikincilerin de Anadolu'ya girmiş oldukları ihtimalini teyit etmektedir.

Boğazköy'de bulunan yazıtlardaki dil ile brakisefal ırkın anayurdu olan bölge çevresinde, yani Ural - Volga nehirleri arasındaki alanda oturan ve Türk dilinin çok eski bir lehçesini konuşan Çuvaşların dili arasındaki yakın benzerlik, bu ihtimale kesin bir hakikat kuvveti verdirmektedir.

Hatti dilinin Hamî - Samî dillerle hiç bir münasebeti olmadığını ileri süren Hindu - Avrupaîcilerin nazariyelerine aykırı olarak, son zamanlarda Hattice ve Tukharca'nın izahında, bu dillerin Hamî - Samî dillerle mukayeselerinin değerini, Hindu - Avrupaî dillerle mukayeseleri değerine hemen hemen müsavi tutulması, dil mukayeselerine ne kadar kıymet verebileceğini anlatmak itibariyle dikkate şayandır.

[81] Revue Hittite et Asianique, t. 2, p - 199-220

Neşa dilinin başlıca zorluklarından biri, Hindu Avrupaî lehçelere muhalif olarak, isimlerde müzekker ile müennes arasında fark olmamasıdır. Bu hususta bu dil, Türk lehçelerine benzemektedir. Neşa dilinin diğer bir özelliği de bu lehçede canlı ile cansız farkları bulunmasıdır. Mücerret isimlerin türlü hallerinde Türk lehçesi gibi Hatti lehçesinde de ekler sona gelmektedir.

İkinci bin başlarında Anadolu'ya geldikleri kabul edilen Neşa'lıların, asıl Hatti'ler (Proto-Hatti'ler) gibi brakisefal ırkın beşiği olan Altay-Ural bölgesinden gelmiş oldukları ve aynı etnik gruba mensup bulundukları, bunların Anadolu'ya yerleştikten sonra, buranın eski halkı olan Hatti'leri (Proto-Hatti'leri) kendilerinin ataları saymaları gibi hususlar, onları da kendilerinin mensup bulunduğu ırk zümresinden addettiklerini göstermektedir.

Büyük Hatti devletinin başında bulunan idareci sınıfın, tabletlerde görülen adlarının Hindu-Avrupaî dil yapısına aykırı olmaları da, yukarıdanberi anlatılmak istenilen görüşü desteklemektedir.

5. Luvi dili: Bu dil Hatti kanunlarında adı geçen ve Akdeniz kıyılarında ve Arzava bölgesinde oturan halk tarafından konuşuluyordu. Luvi dilini, sihir ve büyü tabletleriyle bazen Neşa dili tercümeleriyle beraber ilâve edilmiş olan parçalar ve Neşa dilinde kullanılmış olan kelimelerle tanımaktayız. Anadolu'da Neşa lehçesinden daha eski olduğu sanılan ve ona benzeyen bu dil, bazı özelliklerle ayrılmaktadır.

6. Samî grubu: Bu grup Hatti'lerin Akkadca metinlerini ihtiva eder. Bu metinler, Hatti bilginlerinin ozamanlarda Yakınşark'ın siyasî ve ilmî lisanı olan Akkadcayı çok iyi öğrenmiş olduklarına şahadet etmektedir. Hatti kırallarının Yakınşark'ın diğer hükümdarlariyle olan muhabere ve antlaşmalarının bu dilde olması, Hatti bilgin ve kâtiplerinin bu dili iyice öğrenmelerine sebep olmuştur.

Fakat, dış işlerde Akkadca dilini kullanmış olan Hatti'ler, memleketin iç işlerinde, yazı dili olarak Hatti lehçesini kullanıyorlardı.

7. Hiyeroglif lehçeleri: Hatti'lerin Anadolu ve kuzey Suriye'de sekizinci yüzyıla kadar kullanmış oldukları hiye-

roglif ile yazılmış olan dillerdir. Bu yazıda kullanılan lehçe veya lehçelerin adlarını bilemediğimiz gibi, bünyeleri ve hangi dile ait oldukları da henüz kesin olurak anlaşılmamıştır.

Hatti yazıları Hatti'lerin kullanmış oldukları yazı iki türlüdür. Biri Mezoptamya'dan alınan Sumer - Akkad'ların çivi yazıları, diğeri de kendileri tarafından icadedilen hiyeroglif yazıdır.

Çivi yazısı Hatti'ler, Mezopotamya'dan almış oldukları bu yazı ile hem kendi dillerini, hem de bıraktıkları tabletlerin çokluğunu teşkil eden Akkatça metinleri yazmışlardır. Hatti'ler, çivi yazısındaki hece işaretlerinden kendilerine yeter gördüklerini seçerek almışlardır. Fakat, Akkad'ların yaptıkları gibi Hatti'ler de telâffuz olunandan başka yazmak suretiyle sistemi karıştırdıkları gibi, metinlere Babil'ce kelimeler ve tâbirler sokarak bu karışıklığı bir kat daha arttırmışlardır. Akkad'lar ve Babil'liler Sumerce yazarak Akkatça okuyorlardı. Hatti'lerde Akkaçta yazdıkları kelime ve tabirlerin Hatti dilindeki mukabillerini okuyorlardı [82].

Tablet yazıcılığı Hatti'lerde şerefli bir görev idi. Kil tabletler üzerine sivri uçlu kalemlerle yazı yazanlar yanında bir de ahşap üzerine çivi yazı yazan kâtipler vardı. Yazıcılar Hatti sosyetesinde seçkin insanlardı. Baş tablet yazıcılık, devlet teşkilâtında en yüksek memuriyetlerden idi.

Hatti'ler, tarih, din, edebiyat ve antlaşmalarla sair işlerinde çivi yazısını kullanmışlardır. Boğazköy kazılarında bulunan tabletlerin bir tanesinden madası, çivi yazılıdır. Alaca-Höyük kazısında ise çivi yazılı tek bir tablet çıkmıştır.

Boğazköy'de bulunan çivi yazılı metinler arasında Hattice ideogramların Sumerce veya Akkatça karşılıklarını ihtiva eden üç sütun üzerine bir lugatçe de bulunmuş ve 1914 te neşredilmiştir. Bu lugatçe sayesindedir ki Hatti dilinde yazılmış olan tabletlerin mânaları da anlaşılabilmektedir.

[82] Bu sisteme göre Hatti'ler «babam bizi tevlit etti» manasına gelen «ABU İA annasza hasta» suretinde yazdıkları cümleyi Hatti'ce Attasınisnasza hasta» suretinde okuyorlardı. Birinci şekilde Akkadca ABU-İA kelimesi Hatti'ce «attasmis» sözünün karşılığıdır.

Hiyeroglif Yazı Hatti'lerin umumiyetle anıtlarda kullanmış oldukları hiyeroglif yazının M. Ö. XV inci yüzyıla ve belki daha evvellere kadar çıktığı sanılıyor. Merkezde Kızılırmak vadisinde, Toros'larda, Konya çevresinde ve kuzey Suriye'de hiyeroglif kitabeleri ihtiva eden bir çok anıtlar bulunmuştur. Türk Tarih Kurumunca Alaca-Höyük'te yapılan kazıda üzerlerinde hiyeroglif yazı bulunan damgalı küpler, mühürler ve daha birtakım eşyalar elde edilmiştir.

Hatti hiyeroglifi piktografiktir ve yüzlerce işaretleri ihtiva etmektedir. Bu işaretler oldukça maharetle yapılmış kabartma şekillerle basit oyma çizgi şekillerinden mürekkeptir. Bunlar arasında el, ayak, kol, bacak gibi insan organları, kuşlar, dört ayaklı hayvan başları ve daha bir çok eşya şekilleri bulunmaktadır.

Resim 18 — Mirâ beyi Tarkumuva'nın mührü.

Hama taşının bulunmasından sonra [83] Sayce'in ilk teşebbüsündenberi, bunları çözmek yolunda pek az ilerleyebilmiş, bu

[83] 1872 de Hama'da bulunan bu taşı tetkik ve İstanbul'a nakline delâlet eden İrlanda misyonerlerinden meşhur Wright, ozamana kadar Hatti'ler hakkındaki araştırmaları (The Empire of the Hittite) eserinde toplamış ve 1884 de yayınlamıştır.

yazının sayısız şekillerinin hece ve gramer kıymetleri henüz kesin olarak tesbit edilememiştir. Çünkü bilinmeyen bir dile ait yazı işaretlerinin çözülebilmesi için, bu yazıt metninin dili malûm olan iki yazı ile yazılmış olması lâzımdır. Bir aralık ele geçen gümüşten yuvarlak bir levha üzerine kazılmış, çevresi çivi yazılı, ortasında arkasına manto giymiş bir silâhşor ve bunun iki yanında hiyeroglif yazı işaretleri bulunan Tarkumuva mührü denilen mührün Hatti hiyeroglifini çözmek imkânını vereceği sanılmıştı (Res. 18).

A. H. Sayce, tükenmez bir sabırla aslı çabuk bozulan fakat bir kopyesi alınmış olan bu mührü okumak için pek çok uğraştı. Fakat kopya dikkatsizce alınmış, çivi yazı işaretlerinin şekilleri ayrı ayrı mânalarda iki türlü okumaya elverişli bir beceriksizlikle yapılmış olduğundan, bunun henüz meçhul olan bir yazının çözülmesinde esas tutulmasının tehlikeli olacağı tabiî idi.

Bununla beraber, bu yolda çalışanlar[84] mührü ilk defa "Ben, şehrin ülkesi kıralı Tarriktimme'yim„ suretinde tercüme etmişlerdi. Hatti protokolüne göre buradaki kıral adının *Tarrik* yeri..e *Tarku* diye okunması daha uygun görünmektedir. Daha sonra bu yolda çalışanlar mührü "Mirâ şehri memleketi kıralı Tarkumuva„ diye çözmüşlerdir[85]. Burada adı geçen Mirâ, yazıtlardan öğrendiğimiz Kilikya Likyasında bulunuyordu. Büyük Hatti kırallarından Subbiluliyuma ve Mursil II zamanlarında Mirâ ve Kuvaliya kıralları, Arzava kıral hanedanına mensup bulunuyorlardı. Bu mührün XII. veya XIII. yüzyıllara ait olduğu sanılmaktadır. Tarkumuva mühründen sonra yine çifte yazılı, Subbiluliyuma'ya veya torunlarından birine ait sanılan başka bir mühür bulunmuş ise de, fazla bozulmuş olduğundan faydalanılamamıştır. Son zamanlarda bu cins bir çok mühür elde edilmiştir. Hatti hiyerogliflerini çözmek yolundaki çalışmalar 1931 den itibaren ümit verici bir durum aldığı iddia edilmektedir. M. Gelb 1931 de Hatti hiyeroglifinin anahtarı olmak üzere neşrettiği alfabeyi sonra da islah ederek 1935 de yeni-

[84] A. H. Sayce, Proceedings of the Society of Biblical Archaeology 1881.

[85] W. E. Albright, Tarqumuvva, King of Mera. Archiv für Orientforschung, IV (1927), s. 135-137.

den bastırmış ise de, bunda da bütün işaretlerin tayin ve hecelere kesin kıymetler tesbit edilemediği anlaşılmıştır.

1932 de İstanbul Üniversitesi Profesörlerinden Bossert de selefleri gibi şehir ve ülke adlarını tetkik ve tahlil suretiyle hiyeroglif kitabelerin çözülmesi için bir yol aramıştır. M. Forrer de aynı yılda kendisine mahsus bir istidlâl metodiyle, başta Babil siteli olmak üzere bazı kitabelerin sonlarında bulunan bedduaları ve lânetlemeleri çözmeye çalışmıştır. Meriggi ise Forrer'i takip ederek uzun cümleleri tahlile çalışmak suretiyle hiyeroglif kitabelerinde kullanılan dilin, Naşili ve Luvi dilleri mahiyetinde bir lehçe olduğu neticesine varmıştır. Nihayet Prag Üniversitesi Profesörlerinden B. Hrozny, 1933 te Karaburun, daha sonra da Topada kitabelerinin tercümelerini neşretmiştir. Hrozny, bu tercümelerle Hatti hiyeroglifini çözmüş olduğu iddiasını ortaya atmıştı. Fakat, aynı kitabeler üzerinde çalışan Meriggi'nin hazırladığı lugâtçe ile Hrozny tercümeleri karsılaştırıldığı zaman, bu iki bilginin birleştikleri noktalardan çok, ayrıldıkları cihetler olduğu görülmekte, bu suretle her ikisinin iddiası da şüphe altına düşmektedir. Bu netice, hiyeroglif kitabelerde ideogramların çokluğundan ileri geldiği sanılıyor. Hece işaretlerinin okunmasında da bu iki bilgin arasında büyük ayrılıklar görülmektedir. Fakat bu hal, ümitsizliğe düşürerek araştırmaları durduracak kadar cesaret kırıcı görülmemelidir.

Bu neticelerden anlaşıldığına göre bugün Hatti hiyeroglifinin sayısız şekillerinin hece ve gramer kıymetleri henüz katî olarak tesbit edilememiştir. Tesbit edildikleri iddia edilenler de ilgili bilginlerce ittifakla kabul edilmemişlerdir. Görülüyor ki bugünkü duruma göre henüz şu iki meçhul karşısında bulunuyoruz:

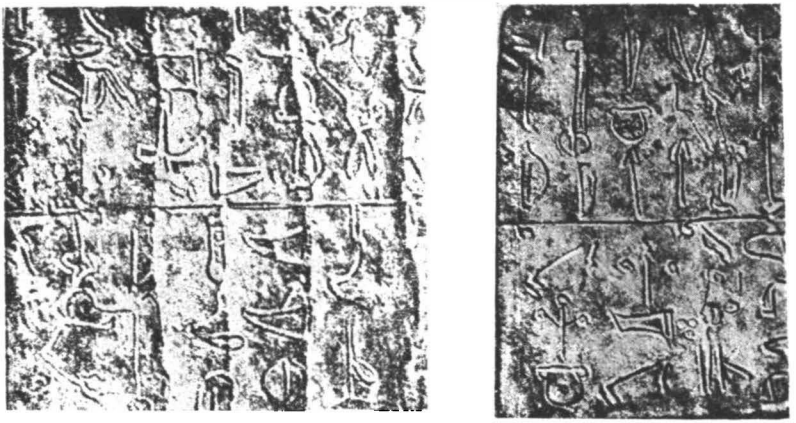
Şekillerin kıymeti ve dil. Fakat henüz çözülmeyen kitabeleri muhtevi anıtların sanat hususiyetleri ve dağılmış oldukları yerler, önemli sayılacak bazı tarihî hükümler çıkarmamızı temin etmektedir.

Hiyeroglif yazının aynı yerde veya başka başka yerlerdeki tekâmülünden ileri gelen zarurî tahavvüllerden iki tip vücuda gelmiş olduğu görülüyor. Bunlardan biri anıtlar üzerindeki yazı tipi, diğeri de kurzif tiptir. Birinci tip hiyeroglifler, çok

defa büyük taşlar üzerine ve kabartma olarak işlenmişlerdir. Bunların hâkedilmek suretiyle çukur olarak yazılmış olanları da vardır. Kurzif hiyeroglifin en güzel örneği ise Asur'da keşfedilmiş olan kurşun şerit üzerinde görülmüştür (Res. 19).

Türlü bilgiler

Mezopotamya ile Anadolu arasında Proto-Hatti'ler devrinde başlamış olan kültür münasebeti, Hatti'ler devrinde de devam etmiştir. Hatti'ler, buradan matematik, hekimlik, astroloji gibi bilgilere ait bir çok şeyler almış ve bunları ilerletmişlerdir. Fakat bu bilgilerdeki vukufları derecesini gösteren belgeler henüz ele geçmemiştir.

Resim 19 — Asur'dan çıkan kurşun mektuplardaki kursif hiyeroglif yazı.

Mezopotamya gibi Anadolu'da da bilgi yolunda uğraşanlar ruhaniler olduğundan hekimliği, efsunculuk, üfürükçülükle; kozmografyayı müneccimlik, bakıcılık gibi hurafelerle karıştırmış oldukları muhakkaktır. Falcılık, tılsım, büyücülük gibi şeylerin bir düziye Babil'den yenilikler almak suretiyle Anadolu'da da gelişmiş oldukları, Boğazköy kazısında bunlara ait Akkad diliyle yazılmış pek çok tabletler bulunmasından anlaşılıyor. Hekimlik, falcılık ve üfürükçülük ile ilgili tabletler, ekseriya iki dilde yazılmışlardır. Tabletler arasında Akkadca örneklerden alındığı açıkca anlaşılan astroloji metinleri de bulunmuştur. Bunlar arasında bir de insanların doğum aylarına göre talihlerini gösteren bir zayiçe ele geçmiştir.

Tarih Hattuşaş'ta bulunan metinler, Hatti'lerin tarihe büyük bir önem verdiklerini göstermektedir. Yeni imparatorluk devri hükümdarları, tarihî büyük vakaları her yıl kaydettirmek suretiyle büyük annallar (yıllıklar) vücuda getirmişlerdir.

Annaller Bu annaller Boğazköy kazısında büyük tapınak denilen binanın 10-12 inci odalarında bulunmuşlardır. Bunlar yeni imparatorluk devrinin büyük kırallarından Subbiluliyuma, Mursil II, Hattusil III veTuthaliya IV zamanlarına aittirler. Annaller ilk defa Mursil II tarafından hem Subbiluliyuma devri hem de kendi zamanı için yazdırılmışlardır. Hatti annalleri tarihî rivayetlerin naklinde hayrete değer bir orijinallik göstermektedir. Geniş bir siyasî düşünceye göre tertip edilen bu annallerde kırallar, yaptıkları şeyleri tanrılara arzetmişlerdir. Komşu devletlerle yapılan antlaşmaların çerçeveleri de bunlarda çizilmiştir. Annallerde bütün büyük ve önemli görülen hadiseler de kaydedilmiştir. Bütün bunlar yazılırken sadece olayların nakli ile iktifa edilmemiş, icabında çok canlı bir surette tasvir olunmuşlardır.

Şark tarihçilerince olayların yıl yıl kaydedilmesi yolunda takip edilen usulün Hatti'lerden kalmış olduğu anlaşılıyor[86].

Subbiluliyuma annallerinde bu hükümdarın güney-doğu Anadolu ile kuzey Suriye'ye yaptığı askerî yürüyüşlerle buralardaki icraatı anlatılmıştır. Mursil II annallerinde ise iktidar mevkiine geçtiği tarihten itibaren türlü olaylar, savaşlar anlatılmış, tâbi prenslerle olan münasebetler tasvir edilmiştir. Bu itibarla annaller Hatti tarihi kadar Önasya tarihi için de çok önemli bir kaynaktır.

Hattuşil III annalleri, bu hükümdarın askerî yürüyüşlerini, başarılarını ve hal tercümesini kapsar. Tuthaliya IV annali,

[86] Asur'lular da Hatti'lerden aldıkları bu usulü takip etmişlerdir. Yakınşarkta müteakip yüzyıllarda tatbik edilen bu usul, müslümanlık devrinde, Arap ve diğer müslüman tarihçiler tarafından örnek tutulmuştur. Asur'lular annal tutmak hususunda Hatti'leri takip etmekle beraber, hadiselerin tasvirinde onlardan ayrılmışlardır. Hatti kırallarının, bu savaş başarısını şahıslarına hasretmez, kendileriyle birlikte çalışanların hepsine hisselerini vermekten zevk alırlardı. Asur kırallarının ise tüyler ürperten vahşetleri, zulumları yapmakla iftihar ettiklerini ve bütün bu cinayetleri yapmış olmak şerefini kendilerine hasreylediklerini görmekteyiz.

biraz bozulmuş olmakla beraber, okunabilen parçaları yine az çok tarihi aydınlatmaktadır.

Olayların annallerde tesbiti, tarih duygusunun gelişmesine yol açmış olduğundan, Hatti kıral larından bazıları, eski zamanlarda yaşayanlara da önem vermiş, bu yolda tabletler yazdırmışlardır. Komşu devletler veya tâbi prenslerle olan andlaşma metinlerinde de daima tarihî bir giriş bulunduğunu görüyoruz Hatti'lerden kalan belgeler arasında tarihi aydınlatmak için yazdırılmadıkları halde, o devirlerdeki bazı hadiseleri, hayret verici bir belâgatle anlatanlar vardır. Bu hususta Telepinu tableti en iyi bir misaldir. Bu tablette, eski ananelerin bırakılarak yeni meşru vaziyete nasıl girildiği anlatılırken tarihî olaylara da temas edilmiş, daha eski devirler aydınlatılmıştır. Müstakil kıral larla ve vassal prenslerle yapılan muahede metinlerinde de tarihi ilgilendiren olaylardan bahsedilmiştir.

Kıralların dua ve münacatlarında tanrının yardımını niyaz etmelerini icabettiren vak'alar nakledilirken, başka bir kaynakta bulunmayan birtakım tarihî hadiselerin anlatılmış olduğu görülmektedir. Hatta birbirlerine düşman olan siteler arasındaki hakemliğe ait vesikalarda, isyan eden vassallar hakkındaki ithamnamelerde bile yabancı kavimler, tâbi ülkeler hakkında hayli tarihî malûmat bulunmaktadır. Bütün bu belgeler karşılaştırıldığı taktirde, imparatorluğun feodal organizasyonu pek güzel beliriyor. Bu organizasyon, vassallara, valilere, memurlara ve halkın muhtelif gruplarına ait tüzükler, nizamlar üzerine kurulmuştu. Tâbi kıral lar, vassallar, valiler ve bütün memurlar yeminle büyük kıral a bağlı bulunuyorlardı.[87]

Siyasî mektuplar Hatti arşivi arasında annallerden başka büyük kıralların, Mısır firavunları, Asur ve Babil hükümdarları, küçük Suriye ve Anadolu prensleri ile yaptıkları siyasî muhaberelere ait birtakım tabletler bulunmuştur. Amarna arşivi arasında da Hatti hükümdarlarına ait mektuplar vardır. Subbiluliyuma'nın Mısır firavunu Amenofis IV'e

[87] Yemin formüllerinde görülen tanrı listeleri, kıralların münacatları, duaları, bayram törenleri, külte ait metinler, Hattilerin din tarihleri için zengin kaynakları teşkil ederler. Fakat bütün bunlarda en ziyade büyük kıralların şahıslarını ilgilendiren şeylere önem verilmiş olduğundan, bu belgelerin diğer alanları aydınlatmak rolleri nisbeten azdır.

yazdığı mektuplardan biri bunlar arasında ele geçmiştir. Başka bir metinden dördüncü Amenofis'in ölümünden sonra Subbiluliyuma'nın, onun dul zevcesiyle de mektuplaşmış olduğunu öğreniyoruz.

Hatti kırallarından Urhi-Teşup tarafından Asur kıralı Tukulti-Ninurta'ya gönderilmiş bir mektup tableti, zamanımıza kadar gelebilmiştir. Hatti kıraillarından komşu devletlerle en çok mektuplaşmış olan Hattusil III. tür. Bu kıralın Kas kırallarından Kadaşman-Turgu, Kadaşman-Enlil, Asur kıralı Salmanasar I ile mektuplaşmış olduğunu, ele geçen belgeler gösteriyor. Tuthaliya IV. de Asur kırallarından Tukulti-Ninurta ile yaptığı muhaberede Hatti'lerle Asur'lular arasında dostluk kurmaya çalışmıştır.

Bu mektuplar arasında Hattusil III'ün tâbi prenslerden birine yazmış olduğu mektup, Kadeş muharebesi hakkında Hatti'lerden bize intikal eden tek belgedir. Boğazköy arşivinde Hatti kırallarını metbu tanıyan prenslerden bazılarının, yabancı hükümdarlarla münasebet kurmaya çalıştıklarını gösteren bazı mektuplar da bulunmuştur. Bunlar da ozamanlarda Anadolu ile Yakınşarkın diğer devletleri arasındaki siyasî münasebetler için önemli vesikalardır.

Hatti kırallarının, Asur, Babil ve Mısır kırallariyle olan muhabereleri, kıraliçelerin mektupları, imtiyazlı şehirlerin, vassalların arîzeleri, tarihî birçok olayları aydınlatmaları itibariyle çok önemli belgelerden sayılırlar.

Hatti belgeleri arasında ekonomiye, içtimaî hayata ait metinler pek azdır. At yetiştirmek hakkındaki tabletler, kıymetli madenlerin istimali, harp esirlerinin mukadderatı hakkındaki metinleri de bu meyanda gösterebiliriz.

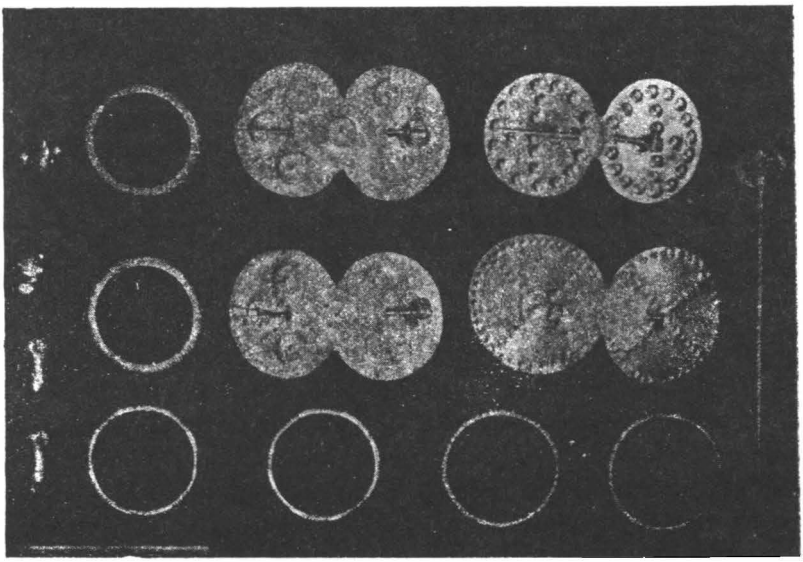
g) Hatti'lerde sanat

Hatti'ler, zamanlarına göre, türlü sanatlarda büyük kabiliyet, önemli ilerlemeler göstermişlerdir. Boğazköy'de, Toros bölgesinde, kuzey Suriye ve Fırat çevresinde meydana çıkarılan eserler, bu hususiaki gelişmenin derecesi hakkında bir fikir verebilecek kadar boldur.

Fakat Hatti eserlerinden büyük bir kısmına münhasıran bunlar tarafından yaratılan, ilerletilen bir sanat mahsulü gö-

züyle bakmak, hakikate uygun değildir. Bu sanatın serpilmesinde, Mezopotamya tesirine büyük bir pay ayırmak gerekir. Çünkü bu sanat eserlerinin kuzey Mezopotamya'da Tel-Halef'in keşfedilen örneklerinin Hatti'lerin Anadolu yaylasına gelmelerinden evvelki devirlere ait oldukları, Von Oppenheim'ın burada yaptığı kazıdan sonra kesin olarak anlaşılmıştır. Bu sanatın, Hurri'lerin ikinci binin ilk yarısında Adadolu üzerinde müessir oldukları zamanlarda buralara girmiş olması sanılmaktadır.

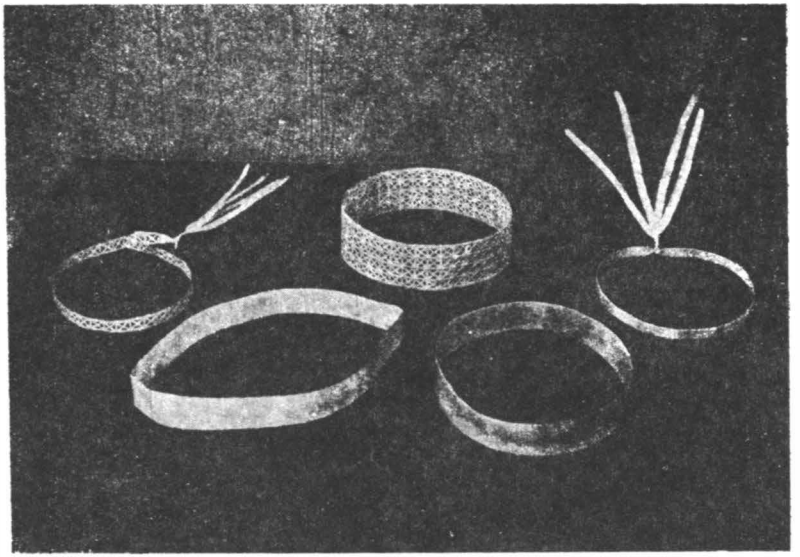
Fakat, Hatti sanat tarzının Hurri'lerinkine benzemesine rağmen, kavrayış ve teknik bakımından bunun hususî bir mahiyeti olduğunu kabul etmek de zaruridir. Hatti sanatında

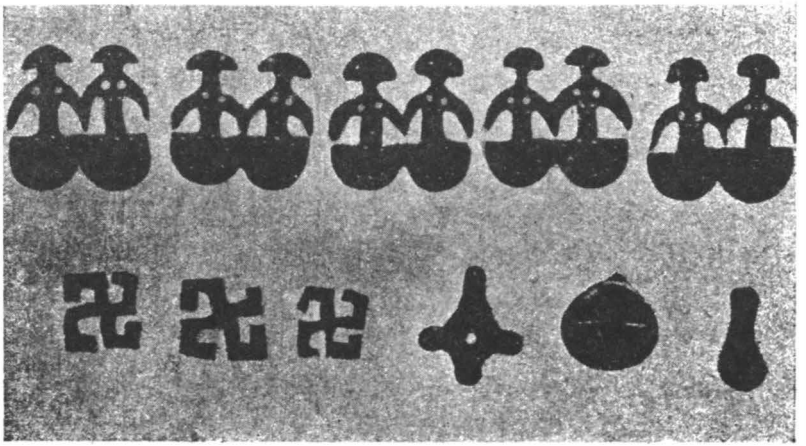
Resim 20 a — Alacahöyükte bulunan altın ziynet eşyaları

kapılar, tam plastiğe yaklaşan yüksek ve müdevver bir kabartma şekli arzeden arslan ve sifenks tasvirleri ayrı bir hususiyet gösterirler

Hatti'lerden el işleri olarak bize kadar gelebilenler gerçi dizgin halkaları, bronz baltalar, heykelcikler, altın, bronz ve demir ziynet eşyaları gibi mahdut şeylerdir. Fakat bunlar

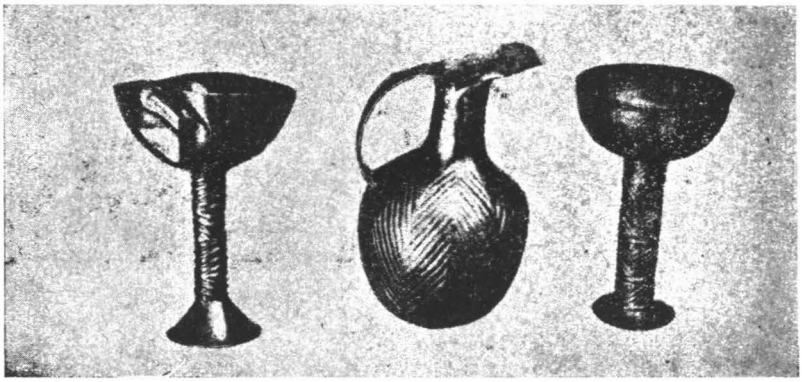

Resim 20 b — Alacahöyükte bulunan altın ziynet eşyaları

Resim 20 c — Alacahöyükte bulunan altın ziynet eşyaları

bile bu işlerle uğraşanların maharetlerini takdir ettirmektedir. Halbuki tapınak hazinelerinin müfredat defterleri ile fetholunan şehirlerden alınan ganimetlerin miktar ve nevileri hakkındaki yazılı metinler, sanat eserleri çeşitlerinin ele geçenlerden pek çok olduklarını göstermektedir. Ziynet eşyası olarak kullanılan başlıca maden altın olduğu gibi (Res. 20), ziynet eşyasiyle beraber diğer alet ve eşya yapmakta kullanılan madenlerin başında da bakır ve pirinç geliyordu. Pirinç yapmak için ge-

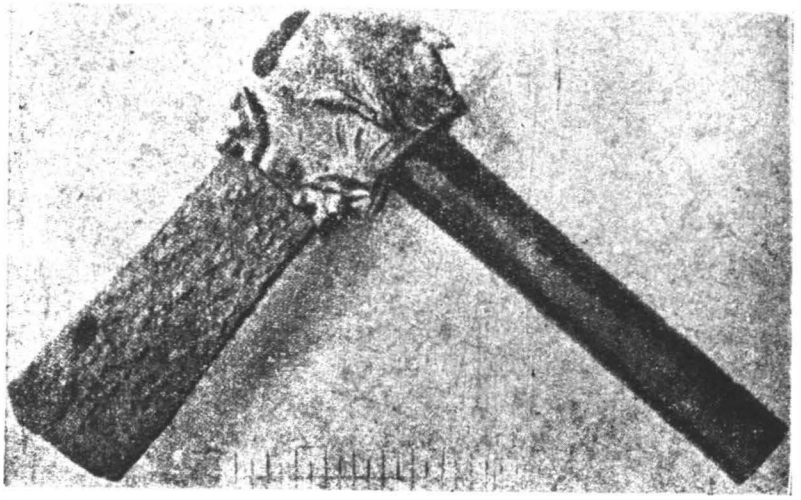
Resim 20 d — Alacahöyükte bulunan altın kaplar

reken bakırın, hiç olmazsa kısmen, Alaşya (Kıbrıs), dan geldiği anlaşılmakta ise de, kalayın nereden tedarik edildiği şimdilik belli değildir [83].

Hatti'ler zamanında aletlerle eşyalardan mühim bir kısmının bakır veya bronzdan yapılmış olmakla beraber, eski

[83] Hatti kanununda bir mine (505 gram) bakıra, yarım şekelin dörtte biri kadar bir kıymet takdir edilmektedir. Mine ile şekelin Hatti'lerdeki kıymetlerini kesin olarak bilmiyoruz. Fakat Babil'de şekelin 8, 41 gram ağırlığında gümüş para olduğu malûmdur. Yine Babil'e göre bir mine altmış yarım şekeldir. Mine 60 yarım şekel olduğuna göre, yeni imparatorluk devri kanunundeki kıymetlerine nazaran, bu devirde gümüşün bakırdan 240 defa daha kıymetli olduğu anlaşılmaktadır. Halbuki Kültepe devrinde yani Milâttan önce üçüncü binde Anadolu'da gümüşün kıymeti bakırdan ancak 180 defa yüksek bulunuyordu. Bu bize Anadolu'da bakır istihsalinin gittikçe arttığını ve bu yüzden gümüşe nazaran kıymetinin azaldığını gösterir.

imparatorluk zamanından itibaren Anadolu'da demirin de işlendiğini biliyoruz. İşlenilen demir, göğün karademiri denilen meteoritlerden istihsal olunuyordu. Fakat meteoritler nadir oldukları nisbette kıymetleri de yüksek bulunduğundan, o zamanlarda demirden ancak ziynet eşyası veya çok kıymetli silâh yapılıyordu. Fakat, sonraları Anadolu'da demir madenleri bulunarak işletilmeye başlayınca, meteorite nisbetle daha ucuz demir elde edilmiştir [89]. Bu zamanlardan itibaren statüler, tezyinî sanat eserleri, pahalı silâhlar (Res 21) demirden yapılmaya başlanmış, en önemli kitabeler demir levhalar üzerine yazılmışlardır.

Resim 21 — Ras-Şamra kazılarında bulunan altın kaplamalı, demirden merasim baltası

Hatti'ler zamanında altın ve gümüş heykelcikler, başlıklar, gerdanlıklar vesair ziynet eşyalariyle türlü kaplar ve lüks vazolar imalinde kullanılmıştır.

[89] Alaca-Höyük kazısında, orta Hatti katında demir depoları bulunmuştur. Bunların çekiçle işlenmeye hazırlanmış külçe oldukları anlaşılmaktadır. Burada demirin eritildiği ocak bulunduğu gibi, çevresinde de çok miktarda kalın cüruf tabakası görülmüştür.

Hatti kentleri ve mimarlık

Hatti'ler Anadolu'ya istilâ suretiyle girmiş olduklarından, yeniden kent kurmaktan ziyade fethettikleri şehirlere yerleşmiş ve buraları tahkim etmişlerdir. Eneolitik devirlerdenberi Anadolu kentleri düzlük yerlerde dere veya ırmak yakınlarında kurulmuştu. Yalnız Proto-Hatti'lerin merkezlerinden Hattuş şehri bir tepe üzerinde kurulmuştu.

Resim 22 — Alacahöyük kapı sfenksleri

Anadolu'da yer yer görünen höyükler, sinelerinde zamanla opraklarla örtülerek suni tepeler teşkil eden bu eski kentlerin harabelerini saklamaktadırlar. Alişar, Boğazköy, Alacahöyük... gibi büyük Hatti harabelerinde yapılan kazılar Hatti kentlerinin umumiyetle birer sur ile çevrilmiş olduklarını göstermiştir.

Türk Tarih Kurumu tarafından Alaca-Höyük'te yapılan kazıda Boğazköy'de olduğu gibi eski, orta ve yeni Hatti devirlerine ait üç kat ve üç türlü mimarî kalıntıları bulunmuştur:

1. Tapınaklar, saraylar, surlar gibi büyük âbideler.

2. Hususî evler.

3. Kaldırım ve kanalizasyon yapıları.

Alaca-Höyük'te meydana çıkarılan yapıların, Boğazköy'-dekilere tipi tipine benzerlik gösterdikleri görülmüştür. Boğazköy arslanlar kapısı gibi, Alaca-Höyüğün sfenksli kapısının da yeni Hatti imparatorluğu devrine ait olduğu anlaşılmıştır (Res. 22).

Alaca-Höyük'te orta Hatti katında bulunan kanalizasyon, hayret verecek bir mükemmellik arzetmektedir. İçinde insan gezebilecek kadar geniş olan bu kanalizasyonun açılan yüz metre uzunluğundaki kısmı, yapılış tertibatı hakkında bir fikir veriyor. Kanalizasyon tertibatı tetkik edildiği zaman, büyük kanalla birtakım küçük kanalların birleşmekte olduğu görülüyor.

Orta Anadolu'da kuzey Suriye'de ve Fırat boylarındaki Hatti kentleri harabelerinde meydana çıkarılan saray, tapınak, sur gibi büyük binaların kalıntıları, Hatti'lerin mimarlıktaki terakkilerini ölçmeye elverişli âbide bakiyeleridir. Kanalizasyon tertibatı Hatti'lerin şehircilikte ne kadar ilerlemiş olduklarını gösterdiği gibi, saray ve tapınakları süsliyen zengin plastik tezyinat da mimarlık zevklerini anlatmaktadır. Bu tezyinattan saray kapılarını koruyan arslanlar, sfenksler, devler gibi bir kısmı, dinî maksatla yapılıyorlardı. Hergünkü hayat ile ilgili sahneler mahiyetindeki ziynetlerde ise münhasıran güzelleştirmek, süslemek amacı güdülüyordu. Sonraları Asur'lar tarafından muvaffakiyetle inşa edilmiş olan sütunlu dehlizlerin, ilkönce Hatti mimarları tarafından icat ve tatbik edildiği kazılardan anlaşılmaktadır.

Hatti'lerin hükümet merkezi olan Hattuşaş şehrinin Puchstein tarafından yapılarak 1934 te Bittel'in yayınladığı plânından (Harita 10) anlaşıldığına göre, kuzey-batısında birleşen iki dere arasında kayalıklar üzerine kurulmuş olan bu şehir, büyük ekseni (mihveri) iki kilometre uzunluğunda ve dört metreden fazla genişlikte oval (beyzi) bir sur ile çevrilmişti. Şehrin suyu bugün Nişan Tepe denilen kayalıktan çıkan kaynaktan temin ediliyordu.

Sur içindeki bina kalıntılarından en önemlileri, büyük kale ile saray veya tapınak binası kalıntıları ve Tuthaliya IV

zamanına ait hiyeroglif kitabeyi ihtiva eden Nişantaş'tır. Hatti'ler tarihini aydınlatan arşiv, büyük kalede bulunmuştur. Bir asır önce Texier tarafından görülerek tasvir edilen[90] şehrin kuzey kısmındaki büyük yapı kalıntısının Hatti büyük kıral-larının sarayı veya büyük tapınak olduğu sanılmaktadır.

Büyük kalenin merkezinde bugün Yerkapı denilen ve suru çeviren hendeğe açılan kapının o zamanlarda şehirle dışarı arasında gizli geçit vazifesini gördüğü anlaşılmaktadır. Bu geçidin yontulmamış taşlarla yapılmış olan sivri kemerli galerisi 70 metre kadar uzunlukta ve 3 metreden ziyade yüksekliktedir. Taban genişliği ise 2,5 metreye yakın olup dışarıya doğru mailen inmektedir.

Hatti'ler, şehir ve saray kapılarına çok önem veriyor, bunları büyük âbidelerle süslüyorlardı. Hatti başkenti olan Hattuşaş şehrinin üç büyük kapısı meydana çıkarılmıştır. Bunlardan güney-doğuya yönelmekte olan kapıda bir tanrı heykeli bulunduğundan kıral kapısı adiyle ayrılmaktadır. Güney-batıya açılan ikinci kapı arslan protom (protomes) lariyle tezyin edilmiştir. Kuzey-batıdaki üçüncü kapı, vadiye açılmaktadır. Bu kapıda tezyinat yoktur. Buna yakın bir yerde tepe yamacında yine tezyinatı olmayan daha küçük bir kapı bulunmaktadır.

[90] Herodot'un rivayetine göre Med hükümdarı Keyaksar, İskitleri Yakınşark'tan çıkardıktan sonra ülkesi sınırlarını Halys (Kızılırmak) boylarına kadar genişletmiştir. Herodot Kızılırmak doğusundaki dağlarda müstahkem bir şehir olduğunu haber verdiği Pterium şehrini Keyaksar tarafından zaptedilen bölgenin merkezi olarak göstermektedir. Herodot Lidya hükümdarı Krezus'un Pterium şehrini zaptederek yıktığı, halkını başka yere sürdüğü ve burasının bir daha yapılmadığı yolundaki rivayetine dayanan Texier, Boğazköy ve yakınlarındaki âbidelerin Med'lere ait olduğunu sanmış, buralardaki sanat eserlerini bu bakımdan izaha yeltenmiş, bu arada Yazılıkaya tasvirlerinin kıyafetlerini de Med'lerin Sizirnos (Sisyrnos) kıyafetleri olduğu iddiasını ileri sürmüştür. Texier zamanında, Hatti'ler hakkında Tevrat'taki Het adından başka bir şey bilinmediğinden Boğazköy ve Yazılıkaya anıtlarını Med,lere isnat etmekle hataya düşmüş ise de, Yazılıkaya tasvirlerindeki kıyafetleri Med'lerin Sizirnos kıyafetlerine benzetmekte yanılmamıştır. Çünkü bu tasvirlerde Dara'nın Behistun kitabesindeki orta Asya Saka'larının sima ve kafa şekillerindeki yakın benzerlikten başka, kıyafetlerinde de tam bir birlik göze çarpmaktadır. Bu hal, Hatti'lerin anayurtlarının Hazar denizi ötesi olduğu yolundaki iddiayı haklı gösteren bir delildir.

İki yanda yekpare eğri iki büyük kaya ile bunların üzerine oturulan büyük kayalarla yapılmış bir kemerden ibaret olan bu kapılar, Hatti'lere mahsus bir tip teşkil ederler. Yük arabalarının serbestçe geçmelerine elverişli olan bu kapılara, kale duvarları arasındaki avludan geçilerek giriliyordu.

Bir asır önce Texier'nin gördüğü arslanlar kapısı plânca kıral kapısının benzeridir. Aralarında yalnız buutlar itibariyle pek az bir ayrılık görünmektedir. Bu kapının kıra yönelen alanında taştan fışkırmışa benziyen iki arslan protomu, ilk görüşte insanda bir duraklık uyandırmaktadır.

Höyük'teki isfenksli kapı, hemen hemen Hattuşaş'takiler gibi kurulmuştur. Burada da dış avludan içeriye iki yekpare taş payanda arasındaki taş eşikten geçilerek giriliyordu. Yan payanda kayalar, şehre doğru, kale duvarını biraz aşmış görünmekte, bu durum payandalar üzerindeki oyma tezyinatın daha iyi göze çarpmasını sağlamaktadır.

Malatya saray medhalindeki arslanlar kapısının iç avlusunu sarayın büyük avlusiyle birleştiren açık passaja iki basamaklı bir merdivenle girilmektedir. Bu geçit, Hattuşaş ve Höyüktekilerden başka bir tipte yapılmıştır. Bu geçit medhaline, büyük kaya parçaları üzerine hafif kabartma olarak yontulmuş iki arslan konulmuştur. Arslanların başları, duvar ilerisine doğru mücessem heykel halinde sarkmaktadır (Res. 23).

Arslan başlarının hizasında dik dörtgen (mustatil) şeklindeki küçük kaya parçaları üzerinde de kabartmalar bulunmaktadır. Bu küçük kaya parçaları, Hattuşaş'ta görülen bir tekniğe göre taşların üzerine oyulmuş yuvarlak deliklerle birbirlerine geçme kenetlerle bağlanmıştır.

Hatti şehirlerinde en büyük bina tapınaklardır. Kıralın oturduğu şehirlerde ise tapınaklarla beraber saraylar da büyük mebaniyi teşkil ediyorlardı. Hattuşaş'ta bulunan büyük bina kalıtları saray ve tapınakların ne kadar heybetli oldukları hakkında bize bir fikir verebilmektedir.

Heykel yontma ve kabartma sanatları

Hatti'ler, taşları yontarak heykel yapmak sanatiyle kabartmacılıkta haylı ilerlemişlerdir. Bunların en güzel örnekleri, M. Ö. onüçüncü yüzyıla ait olmak üzere Boğazköy'de bulunmuşlardır. Hattuşaş kapılarından kıral kapısının payan-

da taşını ziynetlendiren cengâver Fırtına tanrısını tasvir eden kabartma bunlardan biridir (Res. 24).

Kabartma heykeller

Hatti'ler heykel yontmakta ve kabartmacılıkta kendilerinden evvelki kavimlere nisbetle önemli terakki göstermişlerdir. Çoğu kuzey Suriye, merkezî Anadolu ve batı Anadolu doğusunda bulunmuş olan bu

Resim 23 — Malatya kapı arslanı.

kabartmaların bir kısmı tanrıları veya rahip elbisesi giymiş olan kıral ve kıraliçenin tanrı huzuruna çıkışlarını tasvir eden sahnelere aittir. Bunların mühim bir kısmı Ankara Arkeoloji müzesinde toplanmıştır. Hatti heykellerinin en güzeli, Hattuşaş'ın

kapılarından tanrılı kapının payanda taşını süsleyen cengâver Fırtına tanrısını temsil eden tasvirdir. Arkasında dalgalı kumaştan bir gömlek bulunan bu tanrının yanında uzunca bir hançer sarkmakta, göğsü üzerinde hayvan başlı bir balta tutmaktadır. Başında, tanrılık kudretinin remzi olan boynuzlarla süslü sivrice bir tolga bulunmaktadır. Bu tolgadan kulakları örten ve hemen çeneye kadar inerek yanakları koruyan zırhlar sarkmakta, geriye doğru da sırtından aşağı bir parça inmektedir. Büstün

Resim 24 — Hattuşaş'ın kıral kapısının iç tarafında tanrı Teşub kabartması.

dörtte üçü, profilden gösterilmiştir. Alaca-Höyük şehir kapısı önündeki kabartmada rahip kıyafetinde bulunan kıral ve kıraliçenin bir boğa heykeline doğru yürüdükleri görülüyor. Bunun bir boğa kültünü tasvir ettiği şüphesizdir. İzmir yakınlarında Sypilus dağında taş içine oyulmuş bir tanrıçe kabartması bulunduğu gibi, Karabel'de de buna benzer bir kaya abidesi vardır. Eflatunpınar, Binkilise, Sirkeli, İmamkulu kabartmaları da ifade

ettikleri dinî fikir bakımından bunlara benzerler. Gâvurkale'de geniş terasalar üzerinde yürür gibi görülen iki kabartma, bazı hususlarda ileride göreceğimiz Yazılıkaya'dakileri andırmaktadırlar.

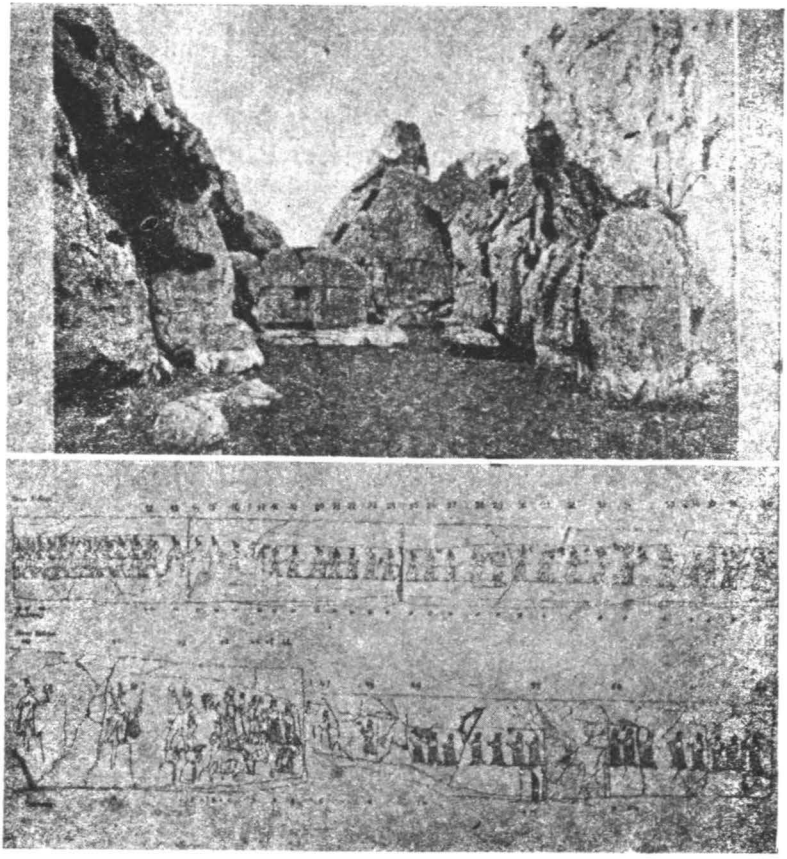
Hatti Fırtına tanrısının, Yakınşark'ın çağdaş eserlerinden farklı olan bu heykelinin çok ileri ve büyük bir sanatkârın eseri olduğu ilk bakışta anlaşılıyor.

Hattuşaş'ın ikinci kapısındaki arslan heykelleri, bir kaide taban üzerinde ayakta durmaktadır. Arslanların gövdeleri tıknaz ve kaba olmakla beraber, başları güzel yapılmış, kakma gözler için açılan çukurlar az çok uygunca oyulmuşlardır. Ağızları da sarkan dillerinin ve çengel şeklindeki iri dişlerinin görülmelerine elverişli olacak surette genişçe ve mütenasip olarak açılmıştır.

Hatti kırallarının yazlakları olduğu sanılan Höyük'teki kapının payanda taşlarını ziynetlendiren sfenks protomları da arslan bedenleri gibi tıknaz yapılmışlardır. Başları, mısırvari bir örtü ile sarılmıştır. Saçlar bukle halinde sarkmaktadır. Saçların bu tarzı Hattuşaş'taki Yerkapı isfenkslerinde de seçilmektedir. İsfenkslerin başlarında, boynuzlarla süslenmiş, yanakları koruyan birer tolga bulunmaktadır. İsfenks'lerin mücessem heykel halinde ileri fırlayan ön kısımları vücudun hafif kabartma halindeki diğer kısımlarına nazaran daha kabadır. Höyük'teki av sahneleri de ilgi ile seyredilecek sanat eserlerindendir. Fakat tapınak ve sarayların medhallerini korumaya müekkel perilerin temsilindeki hafif kabartmalarla mücessem heykellerin ahenkleştirilmeleri mahareti bilhassa Malatya arslanlarında görülmektedir. Bu usulün, yeni Hatti'lerden sonra Asur'lular ve İran'lılar tarafından taklit edilmiş olduğunu biliyoruz.

Yazılıkaya Hatti'lerin bıraktıkları sanat eserleri arasında, Boğazköy'ün kuzey kapısından 1600 m. kadar doğuda dağlık arazideki Yazılıkaya anıtı da çok önemli bir yer işgal eder. 1833-1835 yıllarında Anadolu'da uzun bir tetkik seyahatı yapmış olan Charles Texier, Hatti'lerin merkezi olan Boğazköy'ü Herodot tarafından buralardaki İran'lılarla Lidyalıların savaş sahnesi olarak gösterilen Pterium harabesi zannetmiş, anıtlar gibi Yazılıkayayı da Med'lere isnat etmişti.

Halbuki bu kaya yığını üzerindeki heykel ve hiyeroglif yazıların Keyaksar ve Kresus'tan yüzyıllarca önce buralarda kuvvetli bir devlet kurmuş olan Hatti'lere ait oldukları bugün kesin olarak anlaşılmıştır. Son araştırmalara göre bir kaya

Resim 25 — Yazılıkaya mabedi ve rekonstrüksiyonu.

grubu olan Yazılıkaya'nın önünde vaktiyle bir duvar bulunuyordu. Bu duvarda açılan kapının yanlarına arslan heykelleri konulmuştu. İçeride büyük galeriden evvel gelen meydanda külte tahsis edilmiş binalar vardı. Galerinin içinde de din törenlerine mahsus adaklar havuzu ve basamaklar vardı (Res. 25).

Hatti'lerin en büyük tapınakları ve Hatti tanrıları yurdu olan burada en esaslı inceleme İstanbul'daki Alman arkeoloji enstitüsü müdürü K. Bittel tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada kendisine desinatör Kornapp ile Ankara Tarih Fakültesi Hittitoloji Profesörü Güterbock ve H. Otto ile R. Naumann yardım etmişlerdir. Bu kıymetli çalışmalar "Yazılıkaya„ adı altında 1941 de yayınlanmıştır. Bu eserde izah edildiğine göre, üç tarafı kayalarla çevrili olan saha, vaktiyle büyük bir tapınak yeri idi. Burada temellerin araştırılması şu sonuçları vermiştir:

A) M. Ö. 1500 sıralarında en eski basit bir tapınak izi.
B) M. Ö. 15 inci yüzyıl ortalarına ait eski tapınak.
C) M. Ö. 13 üncü yüzyıl başlangıcından ortalarına kadar olan zamana ait bir kapı.
D) Yeni tapınak.

Bunlardan B tapınağının içerideki bölmelerle bir kül teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Sonraları küçük bölmeye ayrı giriş yeri açılması gibi bazı tadiller sebebi ile, burası müstakil iki bölme ve önündeki manzume ile birlikte çift kült yeri halini almıştır. Burada büyük bölümde kült esnasında rol oynayan ocak yeri ile yandaki küçük bölmede kıral Arnuvanda'ya ait olmasına ihtimal verilen bir heykel kaidesi tesbit edilmiştir. Bu sahayı üç taraftan çeviren kayalara gelince: yüzü 90 santimetre ile 1,70 arasında değişen bir yükseklikten itibaren düzeltilmiş olan bu kayalardaki kabartmaların dinî mahiyette birtakım tasvirler oldukları şüphesiz görülmektedir. En yüksek levha iki mevkibin karşılaştıkları dipteki kısımda bulunmaktadır. Başlıca şahıslar, burada sahnenin ortasında beliriyorlar (Res. 26), solda maiyetinde 45 erkek bulunan büyük bir tanrı, sağda bir tanrıçe ve refakatinde bir tanrı-boğa ile tanrıçenin oğlu ve arkalarından gelen 20 kadın. Bu suretle her üç levhada tasvir edilmiş olan tanrı veya tanrılaşmış şahısların sayısı 69 dur.

Sahnenin ortasındaki sakallı büyük Fırtına tanrısı, başlarında öne yönelmiş uzun külâhlar, arkalarında yerlere kadar inen uzun kırmalı elbiseler bulunan dağ perileri Nanni ve Hazzi'nin enselerine basmış bir durumda dikilmekte, kapalı yumruğunu karşısındaki tanrıçeye doğru uzatmak suretiyle onu selâmlamaktadır.

Hatti'lerin bu büyük Fırtına tanrısı arkasına dizlerine kadar inen kısa bir elbise giymiştir. Başında tanrı alâmeti olan

bir çift boynuzla müzeyyen konik bir külah bulunmaktadır. Sol eliyle tanriçeyi selâmlayan Büyük Tanrı serbest kalan sağ eliyle de, omuzuna dayadığı topuzu tutmakta, belinde kabzasının başı hilâl şeklinde bir kılıç bulunmaktadır. Yanında, tanrı başlıklı ve yalnız ön kısmı görünen mukaddes bir boğa vardır. Bunun tanrı Şeri ile Hurri'nin hizmetindeki mukaddes boğa olduğu tahmin edilmektedir. Diğer bir boğa da büyük tanrının karşısında duran ve sol eliyle aynı surette Büyük Tanrıyı selâmlayan Büyük Tanrıçenin yanında ayni mevkide ve

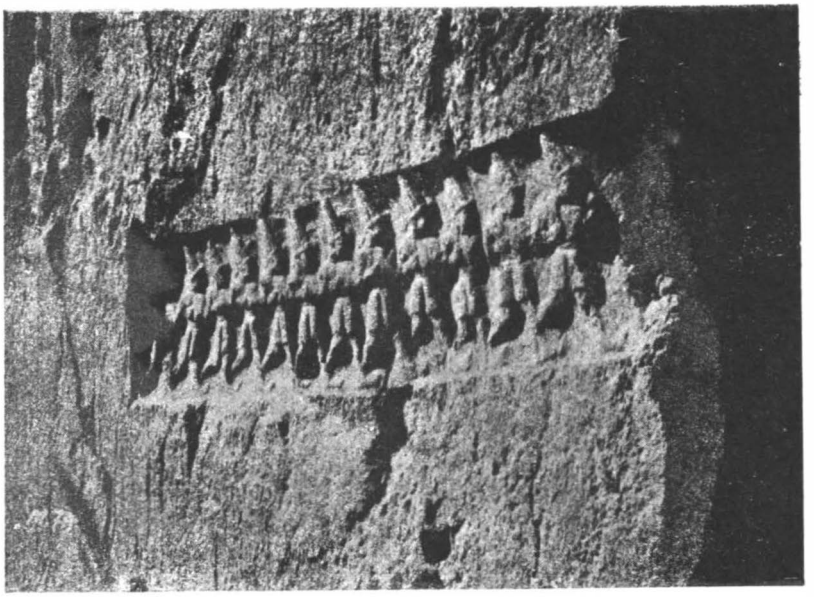
Resim 26 — Yazılıkaya da baş tanrılar kabartması.

evvelki boğaya karşı bulunmaktadır. Bunların yalnız vücutlarının ön kısmı yukarı doğru fırlamış bir vaziyette göze çarpmakta, vücutların geri kısımları her iki baş tanrının arkalarında kalmaktadır.

Fırtına tanrısının kapalı elinin üzerinde hiyeroglif bir kitabe vardır. Bu kitabe, biri tanrı ideogramı, diğeri de başka işaretler olmak üzere iki yazıyı ihtiva etmektedir. Bossert'e göre kitabedeki yazı, Luvi dilinde Fırtına tanrısı olan Şantaş'ın Hattice adıdır. Büyük Tanrının arkasında gelen iki tanrının kıyafetleri ve durumları da baş tanrı gibidir. Bunlar, çifte çı-

kıntılar üzerinde, ayakta durmakta, büyük tanrı gibi ellerini selâm vaziyetinde ileri uzatmakta, omuzlarında topuz veya kanca şeklinde silâh taşımaktadırlar. Başlarında da boynuzlarla müzeyyen konik başlıklar bulunmaktadır.

Büyük Tanrı mevkibinin, kısa elbiseler giymiş ve başlarında konik serpuşlar bulunan diğer şahıslarının çoğu da yumrukları kapalı olarak kollarını ileri doğru uzatmış ve yürür vaziyettedirler (Res. 27).

Resim 27 — Yazılıkaya'da erkek tanrılar sırası.

Sağ taraftaki mevkibin başında bulunan tanrıçe, ayaklar dört dağ üzerinde bulunan bir pars veya "panthére,, in sırtında ayakta durmakta, sol eliyle karşısındaki Büyük Tanrıyı selâmlamaktadır [91]. Tanrıçe uzun ve kırmalı bir entari giymiştir.

[91] Büyük tanrıçenin üzerine bastığı hayvanın bir pars veya dişi aslan olduğu kestirilememektedir. Her halde Hatti devrinde arslan iki kadın tanrı ile beraber görülmektedir. Bunların biri Hepat'ın üzerine bastığı hayvan, diğeri de İştar'ın yanında bibru yani hayvan şeklinde kurban kabıdır. Malatya'daki Asur kabartmasındaki baş tanrının karısı olan tanrıçe ile İştar'ın da arslana binmiş olduğu görülmekredir. Klâsik devrin Anadolu Ana-tanrıçesi Kübele de arslanla tasvir edilmektedir.

Başında, üzerinde arkaya doğru sarkan uzun bir örtü bulunan bir başlık bulunmaktadır. Bunun da eli üzerinde bir kitabe vardır.

Daha ufak boyda tasvir edilmiş olan tanrıçenin oğlu, anası gibi bir parsın sırtına basarak ayakta durmaktadır. Yalnız bunun altındaki parsın ayakları iki dağ üzerinde bulunuyor. Büyük Fırtına tanrısı gibi giyinmiş olan genç tanrının da belinde bir kılıç vardır. Genç tanrı, Fırtına tanrısından daha küçük ve sakalsız olmak ve topuz yerine, omuzuna dayadığı iki yüzlü bir balta ile mücehhez bulunmakla ayrılıyor.

Tanrıçenin arkasından gelen kadınların hepsi tanrıçe gibi giyinmişlerdir. Ellerinin vaziyeti de büyük tanrıçeninkinin aynıdır. Bunlardan tanrıçenin oğlunun arkasından gelen ve kanatları açılmış bir kartal üzerinde duran ikisinden maadası, yürür vaziyettedirler (Res. 28).

Resim 28 — Yazılıkaya'da kadın tanrılar sırası.

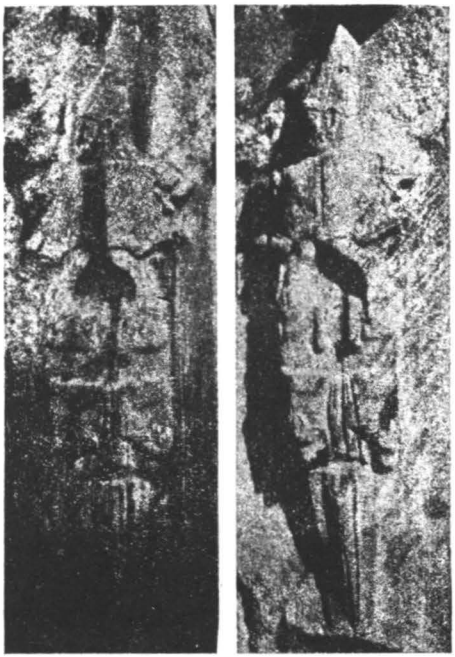
Dipteki levhadaki tanrılardan üç tanesinin kanatları kalkıktır. Rahip kıral elbisesi giymiş olan bir diğerinin başının üzerinde kanatlı bir kurs görülüyor. Fakat bunun adı büyük kırallara tahsis edilen "édicule„'de yazılı değildir.

İki mevkib büyük galerinin yalnız arkadaki kısmını işgal ve doğu tarafından bir kaya payandası, oraya doğru bir çıkıntı teşkil etmektedir. Bu kayada, rahip elbisesi giymiş bir

kıral dağ tepesinin üzerinde kapalı eli öne doğru uzatılmış, boğazı seyreder bir vaziyette ayakta durmaktadır. Elinin üstündeki "édicule„'de adı bulunur.

Yazılıkaya'da Kılıç Tanrı

Medhale bakan tarafın öte yanındaki iki kabartma, iki kişilik bir ziyafeti göstermektedir. Daha güneyde doğuya yönelmiş küçük galariye doğru tabiî bir geçit açılmaktadır. Bundan başka burada kuzeye ve güneye doğru iki çıkış vardır. Bu geçidin iki yanında medhali bekleyen kanatlı ve arslan başlı iki peri

Resim 29 — Yazılıkaya'da Kılıç Tanrı.

bulunmaktadır. Küçük galeride, batı duvarında Büyük Tanrıyı takip edenlere benziyen oniki cengâver görünüyor. Doğudaki duvarda kuzey çıkışa yönelmiş, büyük galeridekine benzeyen bir kıral "édicul„ü, güney çıkışa yönelmiş bir tanrı-kılıç ve bir rahip kıral bulunmaktadır (Res. 29).

Tanrı-kılıç, toprağa saplanmış uzun bir namludan teşekkül etmiştir. Namlu kabzası üstünde dört arslan üzerinde başında

tanrı külâhı bulunan bir insan başı bulunmaktadır. Hayvanların yapılışı çok eski Sumer silindirlerindeki acaip hayvanları andırmaktadır.

Tanrı kılıcın yakınında bir tanrı ile bir rahip kıral gurubu bulunur. Genç tanrıyı, elinin üstünde hakedilen adı ile, yumruğunu sıkarak kucakladığı kendinden daha küçük olan rahip kıralı da tanrının başının hizasındaki "édicule„ ü ile tanıyoruz. Bu kıral Tuthaliya, kolunu boynunun etrafına dolayan tanrı da Şarumma'dır (Res. 30).

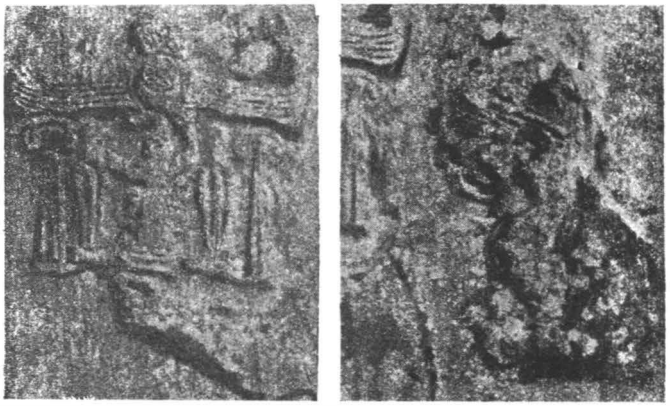

Resim 30 — Yazılıkaya'da Büyük Kıral kabartması.

Yazılıkaya kabartmalarının hepsi tek bir kırala ait görünmüyor. 1933 tarihinde Hatti kırallarından Tuthaliya IV'ün iki dilde (bilingue) bir mühürü bulunduktan sonra, buna dayanan Güterbock, küçük galerinin güney çıkıntısı yanındaki grupta bulunan kıralın bu hükümdar olduğu iddiasını ileri

sürmüştür. Bu gruptaki kıral "édicule„ ünün üst kısımını teşkil eden kanatlı kursun, Hatti kıralları arasında ilk defa "Güneşim„ unvanını almış olan Subbiluliyuma'dan evvel kullanılmadığına göre, buradaki Tuthaliya'nın Tuthaliya IV olması ihtimali kuvvetli görünmektedir (Res. 31).

Bugünkü bilgi, Yazılıkaya'da iki yerde görülen édicule çözmeye yetkili olmadığından bu hususiaki iddialar, kesin bir mahiyet alamamıştır. Bu ikinci édicule'ün Tuthaliya IV'ün amcası Muvattalli, veya dedesi, Mursil II'den birine ait olması gerekiyor. Çünkü Arnuvanda adlı prenslerin saltanatları pek az sürmüş olduğundan bu addaki prenslere ait olması ihtimali yok gibidir.

Resim 31 — Kıral Arnuvanda veya Tuthaliya'nın hiyeroglifle yazılı adı.

Hatti'lerin payitahtları yakınında en büyük tapınakları olan Yazılıkaya'daki tanrı alayında her şekil; bir tanrıya aittir. Bunların kıyafetlerinde veya silâhlarında görülen ayrılıkların, haklarındaki telâkkilerle ilgili olduğunu kabul etmek zaruridir. Yazılıkaya'daki hiyeroglifler zamanımıza kadar bozulmadan gelmiş ve bugün de iyice çözülmüş ve anlaşılabilmiş olsalardı, buradaki tanrıların ayrı ayrı adlarını ve hüviyetlerini tanımış olacaktık. Böyle olmadığı içindir ki bugün bu tasvirlerin Hattilerin hangi tanrılarına ait oldukları kesin olarak söylenilememektedir. Fakat bu alanda çalışan bilginler, bazı belgelere

dayanmak suretiyle bunların hiç olmazsa birkaçını tayin etmek teşebbüsünü bırakmamışlardır. Bunlar arasında İstanbul Üniversitesi Profesörlerinden Bossert sağdaki alayın başındaki tanrıçenin tasviri yanında bugüne kadar bozulmayan ve tanınmış işaretleri ihtiva eden hiyeroglifin He-pa-tu suretinde okunması lâzımgeldiğini ileri sürerek bunun Hurri-Mitanni'lerin büyük tanrıçesi olan Hepat olduğu kanaatine varmıştır. Hepat'ın Hatti'ler arasında da çok sayıldığı, hatta Hatti'lerin bunu eskidenberi en büyük tanrıçe tanıdıkları Arinna şehri tanrıçesiyle aynı saydıkları gözönüne alınırsa, Bossert'in bu iddiası hakikatten uzak sayılamaz. Mitanniler, Subbiluliyuma zamanında Hatti'lerin nüfuzu altına girdikten sonra Hurri kültüriyle, Hurri dininin Hatti'ler arasında iyice yayılmış olduğu Boğazköy'de bulunan dinî mahiyetteki Hurri metinlerinin çokluğundan anlaşılmaktadır. Tanrıçenin üzerinde durduğu pars veya arslanın da bu tanrıçenin kutsal hayvanı olacağı tabiidir.

Güterbock, büyük tanrıçenin arkasında, kendisi gibi bir pars veya arslan üzerinde ayakta duran tasvirin de Hurri panteonunun büyük tanrıları Teşup ile Hepat'ın oğlu, adının da şimdiye kadar kabul edildiği gibi Dadamima değil, Şarumma olduğunu iddia etmektedir. Buna göre tanrıçenin karşısında ve soldaki alayın başında bulunan tanrının da Hurri'lerin Fırtına tanrısı Teşup, omuzlarına bastığı tasvirlerin de Nammi ve Hazzi dağ tanrıları, Tanrıçe Hepat ile Tanrı Teşup'un yanlarında karşı karşıya duran boğaların da Fırtına tanrısının kutsal boğaları Şeri ile Hurri olacakları tabiidir [92].

[92] Halbuki A. Götze, Bossert'in Hepat dediği tanrıçenin Hatti'lerin Arinna Güneş tanrıçesi, arkasındaki küçük erkek resmin de bununla büyük Fırtına tanrısının oğulları olan Zippalanda, Nerik Fırtına tanrılarından biri ve bunun arkasından gelen ve çifte kartalın üzerinde duran iki tanrıçenin de Mezüllaş ile Zintuhiş veya Mezüllaş ile yakın bir münasebeti olan Hullaş olacakları ihtimalini ileri sürmektedir. Aynı müellif, Güterbock'un Teşup dediği tanrının da Hatti'lerin büyük Fırtına tanrısı, bunun arkasından gelen ve onun gibi giyinmiş olan iki tanrının da Arinna Güneş tanrıçesiyle bunun oğulları olan İnar ile Telepinu olduklarını iddia etmektedir. (A. Götze, *Kulturgeschichte des Alten Orients*). Fakat, bunların Hurri'lerle Hattiler arasında ayrı ayrı adlarla anılan menşeleri bir, hüviyetleri aynı olan tanrılar olmaları ihtimali hakikate daha yakın görünüyor.

Güterbock, dipteki levhada bulunan kanadlı tasvirin sivri külahının üst kısmında bir nevi hilâl şekli görünmesine ve tasvirin hilâl biçiminde bir de hiyeroglif işareti olmasına dayanarak bunun ay tanrısı olduğunu ileri sürmüştür. Güterbock, ay tanrısı dediği tasvirin gerisinde uzun cübbeli, yarım yuvarlak külâhlı, elinde eğri bir asa bulunan ve ötedenberi bir kıral olduğu sanılan tasvirin de güneş tanrısı olduğunu kabul etmektedir. Bu iddiasını teyit için de, bu tasvirin hiyeroglif yazısının, hiyeroglifle yazılı kıral adları hiyerogliflerine uymamasını ileri sürmekte, şeklin başının üst tarafında kanadlı güneş kursunun bulunmasına dayanarak, bunun da güneş tanrısı olacağını iddia etmektedir.

Güterbock'a göre Yazılıkaya'daki tasvirlerden sağ elinde bir kılıç, sol elinde kesik bir insan başı bulunan tanrı da Şulinkatte'dir.

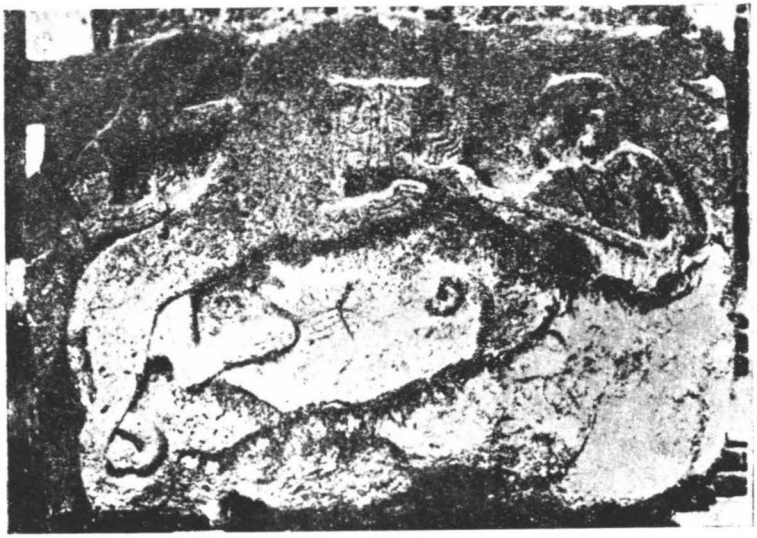
Höyük ve Malatya kabartmaları Boğazköy ve Yazılıkaya kabartmaları yanında Höyük ve Malatya kabartmaları da Hatti sanatı bakımından incelemeye değerler. Höyük kapısının iki tarafındaki kabartmalar, iki kült sahnesini göstermektedir. Bunlardan sağdaki sahnede, elinde bir maşraba tutarak oturan bir tanrıçenin karşısında tapınan üç insan görülmektedir. Soldaki sahnede ise dört köşe (mikâp) bir adak masanın arkasında bir boğa-tanrı bulunmaktadır. Önünde tapınan bir kıraliçe ile kocası kıral görülmektedir. Daha uzakta, kurbanlık hayvanları sürüp götüren bir adamı, üç kişi takip etmektedir.

Kapının payandalarından birinin üzerinde bir tanrı, yanında tırnaklarını tavşanlara geçirmiş üç başlı bir kartal, Yazılıkaya'da iki tanrıçenin ayakları altında bulunan kanadları açılmış kartalı hatırlatmaktadır. Selçukların kartal başlı armalariyle Hatti'lerin, Sumerlere kadar çıkan bu acaib mahlûkları arasında bir münasebet bulunması ihtimalden uzak değildir.

Höyük kabartmaları arasında başlarını geriye çevirerek koşan geyikler, türlü av sahneleri de ozamanlara göre, çok önemli sanat eserleri sayılırlar (Res. 32).

Malatya bölgesinde Maldiya sarayı kapısının kabartmaları da çok önemlidir. Sayısı sekizi bulan bu kabartmalardan altısı

Sulumili denilen prense aittir. Bu kabartmaların birinde Sulumili tanrılara, bir hayvanın kanını içki olarak sunduğu görülmektedir. Prensin arkasında da bir hizmetkârın getirdiği kurbanlık hayvan bulunmaktadır. Malatya kabartmalarında, Yazılıkaya'da görülen erkek ve kadın tanrıları hatırlatan ilahlar vardır. Bunların kıyafetleri, içki kurbanı sahneleri bir çok bakımdan incelemeğe, başka yerlerdeki Hatti kabartmalariyle mukayese etmeğe değer bir özellik arzetmektedir.

Resim 32 — Alacahöyük av sahnelerinden.

Malatya sarayının büyük avlusu tarafında sağ cihette bulunan başka bir kabartma büyük bir hususiyet arzeder. Bu kabartmanın tasvir ettiği sahnede kısa elbise giymiş, başında bir tanrı külâhı, belinde bir kılıç bulunan uzun kargılı tanrının yanında kendisi gibi giyinmiş gayet büyük bir topuza dayanan diğer bir tanrı görülmektedir. Birinci tanrı, üç defa birbiri üzerine kıvrılmış, birkaç başlı bir yılana hücum etmektedir. Kendisine yardım etmek üzere gökten inen ve ellerindeki torbada bulunan iri yağmur damlalariyle ejderhayı bombardıman eden perilerin de yarı vücutları seçilmektedir. Bu sahnenin Hatti'lerin İlluyanka yılanına ait efsanenin tasviri olduğunda şüphe yoktur.

Malatya civarında Arslantepe'de bulunan ve Fırtına tanrısını tasvir eden kabartma da çok önemlidir. Bu tanrı sağ elinde bir kavis, sol elinde de yıldırım demeti tutmaktadır. Önünde kendisine içki kurbanı sunan kıral veya baş rahip, bunun arkasında da bir uşağın kurban edilmek üzere bir keçi yavrusu getirdiği görülmektedir.

Küçük maden heykeller Madenleri işlemek sanatında ilerlemiş olan Hatti'ler, başlıcaları tunçtan olmak üzere birtakım figürler, küçük heykeller bırakmışlardır. Bunların altın ve gümüş olanları da vardır. Bu küçük heykellerden bazıları tanrıları bir hayvan sırtında ve ayakta tasvir etmektedirler. Küçük heykeller çok defa, vazolara ayak olarak yapılmışlardır. Bunlardan çok eski zamanlara ait olanları kaba ve iptidaî iseler de, yeni imparatorluk devrinde yapılmış olanlarda ileri bir sanat göze çarpıyor.

Mühür ve silindirler Hatti'lerin oymacılık sanatını Sumer'lerden almış oldukları sanılmaktadır. Kapadokya Hatti'leri, daha ziyade damga mühürler kullanmışlardır. Alacahöyük kazısında, orta Hatti katında altından hiyeroglif yazılı bir mühür yüzük bulunmuştur.

Hattuşaş'ta hüküm süren büyük kıralların Subbiluliyuma'dan itibaren çivi yazılı kitabe ile çevrilmiş hiyeroglifli edikülleri, yani damgaları bulunduğunu kazılarda ele geçen örneklerden öğreniyoruz. Bunlar, bir veya birkaç dairevî taçlar halinde bulunuyor, kıralın adını, babasının adını ve unvanlarını ihtiva ediyorlardı.

Yeni imparatorluk devri kırallarının aynı surette yapılmış fakat kıralın adı hiyeroglif olarak yazılmamış olan diğer bir nevi mühür daha görülmektedir. Bunlarda çivi yazılı bir metin bulunmaktadır. Bu yazılar bazen "büyük kıralın, Tabarna'nın mührü„ sözüyle başlamakta ve sonu "bunu değiştiren ölecektir„ cümlesiyle nihayetlenmektedir. Bu kabil mühürlerin örneklerine timar bağışlarına (tevcihlerine) dair vesikalarda tesadüf edilmektedir.

Üçüncü grup mühürler, üzerinde helezonî tezyinat veya şemsiye bulunan, kıral ideogramını ihtiva eden mühürlerdir.

Hatti mühürleri arasında çok meşhur olan Tarkumuva mühründe ortada bir şahıs tasviri, bunun sağında ve solunda hiyeroglif izahlar bulunmaktadır. Çevresinde çivi yazısı ile bir kitabe vardır. Birçok Hatti mühürlerinde yanlış hiyeroglif işaretler vardır. Bazılarında ise bir tanrı veya bir peri, bir hayvan üzerinde ayakta durmaktadırlar.

Silindir mühürler ise Suriye taraflarında yayılmıştır. Burada bulunan silindirler üzerindeki sahnelerin ekserisi iptidaîdir. İçlerinde, onları yapanlara artist ismini verdirecek kadar gelişmiş olanları da vardır.

Orta Anadolu silindir mühürlerinin iyi bir örneği Bittel tarafından Boğazköy'de bulunmuştur. Sahne, geyik cinsinden geviş getiren bir hayvan üzerine çıkmış bir tanrıyı göstermektedir. Tanrının önünde belki de tapınan bir şahıs durmaktadır. Her iki tarafında tek boynuzlu ve dört ayaklı hayvan ve iki başlı kartal vardır.

Keramikler Hatti'ler keramik sanatında Elam'lılar ve Ege'liler kadar terakki gösterememişlerdir. Fakat Alacahöyük'ün eski katında bulunan, çok zengin ve çeşitli mutfak eşyasiyle dolu iki kiler, Hatti keramiğinin hiç de kaba olmadığını gösteriyor.

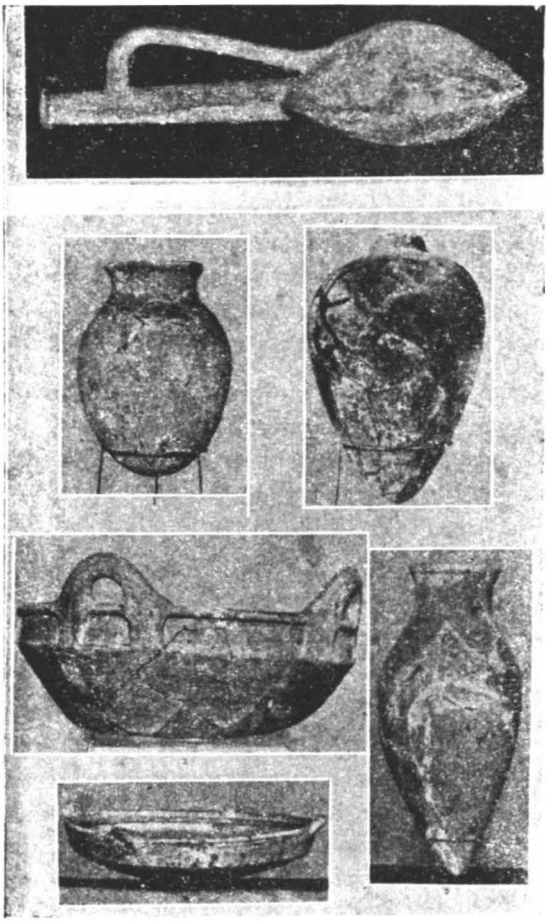
Hatti keramikleri arasında büyük Pithoi'ların yanında kulplu veya kulpsuz, ince uzun ovalimsi kaplar, dipleri ovalimsi testiler, geniş veya dar karınlı ibrikler, kulplu çanaklar dipleri düz, ve boyunlarında dikey iki kulp bulunan yüksek vazolar da görülmektedir (Res. 33).

Hatti keramilerindeki kırmızı zemin üzerine siyah dekorlar tamamiyle geometriktir. En zarif Hatti keramikleri Alişar'da bulunmuştur. İmparatorluk devrine ait toprak kapların Anadolu'nun bütün güney-batı bölgesine yayılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Hatti keramiklerinin hemen hepsi çömlekçi tornasından yapılmış, cilâlı ve estèque ile parlatılmıştır. Yüzleri tek renkli olan keramikler en iyi pişmiş olanlardır.

İkinci bin ortalarına doğru hemen tamamiyle kaybolmuşa benziyen ve Hatti imparatorluğunun mahfından sonra Anadolu yaylasında tekrar meydana çıkan çok renkli keramik, Proto-

Hatti'ler devrinin sonunda kullanılan şekillerle ziynetlerin devam ve inkişafından başka bir şey değildir. Bu vazoların duvarları umumiyetle kalındır. Esas zemin boyası, yeşilimtrak

Resim 33 — Tipik Hatti kaplarından

kurşuniden, kırmızıya kadar değişmektedir. Süsler, hiç bir zaman koyu siyah olmayan koyu bir kurşuniden başlar ve türlü esmer renklerden geçerek parlak kırmızıya kadar değişir.

Musiki Hatti'ler müziğe düşkün idiler. Dinî âyinler, büyük ziyafetler, bayram törenleri daima müzikle şenlendirilirdi. Hatti kabartmalarında müzik sahneleri, müzik çalan sanatkârlar az değildir. Bu kabartmalarda bağlama veya bir nevi kitara çalan müzikçiler de görülmektedir. (Res. 34).

b) Hatti'lerde din.

Yakınşark'ın bütün eski kavimlerinde olduğu gibi, Hatti'lerde de insan derneği hayatında din, çok geniş bir yer kaplar. Boğazköy'den çıkarılan resmi arşiv arasında Hatti dini ile ilgili tabletlerin yüzde sekseni bulması, Hatti'lerin içtimaî hayatlarında dinin ne kadar büyük rolü olduğunu gösteriyor.

Resim 34 — Hatti müzikçileri

Hatti kırallarının aynı zamanda baş rahip olmaları ise, bu rolün siyasî hayattaki önemini belirtmektedir.

Hattuşaş'ta bulunan resmî devlet arşivindeki tabletler yeni imparatorluk devrine ait olduklarından, bunlar bizi ancak belli bir zamanda belli bir bölgede yaşayan resmî din hakkında aydınlatabiliyorlar. Anadolu'ya daha önce gelmiş olan asıl Hatti'lerin dinleri, doğrudan doğruya onlardan kalmış belgeler bu-

lunmadığından, tarihleri gibi, henüz karanlıklara gömülüdür. Bunun gibi, büyük imparatorluk devrinde Anadolu'nun türlü bölgelerinde halk arasında yaşayan din telâkkilerini, bu telâkkilerle ilgili tören ayrılıklarını, resmî dinin her yerde uğradığı değişiklikleri de yine bilemiyoruz.

Çünkü türlü istilâlara uğrayan ve birkaç defa yakılıp yıkılan Hattuşaş'ta, asıl Hatti'lerle eski imparatorluk devri hakkında bizi aydınlatacak belgeler bulunamamıştır. Ele geçen vesikalar ise ancak XIV. yüzyılda kurulan ve on ikinci asır başlarına kadar yaşayabilen yeni imparatorluk devrindeki kıralların dualarını, iştirak ettikleri din törenlerini anlatmaktadır. Bunlarda halk kültünü, halkın ibadet tarzını belirtecek kayıtlar bulunmaması pek tabiîdir. Halbuki halk inançları ile devletin resmî dini arasında birtakım ayrılıkların bulunması mümkün ve tabiîdir.

Hatti panteonunu dolduran ve sayısı bini bulduğu kendilerince itiraf edilen tanrıların hepsinin Hatti'lere mahsus tanrılar olmadıkları, içlerinden en önemlilerin eski Hatti'lerden kaldıkları şüphesizdir. Anadolu'nun Hatti'ler zamanında en büyük mâbutları olan Arinna Güneş tanrıçesiyle büyük Fırtına tanrısının asıl Hatti'lere (Proto-Hatti'lere) ait olduklarını kesin olarak biliyoruz. Bir kısmının da yeni imparatorluk devrindeki komşu kavimlerin veya vassal kırallıkların tanrıları olduklarını, Boğazköy arşivi arasında bunlardan her kavmin tanrısına, o kavmin dilinde yazılı dualar ihtiva eden tabletler bulunmasından anlıyoruz.

Öyle görülüyor ki daha kurulduğu günde çok geniş olan yeni imparatorluk panteonu, sonraları da genişlemekte devam etmiştir: yâni yabancı ülkeler imparatorluğa eklendikçe bu ülkelerin tanrıları da Hatti panteonuna girmişlerdir. Sonraki muahedelerde, evvelkilerde görülmiyen tanrı adlarının bulunması bu hakikati belirtmektedir.

Öyle sanılıyor ki bu yolda bir kere panteona girmiş olan bir kült, bir daha kaldırılmıyor, yerli kültle beraber yaşamakta devam ediyordu. İhtimal ki zaptedilen ülkelerin tanrılarına hürmet etmekle onların teveccühlerinin kazanılacağı ve bu suretle o ülkelerde eğemenliğin temin edileceği umuluyordu. Bu tanrıların bulundukları yerlerden kaldırılarak Hatti'lerin baş

tapınaklarına götürülmelerini ve buralarda belli zamanlarda yapılan resmî devlet kültelerinde takdis edilmelerini bu kanaatle ilgili görebiliriz. Halep'in zaptından sonra Hurri'lerin Teşup tanrısiyle zevcesi Hepat'ın Hatti hükümet merkezinde takdis edildikleri, belgelerden anlaşılmaktadır. Mezopotamya tanrı ve tanrıçelerinden bazılarının da Hatti'ler arasında kültleri olduğunu vesikalar gösteriyor. Proto-Hatti, Hurri ve Luvi'lerin tanrılarına bu kavimlerin kendi dilleriyle dua ve ibadet edildiğini, Boğazköy belgeleri arasında bu dillerde duaları ihtiva eden bir sürü tablet bulunmasından anlıyoruz. Hatti'ler erkenden Mısır'lılarla münasebata girişmiş oldukları halde, Hatti panteonunda Mısır tanrılarının bulunmaması dikkate şayandır. Hatti'ler, yakından münasebette bulundukları diğer Yakınşark kavimlerinin, Sumer'lerin, Akkad'ların, Asur'luların Hurri ve Mitanni'lerin, Gaşga'ların, Arzava'lıların tanrılarını kendi panteonlarına almış oldukları halde, Mısır tanrılarından hiç birini tanımamaktadırlar. Yalnız ileride görüleceği üzere, Mısır firavunlariyle çok yakından münasebete girişmiş ve Suriy'eyi istilâ etmiş olan Subbiluliuma zamanında firavun Amonofis IV. dinî devriminin Hatti'lerin din telâkkileri üzerinde bazı tesirler yaptığı sanılmaktadır. Fakat, hiç bir vakit Hatti panteonuna bir Mısır tanrısı kabul edilmiş değildir.

Hatti dini üzerinde en çok müessir olan, daha doğrusu Hatti dininin temelini teşkil eden din, yanlış olarak Proto-Hatti denilen asıl Hatti'lerin dini ile bu kavimle yakın karabeti olduğu anlaşılan Hurri ve Sumer dinleri olmuştur.

Proto-Hatti'lerin iki ulu tanrısı olan büyük Fırtına tanrısı ile Arinna Güneş tanrıçesinin Hurri'lerin Teşup'u ile Hepat'ının karşılık olduklarına şüphe edilemiyeceği gibi, Sumer ve Hurri'lerin tanrılar hakkındaki telâkkileri de hepsinde birdir. Sumerler ve Hurri'ler gibi Hatti'lerde de tanrıların karıları, çocukları, torunları vardır. Sumer patesi ve kıralları gibi, Hatti kıralları da hem kıral hem de baş rahiptirler. Rahip kıyafetiyle din törenlerini idare ederler. Sumer'lerin Kiş şehri harp tanrısı ZA.BA. BA = ZA.MA.MA, Hatti'lerin de savaş tanrısıdır. Sumer şehirlerinden Uruk'un aşk ve tenasül tanrıçesi İştar, Hatti'lerin Şamuha şehri tanrıçesi idi. Sumer'lerin Anadolu Hatti'leri üzerindeki etkilerinin önemini Boğazköy'de Sumer kahramanı Gil-

gamış destanının yayılmış olması da pek güzel belirtmektedir.

Hatti'lerce, devletin ve halkın varlığı, münhasıran tanrıların lûtfuna bağlı olduğuna inanıldığından, bunlara mahsus ibadetlerde kendilerine kurbanlar takdiminde hiç bir suretle ihmal gösterilemiyor, buna cesaret edilemiyordu.

Hatti'lerin sayıları bu kadar çok olan tanrılarından ancak pek azının mahiyetlerini az çok kavrayabilmekteyiz. Çoğunun rolleri arasındaki farklar, bizim için meçhul kalmaktadır. Çünkü Hatti metinlerinde tanrılardan rolleri ve mahiyetleri bilinen varlıklar gibi bahsedilmiş olduğundan, bu metinlerden faydalanarak o sürü sürü tanrıların birbirleriyle olan alâkalarını belirtmek kabil olmamaktadır. Bunun içindir ki Hatti kırallarının vassal prensler veya müstakil kırallarla yaptıkları muahedelerde sadık kalacaklarına şahit tuttukları tanrıların ayrı ayrı şahsiyetleri olmadığı zannı doğmuş, türlü bölgelere göre ayrı ayrı anılan, fakat rolleri ve ideogramları bir olan tanrıların aynı oldukları kabul edilmiştir.

Tabletlerde kendilerinden bahsedilen tanrıların adları daima bir ideogramla gösterilmiş olduğundan, pek çoğunun Hattice adları bile henüz bilinememektedir. Anlayabildiğimiz şey, bu ideogramlar Sumer - Akkad'larda hangi tanrıyı ifade ediyorsa, Hatti'lerde de o tanrının rolünü gören tanrıyı ifade ettiklerinden ibarettir. Çünkü Hatti'lerin kendi ideogramlarını Sumer-Akkad'ların da başka türlü okumuş olmaları pek tabiîdir. Fakat tanrı ideogramlarını Hatti'lerin okuyuş muamması henüz çözülmemiştir.

Bununla beraber, ideogramların, Sumer-Akad'larda ifade ettikleri tanrıların rolleri ile Hatti kabartmalarından bu ideogramların işaretlerini taşıyan tanrıları tasvir eden sahneleri karşılaştırmak suretiyle Hatti panteonunu da az çok aydınlatmak imkânı bulunmuştur. Bu sayede bir Hatti tapınağına nüfuz etmek, tanrı hizmetindeki rahiplerin vazifeleri hakkında bir fikir edinmek kabil olabilmektedir. Yine bu sayede kıralların büyük halk yığınları önünde başkanlık ettikleri törenleri canlandırmak, tanrılara karşı olan niyazlarından onlardan ne istediklerini, onlarda ne gibi kudret tahayyül ettiklerini, tanrıların teveccüh ve lûtuflarını kazanmak için neler takdim ettiklerini, tanrıların isteklerini insanlara ne suretle anlattıkla-

rını ve nihayet insanların tanrıların arzularını belirtmek için ne gibi çarelere baş vurduklarını az çok kavrayabiliyoruz.

Hatti arşivinde bulunan andlaşma metinlerinde, şahit tutulan tanrılar rollerine ve biribirleriyle ilgilerine göre bazı müellifler tarafından beş grupta toplanmışlardır. Fakat bu gruplara sokulan tanrılardan bir kısmı aslen yabancı kavimlere ait, bazıları da metinlerde ancak bir defa zikredilmiş olduklarından, bunları birer birer saymakta fayda görmüyoruz.

Belgelerde adları geçen tanrılardan burada bizim için önemi olanlar, Hatti'lerin kendi tanrılarıdır. Bunların çoğu yanlışlıkla Proto-Hatti denilen asıl Hatti'lere ait tanrılardır. Bunlara Naşili - Hatti'lerinin sonradan eklenen tanrılariyle yeni imparatorluk devri tanrıları da eklenince, M. Ö. on üçüncü yüzyıllarda Hatti panteonunun başında gelen tanrıların bir listesi vücuda getirilmiş olur.

Bu listenin başında, göğün Güneş tanrısı ile bunun tecellileri, Arinna şehrinin Güneş tanrıçesi, türlü şekillerde Fırtına ve Hava tanrısı, nihayet Şeri ve Hurri mukaddes boğalariyle Hanni ve Hazzi mukaddes dağları, en sonra da Hurri'lerden alınan Hepat tanrıçesi bulunmaktadır.

Metinlere göre panteonun başında "Göğün Güneşi„ veya "Göğün Güneş tanrıçesi„ bulunmaktadır. Bu tanrının daima "allographie„ ile yazılan Hatti'ce adının ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Yalnız bundan bahsedilen aynı mahiyette iki metinden birinde Sumerce Dingir-UTU[93] yani Güneş tanrı mânasını ifade eden ideogram, diğerinde ise "İstanu„ lâfzı yazılmış olduğu göz önüne alınarak Güneş tanrının Hattice adının *İstanu* olduğu sanılmaktadır.

Gündüzleri ufkun üstünde seyreden Güneş tanrı, Hatti'lerin kanaatine göre her sabah denizden çıkar, her şeyi gözetler, her şeyi denetler, mahlûklar arasındaki anlaşamazlıkları hak

[93] Sumerce tanrı - güneş manasını ifade eden Dingir UTU sözündeki her iki kelimenin Türkçe olduğu meydandadır. Bunlardan Dingri eski Türkçede aynı mânâyı ifade eden Tangri lafzının, Utu ise ateş ve güneş mânâsında Ut'un aynıdır. Bugünkü lehçemizde bunu Od şeklinde söylüyoruz.

ve adalet düsturuna göre düzenler. Üç çift gözü vardır. Bunlardan biri yol göstermek, biri mülâyimleştirmek, biri de hükmetmek içindir[94].

Büyük kırallardan Muvatalli, Hatti dinini belirtmek hususunda çok önemli olan bir duasında göğün Güneş tanrısına şu yolda hitap ediyor: "göğün güneşi, tanrım, insanlığın çobanı denizden yükselirsin, göğe çıkarsın, göğün güneşi tanrım insandan, köpekten, domuzdan, kırların hayvanlarından her gün hesap sorarsın„. Büyüye ait bir tablette de şu sözler okunuyor: "Güneş tanrıya esenlik! sen insanın kalbindekini bilirsin, hiç kimse senin kalbindekini sezemez. Kim kötülük ederse, Güneş tanrı, sen onu yukarıdan görürsün. Bana gelince, ben doğru yolda yürüdüm, herkim bana karşı fenalık beslerse, sen, güneş, onu gözetle!„. Bu belgeler her şeyi gören, bilen, denetleyen Güneş tanrının yeryüzündekilere karşı vazifesi, hak ve adaleti temin etmek, fenalıkları gözetleyerek önlemek olduğunu belirtmektedir.

Güneş tanrı, gök âleminin de hükümranıdır. Yeryüzündeki kıral, gerekli gördükçe hükmettiği bölgelerin büyüklerini toplantıya çağırdığı gibi, Güneş tanrı da istediği zaman bütün tanrıları toplar, onlara başkanlık eder: kıral Muvatalli, münacatlarından birinde Güneş tanrının bu rolünü şöyle belirtiyor: "İşte ben, kıral Muvatalli, Arinna şehri Güneş tanrıçesinin ve bütün tanrıların rahibi, göğün Güneş tanrısından niyaz ediyorum: göğün güneşi, tanrım! bugünkü duamda adlarını anacağım göğün, yerin, dağların, ırmakların tanrılarını, kuvvetli tahtlarından toplantıya çağır!„.

Hatti'ler üst dünya Güneş tanrısı yanında bir de alt dünya Güneş tanrısı tanıyorlardı. Bu inancın, güneşin her günkü seyrinde ufkun üstünde ve altında hareket ettiği kanaatini doğuran görünüşten doğmuş olduğu tahmin edilebilir: Görünüşe göre, güneş sabahleyin doğuda denizden çıkarak göğe yükselmekte, gök yüzünde seyrini tamamladıktan sonra ufkun altına geçerek kaybolmakta, ertesi sabah yine doğudan belirmektedir.

[94] Güneş tanrının üç çift gözü olduğu yazılan tabletin alt kısmı bozulmuş olduğundan, bu gözlerin vazifesine ait sözler tahminî olarak tercüme edilmiştir.

Sanıldığına göre bu müşahede Hatti'leri, "güneşin akşamları ufuktan yeraltı âlemine indiği, burada gece seyrini ikmal ederek tekrar yer üstüne çıktığı„ yolunda bir kanaate götürmüştür. Bu kanaat güneş tanrısının hem üst dünyada (gökte), hem de alt dünyada (yer altında) hükmettiği tasavvurunu doğurtmuştur. Bu tasavvura göre, Güneş tanrı hem "yukarıki„ hem de "aşağıki„ tanrılara emir verirdi.

Fakat bu ilk tasavvurun sonraları, üst dünya (gök) ve alt dünya (yer altı) Güneş tanrılarını birbirlerinden ayırtacak surette inkişaf etmiş olması sanılabilir. Fakat, geceleri yeraltı âleminde, cehennemlerde hükmeden tanrı, acaba gökteki Güneş tanrının kendisi midir? Yoksa bunlar ayrı ayrı tanrılar mıdır? Herhalde bugünkü bilgiye göre bu meseleyi kesin olarak çözmek istemek tehlikeli bir teşebbüs olur. Kesin olarak anlaşılan şey, Hatti'lerin üst dünyaya, gök tanrılarına, aydınlık âlemine, iyilik meleklerine hükmeden göğün Güneş tanrısı yanında bir de alt dünyaya, yeraltı tanrılarına, karanlık âlemine, cehennem zebanilerine hükümran olan bir yeraltı Güneş tanrısı kabul ettikleridir. Metinlerde kıralların cenaze törenlerine iştirak eden halkın yeraltı Güneş tanrısına dua ve niyazda bulundukları, şüphe götürmiyecek bir açıklıkla anlaşılmaktadır. Asıl Hatti'lerin, Yakınşark'ın diğer kavimleri ve bilhassa Sumer'ler gibi, gök tanrıları, yeraltı tanrıları diye kabulleri, evvelkileri aydınlık, ikincileri de karanlık âlemlerine hükmeder sanmalarının,menşei Orta Asya'ya dayanan bir teoloji telâkkisiyle ilgili olduğu şüphesizdir.

Bu anlayışa göre bütün iyilikler yukarıdan, bütün kötülükler de aşağıdan gelmektedir. Yukarı âlemde büyük tanrıların etrafında melekler bulunduğu gibi, aşağı âlemlerde de büyük tanrılar etrafında devler, şeytanlar, ölen kötülerin ruhları vardır.

Sonraları Zaratustra (Zerdüşt) tarafından genişletilerek kâinatı ikiye ayıran geniş anlamlı bir sistem haline konulan bu anlayışta, yukarı âlemle yeraltı âlemi arasında tabiî elemanlar, yani su ve ateş vasıtasiyle bir irtibat düşünülmüştür: Yerden, nereden geldikleri bilinmiyen kaynaklar, gözler fışkırması, nereye gittiği belli olmıyan ateşin göklere yükselmesi, bu irtibatı düşündüren zahiri görünüşlerdir.

Hatti'ler de beraber olmak üzere Yakınşark'ta bir kısmı gökte bir kısmı yer altında, bir kısmı sular içinde hükümran oldukları kabul edilen tanrıların hepsine kesin olarak insanî vasıflar isnat edilmiştir. Bu anlayışa göre, tanrılar da insanlar gibi yerler, içerler, hattâ bazen aç kalırlar. Sanatkârlar gibi çalışırlar. İnsanlar gibi acı ve ıstırap çekerler. Atları, arabaları vardır. Bunlarla dolaşırlar. Harem daireleri vardır. Burada karılariyle beraber yaşarlar. Çoluk çocukları olur. Önemli işler için Güneş tanrının çağrışiyle toplantı yaparlar. Birleşimde görüşürler, kararlar verirler.

İnsanlar gibi tanrılar da severler, âşık olurlar, kızarlar, öldürürler. Bu sebepten hiddetlerinden, gazap ve intikamlarından kaçınmak, korunmak gerektir. Bir ilin tanrıları diğer ilin tanrılarına karşı savaş açarlar. Tanrılarla insanlar arasındaki tek ayrılık, tanrıların ebedî, insanların ise fani olmalarıdır. Tanrılar ölmez. Halbuki insanlar bir müddet yaşar ve sonra ölürler.

Hatti'lerde üçüncü bir Güneş tanrının üçüncü bir tecellisi daha vardır. Bu da eski okyanosların, yani suların Güneş tanrısıdır. Kıral Muvatalli'nin yukarıda bahsettiğimiz duasında bu tanrıya tevcih edilen bir niyazda vardır. Bu tasavvur, gök ile yerden başka ikisi arasında aralık olarak bir okyanoslar âlemi kabul eden kozmoloji düşünüşünden doğmuş olmalıdır, Öyle anlaşılıyor ki Sumer-Akkad kozmolojisi gibi Hatti kozmolojisi de kâinatı üç bölüme ayırmaktadır : gök, yer, ilk okyanos. Bu üç bölümden her birinde bir Güneş tanrı hüküm sürmekte, diğer tanrılara kumanda etmektedir.

Hatti'lerin göğün güneş tanrısını, tanrılar hiyerarşisinin en yüksek mertebesine, yâni başa çıkarmalarının Subbiluliyuma zamanında başladığı, eski imparatorluk devrinde bu telâkkinin bulunmadığı anlaşılıyor. Subbiluliyuma'nın, Mısır'da büyük tanrı Amon'u tahtından atarak yerine güneş kursu Aton'u büyük tanrılığa çıkaran din inkilâpçısı Amonofis IV ile muasır olduğu ve bu firavunun Yakınşarkın her tarafında Güneş kursu Aton'u büyük tanrı tanıtmak siyasetini güttüğü göz önüne alınırsa, Hatti'ler arasında da göğün Güneş tanrısının hiyerarşinin başına bu zamanlarda çıkarılmış olması, kuvvetli bir ihtimal olarak kabul edilebilir. Öyle görülüyor ki dördüncü Amonofis ile bir asırda yaşamış olan Hatti

kıralı Subbiluliyuma, firavunun bu siyasetini uygun bulmuş, kendisi de onun gibi Güneş ünvanını almış, göğün Güneş tanrısını da, tanrılar hiyerarşisinin başına geçirmiştir.

Subbiluliyuma'nın Mitanni prensi Mattivaza ile olan andlaşmasında göğün Güneş tanrısı, Anadolu'nun eski Güneş tanrıçesi olan Arinna Güneş tanrıçesi yanında ikinci olarak geldiği halde, Hayaşa prensi Hukkana ile yaptığı andlaşmada göğün güneş tanrısının başa geçirilmiş olması ve bu zamandan sonra, Güneş tanrının bir daha bu mevkii kaybetmemiş olması, bu tahmini desteklemektedir.

Pariste Louvre müezesinde bulunan bir Hatti tabletindeki yazıtta okunan mitolojik efsanede, yeni imparatorluktan önceki zamanlarda, Güneş tanrı Anadolu'nun baş tanrısı değil, Fırtına tanrısı ile Arinna Güneş tanrıçesinin oğlu olarak görülmektedir[95]. Güneşin kayboluşunu ve onu bulmak için yapılan araştırmaları nakleden bu mitolojik metinde, Güneş tanrı, Anadolu'nun baş tanrıçesi olan Arinna Güneş tanrıçesi dairesine giren ikinci derecedeki tanrılar arasında gösterilmiştir. Demek oluyor ki gögün Güneş tanrısı, Hatti panteonunda birinci dereceye çıkmadan önce Arinna Güneş tanrıçesi grubu içinde ikinci derece tanrılar arasında bulunuyordu. Hatti'ler, güneşten sonra göğün bir de ay tanrısı sembolü olduğuna inanıyorladı. Yazılıkaya'daki hilâl işaretinin Ay tanrısı sembolü olduğu kabul edilmektedir. Sumerlerin ENZU dedikleri ay tanrısına asıl Hatti'ler (Proto-Hatti'ler) Kaşku diyorlardı. Proto-Hattice bir metinde "Kaşka gökten düştü„ denilmekte ise de nereye, neyin üzerine düştüğüne dair hiç bir kayıt yoktur. Yalnız düştüğü diğer tanrılar tarafından görülmüştür. Hattusil III. de bir tablette "Ay tanrısı önüne ekmek ve içki kurbanı sundum„ diyor. Başka bir Hatti yazısında ise "buraya gel, Ay tanrı ve yıldız. Seninle beraber Güneş tanrısını da getir, hizmet eden uşaklar ve kadınlar huzurunda koşsunlar!„ denilmektedir.

Arinna Güneş tanrıçesi

Anadolu'nun bu en eski ve büyük tanrıçesi, kıral Subbiluliyuma zamanından itibaren göğün Güneş tanrısının başa çıkarılmış olmasına rağmen, halk arasında ülkenin birinci tanrısı olmak mevkiini

[95] Sayce and Pinches, The Tablet from Yozgat, 1907.

muhafaza etmiştir.

Arinna şehrinin bu eski Güneş tanrıçesi, tabletlerde Sumer Güneş tanrısının ideogramiyle DİNGİR UTU olarak yazılmış olduğundan, bunun Hattice adının ne olduğu bilinmemektedir. Bu sebepten Anadolu'nun bu büyük tanrıçesi, tapınağının bulunduğu Arinna şehrine nisbetle, Arinna Güneş tanrıçesi adiyle anılıyor.

Arinna Güneş tanrıçesi asıl Hatti'ler zamanından beri Hatti ülkesinin baş tanrıçesidir. Kıralları tayin eden, koruyan, savaşları idare eden odur. Metinlerde adı sık sık geçer. Bir münacatta kendisine "Arinna Güneş tanrıçesi, benim tanrım, Hatti ülkesinin mevlâsı, göğün ve yerin hükümdarı„ diye hitap edilmiş olduğunu görüyoruz.

Arinna Güneş tanrıçesi, Hatti devletinin ulu koruyucusudur. Kıral onun baş rahibidir. Eylem ve işlemlerinden ona hesap verir. Andlaşma metinlerini ona emanet eder, memleket işleri hakkında niyazlarını önce ona yöneltir.

Arinna Güneş tanrıçesi, kamu işlerine karışır, onları düzenler, iç ve dış savaşlarda kıral ile beraber bulunur ve onu korur.

Arinna Güneş tanrıçesine yapılan niyazlardan birinde şöyle denilmektedir: "Arinna Güneş tanrıçesi, tanrım, illerin mevlâsı, göğün ve yerin hükümdarı, Hatti ülkesi kırallarının ve kıraliçelerinin hükümdarı, Hatti ilinin meş'alesi, Hatti ili kıral ve kıraliçelerini tayin eden tanrı, eğer sen, Arinna Güneş tanrıçesi, Hatti ilinin kıralına ve kıraliçesine nazar edersen, o senin nazarınla mesut olacaktır. Sen kabul eder, sen reddedersin, sen Hatti illerini, Fırtına tanrısı, Nerik ve Zippalanda, senin oğullarının yüzü hürmetine, diğerleri arasında yücelttin .....„

Hatti'lerin diğer bir duasında, Arinna Güneş tanrıçesinin başka ülkede Hepat, Hatti diyarının Arinna tanrıçesi olarak gösterilmiş ve böyle tanıttırılmak istenilmiştir. Asıl Hatti'ler (Proto-Hatti'ler) zamanlarında Hepat'ın türlü şekilleri gibi Şeri ve Hurri boğalariyle Nanni ve Hazzi dağları tanrılarının da Arinna Güneş tanrıçesi grubunda bulundukları sanılmaktadır. Büyük kıral Mursil II'nin ele geçen bir münacatı, Hatti-

lerin bu tanrıçe hakkındaki telâkkilerini ifade etmesi itibariyle bizi haylı aydınlatmaktadır [96].

Fırtına tanrısı Bütün eski Yakınşark kavimlerinin bir Fırtına tanrıları vardır. Bu tanrıya Sumer'ler İskur, Asur-Babil'liler Adad ve daha sonra Ramman, Hurri'ler Teşup, Luvi'ler Dattaş adını veriyorlardı. Yalnız Hatti'lerin Fırtına tanrılarına ne ad vermiş oldukları şimdiye kadar kesin olarak ögrenilememiştir. Çünkü Hatti tabletlerinde bu tanrı da, Sumer-Akkadların Fırtına tanrılarının ideogramlariyle yazılmıştır. Bazı bilginler bu tanrı adının una ile nihayetlenmesine bakarak Hatti tanrı adları arasında görülen *Zashapuna* isminin Fırtına tanrısına ait olduğu mütalâasında bulunmuşlardır. Fakat Hatti yazılarına göre tanrı *Zashapuna*'nın karısının adı *Zalinuisa* olduğunu biliyoruz. Halbuki Hatti belgelerinde Fırtına tanrısı, Arinna Güneş tanrıçesinin kocası olarak gösterilmektedir. Fakat Zalinuisa lafzının Arinna Güneş tanrıçesinin adı olduğunu gösteren hiç bir kayıt ve delil mevcut değildir.

[96] Bu ilâhide büyük kıral ikinci Mursil, Arinna güneş tanrıçesine şöyle hitap ediyor :

Sen, Arinna'nın Güneş tanrıçesi, hürmete şayan bir tanrıçesin,
Adlar arasında senin adın hürmete şayandır.
Tanrılar arasında senin tanrılığın hürmete şayandır.
Ve sen ulusun, Arinna güneşi
Ve senden daha ulu, daha ziyade hürmete şayan olan tanrı yoktur.
Âdil mahkemenin yargıcı sensin,
Gökte, yerde büküm süren sensin,
Ülkeler sınırlarını ayıran sensin,
Sızlamaları sen dinlersin,
Sen, Arinna güneşi, lûtufkâr bir tanrıçesin.
İnsanı sen seversin, Arinna güneşi.
Sen, Arinna güneşi, onu yarlıgarsın.
Yerin göğün (ufkunda), sen Arinna güneşi, sen ışıksın.
İller içinde tebcil edilen tanrısın.
Her ilin anası, babası sensin.
Adalet mahkemesinin kudretli hatunu sensin.
Sana karşı mahkemede, karşıtlar yoktur.
İlk tanrılar arasında, en mübecceli sensin
Tanrılara kurbanlar hazırlayan, Arinna güneşi, sensin
İlk tanrılara hisse ayıran sensin.
Göğün kapılarını yeniden sen açıyorsun.

Hatti'lere göre, Arinna Güneş tanrıçesinin kocası olan Fırtına tanrısı, göğün tanrısı, Hatti ilinin hüküm süren kahramanıdır. Bu da Güneş tanrıçesi gibi savaşlarda Hatti kırallarının yardımcısı ve koruyucusudur. Yazıtlarda bu tanrı bazen mağrur Nirgal diye anılmıştır. Fakat, bu vasıflarla anılmasına rağmen Fırtına tanrısı, Arinna Güneş tanrıçesi yanında sönük kalmaktadır. Pek eski zamanlarda Fırtına tanrısının boğa suretinde tasavvur edildiği sanılarak, Alacahöyükte bulunan kıral ile kıraliçenin takdis ettikleri boğa-put'un Fırtına tanrısını temsil etmekte olduğu ileri sürülmektedir. Eğer böyle ise, herhalde bu tasavvurun Fırtına tanrısının boğa üzerinde durduğu şekildeki tasavvurundan önce olması gerekmektedir.

Yeni imparatorluk devri kabartmalarında, Fırtına tanrısı, bir boğa üstünde veya yanında kahraman bir cengâver suretinde gösterilmiştir. Bunun mukaddes boğaları Şeri ve Hurri adlarıyle anılırlar[97]. Pek eski bir Elam mühüründe görülen insan şeklindeki Tanrı-boğa tasviri, Yakınşark'ta ve bütün Asya'da boğa kültünün ne kadar eski zamanlara kadar çıktığını isbat etmesi bakımından çok önemlidir.

Malatya'da Fırat yakınlarında bulunan bir kabartma ile Kayseri civarında İmamkulu'da keşfedilen bir kaya kabartmada Fırtına tanrısı mukaddes boğasiyle beraber görülüyor.

Dinî bir metin, büyük Fırtına tanrısının kozmogonik bir rol oynadığına inanıldığı yolunda bir kanaat uyandırmaktadır. Bu metinde şöyle deniliyor: "vaktiyle büyük atalarımız, babalarımız, analarımız, sınır ve yol nizamlarına hürmet ve riayet etmişlerdi. Hiç kimse sınırı ve yolu geçmezdi. Sınırlar, Fırtına tanrısının dizleri, yol da göğsüdür.....„.

Hatti'ler de, Yakınşark'ın diğer kavimleri gibi, Tanrıların da aileleri, çoluk çocukları olduğunu kabul ediyorlardı. Hurri-

[97] Şeri ve Hurri boğalarının aslında Hurri'lerin Fırtına tanrısı Teşup'un mukaddes boğaları oldukları ve Hatti'lerin bunları Hurri'lerden aldıkları sanılmaktadır. Hatti'ler bu mukaddes boğaları Fırtına tanrısı yanında şefaatçi tanıyorlardı. Bir tablette şöyle bir dua görülüyor: "Şeri tanrım boğa! sen ki Hatti ili Fırtına tanrısının huzuruna çıkıyorsun.. dualarımdakileri göğün ve yeraltının sahipleri olan tanrılara anlat ki onları kabul etsinler„. Yakılıp yıkılan veya halkı başka yere sürülen şehirlerin yerleri bunların otlağı tanılır, dokunulmazdı.

lerde Fırtına tanrısı Teşup, tanrıçe Hepat'ın kocası olduğu gibi Hatti'lere göre de büyük Fırtına tanrısı, Arinna Güneş tanrıçesinin kocası idi. Bir bakımdan eski asıl Hatti'lerin bu iki tanrısı ile Hurri'lerin Teşup ve Hepat tanrıları aynı görünüyor. Proto-Hatti adı verilen asıl Hatti'lerle Hurri'lerin Azyanik kavimlerden olduğu düşünülürse, bu görünüşün hakikate uygun olduğunu kabul etmek icap eder.

Metinlerde Arinna Güneş tanrıçesinin Mitanni ülkesinde Hepat adını almış olduğunun açıkça ifade edilmiş olması da bunu desteklemektedir. Metinlerde Hepat'ın kocası olan Fırtına tanrısı da çok kere Arinna Güneş tanrıçesinin kocası olan Fırtına tanrısiyle birleştirilmiş olduğu görülüyor. Gerçi yeni imparatorluk devrinde bunların birbirlerinden farklı gibi, ayrı ayrı zikredilmekte olduğu da vakidir. Fakat, yine bu zamanda imparatorluğun birçok şehrinde Fırtına tanrısı olarak Teşup, Arinna Güneş tanrısı yerine de bunun zevcesi Hepat'a kendi adlariyle tapınılıyordu.

Hatti'lerin Fırtına tanrıları grubuna giren Şeri ve Hurri boğalarının da aslen Hurri'lerin Teşup Fırtına tanrısına ait olmaları, bu görüşü teyit etmektedir. Bütün bunlar gözönüne alınınca Yazılıkaya'daki baş tanrıçe ile karşısındaki baş Fırtına tanrısının, Hepat ile kocası Teşup olmalariyle Arinna Güneş tanrıçesiyle kocası Fırtına tanrısı olmaları arasında bir fark olamıyacağı bir gerçek olarak kabul edilmek icap eder. Teşup'la Hepat'ın birtakım çocukları vardı. Bunların başında Zippalanda ve Nerik şehirleri Fırtına tanrıları gelmektedir[98]. Bu iki Fırtına tanrısı her hususta eşit olarak görünürler. Dualarda bunlardan ana ve babaları nezdinde şefaatçi olmaları niyaz edilmektedir. Zippalanda bölgesi bir aralık Gaşka'lar tarafından zaptedilmiş ve Gaşga'lar bu tanrıya karşı yapılacak din törenlerine mani olmuşlar, andlaşmaya rağmen bu tanrıya takdim edilen kurbanları aşırmışlardır.

Büyük Fırtına tanrısı ile Arinna Güneş tanrıçesinin *Mezula* adında bir kızları ile *Zintuhi* adında bir kız torunları vardı. Biraz sonraki efsanede görüleceği gibi, yılan İlluyanka'dan in-

[98] Arinna, Nerik, Zippalanda şehirlerinin Hatti ilinin kuzey bölgesinde bulunduğu sanılıyor.

tikam almak hususunda Fırtına tanrısına yardım eden *İnar* da bunların çocuklarıdır. Bu, aynı zamanda bolluk ve döl tanrısı Telepinu olarak da görülüyor.

Hatti'ler bunlardan başka daha birtakım Fırtına tanrıları tanıyorlardı. Hemen her şehrin, her askerî kıtanın kendisine mahsus Fırtına tanrısı vardı. Bazı andlaşma metinlerinde yirmi kadar Fırtına tanrısından bahsedilmiştir. Bütün bu mahallî Fırtına tanrıları. büyük Fırtına tanrısının oğulları sayılıyorlardı.

Büyük Fırtına tanrısının kız kardeşi sanılan *Levanis* adındaki tanrıçenin de savaşlara yardım etmesi itibariyle büyük Fırtına tanrıları grubuna alınması icap etmektedir. Yazı dilleri Naşili olan Hatti'ler birtakım tanrılara daha tapıyorlardı. Bunlar arasında erkek veya kadın olduğu kestirilemeyen *Piva* ve *Aşkeşapa* tanrılariyle kraliçe ve tanrıçe *Maliye*, deniz tanrıçesi *Aruna*'nın anası şifa ve tıp tanrıçesi *Kamruşepa* en önemli sayılırlar.

Savaş ve Veba tanrısı *Yarri* de Hatti kırallarının savaş meydanlarına nezaret eden, orduyu vebadan koruyan tanrıdır. Orduda veba çıktığı zamanlarda buna adaklar adanır, kurbanlar kesilirdi. *Zappana* ve *Haşameli* tanrıları da tâun tanrısı Yarri ile beraber zikredilmektedir. Bunlardan *Haşameli*, kendisine tevdi edilen sırları saklamakla tanılmıştır.

Boğazköy panteonunda Hatti veya Hurri menşeli olmayan daha bir çok tanrılar vardır. Bütün Hatti tabletleri henüz okunamamış olduklarından, sayıları bine çıkan tanrıların rolleri henüz aydınlanmış değildir. Bunlar arasında görülen ve adetleri pek çok olan samî menşeli tanrıların Mezopotamya'daki rollerini az çok biliyoruz.

Sami tanrılardan Hatti belgelerinde adı en çok geçen İştar'dır. Sumer mitolojisi yer yüzündeki bütün ürünler İştarın balıkçı Dumuzi ile olan aşk macerasına isnat edilir. İştar, Asur ilinde mutlak hâkimdir. Onun olağanüstü kudretine Mısır firavunu bile inanmıştı. İştar'a Hatti ülkesinde Şamuha tanrıçesi adile tapılıyordu.

Hattusil III. yeğeni büyük kıral Urhi - Teşup'u devirerek kendisini kıral ilân edince, bu hareketini meşru göstermek için yazdırmış olduğu tablette şöyle diyor : "ben, koruyucum tanrıçe İştar'ın huzurunda onun iradesini söyliyorum. Tanrıçem İştar,

bamam Mursil'e rüyasında göründü. Babam da beni onun hizmetine vakfetti. Rahip iken tanrıçeme kurbanlar sundum. Koruyucu tanrıçem İştar elinden saadet gördüm, İnsanlar, tanrıçem İştar'ın bana olan sevgisini, teveccühünü, kardeşimin (Muvatalli) bana olan iyiliğini gördüler ve beni kıskandılar. Koruyucu tanrıçem İştar, beni herkesten korudu. Tanrıçem İştar, bana o geceden kırallığı münasip görmüştü. O, rüyasında karıma göründü ve şöyle dedi: " senin kocana ben yardım edeceğim. Bütün Hatti ülkesi kocanın tarafına geçecekler.„ Eğer İştar bana kırallığı münasip görmese idi, tanrılar büyük bir kırala küçük bir kıral önünde boyun eğdirirler miydi.„

İştar gibi menşei Mezopotamya olan savaş tanrısı Zababa (Zamama) da önemli görünmektedir. Mezopotamya'da Kiş şehrinde takdis edilen Zababa'ya Anadolu'da da asıl Hatti'ler (Proto-Hatti'ler) zamanındanberi tapınılması, bunun Anadolu'daki eskiliğini göstermektedir. İmparatorluk devrinin Naşili Hatti'leri buna Hurri diliyle dua ediyorlardı. Hatti tabletlerinde adları geçen *Zappala* ve *Haşenil* adlı tanrılar da ekseriya Zababa ile birlikte yazılmışlardır. Bunlardan başka hububat tanrıçesi *Nisaba* ile tanrıçe *İşhara* adları da metinlerde çok geçmektedir.

Yukarı Fırat'ın kuzey bölgesindeki Hayaşa'lılar Pontos dağlarındaki Gaşga'ların da kendilerine mahsus tanrıları vardı. Bunlarla yapılan andlaşmalarda adlarına and içilen bir kaç tanrı görülüyor.

Luvi'lerin de Tarhunza ve Fırtına tanrısı Dattaş veya Şandaş gibi tanrıları varsa da, bunlar Hatti panteonunda çok itibar kazanmış görünmüyorlar. Bu tanrılara Anadolu'nun batı ve güney-batı bölgelerinde ve bilhassa Arzava ilinde tapılıyordu.

Hatti'ler, büyük Fırtına tanrısının hatırasını başlıca üç efsane ile süslemişlerdir. Bunlardan biri *İlluyanka* yılanı masalı, diğeri de *Telepinu* ve *Kumarbi* efsaneleridir. İlluyanka yılanı masalı, Hatti'lerin *Purulliyaş* (yılbaşı) bayramı ile ilgili olmak itibariyle pek önemlidir. *Nerik* Fırtına tanrısı rahiplerinden *Kella*, bu kült efsanesini iki şekilde rivayet etmiştir: Rahip Kella, *İlluyanka* yılan masalının kendi zamanında da eskimiş sayılan şeklini şöyle anlatıyor:

Eski İlluyanka yılan masalı

Günlerden bir gün Fırtına tanrısı ile yılan *İlluyanka*, Kiskilussa şehrinde buluşurlar. Yılan *İlluyanka*, Fırtına tanrısını sıkıştırır, bunun üzerine Fırtına tanrısı, bütün tanrılara şikayet eder ve *İlluyanka*'nın cezalandırılmasını ister. Tanrılardan *İnar*, bir ziyafet tertip eder. Şarap fıçısını, Marnuvan içki fıçısını, Valhi içki fıçısını,..... fıçılarını doldurur. Herşeyi bol bol hazırlar. Sonra Zigareta şehrine giderek burada insan oğlu Hupasiya'yı bulur. Ona, "bak ben şu işleri yaptım. Gel sen de benimle ol, bana yardım et„ der. İnsan oğlu da *İnar*'a "eğer seninle yatmama razı olursan, ben de gelir her istediğini yaparım„ cevabını verir ve onunla yatar. Bundan sonra İnar süslenerek yılanı davet etmeğe gider. Deliğinden yılana seslenerek, "ziyafet veriyorum, haydi yemeğe içmeğe gel„ der.

Bu davet üzerine yılan *İlluyanka*, bütün çocuklariyle beraber deliğinden çıkarlar. Ziyafet yerine giderek yerler, içerler. Bütün fıçıları boşaltarak susuzluklarını dindirirler. Fakat bu kadar çok yiyip içme yüzünden şişerler, artık deliklerine sığamaz hale gelirler. O zaman insan oğlu Hupasiya gelir, yılan *İlluyanka*'yı bir iple sımsıkı bağlar. Bunun üzerine Fırtına tanrısı da meydana çıkarak *İlluyanka*'yı öldürür, intikamını alır. Tanrılar da kendisiyle beraber olurlar.

Bundan sonra *İnar*, Tarukka şehrinde bir kaya üzerine bir ev yapar. Bu evi, oturmak üzere Adem oğlu Hupasiya'ya verir. Kendisine şu tavsiyede bulunur: "Esen kal! Ben şimdi gidiyorum. Sakın pencereden dışarı bakma! Şayet bakacak olursan, karını ve çocuklarını görürsün!„. Aradan yirmi gün geçtikten sonra Hupasiya, pencereyi iter, açar. Ozaman karısiyle çocuklarını görür. Bu sırada İnar, içeri girer, "sana pencere açma demiştim. Sözümü tutmadığın için ceza olarak seni öldüreceğim„ der. Evi yıkar. Evin yerine üzerlik otları (zehheli) eker. Halbuki bu, ona acıklı bir tali hazırlar.

Masalın M. Ö. XIII üncü yüzyılda almış olduğu yeni şeklinde tanrıları hilekâr, düzenbaz ve nankör göstermekten çekinilmiştir. Son şeklinde eski masal ahlâk esaslarına uyacak bir hale sokulmuştur. Rahip Kella yılan *İlluyanka* masalının bu yeni şeklini şu suretle naklediyor:

Yılan *İlluyanka* günlerden bir gün, Fırtına tanrısını yener, onun kalbini ve gözlerini çıkararak alır, gider. Fırtına tanrısı bunları geri almak çarelerini arar. Asivanz'ın kıziyle evlenir. Ondan bir oğlu olur. Bu çocuk büyüyünce, yılan *İlluyanka*'nın kızını alır. Fırtına tanrısı oğluna şu emri verir: "karının evine gittiğin zaman, onlardan benim yüreğimi ve gözlerimi iste„. Fırtına tanrısının oğlu, yılan *İlluyanka*'nın evine gidince babasının yüreğini ve gözlerini ister. Onlar da verirler. Oğlan bunları babası Fırtına tanrısına götürür, Fırtına tanrısı yüreğini ve gözlerini yerlerine kor. Vücudu eski şeklini alır almaz çarpışmak üzere denize doğru gider. Savaşta yılan *İlluyanka*'yı yener.

Bu sırada kayın pederi yılan *İlluyanka*'nın yanında bulunan oğlu, göklere babasının yanına çıkar, bana da kıy, beni bırakma diye yalvarır. Fırtına tanrısı da yılan *İlluyanka* ile beraber, oğlunu da öldürür„.

Telepinu masalı

Yılan İlluyanka masalında gördüğümüz *İnar* gibi *Telepinu* da büyük Fırtına tanrısının oğludur. Buna isnat edilen masal da eski şarkta yayılmış olan mitolojilerin bir şeklidir. Büyük Fırtına tanrısı, bir yazıtta, bolluk ve bitki tanrısı olan *Telepinu*'nun rolünü şöyle anlatıyor: "benim bu oğlum, gayretli ve çalışkandır. Tarlaları sürer, sular, ekinleri bitirir„.

Sumer'lerin Dumuzi'si, Babil'in bitki tanrısı Tamuz'u ne ise, Hatti'lerin *Telepinu*'su da odur. Bu da, Tamuz gibi kışın yer altına girer, kaybolur. Bunun sonucu olarak bitme, üreme durur, nesiller kurur, her yeri kıtlık, ölüm basar. İlkbahar gelince, o da meydana çıkar, yerden otlar fışkırır, koyunlar sığırlar doğurur, yeryüzünde yeniden hayat başlar.

Aşağı Fırat vâdisinde tanrıçe İştar'ın sevgilisi Tamuz'u aramak için yeraltı dünyasına, cehennemlere inerek nasıl arayıp bulduğu hakkındaki masal ile Ugarit'te bulunan Finike masalı, Byblos'un Adonis masalı hep birbirlerini hatırlatmaktadır. İhtimal ki bütün bu masallar aynı kaynaktan çıkmış, yer yer aldıkları özelliklerle birbirlerinden az çok ayrılmışlardır.

Büyük Fırtına tanrısının oğlu bitki tanrısı Telepinu'nun yitişi ve bulunuşu hakkında üç bin üç yüz yıl önce orta Ana-

dolu yaylasında yaşayan mitolojiyi *Nerik* tanrısı rahibi Kella şöyle naklediyor:

"*Telepinu* kaybolduğu vakit, ocakta közler söndü. Tapınaklarda tanrılar bunaldı. Ağılda koyunlar boğuldu. Ahırda sığırlar kıvrıldı. Koyun kuzusunu, inek danasını bıraktı. *Telepinu* kaybolduğu vakit, tarladan ekinleri beraber götürdü. Artık, arpa, buğday bitmez oldu. Artık koyunlar, sığırlar insanlar çiftleşmez, gebeler doğurmaz oldular. Ağaçlar kurudu, filizler çürüdü. Otlar kurudu. Kaynaklar kesildi. Ülkeyi kıtlık bürüdü. İnsanlar, tanrılar açlıktan kıvrandılar. Büyük Güneş tanrısı bir ziyafet hazırladı. Bin tanrıyı çağırdı. Yedilerse de doymadılar. İçtilerse de kanmadılar. Bunun üzerine Fırtına tanrısı, oğlu *Telepinu*'yu araştırdı. *Telepinu* yurtta değildi. Kızarak kaçmış, bütün iyi şeyleri beraberinde götürmüştü.

Büyük tanrılar, küçük tanrılar Telepinu-yu aramağı çıktılar. Güneş tanrı, kartalı öncü gönderdi: "git yüksek dağları araştır, dereleri, yamaçları araştır; mavi su derinliklerini araştır„ Kartal gitti. Fakat, onu bulamadı. Geri döndü. Güneş tanrısına: "kudretli tanrı, *Telepinu*'yu bulamadım„ dedi.

Fırtına tanrısı, baş tanrıçeye, "ne yapalım, açlıktan öleceğiz„, dedi. Güneş tanrıçesi, Fırtına tanrısına "ne istersen yap, Fırtına tanrısı, *Telepinu*'yu aramağa kendin git!„ dedi.

Fırtına tanrısı, Telepinu'yu aramağa gitti. Onun şehrinde kapıyı çaldı. Fakat o, evde değildi, açmadı. Bunun üzerine kapının rezesini, sürmesini kırdı. Kendi evine dönerek tahtına oturdu.

Tanrılar hatunu, kartalı bir daha gönderdi ona "git, Telepinu'yu ara„ dedi. Fırtına tanrısı, tanrılar hatununa, "büyük tanrılar, küçük tanrılar onu aradılar, fakat, bulamadılar. Bu kartal mı onu bulacak? Bunun gözü keskin ise onların gözleri de keskindir, onlar birbirlerinden farklı mı bulunuyorlar?„ dedi.

Tanrılar hatunu kartalı gönderdi: "git, yüce dağları ara, tara„, dedi. Kartal uçtu. Yüce dağları araştırdı. Fakat bulamadı. Şu haberi getirdi: "ben onu bulamıyorum„.

Tanrılar hatunu, arıyı gönderdi: "git, Telepinu'yu sen ara! bulursan onun ellerini, ayaklarını sok! onu al, getir! mum al! onu yıka! onu pakla, bana getir„ dedi.

Fırtına tanrısı, tanrılar hatununa dedi ki: "büyük tanrılar, küçük tanrılar, onu aradılar bulamadılar. Bu arı mı onu bulacak? Onların gözleri keskindir. Bununki de keskindir. Bunlar birbirlerinden farklı mı bulunuyorlar?„ Tanrılar hatunu, Fırtına tanrısına dedi ki: "sen arıyı bırak. O gidip onu bulacak„. Arı oradan uçtu, onu aramaya başladı. Her tarafı araştırdı. Irmakları araştırdı. Kaynakları araştırdı [99]..... Telepinu acele geliyor. Şimşek gürültüsünden yer gümbürdüyor. Kamruşepa onu görüyor, efsunla kızgınlığını geçiriyor. Bunun üzerine Telepinu eve geliyor. Memleketle ilgileniyor. O vakıt ocaklara kor, ağıllara koyun, ahırlara sığır doluyor, ana çocuğunu, koyun kuzusunu, inek danasını doğuruyor..... [100]„.

Kumarbi efsanesi

Sumer-Hurri menşeli olan bu efsane, eski ve yeni tanrı nesilleri arasında gök kırallığı için yapılan savaşları anlatıyor [101]:

Gök tanrısı Anu'nun kendi yerine göz diken oğlu Kumarbi ile arası açılıyor, mücadele ediyorlar, kavga arasında babasının tenasül azasını ısırarak koparıyor ve yutuyor. Bunun üzerine babası kendisine "işte şimdi felâketi yuttun, üç korkunç tanrıya gebe kalacaksın„ deyince, Kumarbi hemen kusarak bunu çıkarıyor, fakat vakit geçmiş olduğundan yine gebe kalıyor. Gebe kaldığı çocuklardan birinin (adı okunamamıştır) Fırtına tanrısı olduğu sanılıyor. İkincisi Aranzah (Dicle) nehri, üçüncüsü de kim olduğu anlaşılamayan Taşmişu imiş..... (metin burada kırılmıştır) Nihayet Kumarbi Gök kırallığını elde ediyor ve ondan sonra yerine Fırtına tanrısı geçiyor.

H. G. Güterbock Ullikummi şarkısını da bu efsane ile ilgili görmekte ve onun devamı saymaktadır. Bu şarkıya göre, Kumarbı Fırtına tanrısına karşı düşmanlık beslediginden, onu

[99] Metnin burasında büyücek bir açıklık olduğundan arının Telepinu'yu nerede ve nasıl bulduğunu bilmiyoruz. Fakat, sonraki sözlerden onu bulduğu ve geri getirmek için iki defa efsun yapmak lâzım geldiği anlaşılmaktadır.

[100] Telepinu ile münasebeti olan tanrılardan karısı Hatepinu ile masalda adı geçen Kamruşepa'yı tanıyoruz. Bu ikinci tanrının şifa tanrısı olduğu, ondan bazı hastalıkların tedavisinin beklenilmesinden anlaşılmaktadır. Eski Yakınşarkta tababetle efsunculuğun aynı sayıldığı malûmdur.

[101] H. G. Güterbock, Kumarbi Efsanesi, Ankara, 1945.

uğraştıracak asi bir mahlûk yaratıyor. Kendi oğlu olan bu çocuğun adı Ullikummi'dir. Kumarbi, tanrılar meclisinde çocuğun yer yüzüne indirilmesini emrediyor. Diyorit taşından olan bu çocuk, yer, gök ve denizi üzerinde taşıyan Upelluri'nin sağ omuzuna konuyor. Taş çocuk denizde şaşılacak bir süratle büyüyor, öyle ki deniz onun ancak boyunun yarısına gelebiliyor. Güneş tanrısı bunu hayret ve merakla görüyor, derhal Fırtına tanrısına bu heyecanlı olayı anlatıyor. İştar ile Fırtına tanrısı Hazzi (Antakya'daki Keldağ) dağına çıkarak bu acaip mahlûku görünce, Fırtına tanrısı korkudan ağlamaya başlıyor, İştar kendisini teselli ediyor. Ullikummi, Kummiya şehrinin kapısına geldiği zaman, bütün şehir gölge içinde kalıyor, fakat tanrılar ona karşı bir şey yapamıyorlar, nihayet akıl ve hikmet tanrısı Ea, hiç bir şeyin farkına varmıyacak kadar ihtiyar olan Upelluri'nin vücuduna saplanan bu taşı, vaktiyle göğü ve yeri birbirinden ayırmış olan eski bir aletle, ayaklarının altından keserek, bir büyü yapıyor. Bu suretle Fırtına tanrısı bu düşmanından kurtulmuş oluyor [102].

Koruyucu Tanrılar

Sumer'lerde olduğu gibi Hatti'lerde de, her şahsın, her şehrin, her şeyin koruyucu, özel bir tanrısı olduğuna inanılıyordu [103]. Mezopotamya'da Babil'in *LAMASSU* adında biri dişi, diğeri Şadu isminde erkek iki himaye tanrısı bulunduğu gibi, Âsur, Ninuva şehirlerinin de ayrı ayrı koruyucu tanrıları vardı.

Hatti'lerin başkenti olan Hattuşaş'ın koruyucu özel tanrıçesi LAMA idi. Bu, Sumer'lerde de koruyucu tanrıçe olarak DLAMA şeklinde geçmektedir. Hatti'lerin her şehrinin kendine mahsus birer koruyucu tanrısı olmakla beraber, bunların hepsi aynı ideogramla yazılmış oldukları için ancak falan şehir tanrısı diye adlanmışlardır.

[102] Son Ras - Şamra (Ugarit) kazılarının verdiği çivi yazılı metinler arasında bu destanın Sami alfabetik çivi yazısiyle paralelleri bulunmuş ve bu suretle Fenike'lilerin, Hurri'lerle Yunan'lılar arasında kültür aracılığı yaptığı anlaşılmıştır. (Karşılaştır. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi cilt I, No. 1, S. 85 v. d.)

[103] Bu eski akîde bütün Yakınşarkta yayılmıştır. Her insanın sağ ve sol omuzları üzerinde biri hayır, diğeri şer iki « melek müekkel » bulunduğu yolunda tefsir, hadîs ve vaiz kitaplarında görülen kayıtlar, bu eski akîdenin müslümanlıkta yaşayan izleridir.

Büyük kıral ile kraliçenin tanrılara kurban takdimi merasimini anlatan bir tablette bütün bu tanrıların, kurdukları şehirlere nisbetle aynı ideogramla anılmış oldukları görülüyor.

Koruyucu tanrılar arasında adları fonetik olarak yazılan Hapantalliyaş, Karziş, Zithariyaş gibi tanrılar da bulunmaktadır.

Tanrıların insanlarla münasebetleri

Tanrılar hakkındaki kanaatlerini oldukça açıklayabilmiş olan Hatti'ler, onların insanlarla olan münasebetlerini de bu anlayışa göre düzenlemişlerdir. Yaşayış tarzı, ihtiras ateşi, geçinme ihtiyacı bakımlarından insanlar gibi tasarlanan tanrılar, onlardan ancak daha zorlu olmak ve ölmemekle temayüz ediyorlardı.

Tanrılar hakkındaki anlayış böyle olduğuna göre, onların insanlar karşısında durumları şu şekilde beliriyordu: daha kudretli ve zorlu olan tanrılar efendi, insanlar ise onların kullarıdır. Tanrılarla insanlar arasındaki bu efendilik, kulluk münasebetleri, karşılıklı ödevleri gerektirmektedir: kullar, efendilerine hürmet etmek, ibadet etmek, niyaz etmek ödevindedirler. Bu ödevi, kurbanlar, kültler ve niyazlarla yerine getirirler. Efendiler de kullarını, gelecek fenalıklardan, düşman saldırışından, her türlü hastalıklardan korurlar.

Kullar ödevlerini yerine getirmez veya sevap yerine günah işlerlerse, tanrılar da onları koruyacaklarına, mahkûm ederler. Dinî bir ifade ile kulun her kabahati, tanrının bir cezasını gerektirir. Hatti metinlerinin insanı, yaradılışında suç işlemeğe istidatlı bir mahlûk tanıtan kötümser tasviri, onu daima tanrılar karşısında suçlu bir durumda bırakmaktadır. Her suçlu daima ceza görmeğe namzettir. Cezanın er veya geç görülmesi, tanrıların keyfine bağlıdır. Fakat tanrı er de olsa, geç de olsa, insandan suçunun intikamını mutlaka alır. Şayet baba ceza görmezse, bu cezayı evlâtları çekerler. Eğer fena harekette bulunan kıral ise, onun cezasını yalnız kendisi veya ailesi değil, bütün memleket çeker.

İnsanların mukadderatı, tanrıların elindedir. Onu istedikleri gibi tayin eder ve değiştirirler. Tanrılar, alelâde hallerde insanlara görünmezler. Onların tecellileri çok kere, kendiliğinden ve âni olarak vukua gelir. Ozaman insana nasihat verir,

ihtarda bulunurlar. Yalnız insanın bunları duyacak kulağı olmalıdır.

Hatti'lere göre insanlar, birtakım çarelere başvurmak suretiyle de tanrıların tecellisine mazhar olabilirler. Fakat, her yerde hâzır ve nâzır olan tanrıların bu tecellisinin, ulûhiyetin gözle görülmesi suretinde telâkki edildiği kanaatini veren bir metin yoktur. Yalnız mitolojide Fırtına tanrısının fani kadınlar aldığını, tanrı İnar'ın (İlluyanka masalında görüldüğü gibi) insan oğlunu hususî maksatlarda kullandığını gösteren efsaneler vardır. Fakat bunlar, nihayet bir mitolojidir. Metinlerde, tanrılara her gün yiyecek içecek verildiği, bunları gelip yemeleri için niyazlar edildiği haber verilmekte ise de, tanrıların hakikaten gelerek bunları yiyecekleri kanaatinin beslenildiği ifade edilmemektedir.

Mezopotamya'da olduğu gibi Hatti'ler arasında da tanrıların, insanın maddî varlığından sıyrıldığı istiğrak zamanlarında görünebileceklerini kabul ettikleri anlaşılıyor. Öyle görülüyor ki, tasavvur edilen istiğrak ve vecit anları, maddi varlıkla manevî varlık arasında bir köprü oluyur, o anda ulûhiyetin insanda tecelli edeceğine inanılıyordu.

Hatti'lere göre rüyalar da insanlarla tanrılar arasında doğrudan doğruya temas imkânını veriyordu. Yani rüyada tanrı insana görünüyor, iradesini bildiriyor, emirlerini tebliğ ediyor, kullarından adak, kurban ve içki istiyordu. Kıral Hattusil III'ün bir tablette okunan "tanrıçem İştar, babam Mursil'e rüyasında göründü; tanrıçem İştar, bana rüyada göründü; tanrıçem İştar karıma rüyada göründü... „ yolundaki sözleri, rüyada tanrıların göründüğü hakkındaki kanaatın ne kadar esaslı olduğunu göstermektedir.

Hatti'ler, tabiat üstü tezahürlerin tanrı iradelerinin bir tecellisi olduğuna inanıyorlardı. Gökte ateşin bir alâmet görülmesi, muhasara edilen şehirde bir duvarın yıkılması gibi hâdiseler, bu gibi tezahürlerden sayılır, bunlara tanrı iradelerinin tecellisi nazariyle bakılırdı[194].

[194] Bir tabletten öğrendiğimize göre büyük Hatti kıralı Mursil, düşman olan Arzava üzerine yürüdüğü zaman, gökte beliren ateşin bir ziya iki ordu üstünde dolaştıktan sonra Arzava şehri üzerine inmiş, bu olay ozaman tanrının ileride vukubulacak hâdiseler hakkında bir ihtar âlâmeti telâkki edilmiştir.

Hatti'lerin insanların tanrılarla olan münasebetleri hakkındaki bu telâkkileri, kıral sarayları yanında tanrılar için de tapınaklar kurulmasını, ibadet ve törenlerin gelişmesini icap ettirmiştir.

Tapınaklar Tapınaklar, tanrıların yer yüzündeki konaklarıdır. Tanrılar, buralarda heykelleriyle temsil edilir, dinî törenler bunların önünde yapılırdı. Hatti'lerce tapınakların tanrıların daimî ikametgâhları mı, yoksa dünyaya çıkmak için bir tecelli yeri mi telâkki edildiği, metinlerde açıkça belirtmemektedir. Bir taraftan tanrı heykellerinin tapınaklarda canlı varlıklar gibi beslenmeleri, Hatti'lerce bu binalara tanrıların daimî ikamtgâhları gözüyle bakıldığını göstermektedir. Diğer taraftan tanrıları, göklerde, sularda, veya dağ başlarında tasavvur edilen karargâhlarından davet için tapınaklarda sedr ağacı yakılmasına bakılınca da, tapınakların tanrıların muvakkat tecelli yerleri telâkki edildiğini kabul etmek gerekiyor.

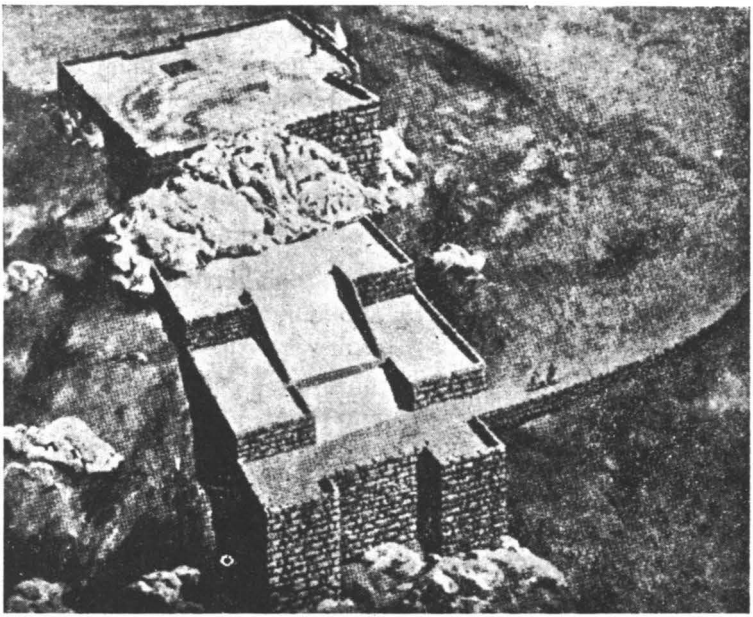
Kazılarla meydana çıkarılan temellerden ve elde edilen yazıtlardan anlaşıldığına göre, tapınaklar ya çok sade ve küçük veya muhteşem ve büyük yapılıyorlardı. Küçük tapınaklar süssüz, sade bir çatıdan ibaret idiler. Bu türlü iki tapınağa bazan tek bir rahip tarafından bakıldığı anlaşılmaktadır. Rahip, bu tapınaklardan birini silip süpürdükten ve tanrı için gereken yiyecek ve içecekleri yerlerine koyduktan sonra, kapıyı mühürleyerek, diğerine gider, orada da aynı hizmetleri ifa ederdi.

Bu küçük tapınaklara nisbetle inşa tarzları çok süslü ve muhteşem olan büyük tapınaklara gelince, bunlar, malikâneleri geniş, zengin ve kıral sarayları kadar, belki daha ziyade büyük binalardı (Res. 35). Büyük tapınaklar, bir hol, bir avlu, büyük bir kült salonu ile mukaddes yeri veya hususî tanrılık dairesini kapsıyordu. Bu binaların yakınında kutsal hayvanların beslenmesine mahsus, tapınağa ait bir orman veya bir park bulunuyurdu.

Boğazköy'de meydana çıkarılan büyük bina temelleri ile Yazılıkaya önündeki sahada bulunan temeller, büyük tapınakların teşkilâtı hakkında bir fikir edinmeğe yardım etmektedirler. Bu türlü büyük tapınakların etrafı, mağaralar, hazine odalariyle çevrilirdi. Külte ait eşyalar, dinî törenlerden sonra

bu mağara ve hazinelere götürülerek oralarda muhafaza edilirlerdi.

Tapınak içindeki mukaddes yerler, tanrılara verilen adakların konulmasına mahsustu. Kıymetli heykeller de bu mukaddes yerlere konulurlardı. Tapınak mutfaklariyle tandırlarında tanrıların yemekleri ve ekmekleri pişirilirdi. Tapınak çevresinde, mâbede ait tarlaları ekip biçen çiftçilere, bahçelere bakan bahçıvanlara, sürüleri otlatan çobanlara mahsus meskenler vardı.

Resim 35 — Gâvurkale'deki Hatti mabedi rekonstrüksiyonu

Mezopotamya tapınakları gibi Hatti tapınakları da dinî feodalizmi temsil ediyor, iktisadî bir merkez rolünü görüyorlardı. Kanunlar veya vakıflarla temin edilmiş büyük imtiyazları vardı. Tapınakların gelirleri arasında adaklardan, hediyelerden başka, hususî vergiler önemli bir yekûn tutuyorlardı. Fakat Arinna'nın Güneş tanrıçesi tapınağına mahsus vergiden, imtiyaz ve muafiyet sahibi olanlar, hatta kırallar bile muaf olamıyorlardı. Çünkü tanrıların efendi, insanların da kul telâkki edil-

melerine göre, nasıl köleler çalışarak kazançlarını efendilerine vermek zorunda iseler, bir memleket halkının da o memleket tanrılarının ve onlarla ilgili olanların geçimlerini temin etmek mecburiyetinde idiler. Tapınaklara verilen vergiler arasında, başta koyun olmak üzere, türlü evcil hayvanlar, altın, gümüş, bakır ve tunç eşyalar, kumaşlar, buğday, un ve bira gibi yiyecek ve içecek şeyler bulunuyordu.

Tapınakların tanrı heykellerinin bulunduğu mukaddes yerlerine ancak rahipler ve rahip sıfatını haiz olan kıral ve kıraliçe girebilirlerdi. Tapınaklarda bu heykellerden başka, göğün temsilî tasvirleri, kıymetli madenlerden yapılmış, üzerlerinde tanrı tasvirleri bulunan kült kapları gibi şeyler de bulunuyordu.

Tapınakların dışına dikilmiş "huvaşi„ denilen mukaddes taşlar vardı. Bu taşlar, her gün rahipler tarafından yıkanır, mukaddes yağla yağlanırlardı. Huvaşi'lerin mahiyetleri iyi bilinmemekle beraber bunların kült âyinlerinde tanrı heykellerinin konulmasına mahsus oldukları sanılmaktadır. Kült töreni yapılan bayramlarda tanrı heykelleri tapınağın mukaddes bucağından çıkarılarak bu taşlar üzerine konulurdu. Bayram töreni yapılırken alay bunların önünden geçerdi. Havaşi'ler bazan ahşaptan bazan da altından oluyorlardı. Altın huvaşi'ler tapınak haznesinde muhafaza edilirlerdi.

Tapınaklarda kült eşyaları arasında bir de "İstanana„lar vardı. Huvaşi'lerle ilgileri olan mukaddes İstanana'ların, tanrı heykellerini mukaddes bucaktan huvaşi'ler üzerine götürmek için bir nevi teskereler olduğu anlaşılmaktadır. Tapınaklardaki kült eşyalarından biri de Akkad'ca "bibru„ denilen kaplardı. Bu kaplara doldurulan içkiler, tanrılar şerefine içilir, serpilirlerdi. Tapınaklarda KUŞ hursas denilen bir de mukaddes kalkan bulunuyordu. Fakat, bunun da rolü iyi bilinmemektedir. Bunlardan başka, tapınaklarda mukaddes tanılan ocaklar ve tahtlar bulunuyordu. Tapınaklar, her gün silinir, süprülür, temizlenirlerdi. Buradaki tanrı heykellerinin, tanrıların mukaddes bucaklarının da pâk olmaları mecburi olduğundan, her sabah hem mukaddes bucak, hem de tanrıların tecelligâhı sayılan heykeller yıkanır, temizlenir, sonra da tapınak kapısının önündeki Huvaşi'ler üzerine konulur, burada toplanan halk

muvacehesinde askerler heykel önünde bir savaş talimi yaparlar. Sonra heykeller tekrar mukaddes bucaklarına götürülürlerdi [105].

Tapınaklarda bir sürü insan istihdam edilirdi. Tapınağı temizlemeğe memur olanlardan başka buradaki eşyaları korumak, gerektikçe tamir etmek, yenilemek işleriyle uğraşan hasırcı, çömlekçi gibi sanat sahipleri de vardı. Tapınak müstahdemleri arasında tanrıların yemeklerini pişirmek, hazırlamak işleriyle meşgul aşçılar, erzakı muhafazaya memur kilerciler gibi adamlardan başka, din törenlerinde ilâhi okuyan muganniler de bulunuyordu.

Tapınağa ait zahireler, bu işe memur kadınlar tarafından öğüdülür, yuğurulur, ekmek yapılırdı. Bütün bunlar yapılırken temizliğe son derece dikkat edilmesi mecburiyeti vardı. Rahiplerin hizmet tüzüklerinde bu hususta sarih maddeler vardır.

Rahipler Tapınaklara bağlı insanların başında rahipler bulunuyordu. Kıral, Hatti memleketi tanrıçesinin baş rahibidir. Rahipler arasında tanrıya en yakın olan kıral, dinî törenlere rahip kıyafetiyle başkanlık ederdi. Tanrının önünde secde etmek hakkı yalnız kırala mahsus bir imtiyazdı. Diğer insanlar ancak kıralın önünde secde ederlerdi. Kırallar mukaddes tanrılara en yakın olduklarından, en çok temiz ve pâk olmaları lâzımdı. Onun yediği yemek, içtiği su vesair içkiler son derece temiz olmalı idi. Bunu temin için, özel memurlar vardı. Bu memurlar kırala temiz yemek yedireceklerine, temiz su içireceklerine dair her ay başı and içerlerdi. Kıralın kendisinden ve etrafındakilerden başka elbiselerini dikenlerin, ayakkabılarını yapanların da temiz olmaları gerekti.

Hatti'ler, memlekette baş gösterecek felâketleri, âfetleri, kıralın kendisinin ve etrafındakilerin temizliklerine dikkat etmediğinin veya işlediği bir kabahatin cezası olduğu kanaatini beslediklerinden, kırallar bu hususta son derece titiz davranır,

[105] Bir tabletten öğrandiğimize göre, bu savaş talimi şu suretle yapılıyordu : savunma kabiliyeti olan askerler, biri Hatti'liler, diğeri Maşa'lılar olmak üzere ikiye bölünürlerdi. Hatti'liler, tunç silâhlar. Maşa'lılar ise kamış silâhlarla mücehhez bulunurlardı. Verilen işaret üzerine iki taraf birbirlerine saldırır, sonunda tunç silâhlı Hatti'liler, Maşa'lıları yener, yakaladıkları esirleri tanrıya sunarlardı.

temizliğe memur olanların ihmal ve teseyyüplerini şiddetle cezalandırırlardı. Bir tablette kıralın şu sözleri okunuyor: "bir defa kurban sunarken suyun içinden kıl çıktı; adamı çağırdım, şiddetle cezalandırdım,,. Fakat Hatti kıralları hayatlarında en mukaddes insan tanılmakla beraber, Sami kavimlerde olduğu gibi, insanlık üstüne çıkarılmazlardı. Hatti kıralları ancak öldükten sonra tanrılaşırlar, heykelleri tapınaklara konulurdu.

Hatti kırallarından Hattusil III'ün oğlu Tudhaliya IV, baş rahip sıfatiyle ibadet işlerine düzen vermiş, harpler ve işgaller yüzünden bozulan din tüzüğünü nizamlamıştır.

Memleketin kuzey bölgesinin uzun zaman Gaşga'ların hükmü altında kalması yüzünden buralarda din törenleri bozulmuş, ibadet usulleri unutulmuştu. Gerçi Hattusil III, buraları kurtarmıştı. Fakat hayatı, buralara yeniden düzen vermeğe yetmemiş, bu vazife, yerine oturan oğlu Tudhaliya IV'e kalmıştı. Ele geçen yazıtlardan anlaşıldığına göre, birçok ibadet usulleri, din törenleri bunun zamanında nizamlanmış, bu hususa dair tüzükler yapılmıştır.

Tabletlerdeki kayıtlardan, tapınak hizmetindeki rahiplerin tanrı anaları, mukaddes rahipler ve NI.ME adamları diye gruplara ayrıldıkları sanılıyor. Fakat bu grupların mahiyetleri, rahiplerin rolleri hakkında esaslı malûmat edinilememiştir.

Rahipler umumî olarak tapınaklarda ikamet etmezlerdi. Bir kısmı şehirlerde, bir kısmı tapınak dışındaki evlerde, aileleriyle beraber yaşarlardı. Kadınlarla münasebet ibadet için gerekli olan nezafeti ihlâl ediyor idiyse de, rahiplerin evlenmeleri yasak değildi. Bilâkis, hadım bir insan rahip olamazdı. Hatti'lere göre bedenden herhangi bir uzvun noksanlığı bir nevi nezafetsizlik olduğundan, noksan uzuvlu insanlar rahip olamazlardı.

İbadetler millî olduğu için, yabancılar rahip olamadıkları gibi, ibadetlere de karışamazlardı. İbadete karışan bir yabancı görülürse hemen öldürülürdü. Rahipler, hiçbir suretle hediye alamazlar, tanrılara ait eşyalardan evlerine, ailelerine birşey götüremezlerdi. Vilâyetlerde din törenlerine kıral namına valiler nezaret ederlerdi.

İbadet İbadet, tanrılarla insanlar arasındaki münasebetlerin belirtilmesidir. İbadet, bütün saadetlerin kaynağı itikat edilen tanrı rahmetine kavuşmak için yapılır. Bütün eski Yakınşark kavimleri gibi Hatti'ler de ibadete büyük bir önem veriyordu. Bunu, yiyeceklermiş gibi tanrılara her gün yiyecek, içecek sunmak, adak ve kurban adamak [106], törenler yapmak, niyazlarda bulunmak suretiyle yapıyorlardı.

Hatti'lerin ibadet şekilleri hakkındaki bilgimiz, resmî ibadetlere, yani kıral ile kıraliçenin hazır bulundukları törenlere inhisar etmektedir. Çünkü ele geçen metinlerde yalnız kıral ile kıraliçenin baş rahip sıfatiyle devletin din merasimini idare ederken yapılacak törenlerden bahsedilmiştir. Bu yüzden halkın tanrılara ne tarzda tapındıklarını, ibadetlerini ne suretle yaptıklarını sarih surette bilmiyoruz. Boğazköy'de bulunan ve henüz çözülmemiş olan tabletler arasında halk ibadetlerinin şekillerini aydınlatacak belgeler bulunması ihtimali olduğu gibi, yeni araştırmaların yeni ışıklar vermesi de ihtimalden uzak değildir. Boğazköy belgelerinden anlaşıldığına göre, bütün resmî ibadet ve törenlerin gayesi, kıral ile ailesinin temizliklerinin, esenliklerinin devamını temin etmek, bütün fenalıkları, tanrıların hışım ve gazeplerini onlardan uzaklaştırmak hususlarına inhisar etmektedir. Hatti'lerce taharet, temizlik, tapınmanın ilk şartıdır. İbadette, her şeyden önce yıkanmak, beden ve ruh kirlerinden temizlemektir. Çünkü mukaddes ve pâk olmak itibariyle pislikten tiksinen tanrıların teveccühleri ancak taharetle, temizlikle kazanılabilir. Denilebilir ki eski kavimler arasında temizliğe ehemmiyet vermek, taharet ve nezafeti din ödevlerinin başında tutmak itibariyle Hatti'ler kadar ileri gitmiş bir kavim yoktur.

Hatti dinine göre, kulun birinci vazifesi taharettir, temizliktir. Bir yazıtta "kul efendisinin huzuruna çıktığı zaman, yâni ibadete başladığı anda yıkanmış, temizlenmiş, bayramlık pâk esvaplarını giymiş olmalıdır." denilerek bu vecibe tasrih edilmektedir.

[106] Bir kıtlık zamanında, âfetten kurtulmak için tanrılara yapılan niyazı ihtiva eden bir tablette «size, adaklar adayan, kurbanlar kesen, her gün yiyecek içecek veren insanlar kıtlık yüzünden öldükleri takdirde, bunları size kimler verecek» denilerek sitem edildiği görülmektedir.

Resmî din törenlerinde güdülen amacın, tanrılarını hışımlarından korunmak, yardımlarına kavuşmak olduğu tabletlerde açıkça ifade edilmektedir. Bu amaca erişebilmek için tanrılara yakın olan her şey, tapınak, mukaddes eşyalar, külte iştirak edenler, kurbanlar, temiz ve pâk olmalıdır. Bütün bunlar temiz olmadığı takdirde tanrılar, tiksinir ve kaçarlar, sonra da felâketler yağdırırlar.

Bunun içindir ki Hatti ülkesinde, bir felâket zuhur ettiği takdirde kıralın yaptığı bir cürme atfolunur, bundan kıral sorumlu tanılırdı. Bu cürmün, kıralın ya nezafetsizliği veya törenlerde yaptığı bir ihmal, bir kusur veya sözünde durmamak gibi sebeplerden ileri geldiği sanılırdı. Bu telâkkinin açık bir misalini Mursil II' nin bir tabletinden öğreniyoruz: Mursil II bu tablette, babası Subbiluliyuma ile kardeşi Arnuvanda'nın ölümlerine sebep olan ve yirmi sene Anadolu'yu kasıp kavuran büyük veba hastalığının sebebini babasının günahına atfetmek suretiyle bu kanaati ifade etmiştir [107]. Tabletler böyle bir durum karşısında memleketi ve kıralı kurtarmak için tılsım yardımıyle temizlik ve kefaret merasimi yapıldığını bildiriyorlar. Nezafetin, temizliğin en yüksek derecesini temsil eden tanrılar, her türlü pislikten, nezafetsizlikten nefret ederler. Günahkârlar, pisler, nezafetsiz olan her şey, tanrılardan uzak tutulmalıdır. Tanrılar, pâk olmayanlardan tiksinir, uzaklaşırlar. Ozaman tanrıların yardımlarına değil, hışımlarına uğranılır. Tanrılardan yalnız pâk olanlar yardım umabilirler. Bir yazıtta bu husus şöyle belirtiliyor: "kul efendisinin (tanrının) huzuruna çıkacağı vakit, yıkanmış, temiz elbise giymiş olmalıdır. Kul ancak bundan sonra efendisine yiyecek, içecek sunabilir. Kul, efendisine

[107] Tabletlerden öğrenildiğine göre, Subbiluliyuma'nın bu günahı şu idi: Subbiluliyuma'nın Tudhaliya isminde bir kardeşi vardı. Tudhaliya'yı babası veliaht tayin etmiş, bütün prensler, memurlar, yeminle bunu kabul etmişlerdi. Fakat, sonradan Subbiluliyuma bu yemini bozmuş, Tudhaliya öldürülmüş, Subbiluliyuma, babasının tahtına varis olmuştu. İkinci Mursil, tanrılara yaptığı niyazda vebaya sebep olan günahı babasının yapmış olduğunu söyleyerek şöyle hitap etmektedir: «Biz, günahkârız, babamızdan bize geçti. Biz, günahımızı itiraf ediyoruz. Ey tanrılar bizi affediniz.» Genç Tudhaliya memlekete hâkim olduğu zaman, prensler, ordu, memurlar ve babam ona yemin etmişti. Babam Tudhaliya'ya cebretmeğe başladığı zaman, bütün kıral çocukları, saray adamları ve ordu, babamın tarafına

yiyecek ve içecek sunmak suretiyle dilediğine nail olur. Fakat, kul pâk olmazsa, sundukları tanrılarca makbule geçmez. Nezafetsiz, pis adam, bu haliyle tanrı nezdinde bir düşmandır„.

Genel kültlere katılabilmek için, Hatti'lerden olmak, yıkanmış, temizlenmiş, temiz elbiseler giymiş bulunmak, her türlü nezafetsizliklerden pâklanmış olmak gerekti. Hatti'lerden olmayan yabancıların kült törenlerine katılmaları yasaktı. Pâk olmayanların kült törenlerine katılmaları, tanrıların nefret ve hışımlarını çeker, felâketlere, musibetlere sebep olurdu.

Dualar, tövbeler

İnsanların, istediklerini elde etmek için övmek ve acındırmak suretiyle tanrılara yapılan niyazlar, dindarlığın icaplarındandır. Niyazlar, ya yok olanı elde etmek, veya var olandan kurtulmak için yapıldıklarından, birincisine dua, ikincisine de tövbe ve istiğfar denilir.

İnsanların tanrılar hakkındaki telâkkileri, onlara karşı olan iç bağlılıkları en iyi bir surette dualardan anlaşılır[108]. Halbuki Hatti'lerin dualarını ihtiva eden tabletlerin ekserisi, henüz çözülmemiş olan yabancı dillerle yazılmış olduklarından, tabiatiyle anlaşılamıyorlar. Bunun sebebi, evvelce de söylemiş olduğumuz gibi, Hatti tanrılarından bir çoğunun Hurri, Proto-Hatti ve Luvi gibi, dilleri henüz çözülmemiş olan kavimlere

---

geçti. Onun adına and içmiş olmalarına rağmen kendisini öldürdüler. Ona yardım eden kardeşlerini de öldürdüler. Siz tanrılar, bütün bu günahları babama yazmadınız, belki kendisine yardım ettiniz. Okadar yardım ettiniz ki düşman eline geçen Hattuşaş'ı, babam geri aldı. Düşman memleketlerini fethetti. Ey Tanrılar, siz onun intikamını babamdan aldınız. O öldü. İleri gelenler öldü. Hatti ülkesi vebadan perişan oldu. Halk azaldı. Ey tanrılar! "Duamı kabul ve bana yardım edin! Ey tanrılar, sükûnet bulun, bana karşı lûtufkâr olun !„.

Mursil II, ikinci veba duasında bu sözlerine şunları da ekliyor: "Siz tanrılar, Hatti ülkesine veba getirdiniz, Hatti memleketi son derece müteessirdir. Babamın zamanından benim zamanıma kadar, yirmi senedir veba ülkemizden koğulamamıştır. Ben, sizin içinizden hiç birinizden vazgeçmedim. Ziyafet verdiğim zaman bütün tanrıları gözönüne aldım. Niyazlarımın hepsinde bütün tanrıları andım„.

[108] Örnek olarak kıraliçe Puduhepa Arinna Güneş tanrıçesine hitap eden bir duasında şöyle diyor: "Arinna Güneş tanrıçesi, kıraliçem, Hatti ilinin, göğün ve yerin kıraliçesi, ben, Puduhepa, senin hizmetçinim, sana niyaz ediyorum. Arinna Güneş tanrıçesi, benim kıraliçem, arzumu yerine getir„.

ait olmalarıdır. Naşili dilinde yazılmış olan dua tabletlerine gelince, bunlar da resmî metinlere inhisar ettiğinden, bize asıl halk kitlesinin anlayış ve sezişlerini değil, ancak resmî telâkkileri anlatıyorlar.

Bu metinlerdeki dualarda kırallar, tanrılardan kendilerini korumalarını, hayat nimetlerine gark etmelerini niyaz etmektedirler. Bu nevi tabletlerin konuları, uzun ömür, sağlık, hayırlı evlât, hastalıktan şifa, musibetlerden, sarî hastalıklardan, kıtlıklardan korunmak gibi kıralların şahıslarına ve memlekete ait isteklerde toplanmaktadır. Tanrılar duaları kabul ettikleri takdirde, karşılık olarak kendilerine sunulacak kurbanlarla adakların sayılıp dökülmeleri de unutulmamaktadır.

Dua tabletleri arasında bir de günahlardan, nezafetsizliklerden kurtulmak için yapılan niyazlardan, eylemlerden bahsedenler vardır. Tövbe ve istiğfar denilen bu türlü niyazlarda kabahatler, nezafetsizlikler sayılıp döküldükten sonra, tanrılardan af dilenilmektedir. Bu mahiyette bir niyazı ihtiva eden tablette şunlar okunuyor: "Eğer bir kavmin sıkıntısı olursa efendisine başvurur, efendisi onun niyazını kabul eder, yerine getirir. Onu sıkıntıdan kurtarır. Bir kul cürüm işler ve efendisine itiraf ederse, efendinin hiddeti geçer, kulunu cezalandırmaz, işte böyle, ben bunu yaptım„.

Günahlardan temizlenmek için yalnız onları tanrı önünde itiraf etmek, af dilemek kâfi görülmüyordu. Hatti'ler, günahı, kusur ve kabahatleri bir nevi manevî kir saydıklarından, önce bunlardan temizlenmek gerekti. Çünkü tanrılara ancak temiz olanlar niyaz edebilirlerdi.

Tövbe istiğfar temizliği için bir kaç şeklin uygunlanılmış olduğu görülüyor. Bunun, işlenilmiş olan günahın mahiyeti, büyük veya küçük telâkki edilmesiyle ilgili olduğu sanılmaktadır. Eğer günah büyük görülüyorsa sahibinin hem içini, hem de dışını temizlemek lâzımdı. Bunun için günahkâr —tabletlerde bunlara kurban sahibi deniliyor—önce su ile yıkanılır, oğuşturulur, saçları taranır, sonra vücuda çirdek özsuyu (usarei nebatiye) sürülürdü. Sonra da hususî surette hazırlanmış bir şerbet içirtilirdi. Bütün bunlar yapılırken birtakım duaların da okunduğunu tahmin edebiliriz. Bu suretle içi ve

dışı temizlenmiş olan kurban sahibi, tanrılardan af niyazında bulunabilecek bir duruma gelmiş olurdu.

Günah okadar büyük görülmezse, tövbe etmek isteyen adamın üzerine okunmuş su serpmek veya onu ateş üzerinden geçirmek gibi daha basit usuller tatbik edilirdi. Günah ve kabahat lekesini gidermek için bazen de temizlenilecekler ağaç veya kamıştan yapılmış bir kapıdan geçirilirlerdi. Mağlup olan ordudaki askerler de, üzerlerindeki yenilmiş olmak lekesinden bu kapılardan geçirilmek suretiyle temizlenirlerdi. Bir nevi tılsımlamak mahiyetinde olan bu kamış kapıdan geçirilme ile mağlûp erlere, aynı zamanda yeniden zafer kazanmak kabiliyeti de verilmiş oluyordu.

Din törenleri ve bayramlar

Hatti'ler, din ile ilgili törenlere çok önem veren bir halktı. Bu törenler ülkeyi kavuran salgınlar, kıvrandıran kıtlıklar, yakıp batıran depremler gibi genel felâketleri önlemek veya gidermek için, tanrıların yardımlarını dilemek üzere yapılırdı. Bunlardan başka büyülerin çözülmesi, duaların kabul edilmesi, tılsımların etkili olması, savaşlar sonucunun önceden bilinmesi, veya bütün halkı kaplayan sevinçlerin kutlanması için de din törenleri yapılırdı. Bunların başında bayramlar geliyordu.

Törenlerin en önemlilerine kıral veya kıraliçe, yahut kıral adına hanedana mensup vali veya rahip prensler başkanlık ederlerdi. Bayram törenleri pek çoktu. Mühim bir kısmı, belli zamanlarda yapılırdı, bir kısmı da kıralın emriyle bazı olayları kutlamak için yapılırdı. Kazanılan büyük bir zaferi, feyizli bir yazın temin ettiği bolluğu, çok şiddetli geçmiş bir kıştan kurtuluşu veya bunlara benzeyen başka olayları kutlamak için yapılan bayramlar, bu sonuncu kısmı teşkil ederlerdi. Kıralların cülüslarının her altı senesinde de bir kutlama bayramı yapılırdı.

Hatti yazıtlarında bayramları ifade eden ideogramlar karışık olduğundan, bunların mahiyetlerini belirtmek bugün için mümkün olamamaktadır. Yalnız tahıl bayramı (= EZEN Še) gibi bazıları kolayca yorumlanacak bazı isim ve imgelere dayanılarak tesbit edilmişlerdir.

Hatti bayramlarından çoğunun, yılın mevsimleri, ayları ve en çok da tarım işleriyle ilgili oldukları anlaşılıyor. Metin-

ler, Hatti'lerin bir yılı "Tesi„ ve "Zêna„ adlariyle ikiye böldüklerini göstermektedir. Bir tabletten, kış mevsiminin Tesi'de, başka bir metinden de Hameshant'ın yani, ilkbaharın Zêna'da dahil olduğunun anlaşılmış olmasına göre, kış ile ilkbaharın Tesi'yi, yazla sonbaharın da Zêna'yı karşıladıkları sanılabilir.

Bayramların en mühimleri, yeni yıl bayramı, ilkbahar bayramı, ekme bayramı, biçme bayramı gibi hayat ile, yani ekme biçme, ürün alma işleriyle ilgili bulunuyorlardı. Diğer bayramlar ise mevsimlere, aylara göre düzenlenmişlerdi. Bayramlar, şehirlere göre de, sayı, zaman ve mahiyet itibariyle değişiyordu. Surruva'da beşi Tesi'de beşi de Zêna'da olmak üzere on bayram yapılıyordu. Maras şehrinde ise, Tesi ve Zêna bayramları dörderden sekizi buluyordu. Bunlardan başka beş bayram daha vardı. Ekim bayramı bunlardan birini teşkil ediyordu.

Devletin başkenti Hattuşaş'ta bir yıl içinde 18 kadar bayram töreni yapıldığı anlaşılmaktadır [109]. Bir çoğunun gerçek mahiyetleri henüz aydınlanmamış olan bu bayramlardan bir kısmı asıl Hatti'lere (Proto - Hatti'ler) ait bulunuyorladı.

[109] Bu bayramlar şunlardır :

1. Ay bayramı
2. Yıl bayramı
3. Ayeli bayramı
4. Sonbahar bayramı
5. İlkbahar bayramı
6. Gök gürleme bayramı
7. Hiyara bayramı
8. Puduha bayramı
9. İşuva bayramı
10. İssalassa bayramı
11. Bibru (vazo) bayramı
12. Mukaddes rahipler bayramları
13. Eskiler bayramı
14. Tanrı ana bayramı
15. Dahi bayramı
16 Upati adamları bayramı
17. Pula bayramı
18. Hahratar bayramı

Bu bayramlardan EZEN. İTU denilen ay bayramının ordu subaylarına mahsus bir bayram olduğunu sandıran bazı belirtiler vardır.

Her bayram töreninin belli zamanda kutlanması lâzımdı. Bir bayramın kutlama zamanını değiştirmek, ancak devletçe görülen kesin bir lüzum üzerine olabilirdi. Bu takdirde de adına bayram yapılan tanrıdan muvafakat alınmış olması gerekli idi. Bu şartlar içinde bayram, elverişli görülen bir zamana bırakılır, fakat her halde kutlanırdı.

Büyük bayramları kutlamak üzere yapılan törenleri tasvir eden yazıtlar birbirlerine çok benzerler. Görülen ayrılıklar, teferruata ait ve ehemmiyetsizdir. Bayramlardan çok eski olanı asıl Hatti'ler (Proto-Hatti'ler) zamanından beri orta Anadolu'da kullanılan Purulli veya Vurulli bayramıdır. Bir adak olan, kıral ve memleket için tanrılara sunulan Purulli'nin mahiyeti meçhuldür. Yukarıda naklettiğimiz yılan İlluyanka efsanesiyle ilgili olan bu bayram, kışın sonunda veya ilkbaharın başında kutlanırdı.

Büyük Hatti kıral larından Mursil II' nin Apurru'ya karşı yaptığı iki sefer arasında bu bayramı kutladığını bir tablet şöyle anlatıyor : "ilkbahar gelince, Kalaşma prensi Apuru üzerine yaptığım iki sefer arasında büyük Hattı Fırtına tanrısı şerefine ve Zippalanda tanrısı şerefine Purulli bayramını kutlamıştım. Fakat Hesti'de Lelvani şerefine Purulli büyük bayramını kutlamamıştım. Bunu yapmak için Hattuşaş'a çıktım. Lelvani için ilk defa olarak Hesti'de büyük Purulli bayramını nizamladım.„

Büyük bayramlardan her sene ilkbaharda kutlanan soğan bayramı (AN. TAH. ŞUM. SAR) töreni hakkında büyük Hatti kıralı Tudhaliya IV'e ait tablette geniş tafsilât vardır. Bu bayram, her yıl ilkbaharda bitkilerin fışkırmağa başladıkları zamanda yapılırdı. Kışları çok şiddetli olan orta Anadolu'da kışın sona erdiğini müjdeleyen bu ilk yeşillikler, herkeste büyük bir şevk ve neşe uyandırdığından, bu bayram bütün halkı ilgilendirirdi. Topraktan ilk fışkıran bitkilerden yenileni soğan olduğu için bayrama bu ad verilmişti. İlkbahar soğan bayramı töreni Zababa tapınağında yapılırdı.

Tudhaliya IV. Hattuşaş Fırtına tanrısı adına ilkbaharda soğan bayramını Tarnui tapınağı yakınlarında yapmıştır. Bu bayramın Zababa tapınağında yapılan töreni hakkında oldukça malûmat verilmiştir. Bu malûmata göre törene şöyle başlanılıyordu :

"Kıral Zababa, tapınağına giderek kahvaltısını burada yapardı. Fakat bu sırada tanrılara içki kurbanı sunmazdı. Kahvaltı yaptıktan sonra kıral Zababa tapınağından çıkar, iki saray memuru ile bir meşedi önünde yürüdükleri halde Halentuva evine giderdi. Ozaman Zababa tapınağı temizlenir, ziyarete elverişli bir hale getirilirdi. Törenin en son safhasına, tapınağın mukaddes bucaklarında devam edilirdi. Kesilen kurbanlardan sığır, koç, dana, teke gibi hayvanların taze çiğ etleri, tanrının önüne konulurdu. Sağına, soluna da şarap dolu iki kap yerleştirilirdi. Sonra birtakım adamlar ne oldukları anlaşılmayan birtakım şeyleri gereken yerlere kor, üzerlerine aşçılar tarfından yağ dökerlerdi. Bu işler yapıldıktan sonra meşedi tarafından Hilaş evi açılırdı. Saray memurları, meşediler, beyler, bunun önünde karşı karşıya dizilirlerdi. Bu esnada kıral da Halentuva evinde yıkanmış, tuvaletini yapmış olurdu. Her şey hazırlanınca kıral, yanında kıraliçe ve arkalarında meşediler, beyler, saray memurları olduğu halde Hilammar evine gelirdi. Bu esnada kıralın önünde, arkasında çalgılar çalınır, ZİTTİ adamları raksederlerdi. Güzel elbiseler giymiş birtakım muganniyeler, ellerini kaldırarak kıralın yanında dönerek şarkı söylerlerdi. Kıral ve kıraliçe Zababa tapınağına geçmeden evvel bütün bu çalgıcılar, muganniyeler, rakkaslar tapınağa girerek yerlerini alırlardı. Kıral ve kıraliçe de Hilammar evinden Hilaş evine geçerlerdi. Büyük merasim burada olurdu:

Büyük meşedi, LAMA rahibinin elbisesini, tanrı LAMA rahibi de buhurdanlığı ellerinde tutarlarken iki saray memuru da kıral ve kıraliçeye ellerini yıkamak üzere su getirirlerdi. Eller yıkandıktan sonra büyük saray memurlarının getirdikleri havlulara silerlerdi. Sonra bir saray memuru, LAMA tanrısı rahibinden buhurdanlığı alarak önce kırala, sonra kıraliçeye verirdi. Bunlar da tütsülenirlerdi. Saray memuru buhurdanlığı tekrar LAMA tanrısı rahibine verdikten sonra, altın mızrağın kılıfını kıral ve kıraliçeye sunardı. Onlar da ellerini buna sürerlerdi. Arkasından saray memuru buhurdanlığı LAMA tanrısı rahibinden alır, o da kıralın önünde secde ederdi.

Bu merasimden sonra kıral ve kıraliçe mukaddes bucağa geçerlerdi. Kıral burada tanrının heykeli önünde secde eder,

sonra mukaddes tahtına otururdu. Çalgıcılar çalmağa, rakkaseler oynamağa başlarken kıraliçe meclisi terk eder, tapınağın en mukaddes bucağına çekilirdi. Ahenk bitinceye kadar orada kalır, bittikten sonra tekrar kıralın yanına gelirdi. Bu esnada aşçı başı da kurban eti parçalarını mukaddes taht önüne, Zababa heykeli önüne, ocağa, sandalyeye, pencereye, kapı sürgüsüne, birer defa koyarak kaldırırdı. Sonra mukaddes şarap kabını kırala sunar, o da takdis ettikten sonra aşçı başı tarafından mukaddes bucaklara içki saçılırdı.

Aşçılar, sofracılar tapınağı bir daha temizledikten sonra kıral ikinci defa içer, sonra da mukaddes tahta Huppar kabından içki saçardı. Bu sırada müzik çalmağa, Halluari'ler teganni etmeğe, Kitaş okumağa başlarlardı. Bu âyin bittikten sonra bunlar dışarı çıkarlar, kıral ve kıraliçe de tahta otururlardı. Saray memuru, altın mızrağı (kalmuş) içeri getirir, kılıfını çıkararak kırala sunar, mızrağı da kıralın sağına kor, "*Kaşmissa*„ diye seslenirdi. Hemen içeri giren büyük meşedi altın mızrağı alır, saray memuriyle beraber kıralın karşısında dururlardı. İki saray memuru el suyu ile Huppar kabını getirirler, kıral ve kıraliçe altın mızrağın kılıfını elleriyle sildikten sonra iki saray memuru dizlerine havlular yayar, ellerini tekrar yıkarlardı. Bu esnada büyük meşedi, "Nişşa„ çağırır, sonra mızrağı alır, kıralın solundan götürerek duvara dayardı. Bu esnada sofracı başı ortaya bir hasır getirirdi. Üç meşedi, altın mızrakla bastonu alarak masanın sağında dururlardı. Büyük meşedi masanın karşısında, büyük saray memurları kendilerine mahsus yere dizilirler, diğer saray memurları da diz çökerlerdi. Kıral törenin bu kısmı bitmiş olduğunu ifade eder, herkes, tamam, tamam diye bağrışırdı.

Çalgıcılar, muganniler, raksedenler, tekrar içeriye girerlerdi. Aşçı başı su kabına su doldurur, soğuk eti parçalar, büyük meşedi kırala içki sunar, merasime iştirak edenler yerli yerlerine otururlardı. Kıraldan sonra onlara da içki dağıtılırdı. Sonra iki saray memuru kıral ve kıraliçeye altın Huppar kabiyle su getirir, ellerini yıkar, büyük saray memurunun getirdiği havluya silerlerdi. Sonra kıral ve kıraliçe, baş sâkinin

getirdiği içkiyi oturarak tanrıya sunarken INANNA çalgısı çalınır, fakat hiç teganni edilmezdi„ [110].

Soğan bayramından başka daha bazı bayramlardaki törenleri tasvir eden âyin tabletleri bulunmuştur. Fakat, önce de söylediğimiz gibi, bütün âyinler esas itibariyle birbirlerinden okadar farklı olmadıklarından, bunları da ayrı ayrı anlatmakta fayda görmüyoruz. Yalnız bunlardaki özelliklere işareti yeter görmekteyiz. Tableti ele geçen bayramlardan EZEN Kuzzi bayramına ait tören, aşçı evinde yapılıyor, törene, kıral ve kıraliçe de katılıyorlardı. Büyük kıral Hattusil bu tablete atalarının şeceresini de kaydetmiştir.

EZEN IN. BU denilen meyva bayramını tasvir eden tabletten, törenin ormanda yapılması ve tanrı heykelini, ellerinde meşaleler bulunan bir alayla tapınağından ormana götürmek için hazırlanan tahtırevanın kırmızı, beyaz, mavi renkte kumaşlarla süslenmiş olması, alay ormandaki *Tarnui* tapınağı önüne geldiği zaman, büyük kâhinin onu *Huhutiş* suyiyle karşılaması gibi özellikler göze çarpmaktadır. Meyva bayramının su ve türlü renklerle belirtilmesi, Hatti'lerin zevkini göstermesi itibariyle dikkati çeken bir olaydır.

Anadolu'nun eski ana tanrıçesi şerefine Arinna şehrinde yapılan bayram törenine kıraliçelerin başkanlık etmesi bir hususiyet veriyordu. Arinna Güneş tanrıçesini, yani Anadolu'nun eski ana tanrıçesini tebcil için yapılan bu bayramın, ilkbahara tesadüf ettirilmesi sebepsiz değildi. Orta Anadolu'nun sürekli ve dondurucu kışından sonra, güneşin fışkıran ışığına, can veren ısısına kavuşan halkın, bir ana şefkati gördükleri Güneş tanrıçeyi, haklı olarak taşkın bir sevinçle kutlayacakları zaman pek tabiî olarak, kuru toprağın ısınmağa, canlanmağa, yeşillenmeğe başladığı ilhbahar olurdu. Bu tören de itinalı bir temizlik, çılgın bir neşe, ahenkli bir musiki, yanık halk türküleri ile başlamakta ve öylece sona ermektedir.

Bu gibi esaslı bayramlardan başka, parlak zafer dönüşlerinde, kıralın tensibi ile olağanüstü şenlik bayramları da yapıldığı olurdu. *Nuntariyaşha* denilen bu harp dönüşü şenliklerini

[110] EZN AN. TAH. ŞUM. SAR (soğan) bayramı törenini anlatan tabletin bundan aşağıki kısmı parçalanmış olduğundan, törenin ne suretle bittiği bilinememektedir.

umumileştirmek için, kıral, yanında kıraliçe, prensler ve ileri gelen saray halkı, büyük rahipler olduğu halde, ülke içindeki tapınakları ziyaret ve buralarda yapılan törenlere başkanlık ederdi. Kıralın bir nevi hac mahiyetinde olan bu ziyaret seyahatini anlatan tabletlerde, her günkü konak yerleri, şehirlerde kalınılan günler, yapılan törenler, halkın ve yurt ileri gelenlerinin bu münasebetle yaptıkları toplantılar tasvir edilmektedir.

Bu törenlere kıral baş rahip sıfatiyle başkanlık eder, kıraliçe, veliaht prensler ve devletin bütün ileri gelenleri de törene iştirak ederlerdi.

Tören, kıralın geceyi geçirdiği *Halentuva* evinin açılmasiyle sabahleyin başlardı. Kıral burada yıkanır, temizlenir, kokulu yağlar sürünerek tuvaletini yaptıktan sonra hil'atlerini giyer, alayla tapınağa giderdi. Kıral holden tapınağın avlusuna girince burada tekrar temizlik merasimi yapılırdı: Kıral ellerini yıkar ve temizlenirken *Tuhhuessar* denilen ve içinde kokular bulunan buhurdanlık kullanılırdı. Temizlenme merasimi bitince kıral, mukaddes bucağa (tanrı heykellerinin bulunduğu odaya) girer, secdeye kapanır, sonra diz çökerek dua ederdi. Duayı bitirdikten sonra gider tahtına otururdu. Bu sırada kırallık eşya ve nişanları getirilerek görülecek surette muayyen yerlere dizilirdi. Bundan sonra törenin kült faslı başlardı: Mukaddes bucaklara kurbanlar, içkiler sunulur, şaraplar serpilirdi. Kıralın dizlerine bir havlu yayılır, getirilen su ile ellerini yıkar, temizlenirdi. Nihayet üzerinde kurbanlar bulunan ve üstüne bir örtü örtülmüş mükellef masa, merasimle salonun ortasına getirilirdi. Arkadan prensler, devlet erkânı, büyük rahipler, salona girer, rütbelerine göre gösterilen yerlerde sıralanırlardı. Kıral, mızrağiyle önüne getirilen ekmeği ikiye bölmek suretiyle ziyafetin başlaması işaretini verirdi. Derhal memurlar tarafından herkese et ve içki dağıtılırdı. Kıral önünde bulunan mükellef masanın üzerindeki örtüyü kaldırır, maiyetindekilerin elleri üzerine atardı. Ziyafet, tapınağın silinip süprülmesiyle sona ererdi.

Törenin ikinci kısmı, kıralın yine ellerini yıkaması merasimiyle başlardı. Temizlik işi bittikten sonra kıralın önüne tanrılara sunulacak ekmek ve şarap getirilirdi. Kıral ekmeği parçalar, tanrıların önlerine kor, şarabı da önlerine döker ve saçardı. Bundan sonra mükellef masa, getirildiği gibi tekrar

salondan çıkarılır, arkasından da rahipler, davetliler giderlerdi. En sonra da kıral tapınaktan ayrılırdı.

Kurbanlar Bayram törenlerinde tanrılara, etleri yenilen hayvanlarla kuşlardan, memleket ürünlerinin hemen hepsinden kurbanlar, adaklar sunulurdu. Tabletlerde, esaslı gıda maddeleri olan ekmek ve biradan başka, türlü zahire, un, süt, peynir, yoğurt, üzüm, incir ve başka meyvalar, şarap, tereyağı, zeytinyağı, bal adak olarak tanrılara sunulan şeyler arasında sayılmaktadır.

Hayvan kurbanları arasında koyun, sığır ve keçi makbul sayılıyorlardı. Domuz ile köpeğin de kurban edildiklerini gösteren metinler vardır. Fakat atın kurban edildiğine dair bir kayıt görülmemiştir. Kuşların da yakılmak suretiyle kurban edildikleri anlaşılmaktadır. Ulu tanrılar için kurban edilecek hayvanların bir yaşında olmaları müreccahtı. Kurbanların iyi beslenmiş, gösterişli, yıkanmış, kirlerden temizlenmiş olmaları lâzımdı. Bu hayvanlar boğazlarından kesilmek suretiyle kurban edilirlerdi.

Hatti'ler arasında insanların kurban edilmesi Sami kavimlerde olduğu kadar itiyat haline gelmiş değildi. Yeni imparatorluk devrinde ıslah edilen Hatti kanununun insan yerine hayvan kurban edilebileceği yolundeki maddesi, eskiden pek nadir şartlar altında bunun yapıldığını göstermektedir. Yalnız tanrıların hışım ve gazaplarına uğranıldığının cezası sanılan büyük mağlûbiyetlerden sonra yurt üzerinden tanrıların gazaplarını uzaklaştırmak için yapılan büyük tövbe temizliği arasında keçi, domuz yavrusu ve köpek yavrusu ile bir de insan kurban edildiği metinlerden anlaşılmaktadır.

Kesilen kurbanların yalnız bağırları (yürek, ciğerler bağırsaklar) ile kol ve bacakları tanrılara sunulurdu. Diğer kısımları tören şöleninde, bira ve şarapla beraber davetlilere ikram edilirdi. Büyük törenlere iştirak edenler pek çok olduğundan kurban masrafları çok ağır olurdu. Bu sebepten masraflara kıraldan başka saray ve devlet erkânı ve memleketin zenginleri iştirak ederlerdi.

Tılsım ve büyü Böğazköy'de bulunan arşivde ele geçen bir sürü tabletler, Hatti'lerin dinî inançları yanında tılsım, efsun ve büyü gibi sihirle ilgili birtakım tetâkkilere de büyük bir yer ayırmış olduklarını göstermektedir. Bu hal, Hatti'lerin tanrılar hakkındaki tasavvurlarının zarurî bir neticesidir. Çünkü insanların, memnun edilmeyen tanrılardan birtakım felâketler geleceğine inanmaları, onları her şeyden önce bu felâketleri önlemek çarelerini araştırmağa sevketmesi pek tabiîdir. İşte insanların, kendileri üstünde tanıdıkları kudretlerden gelebilecek olan felâketlere tam bir tevekkül ile boyun eğecekleri yerde, bunları vaktinden evvel önlemek, vukuları halinde de onlardan korunmak hususundaki ihtiyattan doğan gayretleridir ki, din müessesesi yanında bir de sihir müessesesinin kurulmasına yol açmıştır.

Sihrî faaliyet, biri kendine gelecek fenalıkları karşılamak, diğeri de başkalarını hükümleri altına almak veya fenalık yapmak suretiyle başkalarından intikam almak gibi, iki amaç çevresinde gelişmiştir. Bunlardan birincisine tılsım, ikincisine de efsun veya büyü denilmektedir.

Hatti'lerin kanaatine göre insanların bedenî nezafetsizlikleri, tabiat üstü kuvvetlerin onlara musallat olmalarını icap ettiren bir sebeptir. Bedenin, cinsî münasebet gibi tabiî ihtiyaçları temin edildikten sonra husule gelen nezafetsizlik giderilmez veya dikkatsizlikle temiz olmayan şeylere dokunulursa, yahut kötü niyetle, yâni bir başkasına zarar vermek kastiyle -tutmamak niyetiyle bir anlaşma imzalamak, verilen sözü tutmamak gibi- bir iş yapılırsa, insan kirlenmiş olur. Bu manevî kir, insanın başına birtakım felâketler gelmesine sebep olur. Hatti'ler, böyle durumlarda başa gelebilecek felâketlerden korunmak için tılsıma müracaat ederlerdi. Çünkü kanaatlerine göre tılsım, nezafetsizlikleri doğuran elemanları uzaklaştıran bir kuvvet saçmak suretiyle insanları koruma hassasına malikti.

Koruma tılsımı, kurban sahibinin (nezafetsiz adamın) birtakım fedakârlıklarda bulunmasını icap ettirdiğinden, ancak zenginlerin başvuracakları bir işti. Anlaşıldığına göre tılsım da önceleri yalnız zenginler için düşünülmüş, yavaş yavaş ücretler indirilmek suretiyle fakirlerin de tılsım yaptırabilmelerine yol açılmıştır.

Hatti'ler arasında tılsıma inanmak o kadar ileri gitmişti ki buna yalnız ferdin korunması için değil, cemiyetin korunması için de başvuruluyordu.

Korunma tılsımı şu hususlar için yapılırdı :

Nezafetsizlikten korunma
Türlü hastalıklardan korunma
Kıtlıktan korunma
Ordu ve memleketin salgınlardan korunması
İktidarsızlık ve çocuksuzluktan korunma
Düşman zaferinden korunma
Aile geçimsizliğinden korunma
Fena ruhların musallat olmasından korunma
Düşman büyülerinden korunma.

Tılsımların etkili olabilmeleri için tabletlerin tabirince ; kurban sahibinin (kendisi için tılsım yapılan kimsenin) beden temizliği ilk şarttı. Bu da bedeni yıkamak ve mukaddes kokulu yağlar sürünmekle temin edilirdi. Bundan başka ruhî ve manevî temizliğe de lüzum vardı. Manevî kirlilik tanrılara karşı irtikâp edilen günahlardan, kusurlardan, cürümlerden ileri gelirdi. Manevî kirlerden yalnız tılsım ile kurtulunamazdı. Bunlardan temizlenmek için tılsım ile beraber dinî kefaret de lâzımdı.

Dinî kefaret, kusurlarından tövbe ve istiğfar etmek, kendisine karşı kabahat işlenilen tanrıya niyazda bulunmak, kâhinlerin hususî surette hazırladıkları bir şerbeti içerek içini temizlemek ve nihayet kefaret vermek suretiyle yapılırdı. Bütün bu eylemlerin anlattıklarına göre, manevî kirlerden temizlenmek, iç nezafetsizliğini gidermek için tılsım yâni sihrî araç yeter görülmüyor, aynı zamanda dinî çarelere de başvurmak icap ediyordu.

Dine karşı tecavüzde bulunmak (rafızîlik gibi) veya vermiş olduğu sözde durmamak, taahhüt ettiği şeyi yapmamak gibi manevî kirleri temizlemek için, bazan günahkâr ateş üzerinden geçirilir, bu suretle temizlenirdi. Bu ameliye bize Hatti'lerin ateşte tasfiye etmek hassası bulunduğuna inandıklarını, diğer bir tabirle ateşte ilâhi bir kudret tanıdıklarını anlatmaktadır. Ziya ve hararet kaynağı olan güneşi en büyük tanrı tanıyan insanların, yeryüzünde ışık ve ısı kaynağı olan ateşe böyle bir kudret isnat etmeleri pek tabiîdir. Mağlûp olan

ordunun maneviyatı bozuk erlerini, yenilmiş olmak kirinden temizlemek, onların sarsılan kuvvei maneviyelerini yeniden yükseltmek için de, üç ağaç veya kamış alınır, ikisi karşılıklı bir yere çakılır, üçüncüsü de uçlarından bunların üstlerine konularak bir kapı yapılırdı. Rahiplerin kâhinlerin önünde mağlûp ordunun günahkâr askerleri, bu kapıdan geçirilirlerdi. Baş kâhin, sıra ile kapıdan geçen askerler üzerine efsunlu, okunmuş su serperdi. Bu suretle asker üzerindeki yenilme kiri temizlenmiş, kapı gerisinde kalmış olurdu. Merasim bittikten sonra kapı sökülüp atılmak suretiyle askerlerin maneviyatını boğan habis ruhlar koğulmuş, onlara yeniden muzaffer olmak kudreti kazandırılmış olurdu.

Tabletlerde tılsımlamak için sembolik mahiyette daha bir çok usullerden bahsedilmektedir. Meselâ günahkâr bir adamı, tılsımlamak suretiyle günahından temizlemek veya düşmanları tarafından yapılan büyünün fenalıklarından kurtarmak için onun ellerini, ayaklarını, boğazını ve vücudunun daha başka yerlerini ak, kara, kırmızı, mavi renklerde yün kumaşlarla bağlar, sabaha kadar böylece belli bir yere bırakırlardı. Bu müddet içinde onun günahı veya büyü yüzünden kendisine gelecek olan fenalıklar, bu renkli yünlere geçmiş telâkki edilerek sabahleyin bunlar kesilir, atılırdı. Bu suretle o adam günahtan temizlenmiş, onun getireceği felâketlerden kurtarılmış olurdu. Günah kirlerinden kurtulmak için daha başka usullere de başvurulurdu: günahtan temizlenmek isteyen adam, düşmanlarını temsil eden bir kaç figür alarak hamama gider, bunları etrafına dizer, birtakım dualar okuyarak başından suları dökmeğe başlardı. Dökülen sular, etrafındaki figürlerin üzerine saçılırdı. Bu suretle günah, kendinden o figürlere geçmiş, kendisi de temizlenmiş olurdu.

Bu telâkkiler göz önüne alınırsa, Hatti şehir ve saray kapılarında görülen tanrı ve arslan gibi kabartma ve heykellere, habis ruhların buralara girmelerini önleyen tılsım rolünün de atfedilmiş olması düşünülebilir.

Hatti'ler yeni bir bina kurdukları, bir tapınak temeli attıkları zaman, bunların her türlü afetten masun kalabilmeleri için de tılsımlar yaparlardı. Bunun için binanın temel taşına bir bakır parçası bağlanır, yerinden kaymayacak ve ezilme-

yecek surette kazıklarla yere tesbit edilirdi. Bina aksamından her birinin temeli yanına minyatür tarzında kıymetli kumaşlardan yapılmış örnekleri konulur, bunlar hariçten dokunulmıyacak surette gömülür, örtülürlerdi. Aynı zamanda bütün bina malzemesini tanrıların getirdikleri, binanın tanrılar tarafından kurulduğu da ilân edilir, kapılar, pencereler, kapı sürgüleri, kötü ruhların buralardan içeriye sıvışamamaları için efsunlanırlardı.

Kara tılsım veya büyü

Bağazköy tabletlerinden düşmandan intikam almak, birisine kötülük etmek, yahut memlekete musallat olan salgın, kıtlık gibi afetleri düşman memlekete sürmek için de birtakım tılsımlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Fenalık yapmak amacına yönelen bu gibi tılsımlara kara tılsım veya büyü denilmektedir. Metinlerden öğrendiğimize göre ordudaki bir fenalığı, meselâ bir salgını gidermek için subaylar beyaz ve siyah iki koç alır, bunların boynuzlarına efsunlanmış renkli bezler sarar, karargâh çadırına bağlayarak bir müddet orada bırakırlardı. Birtakım merasimden sonra bunları düşman memleketin sınırından içeriye sürerler, bu suretle orduyu kasıp kavuran fenalığın, salgının düşman iline gittiğine hükmederlerdi.

Çok defa, kendisine büyü yapılacak adamın mumdan, donyağdan, kireçten veya çamurdan bir figürü yapılır, birtakım efsunlarla bu figür üzerinde istenilen fenalıklar uygunlanır, meselâ kolu koparılır, gözü çıkarılır, bu şeylerin aynen o adamın şahsına da yapıldığına hükmolunurdu.

Benzetilmek suretiyle de büyü yapıldığı olurdu. Meselâ bir adamın erkekliğini gidermek için bir mikdar su efsunlamak suretiyle büyülenir, sonra ateş üzerine dökülür, bu su ateşi nasıl söndürüyorsa, onun erkekliği de öyle sönsün diye beddua edilirdi. Düşmanın hasta düşerek solup sararması, zayıflaya zayıflaya ölmesi için de şöyle bir büyü yapılırdı: bir kap içine konulan su büyülenir, efsunlanır, içine bir tuz parçası atılırdı. Bu tuz eriyinceye kadar suya okunur üflenir, bu tuz nasıl yavaş yavaş eriyerek mahvoluyorsa, o düşman da böylece erisin, ölsün yolunda beddua edilirdi.

Bazı kayıtlardan önceleri memleketin genel menfaatleri için yapılması caiz görünen büyü (kara tılsım)nün, sonraları

zamanla suiistimal edilmiş, vatandaşların, birbirlerine büyü yapmağa başladıkları anlaşılmaktadır. Bu nevi büyüleri yapanlar SALŞU.GI (koca karı) lardı. Bunlardan başka UŞMAS denilen birtakım kâhinler de kuşların uçuşlarından hükümler çıkarırlardı.

Hatti'lerin sihire çok inandıkları, ondan çok korktukları metinlerden anlaşılmaktadır. Umumî kanaate göre, fert olsun cemiyet olsun, ancak tılsım kuvveti sayesinde varlığını korur, ancak düşmanınkine üstün tılsım sayesinde onu yenebilir idi.

Büyü ve efsunun insanlara silâh kadar zarar verdiğine inanılan bir cemiyette, büyünün muzır bir şey tanılması pek tabiîdir. Bu telâkki Hatti kanununda açıkça ifade edilmiş, gayri meşru yâni vatandaşa yapılan efsun ve büyü cinayet sayılarak yapanların ölüm cezasına çarptırılacağına dair kanuna bir madde konulmuştur.

Andlaşma Hatti'lerin yemine çok büyük kıymet verdiklerini, muahedelerin müeyyedesi olarak andlaşmaya başvurduklarını tabletlerden anlıyoruz.

Bir kıral tahta ilk oturduğu gün, prensler, komutanlar, büyük memurlar, memleket âyanı... kendisine sadakatten ayrılmayacaklarına and içmek suretiyle söz verirlerdi. Kıral da hiç kimsenin hakkına tecavüz etmiyeceğine dair karşılıklı olarak yemin ederdi. Veliahtlık da yeminle tasdik edilirdi.

Yemin, taahhüt edilen şeyin yapılacağına tanrıları şahit tutmaktı. Taahhütlere ihanet edilmesine karşı da lânet yemini yaptırılırdı. Muahede metinlerinin sonunda, muahedeye riayet edenler için izhar edilen hayırdua formülünün aksini teşkil eden lânetlemenin bir örneğini, kıral Subbiluliyuma ile Mitanni prensi Mattivaza arasında yapılmış olan bir muahede tabletinde görüyoruz. Bir taraflı olan bu muahede sonunda büyük Hatti kıralı Subbiluliyuma ağzından şu sözler okunmaktadır:

"Eğer sen, kıral oğlu Mattivaza ve siz Hurri'liler, bu muahedenin sözlerini tutmazsanız, seni Mattivaza, Hurri'lileri, bütün kadınlarınız ve mallarınızla ve bütün illerinizle, yeminin sahipleri tanrılar, hepinizi kahretsin. Kabuğu soyulan şekerlenmiş arpa gibi çeksin. Sen, Mattivaza, sen ikinci bir kadın alırsan, Bozkırdan nasıl mahsul alınmazsa, öyle olasın, ve siz, Hurri'liler, kadınlarınız, oğullarınız, memleketinizle tohumsuz kalasınız. Ve yeminin sahibi olan bu tanrılar, size sefalet ve

çıplaklığı musallat etsinler. Sen, Mattivaza, senin tahtını devirsinler. Seni bütün memleketinle bu yemin tanrıları kamış gibi kırsınlar. Şayet ikinci bir kadın alacak olursan, senin adın, tohumun yeryüzünden kovulsun[111] ve sen Mattivaza, bütün memleketin ile iyilik ve sulh düşünceleri..... Hurri'liler arasında mahvolsun. İlinizin toprağı, çevresi kapalı Za olsun[112]. Siz içerisine batasınız ve karşıya geçemiyesiniz. Sen, Mattivaza ve siz Hurri halkı, bin tanrının düşmanı olasınız. Bunlar, sizi kovalasınlar„.

Yeminlerin en ehemmiyetlisi ordunun sadakat yemini idi. Bu tören yapılırken veliaht da dahil olmak üzere prensler, komutanlar, subaylar, erler arasında sadakatten ayrılacaklara kendilerini bekliyen âkibeti göstermek üzere bir sürü sembolik ameliyeler yapılırdı. Yeminlerini tutmıyanların kör olacaklarının remzi olmak üzere bir koyunun gözü çıkarılır, ezileceklerine işaret olarak ekşimiş bira ekmekleri sıkılırdı. Bu mahiyette mânalar ifade etmek üzere bu gibi işler tenevvü ettirilirdi: Mumla yağ karıştırılır, ocakta yağlı etle tuz kızdırılır, patlatılır, bazı eşyalar ayaklar altına alınarak çiğnenilir, sapan, araba kırılır, ateş su ile söndürülür, nemli bir yerde saklanmış olan arpa ile kadın elbiseleri bir kör ve bir sağırla(?) sembolik muameleler yapılırdı. Bütün işler ayrı ayrı yapılırken aşağıdaki sözler de tekrar edilmek suretiyle bütün orduya and içirilirdi:

"Her kim tanrıya karşı andını bozar, Hatti ülkesi kıralının mührünü alır, Hatti ülkesine göz dikerse onu tanrının adı çarpsın. Askerleri kör, sağır olsun, Biri, ötekini göremesin. Yerine geçene de kötü hastalık versin. Ayakları kötürüm, kolları tutmaz olsun„.

Bu sözlerden sonra bir mıktar hamur sıkılarak suyu çıkarıldıktan sonra bir parçası tanrı heykelinin yanına, diğer parçası da Hatti yurdu düşmanını temsil eden figürün gözüne konulur, kıral üzerine mührünü basar, sonra şu sözler tekrar edilirdi: "bu hamur gibi onları tanrı yanında tutsun„ bundan

[111] Büyük Hatti kıralı, memleketinden kovulan ve kendisine iltica eden Mitanni prensi Mattivaza'ya kendi kızını vermiş ve Mitanni kırallığına geçmişti. Bu cümlelerle Mattivaza'nın kızının üzerine başka bir kadın almasını önlemek istemişti.

[112] Mânâsı henüz belli değildir.

sonra balmumu ile iç yağı eritilir, tanrı heykelinin yanına konulurdu. Donunca kıral üzerine mührünü basar, "balmumu, iç yağı eridiği gibi andlarını bozanlar da erisinler„ der, herkes bu sözü tekrarlardı. Sonra, yağlı et tuza bulanılarak, ateşin üzerine atılır, "tuzun çatladığı gibi andını tutmayanların da çocukları, adamları, torunları, hepsinin evleri, sığırları, koyunları çatlasın, mahvolsun„ sözleri bir ağızdan söylenilirdi.

Müteakiben bir miktar arpa, değirmende öğüdülür, şunlar tekrar edilirdi: "andını bozanlar, arpa gibi değirmende öğüdülsün, ezilsinler. Kim andını bozarsa tanrı yemini onu çarpsın. Kim kıral ve kıraliçeye, ölen kırallara, Hatti ülkesine fenalık ederse, tanrı andı onu çarpsın. Bira gibi zürriyeti olmasın. Toğpragı olmasın, düşmanı çok olsun. Yiyecek ekmeği, giyecek elbisesi olmasın. Evi yıkılsın, tanrı onları gece gündüz mahvetsin. Kadınları, erkekleri, kızları zürriyetsiz kalsın. Tarlaları, bahçeleri ürün vermesin. Sığırları, koyunları dana, kuzu doğurmasın.... „.

Ölüm ve öldükten sonraki hayat

Hatti'lerin ölüm ve öldükten sonraki yaşayış hakkındaki inançları iyice bilinmemekle beraber, bu hususta Sumer'lerle aralarında büyük bir yakınlık olduğu seziliyor. Ölmenin, tam ve kesin mânâsiyle yok olmak demek olmadığına Hatti'ler de inanıyorlardı. Fakat, öldükten sonra cesede yapılan muameleler, cenaze törenine, defin usulüne dair geniş bilgi olmadığından, ölümden sonrası hakkında ne gibi şeylere inandıkları kesin olarak kestirilememektedir.

Hatti'lerin de Sumer'ler gibi insanda bedenden ayrı bir varlık olduğunu kabul ettikleri şüphesizdir. Fakat, bu eş varlığı tamamiyle mücerret olarak, yâni ruh mahiyetinde tasavvur etmedikleri de kesin olarak anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki Hatti'lerin kanaatine göre ölüm, bu eş varlığın bedenden ayrılarak yeraltı tanrıları yanına gitmesidir. Eş varlıklar, yeraltı tanrıları yanında birer gölge gibi yaşarlar.

Tıpkı Sumer'ler gibi Hatti'lerin de bütün dualarını bu dünya nimetlerine hasrederek tanrılardan yalnız uzun ömür, hastalıksız hayat niyaz etmeleri, ölümden sonraki hayat hakkında kötümser olduklarını, yâni bu hayatta cennet nimetlerine mazhar olmak gibi bir inanç ve bir umutları bulunmadığını

göstermektedir. Hatti'lerde tanrıların hışımlarına uğrayanların yeraltı âleminde bir nevi cehennem azabı olarak pislik ve sidik yiyip içeceklerine inandıklarını sandıran belirtiler, bunların ölümden sonrası için çok kötümser olduklarına delâlet etmektedir.

Bir metinde görülen fıkrada, ölenler için yuğ merasimi yapıldığı, bu merasime önem vermek için para ile ağlayıcılar tutulduğu, ölünün yatağının derhal yakıldığı haber verilmektedir.

Ölülerin cenaze törenleri hakkında geniş malûmat yoktur. Boğazköy'de bulunan ve çoğu henüz çözülmemiş olan tabletlerin yüzyıllarca sinelerinde saklamış oldukları sırları meydana çıktığı zaman, bu hususları aydınlatacak geniş bilgi elde edileceği kuvvetle umulabilir.

Ele geçen bir metinden ölülerin yakıldığını öğreniyoruz [113]. Yazılıkaya yakınında ve başka yerlerde bulunan ve içlerinde yanmış ölü külü ve kemikleri bulunan kavanozlar, bu metni teyit etmiştir. Fakat, bu âdetin genel olmadığı ve başka usullerle de ölü gömüldüğü muhakkak olduğuna göre, yakılanların hangi sınıf halka ait olduğunun bilinmesi çok faydalı olacaktı. Yakılan cesetlerin hangi sınıf insanlara ve kimlere ait olduklarına dair şimdiye kadar bir metin bulunamamış olması, bu hususu da karanlıklar içinde bırakmıştır.

Son zamanlarda çok ilerleyen arkeoloji araştırmaları, ölülerin defni usulleri hakkında bizi az çok aydınlatabilmiştir: Yazılıkaya yakınında bulunan küpler, Alişar ve Alacahöyük ve başka yerlerdeki buluntular, orta Anadolu'da ölülerin def-

[113] Ön ve son kısımları bulunmayan bir tablette, cenazenin yakılmasına dair şu satırlar okunmaktadır: "ikinci gün sabah erkenden kadınlar ölünün kemiklerini ayırmağa giderlerdi. On küp şarap, on küp bira ve on küp başka mayi dökerek ateşi söndürürler, kemikleri alarak yağ içine atarlar, sonra çıkararak bezlere sarar, bir iskemle üzerine yerleştirirlerdi. Sonra iskemle önüne bir masa konulur, üzerine ekmek parçaları yayılırdı. Bu hazırlıktan sonra oradiklere bir ziyafet verilirdi. Sofracılar birinci yemeği masa üstüne kor, sonra da herkese yemek ikram ederlerdi. Herkes yemeğe başlarken ölünün kemikleri de iskemleden alınarak masanın üstüne konulurdu. Bu suretle ölü de yemekten hissesini almış olurdu. Ziyafet sonunda davetlilere üç defa içki sunulurdu. Bu esnada ekmek yenilmez. müzik de çalmazdı.."

nine mahsus dört türlü mezar kullanılmış olduğunu göstermektedir :

a) Toprak mezarlar: ölüler, bu mezarlara bugün de yapıldığı gibi, bir tabut içine konularak veya yalnız bir kefene sarılarak gömülüyor, üzerleri toprakla örtülüyordu.

b) Küp mezarlar: cesetler küpler içine konularak açılan çukura gömülüyorlardı. Çocuklar için bir küp, büyükler için de ağız ağıza getirilen iki küp kullanılıyordu.

c) Taş mezarlar: bu nevi mezarlarda cesetler, taştan sandukalar içinde bulunmuşlardır.

d) Yakılan ölü mezarları; bunlar yakılan ölünün külünü ve kemiklerini kapsayan küplerdir. Bu küpler sonradan açılan çukurlara gömülüyorlardı.

Arkeoloji araştırmalariyle meydana çıkarılan mezarlardan bazılarının asıl Hatti'lere (Proto-Hatti'lere), bazılarının da Naşili Hatti'lerine ait olacakları tabiîdir. En zengin ve tarihi aydınlatan mezarlar, Alacahöyük'te bulunan ve asıl Hatti kırallarına ait olan mezarlardır. Bu mezarlardan çıkarıldıklarını evvelce söylediğimiz kıymetli eşyalar arasında kıraliçenin altın küpesi, bileziği, gerdanlıkları gibi o zamanlarda orta Anadolu sanatının terakkisini belirten eşyalar da bulunmaktadır.

Ahlatlıbel mezarlarında da kıymetli eşyalar bulunmuştur. Fakir mezarlarından eşya olarak bir taş veya bir vazo gibi pek az ve kıymetsiz şeyler çıkmıştır.

Hatti'lerin ölülerini şehir, ev içine gömdükleri, kazılardan anlaşılmaktadır. Yortan ve Hanaytepe'de ev döşemeleri altına gömülmüş küp içinde çocuk cesetleri, Alişar'da ise bir ocak başında çocuk iskeletleri bulunmuştur.

Cesetlerin konuldukları küplere birer delik açılmış olduğu görülüyor. Bunların, ruhların dışarı çıkabilmeleri mülâhazasiyle açılmış olacakları tahmin edilebilir. Kıral mezarları yanında bulunan izlerden defin esnasında kurbanlar kesildiği, kıralın yakın muhafızlarının da beraber gömüldükleri anlaşılmaktadır. Bu hususta Alacahöyük mezarlariyle Woolley'in Mezopotamya'da Ur'da bulduğu mezarlar arasındaki benzerlik dikkati çekecek kadar yakındır. Bütün bu benzeyişler, Sumer'lerle asıl Hatti'ler arasındaki yakınlığı belirten belgelerdir.

Gömülen ölülerin yanına şarap ve yiyecek bırakıldığı da anlaşılmaktadır. Bunun, ceset öldükten sonra da ruhun yaşadığına inanıldığının bir alâmeti olduğuna şüphe yoktur. Bazı mezarlarda iskeletler yanında keramikler, çakmaktaşından âletler ve idoller bulunması da bu hususu desteklemektedir.

Bazı cesetlerin defnedilmeden evvel sımsıkı bağlandıklarını ve öylece gömülmüş olduklarını gösteren emareler görülmüştür. Bunu, ölünün hortlak olmaması kanaatiyle ilgili görenler olduğu gibi, ölürken cesedin aldığı durumu aynen muhafaza etmek suretiyle ölünün istirahatini temine matuf bulunduğu yolunda izaha çalışanlar da vardır.

Dua, tılsım ve büyüye ait metinlerde görünen kayıtlar, Hatti'lerin hortlak hakkındaki inançlarının çok eski ve esaslı olduğunu belirttiklerine göre, birinci izah şekli hakikate daha uygun görünmektedir. Hatti'ler, öldükten sonra yeraltı tanrıları yanına giden "*akkanteş*„ dedikleri eş varlığın tekrar yer yüzüne çıkarak hayattakilerin yanlarına gelmemeleri için, tılsımlar, sihirler yapıyor, ölülerin yanına yiyecek, içecek koymak hususunda asla ihmal göstermiyorlardı. Bunlar yapılmadığı takdirde Sumer'lerin "Edimmu„ dedikleri *akkanteş*'lerin hortlak olarak yer yüzüne çıkacaklarına, hayattakileri rahatsız edeceklerine kuvvetli surette inanıyorlardı. Hortlaklardan bu kadar çok korkulmasının bunlarla karşılaşmanın kirliliğe, nezafetsizliğe ve netice olarak da tanrıların gazabına uğranılmasına sebep olacağı kanaatinden ileri geldiği tahmin edilebilir. Böyle bir şeye meydan vermemek için, ölülere daima yiyecek, içecek kurbanlar sunulur, *akkanteş*'lerden korunmak veya bunları teshir etmek için tılsımlar yapılırdı.

Hatti dualarının da Sumer duaları gibi, yalnız bu dünya hayatına taallûk etmesi, tanrılardan hastalıksız geçecek uzun ömür istenilmesi, öteki dünya hakkında, kötümser olduklarını, yâni ahirette mükâfat görülecek bir cennet olduğu yolunda bir kanaate bağlı bulunmadıklarını göstermektedir. Sumer'ler gibi Hatti'ler de, hayatta iken tanrıların lânetine uğramış olanların, ölümden sonraki yaşayışta bir nevi cehennem azabı olarak pislik ve sidik yiyip içmeğe mahkûm olacaklarına inanmaları da öteki dünya hakkındaki kötümserliklerinin bir neticesi idi. Yalnız kıralların öldükten sonraki hayatları hakkında bir iyim-

serlik kanaati beslendiği, kıralların öldükten sonra tanrılaştıkları yolundaki akideden anlaşılmaktadır.

Dünyada nesil bırakmıyan veya nesli tükenerek ruhuna kurban verecek kimsesi kalmıyan *akkanteş*'lerin de kötü şeyler yemeğe, hortlak suretinde ötede beride serseriyane dolaşmağa mahkûm kalacaklarına olan kanaat, Hatti'leri hayatlarında aile kurmağa, çok evlât yetiştirmeğe sevkeden büyük bir âmil olmuştur. Aynı itikadın eski Çin'de ve Altaylarda da bulunması, bu inancın, Asya'nın doğusuna olduğu gibi batısına da orta Asya'dan giden göçmen kafileleriyle yayılmış bulunduğunu teyit etmektedir.

Metinlerden, Hatti'lerden yabancı diyarlarda ölenlerin ruhu için de âyinler yapıldığı anlaşılmaktadır.

VII.

GÜNEY - DOĞU ANADOLU

SUBARU'LAR — HURRİ'LER, MİTANNİ'LER

a) Subaru'lar — Hurri'ler

Sumer - Akkad metinlerinden öğrendiğimize göre, Milâttan önceki üçüncü binde bugün Cezire denilen Dicle - Fırat ırmakları arasındaki bölgede savaşçı bir çok oymaklar oturuyorlardı. İç Asyanın yüksek alanlarından gelen bu oymakların oturdukları bölgeye Subartu, kendilerine de umumî bir ad olarak Subaru'lar deniliyordu[1].

Subartu'nun Fırat yatağının iki tarafındaki şerit ile Habur ve Dicle çevreleri münbit ve her türlü tarım işlerine elverişli olduğu halde, Fırat - Dicle arasındaki çakıllı parçada ot ancak yağmurlardan sonra görülebilir. Subartu ziraate en ziyade elverişli olan Habur kaynaklarının bulunduğu bölgedir. Bu bölgede genişleyen bitkili alan, batıya doğru uzanır, Fıratın ötesine geçerek yer yer kısır veya otlu isteplerle kesilmek suretiyle Amanos dağlarına kadar gider.

Ana Türk yurdundan ne zaman ayrıldıkları kesin olarak bilinemeyen Subaru boyları, üçüncü binde, bu yeni yurtlarında tıpkı Sumerler gibi, ayrı ayrı başbuğlar idaresinde küçük küçük kent beylikleri kurmuşlardı. Bunların en önemlileri Sinear tabletlerinde adı çok geçen Fırat üzerindeki Maeri (Mari) ile Habur çayının Fıratla birleştiği noktanın alt tarafındaki Hana beyliği idi. Bu hükûmetin merkezi olan Tırka (Turka?) nın idare ve sosyal hayat itibariyle Sumer sitelerine benzediği anlaşılmaktadır.

[1] Subaru, bu kavmin dilinde "ırmaklar arası,, manasını ifade ediyordu. İki kelimeden mürekkep olan Sub-aru lafzı Türkçede de aynı anlama, yani "su arası,, manasına gelmektedir. Sub, eski Türkçede "su,,; aru da bugün "ara,, diye telaffuz ettiğimiz kelimedir.

Dicle bölgesinde ise Adem (Physkos) kolu üzerinde Harri veya Huşitu denilen bir prenslik vardı. Harri beylerinin Sinear'ın üçüncü Ur sülâlesi hükümdarlarından Dunki (Şulgi) (M. Ö. 2451 - 2394) yi uluhan tanıdıklarını gösteren çivi yazılı tabletler bulunmuştur. Harri prenslerinden Puhiya adlı biri, harabesi hâlâ bu bölgede görülen, bir saray yaptırmıştır[2]. Daha kuzeyde bugünkü Kerkük bölgesinde Ganhar ve Malgu beylikleri de bulunuyordu. Ganhar'ın merkezi Arbel (Erbil), Malgu prensliğinin merkezi de Ninua şehri idi. Dicle üzerindeki Asır veya Asur şehri de bu adı taşıyan beyliğin merkezini teşkil ediyordu.

Asya ile Avrupa arasında bir köprü olan küçük Asya, kuzeyde Karadeniz, Marmara denizi, batıda Ege denizi, güneyde Akdeniz, Suriye ve Mezopotamya ile çevrilmiştir. Bu yarımada da doğuda Azarbaycan ve Medya ile Kafkasya ve İran plâtosuna bağlanmış olması itibariyle bugün olduğu kadar, tarihin ilk devirlerinde de büyük önemi vardı.

Eskiler küçük Asya yarımadasının doğu sınırlarını açık ve kesin olarak bilmiyorlardı. Strabon bu sınırı, Tarsus ovasının doğu kenarından Sinop ve Amisus (Samsun)'a çizilen bir hat ile belirtmişti. Bu bize eski Yunan'lıların yarımada doğusu hakkındaki bilgilerinin Halys(Kızılırmak)'ın dolambaçlı kıyılarından öteye geçemediğini göstermektedir.

Coğrafya kısmında görüldüğü üzere, küçük Asya, çevresi dağ zincirleri ve üç tarafı denizle çevrilmiş yüksek bir yayla olmak gibi bir özellik arzetmektedir. Bu sebepten küçük Asya yalnız muayyen cihetlerden istilâ edilmiştir. Yaylayı güneyden çeviran azametli Toros dağlarını istilâcılar çok defa yenememişlerdir. Toros'un yukarısındaki Kilikya kapısı top olmadığı zamanlarda, küçük devletlerin, büyük orduları durdurabilmeleni temin etmiştir. Buna karşı doğu dağları, istilâcıların ilerlemelerine bir set olamamıştır. Anadolu'nun en eski halkı M.Ö. dördüncü binde yaylaya doğudan gelmiş oldukları gibi M.S. XI. yüzyılın ikinci yarısında küçük Asya'ya giren Selçuk Türk'leri de bunların izleri üzerinden yürümüşlerdir.

[2] E. Meyer, Geschicthe des Altertums I_2 (1926) s. 606.

Anadolu'nun batı parçaları gibi Tarsus ovasını Suriye'den ayıran Amanos dağı da, istilâcıların yaylaya girmelerine mani olamamıştır.

Sumer - Akkad tabletlerinden öğrendiğimize göre M. Ö. üçüncü binde küçük Asya'da türlü adlar taşıyan bir çok boylar oturuyorlardı. Kafa tasları yuvarlak (brakisefal), dilleri bitişken (agglutinant) olan bu kavimlere bir zamanlar Turan'lılar adı verilmişti. Son zamanlarda batı bilginlerinin Sâmi ve Hint - Avrupa'lı denilen kavimlerden ayırmak için Asyanik'ler veya Yafesliler veyahut Kafkasyalılar gibi türlü adlar verdikleri bu boyların küçük Asyaya doğudan gelmiş oldukları, son zamanlarda yapılan kazılardan, araştırmalardan anlaşılmaktadır.

Hurri'ler Milâttan önceki üçüncü binde Zağros dağlarından Anadolu'nun güney - doğu kısmiyle kuzey Suriye'ye kadar uzayan alana yayılmışlardı[3]. Esas yurtları, Fırat, Balih ve Habur ırmaklarının suladıkları alan ile Mısırlıların Naharina dedikleri Oront (Âsi nehir) ve Fırat arasındaki bölge idi[4]. Fakat son yıllarda yapılan arkeoloji buluntuları, Sâmilerin üçüncü binden itibaren yukarı Suriye'ye yayılmalarına rağmen, buraların da Hurri'ler idaresinde olduğunu göstermektedir.

[3] Anadolu'nun eski halkını Hint-Avrupa'lı yapmak hastalığına tutulan Avrupalılardan Winckler ve Weidner Hurri'lerin de Hint-Avrupalı oldukları iddiasını ileri sürmüş ve buna güya delil olarak da Khurri adının Kharri suretinde olduğunu ve bunun Daryos kitabesinde Aryaların ismini ifade eden Harrijanın aynı olduğunu ileri sürmüşlerdir. (Arch. Or, III, p. 287). Halbuki gerek Boğazköy arşivinden ve gerek El-Amarna mektuplarından, hattâ Asur tabletlerinden bu kavmin adının Khurri olduğu ve Ari söziyle bir münasebeti bulunmadığı kesin olarak anlaşılmıştır. Esasen bu kavmin dili ile Hint-Avrupa lehçeleri arasında hiç bir yakınlık olmadığı Hurri dilinin Asyanik, yâni Orta Asya kavimleri dillerine bağlı bir lehçe olduğu son zamanlarda şüphe götürmez bir surette meydana konulmuş olduğuna göre, bu iddianın ilmî bir kıymeti kalmamıştır. Bu kavmin mağara anlamına gelen Khurri adının Urfa bölgesindeki Nemrut dağında pek çok olan mağaralarla ilgili olduğu ileri sürülmektedir.

[4] Hurri krallığının ilk kurulduğu bölge kuzey Toros, doğu ve güneyde Habur, batıda ise Fırat ile çevrilen eskilerin *Osrhoen* dedikleri bölge idi. Pelin, orta Fırat göçebelerini Orshoei adiyle anmaktadır. Bu zamanlarda Osrhoen bölgesinin merkezi olan Khurri şehrine sonraları Edes adı verilmiştir. Arap kaynaklarında Raha denilen Edes şehri bugünkü Urfa'nın yerinde bulunuyordu.

Güney-doğu Anadolu'nun en eski halkını teşkil eden Hurri'ler, kuzey Mezopotamya Subaru'lariyle akraba bulunuyorlardı. Hükûmet merkezleri de Kharri adiyle anılıyordu. Bu şehir M. Ö. XVII inci yüzyıl Asur tabletlerinde kuvvetli Khanigalbet (eski Subartu) kıralliğının merkezi olarak gösterilmiştir. Hrozny, eski Khurri şehrinin bugünkü Urfa yerinde olduğunu kabul etmektedir.

Dicle üzerindeki Samarra'da üçüncü Ur sülâlesi zamanına (2350-2237) ait bir bronz tablet bize Hurri'lerin daha o vakitlerde büyük bir ehemmiyet kazanmış olduklarını göstermektedir. Bu kavim hakkında başka kaynaklarda malûmat az olmakla beraber, ticarete ait çivi yazı tabletlerinde bunların üçüncü bin ortalarında Önasya'daki önemlerini anlatan dikkate değer malûmat bulunmaktadır.

Bu tabletlerde görülen yer adları (toponymie) ve has isimler (onomastique), ticaret mukavelelerini yapan Hurri'lerin gerçek hüviyetlerini açık olarak tanıtmakta, bunların Asyaniklerden olduklarını meydana koymaktadır. Bu dili konuşan oymaklar, üçüncü bin ortalarında Zağros'lardan Akdenize hattâ Kenan iline yâni Filistine kadar yayılmış bulunuyorlardı. Diğer taraftan kuzey Mezopotamya'da Kerkük bölgesinde bulunan tabletler de Hurri oymaklarının buralara doğru inmiş olduklarına şahadet etmektedir.

Lazkiye'nin 12 km. kuzeyindeki Ras-Şamra'da Cl. Schaeffer ile Chenet tarafından yapılan arkeoloji araştırmaları esnasında ele geçen tabletlerden bazılarının Hurri lehçesiyle yazılmış oldukları tesbit edilmiştir. Tel-el-Mişrife (eski Katna)'de bulunan tanrıçe Nin-Egal tapınağı hazinelerinin müfredat defterinde görülen terimlerin ve adların Hurri'lere mahsus sözler olduğu anlaşılmıştır. Bütün bunlar ve Mısırda El-Amarna arşivinde ele geçen Mitanni kıralı Tuşratta'nın bir mektubu ve diğer tarih bilgisi Hurri'lerin Önasya'da ne kadar geniş bir alana yayılmış olduklarının nişaneleridir. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre Hurri'ler, üçüncü bin sonlarında pek ziyade kuvvetlenmiş, ırkdaşları Subaru boylarını de hâkimiyetleri altına alarak doğuda Zağros dağlarından batıda Akdenize, doğuda Kerkük bölgesine, güney-batıda ise Kenan iline kadar yayıl-

mışlardır. Hatta bir aralık Mısırı istilâ eden Hiksos'ların hâkim zümrelerinin de Hurri'ler olduğu ileri sürülmektedir.

Uzun zamanlar Hurri adı altında yaşayan boylar, ikinci binin ilk yarısında biri Hurri diğeri Mitanni adında iki konfederasyona ayrılmışlardır. İlk zamanlarda, bu iki krallıktan merkezi Urfa olan Hurri krallığı daha büyük ve daha önemli idi. Fakat bu krallığın o zamanlardaki sınırları hakkında kesin bilgimiz yoktur. Vesika yokluğundan, 1500 - 1300 tarihleri arasındaki devrin Önasya tarihinde çok karanlık olması yüzünden Hurri'lerin parçalanmaları ve Mitanni'lerin zuhuru meselesi vüzuhla anlaşılamamaktadır. Bu zamanlarda Önasyada büyük hâdiselerin vukua gelmiş olduğunu seziyoruz: bu zamanın en büyük vakası olan Hiksos'lar istilâsının bu hâdiselerle yakından ilgili olduğunda şüphe yoktur. Hiksos'lar istilâsının yalnız Mısır firavunlarının değil, Önasya'daki Hatti, Amurru, Asur, Babil gibi türlü devletlerin de sarsılmalarını intaç etmiştir. İşte bu karışık devirdedir ki, Hurri'ler içinden Mitanni imparatorluğu adında yeni bir devlet çıkmıştır.

Orta Anadolu'da eski Hatti imparatorluğunun çöktüğü ve Önasya'da Hiksos'lar hâkimiyetinin kurulduğu bu iki asır içinde, Mısır üzerine yürüyen Hiksos kafilelerinin başında Hurri hanedanına mensup prensler bulunduğu sanılmaktadır. Fakat Hurri kıral hanedanı, Hiksos'lar üzerindeki hâkimiyetlerini çok zamanlar muhafaza edememişlerdir. 1580 tarihine doğru, Hiksos'ların birdenbire yıkılmalariyle Mısırın kurtuluşunda, Hurri'lerle Mitanni'ler arasında baş gösteren rekabet ve düşmanlığın rolü olduğu sanılmaktadır.

Hurri'ler M. Ö. 18 inci yüzyıldan 16 ıncı yüzyıla kadar Önasya'da önemli bir rol oynamışlar, kuzey - batı Mezopotamya'yı, Halep ve kuzey Suriyeyi hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu zamanlara ait Mısır vesikalarında Mısır'lıların Khurri'lere nispetle kuzey Suriye'ye Kharru adını verdiklerini biliyoruz. Tevrat da, bu devrin hatırasını Hor ve Horit'ler adında yaşatmıştır.

Mezopotamya'lılar, Hurri'ler memleketine, ihtimal ki bir aralık merkezleri olan Hani şehrine nisbetle Hanigalbat adını veriyorlardı [5].

[5] Önce Fırat - Dicle arasında Hani şehrinin bulunduğu bölgeye verilen Hanigalbat ismi, sonraları Asur'lular tarafından, Hurri ve Mitanni kı-

b) Mitanni'ler

Milâttan önceki ikinci bin ortalarında Hurri'lerden bazı boyların, bugünkü Res'ülayn yerinde olduğu tahmin edilen Vaşşukanni [6] merkez olmak üzere Babil'in kuzeyinde Dicle - Fırat arasındaki bölgede bir devlet kurmuş olduklarını söylemiştik. Mitanni'ler, kendileri tarafından yazılmış tablet bırakmamışlar veya şimdiye kadar böyle bir şey ele geçmemiştir. Fakat komşu memleketlere ait arşivlerde on beşinci asırdan itibaren bunların kudret ve ihtiraslarını bildiren oldukça zengin vesikalar vardır. Bu zamanlara ait Kerkük tabletlerinde bunlardan *Maiteni*, Mısır vesikalarında *Mitan* ve *Mitanni* adlariyle bahsedilmektedir. Tarihte Mitanni'ler denilen bu boylar tarafından kurulan devletin hudutlarının bilhassa batıya doğru sık sık değişmiş olduğu anlaşılıyor. Mitanni'ler ülkesine ozamanlarda Mısır'lılar ve Suriye'liler Naharina adını veriyorlardı [7].

---

rallıkları ülkelerine de teşmil edilmiştir. Buna göre Hanigalbat Fıratın Toros zincirlerinin dar geçitlerine kadar uzayan dar alanı ve ondan sonra da Malatyaya kadar giden bölgeyi içine alıyordu.

[6] Bu şehrin yeri henüz kesin olarak taayün etmemiştir. Hrozny, Vaşşukanni'nin Habur ırmağı üzerindeki Ras'ülayn şehrinin yerinde olduğunu tahmin etmektedir.

[7] Boğazköy tabletlerinde M. Ö. ikinci bin ortalarında Hurri'lerle beraber sık sık adı geçen Mitanni'lerin, Hurri'lerden bir zümre oldukları şüphesizdir. Bunlar da Hurri lehçesiyle konuşuyor ve yazıyorlardı. Fakat Mitanni'lerin tanrı adlarının, Hint Arilerinin tanrı adlarının aynı olması ve Mitanni kırallarının isimlerinin de Hint-Avrupa lehçelerine yaklaştırılabilmesi, garip iddialara yol açmıştır.

Bu iddiaya taraftar olanlar, Mitanni halkı değilse bile bunların başındaki hanedanın Hint-Avrupa'lı olduğunu şüphesiz görmektedirler. Bunlar Daryus kitabesinde Arya'ların adı olarak görülen Harrija lâfziyle, Kharri suretinde okudukları Hurri arasında bir yakınlık görmekte, bu yakınlığı Mitanni'lerin Hint-Avrupa'lı olduklarına delil göstermektedir.

Başka bir müellif de (E. Meyer, Gesch. des Alt. II. 1. s. 377) Mitanni'lerin hükümdar muhafızı anlamına olarak birbirlerine verdikleri Mariannu adını, Veda'larda genç savaşçı, kahraman mânâlarında kullanılmış olan Marja söziyle münasebetli görmekte, bunu Mitanni'lerin Hint-Avrupa'lı olduklarını iddia için başka bir delil saymaktadır.

Fakat iki lâfız arasındaki benzeyişe dayanılarak bukadar mühim bir dâvayı isbata çalışmanın fazla gayret güdücülükten başka bir mânâ ifade etmiyeceği meydandadır. Hiksos'ların savaşçı ve kudretli hâkim zümresini

Önceleri küçük bir birlik olan Mitanni krallığı yavaş yavaş Hurri krallığı aleyhine genişlemiş, M. Ö. on altıncı yüzyıl sonlarında tamamiyle ona varis olmuştur. Krallık nufuzu, bir taraftan kuzey Suriye üzerinden Kenan iline, diğer taraftan Fıratın Toros silsilesindeki dar geçitlerine kadar uzayan dağlık alana ve ondan sonra da Malatya bölgesine kadar yayılmıştır. Kargamiş, Harran, Urfa, Halep, Tunip (Kadeş'in kuzeyinde), Kadeş, Antakya gibi şehirler Mitanni hakimiyeti altına girmişlerdir.

Bu yayılıştan sonra, firavunlarla Mitanni'ler arasında siyasî münasebet başlamış olduğunu Mısır vesikalarından öğreniyoruz. Bu vesikalarda Mitanni'ler memleketi ırmaklar arası anlamına olarak Naharina adıyle anılmaktadır. Fakat Mısırlılarca bu nehirler Fırat-Dicle değil, Habur ile Oront idi.

Mitanni'ler ülkesi, hem sevkulceyiş hem de o yüzyılların genel siyaseti bakımından çok önemli bir bölge idi. Mezopotamya'dan Karadenize, Akdenize, Mısıra ve buralardan Mezopotamya'ya giden yol, Mitanni'ler ülkesinden geçiyordu. Bu coğrafi durum, Önasya'da Mitanni'lere büyük bir üstünlük ve nufuz kazandırıyordu. Herhalde Mitanni'ler M. Ö. ikinci binin ilk yarısında Önasya tarihinde oynadıkları rolü, memleketlerinin coğrafî durumuna borçludurlar.

---

teşkil ettikleri kabul olunan Mitanni'lerin, kendi ırklarından olmıyan bir oymak idaresi altına giremiyecekleri şüphesizdir. Mitanni'ler arasında Hint-Avrupa'lılardan değil, kendi ırklarından olan Kas'lardan birer zümre bulunduğu hakikate daha yakın görülmektedir.

Tel-Amarna arşivi arasında Mitanni'lere ait vesikalarda görülen adlar, Hint-Avrupa dillerinden ziyade Kas'lara mahsus isimlere benzemektedir. Mitanni tanrıları arasında Mitra, Varuna, Indra gibi bazı Hint tanrılarının adlarını taşıyan mâbutlar bulunması, Mitanni'lerle Hindular arasındaki ırk birliğinin bir nişanesi değil, bunların bir zamanlar Hazar bölgesinde komşu olduklarının yaşamış hatırasıdır. Nasıl ki eski Sumer tanrıları bu komşuluk ve temas neticesi olarak Sami'lere hattâ daha uzaktaki Finike'lilere, Kenani'lere, Anadolu Hatti'lerine de geçmiş, Samî tanrıları da yine aynı suretle Subaru'lar arasına girmiştir. Görülüyor ki halk kitlesi itibariyle Hurri'lerden bir zümre ve Asyanik olan Mitanni'lerin Arî bir aristokrasi tarafından idare edildikleri yolundaki iddia ilmî bir temele dayanmamaktadır. Böyle bir dâva, hükümdarlarının Keyhusrev, Keykâvus .. gibi İran adlarını taşımalarına, fermanlarının fars dili ile yazılmış olmarına bakılarak, Anadolu Selçuk'larının Fars ırkından olduklarını iddia etmek kadar hakikatten uzak bir düşüncedir.

Hiksos'ları Mısır'dan çıkarmağa muvaffak olan 18 inci sülâle firavunları, memleketlerinin doğudan istilâya uğraması ihtimalinin önüne geçmek için Filistin ve Suriye'yi zaptetmeği siyasetlerine temel yapmışlardı. Bu yolda en büyük tehlike kuzey Suriye'yi nufuzları altına almak veya onlarla sıkı bir dostluk münasebeti kurmak, firavunlar için güdülecek tek siyaset idi. Bu siyaseti enerjik bir surette takip ve tatbik eden firavun, Tutmosis III, Suriye'ye çekilen Hiksos'ları imha ve buraları zaptetmek için yirmi sene (1482 1463) kadar süren devamlı bir mücadeleye girişmiştir.

Bu zamanlarda çok kuvvetli ve kuzey Suriye'ye hâkim olan Mitanni'ler Karmel'e kadar sokulmuşlardı. Mitanni'ler karşılarına çıkan bu kuvvetli rakibe karşı koyabilmek, Suriye-Filistin hegemonyasını bunlara kaptırmamak için, bu bölgelerdeki küçük prenslikleri kendi nufuzları altına toplıyarak bir birlik kurmuş, Tutmosis III'ün ordularını Megiddo'da durdurmaya muafak olmuşlardır (1483).Bu zamanlarda Mısırlılar Hurri'lerle Mitanni'leri birbirlerinden ayrıt etmiyor, Mitanni'lere nisbetle Kenan iline, Kharru adını veriyorlardı.

Firavun, bu kadar bir kudretle ordularına karşı koyan birliğin ruhu Mitanni'ler olduğunu anlayınca, bütün kuvvetiyle onlar üzerine yüklendi. Uzun ve kanlı savaşlardan sonra Kadeş'i aldı(1476). Sonra da Fırat boylarına kadar ilerledi(1472). Fakat, bu sefer Mısırlılara çoğa mal oluyordu. Tutmosis III'e ait bir vesika Mariannu'ların yâni Mitanni büyüklerinin mağaralara kaçtıklarını gururla anlatmakta olmasına rağmen, işgal edilen Mitanni şehirlerinde sık sık isyanlar çıkıyor, firavun yeni baştan kanlı mücadelelere mecbur bırakılıyordu.

Bu uzun ve sürekli çarpışma devresinin ilk zamanlarında Mitanni kırallığında Parsaşatar'ın bulunduğu anlaşılıyor. Yerine oğlu Şauşşatar geçmiş ve savaşa devam etmiştir. Boğazköy ve El-Amarna arşivleriyle Kerkük (Arapkha) metinlerinde Mitanni hanedanını kuran veya daha doğrusu Mitanni devletini kudret ve satvet itibariyle pek çok yükselten Parsaşatar'ın oğlu Şauşşatar gösterilir. Tutmosis III'ün 1471-1464 tarihleri arasındaki seferlerine karşı koyan Şauşşatar, firavunun Fırat geçerek başkenti tehdit etmesi üzerine nihayet onunla anlaşmak zaruretini anlamış, Suriye ve Filistin'de firavunun hegemonyasını ve her

sene muayyen bir vergi vermeği kabul etmek suretiyle bir mütareke yapmak zorunda kalmıştır.

Firavun ordularının Fırat boylarına dayanması Önasya hükûmetleri üzerinde derin tesirler bıraktığı gibi, Mitanni'lerin düşmanlarını da sevindirmiştir. Mısır kaynaklarından öğrendiğimize göre, Sangar yâni orta Subartu prensi ve büyük Kheta kıralı (Hatti kralı ikinci Tuthaliya) bu münasebetle, firavuna bir çok hediyelerle elçiler göndermiş, kendisini tebrik etmişlerdir.

Mitanni'lerin Subartu ve Asur bölgesini istilâları

Firavunun çekilmesini müteakip, Mitanni'lerin azimli hükümdarı Şauşşatar, memleketin yaralarını sarmak, nufuzunu iade etmek üzere geceli gündüzlü didindi ve Sinear'ın üçüncü Ur sülâlesinin kolonisi olan Harran ile eski Sumer merkezlerinden Tel-Halef'ten Subaru'lar ülkesinde yürüdü. Buraları hükmü altına aldı, fakat, Asurluların, cihan kıralı ünvanını alan kudretli hükümdarları Şamşi-Adad'ın süreksiz zaferlerini kaybetmek, Dicle-Fırat arasındaki hegemonyayı kaçırmak istemiyordu.

Şamşi-Adad bir müddet evvel, orta Anadoludaki birinci Hitit kırallığının inhitatını tesri etmiş, Önasyada büyük bir nufuz kazanmıştı. Fakat, kendisinden sonra gelen İşakku'lar Gutiyum'u Kas kıralı ikinci Agum'a bırakmak ve onun nufuzu altına girmek zorunda kalmışlardı. Asur'luların Karduniyaş kırallarını metbu tanıdıkları bu zamanlarda idi ki Asur mâbedi rahiplerinden Pan Ninua, burada yeni bir sülâle kurdu, 612 tarihine kadar yaşayacak olan Asya'nın bu en uzun ömürlü sülâlesi, istikbalde satvetli bir hükûmet yaşatacaklardı. Fakat Pan Ninua'nın halefleri, Kas kırallarını henüz metbu tanıdıkları on beşinci asır ortalarında Mitanni'ler kıralı Şauşşatar, Subaru'lar ilini aldıktan sonra 1450 tarihine doğru Asur üzerine yürüdü, şehri aldı. Asur prensliğinde birinci Asurrabi ve üçüncü Asurnirnari'nin bulunduğu bu zamanda Asur ili gerçi Kas kırallarının nufuzundan kurtuldu. Fakat Mitanni'leri metbu tanımak zorunda kaldı. Boğazköy arşivinden öğrendiğimize göre, Şauşşatar, Asur şehrinden bir çok kıymetli eşyalarla beraber bir altın ve gümüş kapı da iğtinam ederek başkenti olan Vaşşukanni'ye götürmüştür. Bu tarihten itibaren Mitanni'lern nufuzu altına giren

Asur, istiklâlini ancak Asuruballit I zamanında (1380-1341) kurabilecektir.

Şauşşatar'ın Arapkha'da bulunan ve kendi mührünü taşıyan belgeler, Gutium'a hakim olduğunu göstermektedir. Bundan anlaşıldığına göre, bu zaferden sonra Mitanni'lerin doğu sınırları Zağros dağlarına kadar genişlemiş bulunuyordu. Şauşşatar'ın doğudaki parlak zaferleri, ona kuzey Suriye'de eski nufuzunu tekrar kazandırdı. Halep ve Kadeş bölgeleri tekrar Mitanni'lerin hakimiyeti altına girdi.

Fakat, Mitanni'ler için pek yakınlarında, yâni Anadolu plâtosunda büyük bir tehlike baş gösteriyordu: uzun zamanlar sönük bir durum geçiren Anadolu Hatti'leri, tekrar birliklerini kazanmış, hududlarından taşmağa, Önasya'da hâkim sesini işittirmeye başlamışlardı. Bir aralık Hatti imparatoru Hattusil II kuzey Suriye üzerine yürümüş, Halep bölgesini zaptetmişti. Güneye doğru akmağa başlayan Hatti dalgaları günün birinde firavunların Suriye ve Filistin'deki sedlerini yıkabilirdi. Beliren bu tehlike firavunu, Mitanni'lere yaklaştırdı. Şauşşatar da bu yeni ve korkunç durum karşısında firavun ile ittifak etmek zaruretini duyuyordu. Hatti tehlikesinden başka, Mitanni'lerin doğu ve güney-doğu hudutları da pek emin görünmüyordu. Asurlular, intikam savaşına hazırlanıyorlardı. Karduniyaş kıralları da Subaru'lar yurduna ve Kenan iline doğru yayılmak hususundaki tarihî hırslarını unutmuş değillerdi. Sağdan soldan beliren tehditler karşısında kuvvetli bir müttefike ihtiyaç duyan Mittanni'ler kıralı, firavun Amanofis II ye bir heyet göndererek kesin bir andlaşma ve ittifak yapmak arzusunu bildirdi. Mitanni krallığının coğrafi mevkii o asırlar için hem sevkulceyş bakımından, hem de o asrın umumî siyaseti itibariyle son derece önemli idi.

Anadolu'da kudretli bir devletin belirmesi ve Mitanni'ler ülkesi gibi coğrafî vaziyeti çok ehemmiyetli olan bir memleketi istilâ etmek emelini göstermesi, Mısır için büyük bir tehlike teşkil etmişti. Mitanni'ler kendi hallerine yalnız bırakılacak olurlarsa, ya mecburen Hatti'lerle anlaşarak onların nufuzları altına girecekler, veya onlarla çarpışarak mahvolacaklardı. Her iki hal de Mısır'lılar için tehlikeli idi.

Ordularını, cesur göçebeler veya hariçten Anadolu'ya giren savaşçı akıncılarla sürekli surette takviye eden Hatti impa-

ratorları, her iki ihtimale göre de Mitanni'ler ülkesine hâkim oldukları takdirde Mısır için yeni bir Hiksos'lar devri yaratabilirlerdi. Her iki taraftan da takdir edilen bu karşılıklı menfaatler, nihayet firavun Amenofis II zamanında Mısırla Vaşşuganni arasında bir ittifak akdiyle nihayetlendi.

Firavun Amenofis II, Karnak tapınağının kuzey sütunundaki kitabesinde, bu ittifakı Mitanni'lerin kendisini metbu tanıdıkları şeklinde yazmış, Mitanni elçilerinin getirdikleri hediyeleri de vergi gibi tasvir etmiştir[3].

Mısırla Mitanni'ler arasında yapılan andlaşma, sonraları, iki hanedan arasında vukubulan evlenmeler, yapılan ticaret anlaşmalariyle perkiltildi. Amenofis II'nin halefi firavun Tutmosis IV (1420-1411) Mitanni'ler kıralı Artatama'nın kızı ile evlendi. Bu izdivaçla ilk defa olarak bir ecnebî kadın, firavunlar sarayına, bir odalık gibi değil, hakikî bir kıraliçe olarak giriyordu. Firavun, Mitanni prensesine Mutemuya yâni kıraliçe ünvanını verdi. Mitanni prensesi, Tutmosis IV'e halef olan oğlu Amenofis III'ü doğurmuştur.

Asalet ve ırklariyle iftihar eden ve hanedanlarının temiz kanını karıştırmamak için ekseriya kız kardeşleri ve hanedan prensesleriyle evlenen firavunlar ananesine uymayan bu izdivacın siyasî sebepler zoruyla olduğunda şüphe yoktur.

Mısır'lılarla Mitanni'ler arasındaki ittifak, her iki taraf için faydalı olduğundan, sonraki firavunlar zamanlarında da devam etti. Firavun üçüncü ve dördüncü Amenofis'ler de birer Mitanni prensesi aldılar. Tel-Amarna belgelerinden anlaşıldığına göre, Mitanni prensesleri firavunlar sarayında Babil kıralı da dahil olmak üzere, diğer kıralların kızlarından daha

[3] Kendisini Mısır'lılara tanrı tanıtan firavun, bu kitabede «sefil Mitanni'lerin mağlûp prensleri ve âyanı, vergilerini sırtlayarak merhamet dilemmek üzere firavunun huzuruna çıktılar.» diyor. Halbuki El - Amarna arşivi arasında bulunan ve Mitanni kıralları tarafından firavunlara gönderilen mektuplar, Mitanni kırallarının kendilerini firavunlarla müsavi tuttuklarını göstermektedir. Firavunun Karnak tapınağı duvarına yazdırdığı hakaretlerle dolu bu kitabenin yazıldığı zamandan yirmi sene kadar sonra, Mitanni kıralı, kızını isteyen firavunun gönderdiği elçilerden altı heyete red cevabını vermiş ve ancak yedinci heyet geldiği zaman, kızı Mısır sarayında baş kadınefendi, yâni kıraliçe olmak şartiyle, muvafakat göstermiş, dediğini firavuna yaptırmıştır.

muhterem tutuluyorlardı.

Mitanni'li prensesten doğan Amenofis III (1405-1370) ile oğlu İkhunaton yâni Amenofis IV (1370-1352) devirlerinde Mısırla Mitanni'ler ve onlarla aynı ırktan olan Önasya'nın diğer kavimleri arasındaki dostluğun bu kan karışıklığı ile ilgili olduğunda şüphe yoktur.

Amenofis III, dünürlük siyasetini yenileştirmek için pek çok çalıştı. Saltanatının 10 uncu senesinde Artatama'nın oğlu Şuttarna'nın kızı Gilu-Hepa ile evlendi [9]. Mitanni krallığı Önasyanın kudretli devletlerinden biri olmakta devam ederken Vaşşuganni sarayında baş gösteren bir haile, devletin sarsılması, sonra da parçalanması ile neticelendi. Kıral Şuttarna'nın ölümünden sonra yerine geçecek olan büyük oğlu Artaşumara kumandanlarından Pirhi tarafından öldürüldü. Devlet işlerini kendi eline almak isteyen bu haris kumandan, Şuttarna'nın küçük oğlu Tuşratta'yı, kendi vasiliği altında krallığa geçirdi. Gerçi bir müddet sonra Tuşratta kardeşinin kaatilini öldürerek istiklâlini kazandı. Fakat bu defa da küçük kardeşi Artatama'nın isyaniyle karşılaştı.

Artatama, Urfa merkez olmak üzere eski Hurri krallığını ihya ettiğinden, Mitanni devleti ikiye bölünmüş oldu. Âsi prens bu kadarla da kalmadı. Bütün Anadolu ve Suriye'yi hükmü altına almak hedefini güden Hatti kıralı Subbiluliyuma ile anlaştı. Onun da yardımiyle kardeşi üzerine yürüdü. Fakat Tuşratta kendisini katî bir hezimete uğrattı, iğtinam ettiği şeylerden bir kısmını, müttefiki firavun Amenofis III'e gönderdi. Hediyeler arasında bir çok at ve harp arabaları ile kız kardeşi ve firavunun karısı Gilu-Hepa'ya gönderilmiş çok kıymetli yekpare büyük bir göğüs pırlantası bulunuyordu.

Fakat bu defa da Tuşratta'nın karşısına, mağlûp Artatama'nın hâmisi Hatti kıralı Subbiluliyuma çıktı. Haris ve

[9] Amenofis III, evvelce Oront bölgesindeki Zahi beyinin kızı Tiy ile evlenmişti. Buna kıraliçe ünvanı verilmiş olduğundan Mitanni prensesi ikinci Kadınefendi olmuştur. Tiy'in, firavunun pek ziyadesi gözdesi olduğu, son zamanlarda bu kadının anasiyle babasının Mısırda keşfedilen mezarlarının ihtişamından anlaşılmaktadır. Bunlar, firavun Tutankhamon'un mezarından önce, Mısırda bulunmuş olan mezarların en güzelidir. Bu mezarlar, Kahire müzesindedirler.

azimli Hatti imparatoru, ismen Mitanni'lere ait olan kuzey Suriye'yi istilâ ve yağma etti. Hatti imparatorunun indirdiği bu darbe, iki mühim netice verdi: Tuşratta, Fıratın batı kısımlarını Hatti'lere terk etmek zorunda kaldı. Asur ilinde de Mitanni'lere aleyhtar olan parti kuvvetlendi. Asur prensliğine Eriba-Adad getirildi. Bu da Mitanni kırallığının hâkimiyetinden kurtulmak için bütün kuvvetiyle çalışmağa başladı.

El-Amarna belgelerinden öğrendiğimize göre, Firavun Amenofis III, saltanatının 35 inci senesinde Vaşşuganni'ye gönderdiği bir elçilik heyetiyle Tuşratta'dan kızı Tadu-Hepa'yı da istedi. Onunla evlenmek arzusunda bulunduğunu bildirdi [10]. Müzakereler uzun sürdü. Bir çok müşküller ileri sürüldü. Nihayet anlaşıldı. Tuşratta'nın kızıyle beraber çehiz olarak Mısıra gönderilmiş olan eşyaların bir listesi, El-Amarna arşivi arasında bulunmuştur [11].

Amenofis III'ün yerine geçen firavun Amenofis IV zamanında da Mısırla Mitanni'ler arasındaki dostluğun devam

[10] Mısır tarihi bilginlerinden A. Moret ve Petri Tel-Amarna'da bulunan ve bugün Berlin müzesinin en kıymetli büstlerinden sayılan Nefertiti heykelinin Tuşrattanın kızı ve firavunun zevcesi Tadu-Hepa'ya ait olduğunu sanmaktadırlar. Fakat, Legrain, bir kitabeye dayanarak Nefertiti büstünün Amenofis III'ün Zahi beyinin kızı Tiy'den doğan bir kızına ait olacağını iddia etmektedir. Böyle olduğu takdirde firavun Amenofis IV ün, ozamanlarda adet olduğu gibi hemşiresi olan bu kızla evlenmiş olacağı düşünülebilir.

[11] El-Amarna mektuplarından öğrendiğimize göre, bu izdivaçtan biraz sonra ihtiyar Amenofis III hastalanmış, şifa bulmak ümidiyle kayınbabası Tuşratta'ya elçiler göndererek Ninuva tanrıçesi Astarta'nın bir daha Mısıra gönderilmesini rica etmiştir. Firavun, bu heykelin mukaddes huzuriyle iyi olacağını ümit ediyordu. İstarta heykeli evvelce bir kere daha Mısıra gönderilmiş, şifa verici tesiri görülmüştü. Bu münasebetle Tuşratta tarafından Amenofis III'e gönderilen mektupta şöyle denilmektedir: "Tanrıçe İstar'ın heykelini gönderiyorum. Yola çıktı. Evvelce babam zamanında tanriçe İstar, bir daha Mısıra gitmiş, orada kaldığı müddetçe takdis ve tebcil edilmişti. Bugün de kardeşimin tanrıçe İstarı on defa daha fazla tebcil edeceğine ve neşe ile avdet etmesine müsaade göstereceğine eminim...„ . Bu vesika o tarihlerde Tuşratta'nın Asur ve Ninuva üzerindeki nufuzunun henüz devam ettiğini göstermektedir. Aksi taktirde Tuşratta, Asurların tanrıçesini Ninuva'dan aldırarak Mısıra gönderemezdi. Ninuva tanrıçesi Mısıra gitmiş, fakat ihtiyar firavunu ölümden kurtaramamıştır.

ettiğini El-Amarna mektuplarından öğreniyoruz. Mısır ile Mitanni krallığı arasında başlayan ve on sekizinci firavun sülâlesinin inkirazına kadar devam eden bu dostluk siyaseti her iki taraf için faydalı olmuştu. Mısır, bu sayede Amenofis III devrinde imparatorluğun huzur ve sükûnunu kazandı. Mitanni'ler de gittikçe kuvvetlenen Hatti'ler ve Asur'lar arasında nufuzlarını ve varlıklarını koruyabildiler. Suriye hudutlarından emin oldular. Fakat 1400 tarihlerine doğru satvet ve şevketin en yüksek derecelerine çıkan on sekizinci sülâle, İkhunaton, yâni firavun Amenofis IV devrinde, bu hükümdarın yapmak istediği din inkılâbı neticesinde dahilde başgösteren sarsıntılarla yavaş yavaş eski nufuzunu kaybetmeğe başladı. Mitanni'ler doğuda Asur'lulara, batıda Hatti'lere karşı yalnız kaldılar.

Hatti kıralı Subbiluliyuma, bu durumdan faydalanarak, Mitanni'ler ülkesini ve Suriye'yi elde etmeğe teşebbüs etti. Tuşratta, Mısırın yardımından mahrum kalmasına rağmen, memleketini kahramanca müdafaa etti. Fakat, Hatti kıralı, on beşinci yüzyıl ortalarına doğru Anadolu kıyılarında görünmeğe başlayan ve M. Ö. 1300-1200 arasında Önasya'da fırtınalar koparacak olan göçmen dalgalarının ilk öncülerini, aylıklı asker olarak ordusuna alıyor, bu sayede her gün biraz daha ziyade kuvvetleniyordu. Subbiluliyuma, bir taraftan Tuşratta'nın kardeşlerini, öbür taraftan da Lübnan bölgesindeki Sâmi Amurru beylerini elde etmeğe çalışıyordu. Nihayet muvaffak oldu. Mitanni prenslerinin kabartılan ihtirasları, memleketteki birliği ve kudreti gevşettiği gibi, Amurru'ların durumu da Mısırın Suriye üzerindeki nufuzunu esaslı surette sarstı. Subbiluliyuma Mitanni'lere hücum zamanının geldiğine kanaat getirince, ordusuna hareket emrini verdi. Tuşratta, bu defa büyük bir hezimete uğradı. Mitanni ümerasından bir çoğu esir edilerek Kapadokya'ya götürüldü. Mitanni'ler arasında baş gösteren kargaşalıklar arasında Tuşratta, oğullarından biri tarafından öldürüldü [12].

[12] Amenofis IV'ün Mısır tahtına çıkması üzerine Tuşratta tarafından kendisine gönderilmiş olan tebrik mektubu El-Amarna arşivi arasında ele geçmiştir. Bu mektupta Mitanni kıralı, yeni firavuna şövle yazıyor: «kardeşim Amenofis'in öldüğü gündenberi her an ağlıyordum. Geceleri uyuyamıyordum. Yiyip içmekten kesilmiştim. O kadar çok kederli idim. Fakat vaktaki Amenofis ile zevcesi Tiy'nin oğulları Amenofis, bana Mısır hükümdarı

Bir vakittenberi, Mitanni'ler arasında biri Mısırla olan ittifaka sadık kalmak, diğeri Mısır'lıları bırakarak günden güne kuvvetlenmeğe başlayan Asur'lularla anlaşmak gayelerini güden iki parti teşekkül etmişti. Bunlardan birincisini kıral Tuşratta, ikincisini de kardeşi Artatama temsil ediyordu. Tuşratta'nın öldürülmesi üzerine Asur taraftarları galebe ettiler. Artatama, müttefiki olan Asur kıralı Asuruballit'e güvenerek kendisini Mitanni kıralı ilân etti. Bu hareketi rahipler tarafından da desteklendi. Fakat, Tuşratta'dan sonra Mısırla olan ittifaka bağlı kalmak isteyenlerin başına geçen Aki-Teşup, Tuşratta'nın küçük oğlu Mattivaza'yı, kargaşalık esnasında Babil'e kaçırmış, ölümden kurtarmıştı. Bu parti, hariçten alacakları bir yardımla, yeni kıralı atmak, Mattivaza'yı kırallığa geçirmek istiyorlardı.

Mattivaza, taraftarları ve saraydan kaçırılan iki yüz araba dolusu kıymetli eşyalarıyla Babil'e kaçabildi. Genç prenses burada Kas kıralından himaye ve yardım göreceğini umuyordu. Fakat, Kas kıralı ikinci Burnaburiyaş (1376-1351) yeni Mitanni kıraliyle ve Asur'lularla boğuşmak istemediğinden, mülteci prensi fena karşıladı. Ona mülteci prens gibi değil, esir bir düşman gibi muamele etti. Getirdiği eşyalar musadere ve taraftarları imha edildi. Mitanni prensi, Hurri'lerden iki adamın yardımıyla üç araba ile kaçırılarak ölümden kurtarıldı. Mattivaza aç ve susuz bir halde, çölleri aşarak, patika yollarla Anadolu'ya kaçtı. Hatti'ler kıralı Subbiluliyuma'ya iltica etti.

Hatti kıralı, Mitanni'ler ülkesine hâkim olmak için bu fırsattan istifade etmesini bildi. Mülteci prensi pek güzel karşıladı, ona kızını verdi. Oğullarından Biyassil kumandasına verdiği bir ordu ile damadını Kargamışa gönderdi. Biraz evvel Hatti'lere geçmiş olan bu eski Mitanni şehri hareket üssü yapıldı. Subbiluliyuma ordusu, Artatama'yı mağlup ederek Mitanni-Hurri kırallıklarına ait toprakları zaptetti. Mattivaza Mitanni kıralı, Biyassil'de Hurri kıralı ilân edildi.

Büyük kıral Subbililiyuma ile damadı arasında yapılan andlaşma hükümlerine göre, Mattivaza, Anadolu büyük kıralının

---

olduğunu bildirdi; dedim ki: demek Amenofis ölmemiştir. Çünkü onun Tiy'den doğan oğlu yerine geçmiştir. Eski münasbetlerimizde hiç bir değişiklik olmıyacaktır...»

bir tâbii vazivetinde kalıyor, zevcesi olan Hatti prensesinin büyük kıraliçe, ondan doğacak çocuğun da veliaht olmasını taahhüt ediyordu [13]. Mitanni kıralının elinde hiç bir kudret yoktu. Boğazköy'den verilen emre göre harekete mecbur bir kukladan başka bir şey değildi. Bu vaziyet karşısında Mitanni kırallığı, tabiatıyla sönmeye yüz tuttu. Subbiluliyuma'nın ölümünden sonra Asur'lular, yeni baştan Mitanni ülkesine hücuma başladılar. Kuvvetli bir müdafaa hattından mahrum olan Mitanni memleketi günden güne kuvvetlenen yakın komşularının şikârı olarak nihayet on dördüncü yüzyıl sonlarına doğru tarih sahnesinden kalktı. Kuzey Suriye Hatti imparotorluğuna, asıl Mitanni ve Hurri kırallıkları ülkeleri ise Asur'lara geçti. Mitanni'ler, zamanla yurtlarına dolan Sâmiler içinde millî varlıklarını da kaybettiler.

c) Hurri-Mitanni medeniyeti

Başta Boğazköy, El-Amarna arşivleri olmak üzere Asur ve Mezopotamya tabletlerine ve bugüne kadar olan buluşlara göre, güney-doğu Anadolu'nun en eski halkı olan Hurri'ler ve ikinci bin ortalarında onların içinden çıkan Mitanni'ler on altıncı yüzyıldan, on dördördüncü yüzyıl ortalarına kadar, merkezleri eski Osroen olmak üzere [14], kuzey Mezopotamyadan Toroslar, Diyarbakır güneyinden Hums güneyine kadar uzayan alanda önemli bir kültür merkezi yaratmışlardır. Siyasî ve medenî tesirleri, güney-batıda Filistine, güney doğuda Kerkük taraflarına kadar yayılmıştır.

[13] Boğazköy arşivi arasında ele geçen bu andlaşma, karşılıklı olmaktan ziyade bir taraflı taahhüt mahiyetindedir. Bu andlaşmada Mitanni prensi, babasının öldürülmesinden sonra sarayda baş gösteren yolsuzlukları, kendisine karşı yapılan haksızlıkları sayıp dökdükten, başını kurtarabilmek için, Kızılırmak boylarına nasıl geldiğini, Subbiluliyuma'ya nasıl iltica ettiğini anlattıktan sonra şöyle devam etmektedir: «büyük kıral (yâni Subbiluliyuma) beni eliyle tutarak memnun oldu. Bana Mitanni'ler ülkesinin durumunu, başka devletlerle olan münasebetlerini sordu ve beni kendisine evlât edindi. Ben de büyük kıralın hizmetinde bulunmak, emri altında Mitanni'ler ülkesini idare etmek istiyorum.»

[14] Romalılar devrinde kuzeyde Toros, güney ve doğuda Habur, Batıda Fırat ile çevrilen bölgeye Osroèn adı veriliyordu. Bölge merkezi Edes denilen bugünkü Urfa şehri idi. Üçüncü bin sonlarında ve ikinci bin başında bu bölge Hurri'lerin de merkezini teşkil ediyordu. Başkentleri olan Khurri şehrinin de burada Edes'in yerinde olduğu zannedilmektedir.

Hurri - Mitanni tarihi ve kültür müesseseleri hakkındaki bilgimiz, on sekizinci firavun sülâlesinin bıraktığı Tel - Amarna mektupları arasında bulunan mektuplar ile Boğazköy belgeleri ve Kerkük bölgesinde bulunan tabletler gibi mahdut vesikalarla, kuzey Suriyede son zamanlarda bulunan eserlere inhisar etmektedir. Fakat kuzey Suriye ile Mezopotanya'nın kuzey-batısını Urfa, Re'sülayn (Vaşşuganni?) bölgelerini kaplayan o bir sürü enkaz tepelerinde yapılacak kazıların Hurri-Mitanni ve Hatti mededi yetlerini canlandıracak bol vesikalar vereceği şüphesizdir.

Devlet ve mahiyeti Şimdiye kadar elde edilen vesikalara göre, Hurri-Mitanni devletleri, irsî ve mutlak birer hükûmet idiler. Arazi, malikâne ve tımar suretiyle hanedan prensleri, boy beyleri arasında bölünmüştür. Bunlar, memleketin aristokrat zümresini teşkil ediyor ve devlete feodal bir mahiyet veriyorlardı.

Din Hatti'ler gibi, Hurri - Mitanni'lerin de bir çok tanrıları vardır. Bunların zaptettikleri memleketlerin, temasta bulundukları kavimlerin tanrılarını da kendi panteonlarına almakta tahalük göstermeleri, tanrılarının sayısını mütamadiyen artırmıştı. Başlıca tanrıları karı-koca Hepa (Hebe bugünkü telâffuzumuza göre Ebe) ile Teşup idi. Teşup, yıldırım, bora ve dağ tanrısı idi. Bu sıfatlarla Sâmi tanrılarından Adad'a benziyordu. Teşup'a aynı zamanda hayırlı yağmurlar, ve feyiz ve bereket tanrısı gözüyle de bakılıyordu. Bu erkek tanrı, bazen bir boğa üzerine, bazen de her ayağı bir dağ tepesinde olarak tasvir ediliyordu (Res, 26 ve 47'ye bak).

Hepa (Ebe), Teşup'un eşi, üreme (tenasül) ve bolluk tanrıçesi idi. Mitanni'lerin itikatlarına göre Teşup ile Hepa birleşince bol ve faydalı yağmurlar yağar, yeryüzü taze hayat kazanır, tarlalar bol mahsullerle dolar, sürüler, yılhılar artardı.

Karı-koca çift tanrı telâkkisî, menşeleri Orta Asya'ya dayanan kavimlerin hepsinde müşterek en eski bir akide olarak görülmektedir. Bu mahiyetteki tanrıların, yâni üreme ve bolluk mâbutlarının daha iptidaî tiplerini en eski Sumer efsanelerinde görüyoruz. Sumer'lerin hububat tanrıçesi Nidada ile üreme, yeşillenme, büyüme tanrısı Dumuzi ve Umma sitesinin yeşillik tanrısı Şara bu mahiyette en eski tanrı tiplerini teşkil ederler.

Hurri - Mitanni'lerde bu tanrılar her yerde aynı değildir Yâni her şehrin kendine mahsus bir Teşup'u vardı. Vesikalarda birbirlerinden farklı dört kadar da Hepa tanrıçesi görülmektedir. Mitanni'lerin, Hazarın doğu veya güneyine Hint-Avrupa'lılarla komşu yaşadıkları zamanların hatırası olarak Mitra, Varuna, İndra gibi Hint Aryalarına mahsus birtakım tanrıları da takdis ettikleri anlaşılmaktadır. Hurri'ler-Mitanni'ler, Subaru'lar ili ile Anadolu'nun güney-doğusuna, Suriye'nin kuzeyine yerleştikten sonra buraların ve buralara yakın kavimlerin de tanrılarını kendi panteonlarına almakta çok müsamahalı davranmışlardır. Bu suretle Mezopotamya'nın batı bölgesi tanrısı İlba ile Asur şehri tanrısı Asur, Habiru'lar tanrısı SA-GAZ ve nihayet Sumer tanrıları Anu, Enlil ve Nergal, Hurri - Mitanni panteonunda yer bulmuşlardır.

Kanunlar Kerkük kazısında bulunan ve birtakım mukaveleleri ihtiva eden tabletlere göre, Hurri- Mitanni kanunları, mahalli hususiyetler bertaraf edilirse, Sabaru'ların, Hatti'lerin kanunlarına benziyordu. Bu kanunlarda sosyetenin temeli olan aileye ait birtakım isabetli maddeler görülmektedir.

Evlenme usulleri Hurri-Mitanni'lerde evlenme, nişanlanma ile başlardı. Erkeğin, kızın velisine, nişanlanmadan evvel bir meblağ vermesi mecburi idi. Fakat, kız velisi bu meblâğı hemen geri iade ederdi. Bu suretle iki genç nişanlanmış olurlardı. Düğün esnasında kız tarafı bir çehiz verirdi. Bazı kayıtlarla boşanmağa müsaade edilmişti. Çok doğuran kadını kocası, tazminat vermeden boşayamazdı. Fakat kadın kısır ise, böyle bir tazminat vermek mecburiyeti yoktu.

Babanın varisi ancak-boşanmış olsun olmasın - ilk kadından doğan çocuklar olurdu.

Ticaret Hurri - Mitanni'lerin hâkim oldukları ülke, o zamanki dünyanın en medeni üç memleketi yâni Sinear, Mısır ve Anadolu arasında bulunduğu için, Önasya'nın en işlek ticaret merkezlerinden olmuştu. Mısır - Sinear arasında işleyen ticaret kervanları, Lût gölü ve Erdün ırmağı kıyılarında geçerek çöl içinden Basra körfezine gideceklerine, Nazana ve Oront vâdilerine çıkıyor, buradan Fırat mecrasının ortalarına inerek Babile gidiyorlardı. Mitanni'ler, memleketlerinden geçen

bu yol üzerinde müstahkem kaleler, emniyetli ticaret depoları kurmuşlardı.

Sanat Hurri - Mitanni'lerin sanat hayatları da oldukça önemli idi. Şimdiye kadar mahdut ve muayyen yerlerde yapılan kazılarda ele geçen eserler, bu hususta bir fikir verebilecek kadar ehemmiyetlidir. Pek mahdut olan kazılar, Hurri - Mitanni'lerin oymacılık, kabartmacılık, heykeltıraşlık gibi sanatlarda oldukça ileri gitmiş olduklarını göstermektedir. Suriye'de Cabbül'de bulunan Bazalt insan başı, Humus civarında eski Katna (Mişrife) da keşfedilen bronz insan heykeli, Şam civarında bulunan Şeh Sâdı aslanı ile Suriye ve kuzey Mezopotamya'da elde edilen diğer eserler, Kerkük silindirleri, Ras-Şamra buluntuları (Resim 21'ra bak), Hurri-Mitanni sanatının bugüne kadar ele geçmiş olabilen kıymetli örnekleridir.

VIII.

BÜYÜK HATTİ İMPARATORLUĞUNUN YIKILIŞINDAN SONRA ANADOLU

Milâttan önce 1200 tarihinden pek az sonra tarihe gömüldüğü anlaşılan büyük Hatti devletinin nasıl ve kimler tarafından yıkıldığına dair elimizde o zamanlardan kalma hiç bir metin bulunmamaktadır. Hükûmet merkezi olan Hattuşaş (Boğazköz) 'ın uğramış olduğu felâketin büyüklüğü, bugün bile harabesinde ibret ve dehşetle göze çarpmaktadır. O zamanlara göre umran ve refahın en parlak seviyesine yükselmiş olan Hattuşaş'ta taş taş üstünde kalmamış olduğu, felâketten sonra burasının haylı zaman tamamiyle metrûk bir halde bırakılmış olmasından anlaşılmaktadır. İhtimal ki şehir halkından bu haile önünden kaçıp kurtulamıyanlar, istilâcılar tarafından tamamiyle imha edilmiş, burada yurtlarının harabeleri arasında barınmağa yeltenecek, canlı hiç bir kimse bırakılmamıştır. Fakat Hattuşaş'ın bu suretle metrûk kalmış olması, bir bakımdan Anadolu ve insanlık tarihi için bir nimet olmuştur. Bu sayededir ki otuz küsur asır sonra, bu harabe kazıldığı zaman, o devirlerin hemen hiç bilinmeyen tarihini aydınlatan, başta çivi yazılı tabletlerde yıllıklar, muahade metinleri olmak üzere, pek çok belgeler, yerli yerlerinde oldukları gibi, bulunmuşlardır. Büyük Hatti devletini çöktüren müthiş kuvvetin Anadolu'nun kuzey-batısında, nisbeten dar bir alanda bulunan ve Hatti'lere boyun eğmemiş olan bir gurubun (meselâ Gaşka'ların) taşmasiyle izahı imkânsızdır. Bu taşma sebebini daha uzaklarda ve daha derinlerde aramak icap eder.

XIII üncü asrın ikinci yarısında Dor'ların önce Trakya, Makedonya ve sonra da Yunanistan'ı istilâ etmeleri yüzünden buralarda kopan büyük fırtınaların türlü adları taşıyan birtakım insan dalgalarını kuzeyden ve batıdan Anadolu kıyılarına sürüklediğini Mısır vesikalarından, Homeros destanlarından

ve son zamanlarda elde edilen Boğazköy vesikalarından öğrenmekteyiz.

Bunlar gösteriyor ki Yunanistan ve Ege adalarındaki Akalar, Anadolu'nun batı ve güney-batı kıyılarına dolarken, Trako-Frik denilen ve türlü adlar taşıyan kabileler de Anadolu plâtosuna sokulmağa ve buralara yayılmağa başlamışlardır.

Anlaşıldığına göre ikinci binden beri Balkan yarımadasının Karadeniz'den Adriyatik denizine kadar uzayan bölgelerine yayılmış olan Frik'ler, ondokuzuncu yüzyılda vukubulan Dor'lar hareketi sırasında Arnavut'ların ataları sayılan İllerya'lıların kuzey-batı Balkan'a inmeleri üzerine, yerlerinden atılmışlardır. Doğuya çekilen Frik boylarının önlerindeki kabileleri yerlerinden sürmeleri, bütün Makedonya ve Trakya'da büyük kargaşalıklara sebep olmuştur. Trak kabilelerinin bu kaynaşmaları sırasında bazı boylar Karadenizin kuzey bölgesine çekilerek bugünkü Kerç şehri yöresinde Kimmeriya devletini kurdukları gibi, başka boylar da Boğazlara doğru yürüyerek tarihte Ege göçleri adı verilen ve şiddeti en çok Ege bölgesinde sınırlanan yeni kaynaşmaları sınırlandırmışlardır.

Boğazlara yönelen Frik boyları başında Muşki'ler olmak üzere 12 inci yüzyıl başlarında boğazları aşarak Anadolu'ya girmiş, burada yeni bir kargaşalık yaratmışlardır. Bu kaynaşma sırasında esasen zayıflamış olan Hatti devleti bütün varlığıyle tarih sahnesinden kaybolmuş, Hatti topraklarına birtakım yeni kavimler dolmuştur. Hatti devletinin bu kesin yıkılışında, Frik'lerin Muşki boylariyle beraber ötedenberi Hatti'lerin düşmanı olan kuzeydeki Gaşka'ların da büyük rol oynadıklarını tahmin edebiliriz[1]. Asur kaynaklarında Kızılırmak kavsi içinde Frik'le-

[1] Bir Asur metninde Tiglatpilasar I den elli sene kadar evvel (1166 tarihlerine doğru) Muşki akıncılarının yukarı Fırat boylarında Alşe (Harput ?) ve Purukizzi'ye hücum ettikleri yolunda bir kayıt görülmektedir. Boğazköy vesikalarında Anadolu halkı arasında Muşki ismi görülmediğine nazaran bunların Hattuşaş'ın yıkılmasiyle aynı zamanda orta Anadolu'da belirdiklerini kabul etmek zaruridir. Tahmin edildiğine göre, Trako-Friklerin öncülerinden olan Muşki'ler, Hatti devletini yıktıktan sonra, yayıldıkları Sıvas'ın güney ve doğu bölgesinden, sonraları Fıratı geçerek Asur'lulara ait araziye akınlar yapmış ve bu suretle adları Asur tablet-

rin Muşki'lerin, önceleri Hatti ülkesi kuzeyinde gördüğümüz Gaşka'ların yanında gösterilmiş olması, bunu desteklemektedir.

Hatti'lerin bıraktıkları tabletlerde Anadolu'nun kuzey ve batı bölgelerinde beliren birtakım savaşçı kavimlerin devamlı isyan ve akınlarına ait belgeler bulunması, Trakya ve Ege kaynaşmalarının erkenden Anadolu'ya Hatti'leri rahatsız edecek dalgalar atmış olduğunu belirtmektedir. Hatti ülkesi kuzeyinde beliren Gaşka'ların, kırallık sınırlarını daima tehdit ettiklerini, bunlara karşı Hatti kırallarının müstahkem bir hat kurmak zorunda kalmış olduklarını yukarıda görmüştük. Sonraları batıdan akan şiddetli dalgalar karşısında Hatti'ler kudretsiz kalınca, Gaşka'lardan başka birtakım boylar da ardı arası kesilmeyen kafileler halinde kırallık topraklarına dolmuşlardır. Hatti arşivi arasında bu olaylardan bahseden hiç bir belge ele geçmemiş olması, bu akıntılar önünde kırallığın birdenbire yıkılmış olduğunu göstermektedir. Bu yıkılış o kadar ani olmuştur ki, Hatti kıralları dostları Mısır'lılardan yardım istemeğe bile vakit bulamamışlardır. Mısır kaynaklarında buna dair hiç bir belge bulunmaması bunu göstermektedir. Arkeoloji araştırmaları, Hatti şehirlerinin ve bunlar arasında başkent olan Hattuşaş'ın yakılıp yıkılmak suretiyle mahvedilmiş olduklarını meydana koymaktadır

Bu felâketi takip eden uzun bir durgunluk devrinden sonra yazılı belgelerin yavaş yavaş yine belirmeğe başladığı bir çağda artık Anadolu'nun etnik ve sosyal bünyesinin geniş nisbette değişmiş olduğunu görüyoruz.

Herhalde büyük Hatti devletinin çökmesiyle neticelenen kaynaşma, Anadolu'nun etnik simasında büyük değişikliklere sebep olmuş, batı ve orta Anadolu halkından bir kısmının doğuya ve güney-doğuya çekilmelerini, yerlerini Trakya'dan Kafkas'lardan ve adalardan gelen yeni unsurların doldurmalarını intaç etmiştir.

---

lerine geçmiştir. Aynı Asur metninde Subaru'da yani kuzey Mezopotamya'da Kaşka adında bir halktan da bahsedilmiştir. Bunların büyük Hatti devleti zamanında Amasya'dan Sinob'a kadar uzayan bölgede yaşadıklarını bildiğimiz Gaşga'lar olmaları kabul edilebilir. Bunu Hatti devletinin yıkılmasını intaç eden kaynaşmalar esnasında Gaşga'lardan bir kısmının doğuya çekilmiş olmalariyle izah etmek mümkündür.

Mısır vesikalarında Deniz ve kuzey akvamı denilen bu coşkun insan dalgaları, yalnız Kızılırmak kavsini alt üst etmekle kalmamış, Anadolu'dan taşarak, Suriye ve Filistini aşmış, Mısır hudutlarına kadar dayanmıştır. [2] Yalnız Anadolu plâtosundaki Hatti'ler değil, Toros ve Antitoros ötesindeki Hatti illerinden hiç biri de bu korkunç dalga önünde dayanamamış, yıkılmışlardır. Kadeş, Kargamış, Arzava yakılıp yıkılmışlardır. Kuzey Suriyenin Amurru'ları da, güya hiç yoklarmış gibi, imha edilmişlerdir. Bir lâv seylâbesi gibi Suriye-Filistin üzerinden Mısıra doğru akan bu dalgalar Pulestiyu'lar, Zekal'lar, Şagalaşa'lar Danaeler, Uaşaşlar, Sardan'lar gibi türlü boylardan mürekkep bulunuyorlardı. Bunlar Filistin sahillerine kadar olan yerleri almakla kalmamış, Mısır üzerine de yürümüşlerdi.

Bütün yüksek medeniyet eserlerini silip süpüren bu istilâ yüzünden Anadolu tarihi hakkındaki kaynaklar kurumuş, bu bölge üzerini kesif ve karanlık bir bulut kaplamıştır. Uzaklardan Asur illerinden bu bulutu yırtabilen bazı huzmelerin az çok aydınlatabildiği yerler, Anadolu halk durumunun ta temelinden değişmiş olduğunu gösteriyor. Hatti'lerin kuzey komşuları olarak tanıdığımız Gaşka'ları, Tiglatpilasar I devrinde (1115-1093) yukarı Dicle boylarında hayretle görüyoruz. Sargon II devrinde ise (722-705), Kızılırmağın güneyinde Gaşka'larla Muşki'ler yanyana gösterilmişlerdir. Bunlar belirtiyor ki büyük Hatti devletini yıkan bora çok şiddetli olmuş, bugünkü

[2] Firavun Ramses III'ün 1194 tarihli bir kitabesinde bu kuzey ve deniz kavimleri hakkında şu satırlar görünüyor: «Hatti ülkelerinden hiç biri bunların hücumlarına dayanamadı. Kadeş, Kargamış, Arzava ile Alişia (Kıbrıs) yakılıp yıkıldılar. Bunlar ordularını Amurru ülkesinde kurdular. Buraların halkını sanki hiç yoklarmış gibi, mahvettiler. Önlerinde bir ateş perdesi bulundurmak suretiyle Mısır üzerine yürüdüler. Müttefikler arasında Filist'ler, Turşa'lar, Şardana'lar. Şekeleş'ler, Zekkar'lar Danauna'lar, Vavaş'lar vardı. Bunlar ellerini dünyanın ötelerine kadar uzatıyorlardı. Kalpleri güvenli idi. Kendi kendilerine işimizi başaracağız diyorlardı». Ramses III karadan aileleri, eşyaları ve öküz arabaları ile, denizden gemilerle Mısır üzerine yürüyen bu kavimleri Mısır sınırlarında mağlûp etti. Fakat bunlardan Filist'ler ile Zakkari'lerin adlarını verdikleri bölgede yerleşmelerine mani olamadı. Filistin kazılarında bunlara ait olan ve Aka keramiklerinin bir devamı olan bir çeşit nakışlı keramikler bulunmuştur.

Amasya-Kastamonu bölgesinde yaşayan Gaşka'ların bir kısmı, çok uzaklara, yukarı Dicle boylarına, bir kısmı da güney-doğu Kapadokya'ya atılmışlardır.

Anadolu'nun etnik simasını çok değiştiren bu korkunç kasırgadan sonra, yani M. Ö. 1150 tarihlerine doğru, küçük Asya, şöyle bir durum arzediyordu :

IX.

HATTı BEYLİKLERİ ÇAĞI

a) Hattuşaş'ın yıkılmasından sonra Hatti'ler

Milâttan önceki 12 nci yüzyıl başlarında (tahminen 1180 tarihlerine doğru) Boğazköy devleti yıkılınca Hatti'lerden bir kısmı, orta Anadolu'da kurulan Frik devletinin hâkimiyetini kabul ederek yurtlarında kalmış, bir kısmı da güney Kapadokya'ya ve buradan Anti-Toroslar arkasına çekilerek Fırat boylarına ve Suriye kuzeyine doğru yayılmış, oralardaki ırkdaşlariyle birleşmişlerdir.

Evvelce görüldüğü gibi, Anadolu Hatti'leri daha ikinci bin başlarında yüksek Kapadokya ovasından Fırat boylarına ve kuzey Suriye'ye akmağa başlamışlardı. Büyük Hatti kıralı Mursil I (1810 tarihlerine doğru) Amurru'ların Halpa (Halep) prensliğini yıkmış, Kargamış'ı almış, Hatti'lere Fırat boylarını açmıştı. Buralardan doğuya akan Hatti akıncıları, Subaru üzerinden Mezopotamya'ya inerek birinci Babil imparatorluğuna son vermişlerdi (1806).

Gerçi Hatti dalgaları Mezopotamya'da kalmamış, geri çekilmişlerdi. Fakat kuzey Suriye'den alâkalarını kesmemişlerdi. Bu zamandan sonra da Hatti dalgaları zaman zaman kuzey Suriye'ye, hatta Filistin'e (İbrani'ler buralara gelmeden önce) akmakta devam etmişlerdi.

Büyük Hatti kıralı Subbiluliyuma, XIV üncü yüzyılda Mitanni kırallığını himayesi altına aldıktan sonra Halep ve Kargamış'ta birer Hatti prensliği kurmuş, Hattuşaş'ın nufuzunu Suriye içlerine ve hattâ Galile'ye kadar yaymağa muvaffak olmuştu. Haleflerinden Muvattalli idaresinde Kadeş muharebesine (1294) iştirak eden Anadolu Asyaniklerinden bazı boylar da, geriye dönmiyerek buralarda kalmışlardı.

Firavun Ramses II ile Hatti kıralı Hattıusil III arasında yapılan kardeşlik ve birlik andlaşması (1278) kuzey Suriye'yi

Hattuşaş'a bırakmış olduğundan, Hatti'ler buralarda gittikçe çoğalmış, güneye sürdükleri eski Amurru'ların yerlerini doldurmuşlardı. Bu suretle daha büyük Hatti'ler zamanında Suriye'nin kuzey bölgesi bir Hatti ülkesi olmuştu. Bu asırlarda Mısır da dahil olmak üzere bütün yakın memleketlere ait vesikalarda kuzey Suriye'ye Hatti'ler memleketi denilmiş olduğunu görüyoruz.

Daha sonraki zamanlara, M. Ö. sekizinci yüzyıla ait Asur kaynaklarında Filistine kadar uzayan alana Hatti memleketi adı verilmektedir[1]. Tevratta Hama ve kuzey Suriyedeki (Het oğullarının) Davut ve Süleyman zamanında (X uncu yüzyılda) İsrail oğullariyle münasebette bulunduklarına dair kayıtlar vardır.

M. Ö. 1180 tarihlerine doğru, Şimal ve Deniz kavimleri dalgalariyle büyük Hatti devleti yıkılınca, Trako-Frik'lerin öncü boyları olan Muşki'lerin tazyiki, Kapadokya'da, Toros kuzeyinde kaynaşmalara sebep olmuş, bu yüzden bir kısım Hatti'ler Fırat ile Amanos arasındaki bölgeye çekilmek zorunda kalmışlardır. Malatya'dan Oront (Asi nehir) boylarına, Maraş-Samosat, Kargamış-Tel-Ahmer taraflarına akan bu Hatti'ler, buradaki ırkdaşları Hatti'ler ve Hurri - Mitanni'lerle karışıp kaynaşarak bir sürü büyük, küçük hükümetler kurmuşlardır. Orta Anadolu Hatti'lerinden ayırmak için yeni Hatti'ler veya hiyeroglif Hatti'leri denilen ve bir konfederasyon teşkil ettikleri anlaşılan bu prenslikler üç bölgede yaşıyorlardı:

1 — İskenderun körfezindeki Araet adacığından Amanos ve Toros dağları eteklerine kadar uzayan eski Mısır'lıların Naharin dedikleri Fırat kavsiyle Oront arasındaki dağlık bölge. Burada şu hükûmetler vardı:

a) Kargamış: Kuzeyde Fırat geçidi üzerinde bugünkü Cerablus yerinde.

b) Hattina: Batıda aşağı Oront boylarında ve Antakya gölü çevresinde[2].

[1] Asur kıraliarından Sennaherib de bir kitabesinde Basra körfezi bölgesindeki Elam'lar üzerine gitmek üzere (700 tarihlerine doğru) Sayda ve Sur'dan Finikeli gemici ustaları getirttiğini anlatırken «kendi memleketlerindeki gibi gemiler yapmak üzere Hatti'ler getirttim» demektedir.

[2] Hattina memleketi Sargon II zamanında Unki adiyle anılmıştır. Başkenti Kinalua şehri idi. Bu şehrin Tevrat'taki Kalneh olması muhtemeldir. Kinalua şehrinin bugünkü Çatal-höyük yerinde olduğu sanılmaktadır.

c) Bit-Agusi: Doğuda Halep yakınlarında müstahkem Arpad kalesi çevresinde.

d) Halpa: Bugünkü Halep bölgesinde[3].

e) Hama prensliği: Hatti'lerin hâkim oldukları bu prenslik dahiline sonradan Âramî kabilelerinin de yayılmış oldukları anlaşılmaktadır.

Bu bölgedeki prenslikler, Kargamış geçidine ve Fırattan Oront munsabına doğru uzanan kulvarlara hâkim olmaları itibariyle büyük bir önemi haiz bulunuyorlardı.

2 — Kargamiş kırallığı kuzeyinde, Amanos etekleriyle Habur ırmağı kaynakları arasındaki bölge. Hatti'ler burada eski Hurri'lerle sonradan gelen Âramî'ler üzerinde şu küçük hükûmetleri kurmuşlardı:

a) Sam'al prensliği: Bugünkü Zincirli bölgesinde.

b) Yau'di prensliği: Dörtyol-Gaziantep havalisinde-Sakçagözünün bu prenslik dahilinde ve belki de hükûmet merkezi olduğu sanılmaktadır[4]. Bu prenslikte Sam'al (Zincirli) prensliği Kilikya (Kue) nin kapılarını tutuyorlardı.

c) Gurgum prensliği: Zincirli-Sakçagözü kuzeyindeki bu hükûmetin merkezi, o zamanlar Markasi denilen Maraş şehri idi.

d) Kummukh prensliği: Gurgum hükûmeti ile Samosat (Samsat) arasındaki sahada[5].

3 — Toros-Fırat-Tohmasu ve Anti-Toros'la çevrilmiş olan yüksek plâto. Burada da şu prenslikler bulunuyordu:

a) Melidi prensliği: bugünkü Malatya bölgesinde.

b) Tabal prensliği: bugünkü Elbistan kuzeyinde olduğu tahmin edilmektedir.

c) Kumani prensliği: sonraları Komana adiyle anılan şehir çevresinde.

Bu prensliklerin bulunduğu saha, yâni Sarus (Seyhan) ve Pyramus (Ceyhan) ırmaklarının Kilikya'ya doğru inen yatak-

[3] Büyük Hatti'ler zamanında adı çok geçen Halep prensliğinin, sonraları önemini kaybetmiş olduğu Asur kaynaklarında adı görülmemesinden anlaşılmaktadır. Büyük Hatti devletinin yıkılmasından sonra Halebin Bit-Agusi prensliğinin başkenti olan Arpat'ın karşısında sönmüş ve önemini kaybetmiş olması muhtemeldir.

[4] Sakçagözün'de sekizinci asrın en güzel âbideleri bulunmuştur.

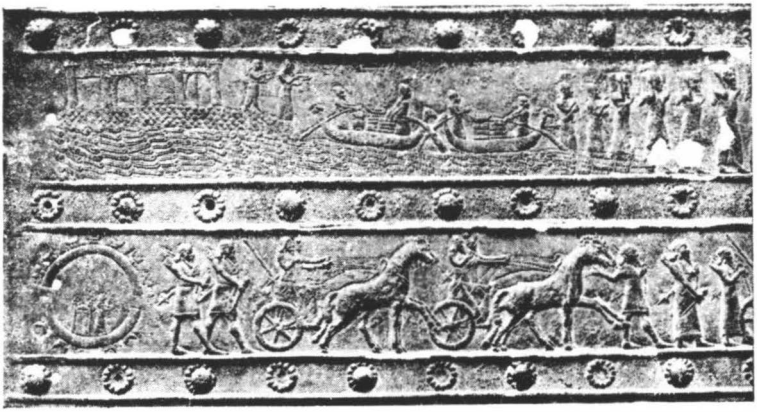
[5] Urartu devleti kuvvetlendikten sonra Kummuh uzun zamanlar Asur'lularla Urartu'lar arasında sürekli mücadele alanı olmuştur.

Resim 36 — Karqamış'ta bulunan yeni-Hatti (Syro-Hittit) devrine ait hiyeroglif yazılı bir kitabə

larına hâkim olan yüksek plâto, Âsur ordularının Kakusus (Göksun)dan Suriye'ye, doğu Fırat yolundan Maraşa veya Muşki memleketine (Kapadokya'ya) veya Tilgarimmu (Görün)den geçerek Mazaka (Kayseri)ye gitmek için tek güzergâh idi[6].

Boğazköy'de büyük Hatti kıralları tarafından yazdırılmış Akkadca çivi yazılı bir çok tabletler bulunduğu halde şimdiye kadar yeni Hatti'lerin kendileri tarafından bu yazı ile yazdırılmış bir vesika bulunamamıştır. Buna mukabil yeni Hatti'lerin kendi dillerinde yazılmış hiyeroglifik bir çok vesikaları ele geçmiştir (Res. 36). Fakat, bunlar henüz okunamadıklarından yeni Hatti'ler hakkındaki bilgimiz Âsur annallerinde görülen bilgiye inhisar etmektedır. Yeni Hatti'lerle Âsur'lular arasında geçen harp vakalarının monoton bir tarihçesi olan annallerden başka,

Resim 37 — Salmanassar III'ün bronz kapılarındaki tasvirlerden

bazı Âsur kıralların bıraktıkları âbide ve anıtlarda da yeni Hatti'lerle Âsur'lular arasındaki münasebeti az çok aydınlatacak izler bulunmakta ise de, bunlardan simdiye kadar ele geçmiş olanlar, birkaç adedi geçmemektedir. Bunlardan biri Asurbanipal'in Hatti'lerle olan bir muharebesini tasvir eden âbidedir. Üzerinde bu vakanın tarihçesine ait yazı bulunmaması, bunun tarihî önemini azaltıyor. Halbuki, vaktiyle firavunlar, büyük Hatti'lerle olan mücadelelerine ait bıratıkları âbidelerde de

[6] Asur'lular bu prenslikleri zaptettikleri zaman bu havzada kalelerle tahkim edilmiş bir eyalet teşkil etmişlerdir.

vakaları tasvirlerle canlandırılmakla beraber, yazı ile de izah etmek yolunu tutmuşlar, bu yüzden bıraktıkları eserler, tarih için daha çok faydalı olmuştur.

Salmanasar III'e ait olarak Balavat köyünde bulunan ve British Museum'a götürülmüş olan bronz kapılar, tarih olaylarını daha çok aydınlatmaktadır (Res. 37). Bu kapılarda harp makineleriyle muhasara edilen Hatti şehirlerinin zaptı tasvir edilmektedir. Burada harp arabalariyle okçulardan mürekkep askerlerin çıplak kırlardaki muharebeleri, uzun esir kafileleri, vergilerini yüklenerek af ve merhamet dilenmege gelen prensler, kırallar, yağma edilmiş sürüler, mallar görülmektedir. Bu kapılardaki tasvirleri tetkik ederken, Hama'nın zaptına, Kargamış kıralı Sangara'nın vergisini ve kızını bizzat Salmanasar III' e taktim edişine şahit olmaktayız[7].

Asur'lular, gerek annallerde ve gerek bu gibi anıtlardaki tasvirlerde yalnız Hatti'lerle ve Hatti kırallariyle yaptıkları muharebelerden bahsetmiş, mağlûp ettikleri kıralların adlarını, aldıkları ganimetlerin veya vergilerin mikdar ve nevilerini söylemekle iktifa etmiş, düşmanlarını düşkün, zelil göstermek hedefini gütmüşlerdir. Bu sebepten yeni Hatti'ler tarihi kendilerini yutmak isteyen Asur'lulara karşı varlıklarını ve istiklâllerini korumak ve kurtarmak için yaptıkları savaşların, düşmanları tarafından nakledilen monoton bir destanından ibarettir. Âsur'lular, istiklâllerine bağlı olan küçük Hatti kırallıklarının mukavemetlerini kırmak için dört yüz sene uğraşmışalrdır.

b) Yeni Hatti beyliklerinin kurulabilmelerini sağlayan durum

İkinci bin ortalarına doğru, Suriye'ye hâkim olmak için Mısır firavunlariyle Mitanni kıralları arasında başlayan mücadele, sonraları Mitanni'lerin yerini alan büyük Hatti kırallariyle sürüp gitmişti. Fakat Asur'lular, hem Mısır'lıları hem de büyük

[7] Buna karşı yeni Hatti'ler kendi dilleriyle pek çok hiyeroglif belgeler bırakmışlardır. Fakat, çoğu heykeller ve âbideler üzerinde bulunan bu yazı ve dil henüz iyice çözülememiş olduğundan, tarihi aydınlatmak bakımından bunlardan faydalanılamamaktadır.

Yeni Hatti'lerin hiyeroglif kitabelerden başka birinci binin ilk iki yüzyıllarında Önasya'da yayılan Finike alfabesiyle yazılmış iki belge

Hatti'leri tehdit edecek bir kudret göstermeğe başlayınca, bu iki devlet Suriye'nin kuzey kısmı Hatti'lere, güney bölgesiyle Filistin de Mısıra kalmak üzere aralarında uzlaşmak lüzumunu duymuş, Kadeş muahedesini yapmışlardı.

Fakat ikinci bin sonlarına doğru, Anadolu'da baş gösteren isyanlar, Likya'dan Kilikya'ya kadar uzayan sahilleri tehdit eden Aka'ların, güney kıyılarda yerleşerek, büyük kargaşalıklara sebep olmaları yüzünden, büyük Hatti devleti zayıf düşünce, Asur'lular Fırat boylarına, Suriye sınırlarına doğru sarkmağa başlamışlardı.

Asur kırallarından Salmanassar I. (1280-1260) bir çok çarpışmalardan sonra Fırat boylarına dayanmış, hattâ Hatti'lerden Kargamış'ı almıştı. Salmanassar'ın Suriye'yi alarak Akdenize çıkmak amacını güden halefi Tukulti-Ninurta I.(1260-1232) zorluklar içinde çırpınan Hattuşaş'ın durumundan faydalanarak Kommagene ve Nairi taraflarını almış, sonra da arkasını emniyette görerek güney Mezopotamya'ya inmiş, Babil'i yakıp yıktıktan sonra Basra körfezi kıyılarına kadar gitmiş, Babildeki tanrı heykellerini alarak Asura dönmüştü (M. Ö. 1247).

Fakat Asur'luların fatih kıralı, bu zaferden yedi sene sonra kendi oğlu tarafından körüklenen bir isyan neticesinde öldürüldükten sonra, Asur satvetinde alçalma başlamıştı. Bunu takip eden bir asır zarfında iç çarpışmalarla bitap kalan Asur'lular, Zap boylarındaki toprakları bırakmağa, güneybatıyı unutmağa mecbur olmuşlardı.

Büyük Hatti devletinin yıkıldığı, yeni Hatti prensliklerinin kurulduğu bu zamanlarda, Suriye'ye hâkim olmak amacını güden üçüncü devlet, yani Mısır da, esaslı bir sarsıntı içinde bulunuyordu : On dokuzuncu sülâlenin şöhretli firavunu Ramses II'ye halef olan Merneptah (1232 - 1224)'tan sonra Mısır devletinde bir alçalış başlamış, haleflerinden Seti II Mısır'ı korkunç bir anarşi içinde bırakarak canını kurtarmağa çalışmış,

---

ele geçmiştir. Bunlardan biri Finike yazısı ve Aram dili ile yazılmıştır. Zincirli'nin cenubunda bulunan Ördekburnu sitelindeki ikinci kitabe ise Finike alfabesiyle yazılmış olmakla beraber, hangi dilde olduğu henüz anlaşılamamıştı. Fakat son zamanlarda Ras-Şamra (Ugarit)'da Schäffer tarafından bulunan sayısı pek çok olan alfabetik çivi yazılı tabletler, bu dilin Hurri lehçesi olduğunu meydana koymuştur.

sonunda sergüzeşt arkasında koşan bir Suriye'linin tahtına oturduğunu görmek felâketine uğramıştı. Bu anarşi ve iniş nihayet on dokuzuncu sülâlenin çökmesini intaç etmişti.

Firavunlar saltanatını sarsan âmillerden biri olup Ramses II devrinde başlamış olan Deniz kavimleri tazyiki, yirminci sülâlenin ilk hükümdarı Ramses III devrinde daha ziyade artmıştı. Gerçi Ramses III'ün kuvvetli şahsiyeti, Mısır'ı istilâdan kurtarmış ise de, haleflerinin korunmasını temin edememişti. Bu yüzden Mısır'ın, Suriye-Filistin üzerindeki hegemonyası tarihe gömülmüştü.

İşte bütün Önasya'yı ve bu arada yeni kurulan küçük büyük Hatti hükûmetlerini titreten Asur devletinin Tukulti-Ninurta I'den sonra bir asır kadar müşkül buhranlar içinde yuvarlanması, asırlardanberi Suriye hegemanyası için çarpışan firavunların tahtlarını korumak kaygusiyle kıvranmaları, yalnız yeni Hatti prensliklerinin değil, Filistin'deki İbrani'lerin, Şam'daki Arami'lerin, Lübnan'daki Finike'lilerin de gelişmelerine, kuvvetlenmelerine imkân vermiştir.

Kızılırmak boylarından çekilebilen Hatti'ler, bu elverişli durum sayesinde güney-doğu Anadolu ile kuzey Suriye'de, kuzeyde Tohma suyundan, güneyde Oront (Asi nehir) boylarına, doğuda Fırat kıyılarından batıda Tiyana ve İvriz'e kadar uzayan alanda kurdukları küçük büyük prenslikleri yaşatabilmişlerdir (Res. 38).

Yeni Hatti'ler Konfederasyonu ve Kargamış krallığı

Yeni Hatti prensliklerinden en kudretlisinin merkezi Fırat geçidi üzerinde bugünkü Cerablus yerindeki Kargamış şehri merkez olmak üzere teşekkül eden hükûmet olduğu anlaşılmaktadır. 1914 ten önce bir İngiliz heyeti tarafından büyük bir itina ile yapılan kazı[8], Hatti'lerin diğer şehirlerine nisbetle Kargamış'ın çok eski olduğunu meydana koymuştur[9].

[8] D. G. Hogarth, Carchemish, London, t-I (1914)
G. L. Woolley, Carchemish, London, t-II (1921)

[9] Kargamış kazısı, buradan müteaddit tesisleri birbirleri üzerine kurulmuş olduğunu meydana koymak suretiyle bu şehrin eskiliğini göstermiştir. Harabe çok karışık bir durum arzettiğinden, bu tesislerin menşelerini izah, tarihlerini tesbit için müteaddit nazariyeler ileri sürülmüştür:

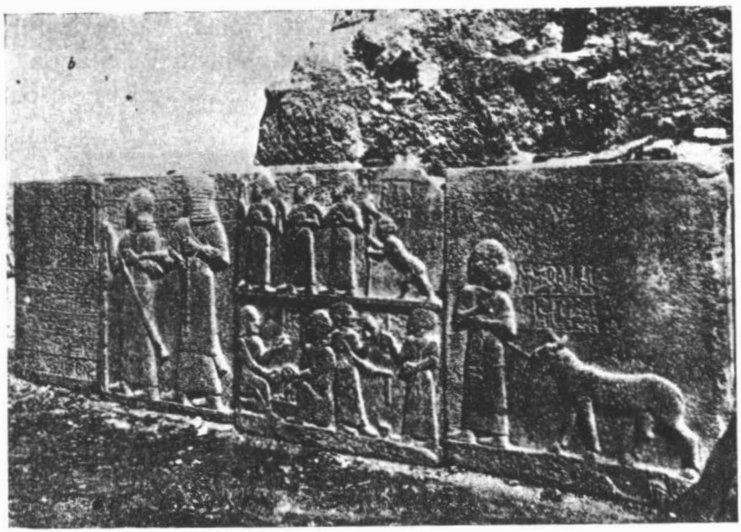
Asur kitabelerinde büyük Hatti kırallığı denilen Kargamış erkenden nufuzunu güneyde Halep ve Hama, kuzeyde Fıratın sağ kıyılarına kadar yaymağa muvaffak olmuştu. Bu alanda bulunan Hama, Halep, Tel-Ahmer, Yodi (Sakçagözü) ve bunun

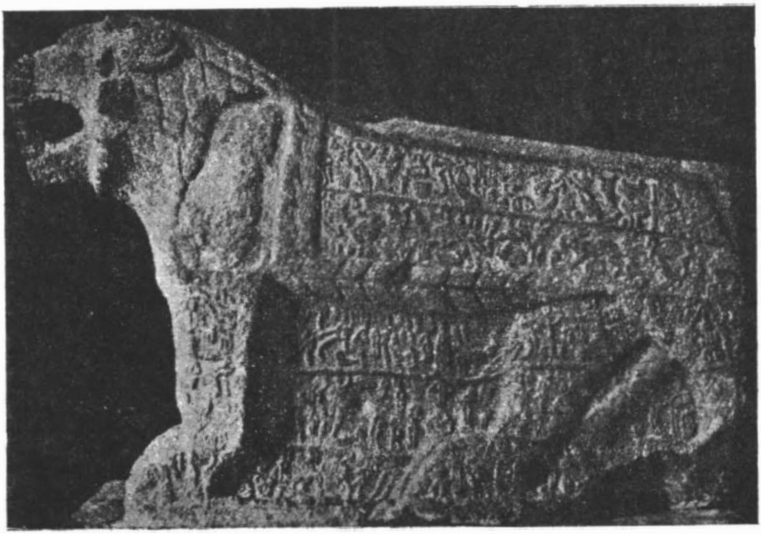
Resim 38 — Ivriz kabartması

güney-batısındaki Unki veya Sam'al (Zincirli) prensleri Kargamışt'a oturan büyük Hatti kıralını metbu tanıyorlardı (Res. 39).

Woolley, Kargamış şehrinin neolitik devirde kurulmuş olduğunu, sonra buulara bronz kullanmağı bilen başka bir ırkın halef olduğunu iddia etmektedir. Hogarth ise Kargamış'taki ilk kültürün menşeini Mezopotamya'ya bağlar. Bu müellife göre, bu ilk medeniyet Hatti kültürü karakterini göstermemektedir. M. E. Poirier, Kargamış'ta M. ö. XIV. yüzyıldan X uncu yüzyıla kadar süren bir arkaik devir kabul etmektedir. Bu müellife göre X uncu ve IX uncu yüzyıllara ait kültür ise, Zincirli'deki kültürün aynıdır.

Resim 39 — Kargamış prensi Arias (?), ailesiyle birlikte

Resim 40 — Maraş aslanı

Bunlardan başka, daha kuzeydeki Gurgum (Maraş), Meliddu (Malatya) prensliklerinin de Kargamış konfederasyonuna girmiş oldukları anlaşılmaktadır (Res. 40).

Kargamış Hatti'leri, buraların eski halkı olan Hurri-Mitanni'lerden başka, Mezopotamya çölünden buralara yayılmış olan Arami'lere karışıp kaynaşmak suretiyle kudret ve nufuzlarını arttırmak maharetini göstermişlerdir.

Kargamış kırallarının, Kargamış geçidi ile bu geçitten Maraşa doğru, Toroslar arasından ilerliyen yola hâkim olmaları, hem orta Anadolu'daki Frik kırallığının, hem de kuzey Mezopotamya'daki Asur devletinin kuşkulu dikkat nazarlarını daima üzerlerine çekmiştir. Her iki devletin siyasî ve askerî tarihleri bunların Kargamış Hatti devletine verdikleri önemi anlatmaktadır.

Kargamış kırallığının kuvvetli olduğu zamanlarda da birliğe girmiş olan küçük büyük Hatti devletleri, iç işlerinde tamamiyle bağımsız bulunuyorlardı. Hariçten gelen bir tehdit karşısında ise Kargamış etrafında toplu oldukları halde el birliğiyle hareket ediyorlardı.

Resim 41 — Zincirli'de bir sütun kaidesi

Fakat ileride görüleceği gibi, Asur'luların büyük akınları başladıktan sonra, konfederasyon eski kuvvetini kaybetmiş, her hükümet kendi başının derdine düşmüştür. Bu durum, bir aralık Hatti devletlerinden bir kısmının Urartu'ların nufuzu altına girmelerine yol açmıştır.

Konfederesyona dahil olan küçük kırallıklardan, yeni Hatti'ler tarihini aydınlatan eserler bırakmak itibariyle Kargamış kadar önemli olanı Amanos eteklerindeki Sam'al (Zincirli) kırallığıdır[10]. Bundan başka Sakçagözü ve Maraş ile Malatya'da Aslantepe'de çok kıymetli eserler elde edilmistir (Res 41 ve 42).

[10] Deustche Orient-Gesellschaft tarafından Zincirli'de yapılan kazı İstanbul ve Berlin Müzelerini haylı zenginletmiştir. Burada bulunan âbide

Kargamış'ta bulunan eserler arasında ikinci bine ait olduğu sanılan Gılgamış ve Enkidu kabartmaları, Sumer kültürünün Yakınşark'ta ne kadar geniş nisbette yayılmış olduğunun şahitleridir(Res. 43).

Kıral sofrasını gösteren diğer bir kabartma ise Höyükte bulunan kabartmayı andırmakta, büyük Hatti kültürünün buralara kadar hâkim olduğunu göstermektedir (Res. 44). Bu kabartmada X şeklinde bir kanape üzerine oturduğu görülen kıralın bir eli dizi üstünde, diğer elinde ise bir kadeh vardır. Arkasında duran bir adam, kıralı yelpazelemektedir. Kıralın önündeki masa üzerinde kenarları kulplu bir kap bulunmakta,masanın kırala karşı tarafında ise hizmet eden bir hizmetkâr, arkasında kitar çalan bir adam görülmektedir.

Resim 42 — Malatya kabartmalarından aslan ve geyik avı

Kargamış'ta bulunan sakallı tanrı heykeli de dikkat nazarını çeken kıymetli bir âbidedir (Res. 45). Koltuk şeklinde tahtta oturan ve arkasında bir cübbe giymiş olan bu tanrı heykelinin kaidesi, bir çift aslan heykelidir. Bu iki arslan

---

ve heykeller Alman arkeologlarından Von Luschan, C. Humann, R. Koldewey, Sachau ve Schrader taraflarından kâfi derecede izahlarla neşredilmişlerdir. Zincirli'de dört tabaka bulunmuştur. Bunların en eskisinin Milâttan önceki on üçüncü asırdan evvele ait olduğu kabul edilmektedir. XIII üncü asra ait olan tabakada şehri çevreleyen bir sur duvarı ile bir saray ikinci tabakadır. Üçüncü tabaka ise X-VIII inci asra aittir. Burada o zamanların şaheseri olan çifte saray harabesi bulunmaktadır.

Bu şehri yıkan Asur imparatoru Asarhaddon'un, VII inci asırda yeniden kurduğu şehrin harabesi dördüncü tabakayı teşkil etmektedir. Zincirli'de pek çok heykel ve kabartmalar bulunmuştur.

arasında ise kartal başlı bir cin bulunmaktadır. Yine Kargamış'ta bulunan ve savaş erlerini gösteren kabartmalar, o zamanın asker kıyafetini ve silâhını bize tanıtmaktadır (Res. 46). Bu askerin arkasında yuvarlak bir kalkan bulunmakta, sivri ucu yere müteveccih olmak üzere, diğer ucunu omuzuna koyduğu mızrağı bir elile tuttuğu görülmektedir.

Hurri heykellerinde olduğu gibi yanağını çeviren kısa sakalı sezilebilen bu askerin başında da, burun ve çehreyi örten, parçası bulunmayan miğfer vardır. Miğferin üstünde, arkaya doğru tüyler sarkan tepelik bulunuyor.

Resim 43 — Kargamış'ta Gilgamış tipi denilen kabartmalardan

Yeni Hatti'lere ait çok kıymetli ve aydınlatıcı eserler bulunan ikinci site Zincirlidir. Kargamış'ın batısında, arkasını Amanos sırtlarına dayamış olan Zincirli'de yeni Hatti mimarisini incelemeğe elverişli bir çok bina temelleri bulunmuştur. Fakat Kargamış'ta olduğu gibi burada da üste kurulan şehir binaları yapılırken, alttaki bina temellerinden istifade edilmiş olduğundan, ilk durumları az çok karışmıştır. Zincirli enkazı arasında mimarlık itibariyle dikkat nazarı çeken üç bina görülmüştür. Asur kitabelerinde bu nevi binalara Bît - Hilâni denilmektedir.

Asur kırallarının Hilâni adiyle ayırdıkları Hitit saraylarını pek çok beğenmiş oldukları, bıraktıkları kitabelerde bu nevi saraylar (Bît-Hilâni) yaptırmış olmakla övünmelerinden anlaşılmaktadır.

Boğazköy'de olduğu gibi kapılarında aslanlar bulunan Zincirli'de çeşitli kabartmalar, heykeller bulunmuştur (Res. 47). Bunlarda o zamanlarda yaşayan kıralların adlarının yazılmış olması, önemlerini pek ziyade arttırmıştır [11].

Resim 44 — Kargamış, Zincirli ve Sakçagözü'de bulunan aynı tip kurban sofrası

[11] Zincirli'de bulunan heykeller üzerindeki yazılar, Milâttan önceki dokuzuncu asırda Sam'al kırallığının bu merkezinde hüküm sürmüş olan prenslerin adlarını bize tanıtmaktadır. Bunların Asur kaynaklarıyle karşı-

c) Asur'lular karşısında Hatti beylikleri

Yeni-Hatti'ler, yukarıda açıklanan durum sayesinde Kargamış çevresinde kuvvetli bir birlik kurduktan sonra Önasya'daki değişikliklerden faydalanmak siyasetini gütmeğe başlamışlardır. Boğazköy'ün yıkılışından pek az sonra, yani 1175 tarihlerine doğru, Kas'lar da Sinear'dan çıkarılmışlardı. Yeni Hatti'ler kıralı, vaktiyle birinci Babil imparatorluğunu yıkan ataları gibi güney Mezopotamya üzerine yürümüş, buralarını almak istemişti. Fakat, bu sıralarda Babil, Nabukodonosor I. gibi enerjik bir hükümdarın elinde bulunuyordu. Bu hükümdar yeni Hatti akınlarını durdurmakla kalmamış, onları Fırat ötelerine kadar sürmeğe muvaffak olmuştu.

Asur kırallarından Tiglatpilasar I. (M. Ö. 1115 - 1093)'in bütün komşularını ürküten tehditli devri geçtikten sonra [12],

---

laştırılmaları tarihi haylı aydınlatmaktadır. Bu heykellerden biri üzerindeki Haya oğlu Kalemi Asur kıralı üçüncü Salmanasar'ın mağlup ettiği Suriye prensleri arasında adı geçen Gabbar oğlu Haya'dır. Asur kırallarından Şamşi-Adad V (824-805) devrinden Tiglatpilasar III (745-727) zamanına kadar Zincirli'de şu prenslerin hüküm sürdüğünü heykeller üzerindeki yazılardan öğreniyoruz:

Kalamu, Karal (815 tarihlerine doğru), Panammu I (790 tarihlerine doğru) Bar-Sur (765 tarihlerine doğru), Panammu II (740 tarihlerine doğ ru) Barrekub (830 tarihlerine doğru).

Heykeller üzerinde adları okunan kıralların zamanları sanatın bu memleketteki ilerlemesi hakkında bize esaslı bir fikir vermektedir.

[12] Tiglatpilasar I, Asur'lulara muvakkat bir zaman için şanlı bir devir yaşatmıştır. Kırallığa geçer geçmez, yarım asırdanberi Fırat doğusundaki Kummukh (Kommagene) memleketine akınlar yapan Muşki'leri ezmek için Fırat boylarına kadar gelerek, buraların eski Hurri'lerle yeni Hatti'lerden mürekkep halkını dehşet içinde bırakmıştı. Ertesi sene de Subaru bölgesine yürümüş, vaktiyle büyük Hatti kırallığının kuzey taraflarında iken bu kırallığı yıkan karışıklık zamanında kısmen doğuya göçerek Subaru'da yerleşmiş olan Gaşka'ları hükmü altına almış, bunlardan «Hatti-memleketi askerleri» adı altında ayrı bir ordu kurmuştur.

Tiglatpilasar I, saltanatının üçüncü yılında o zamanlar Nairi denilen Van bölgesine dehşet saldıktan sonra Meliddu (Malatya) taraflarına gelmiş, buralarda yeni Hatti kırallığını kendisine vergi vermek zorunda bırakmıştı. Tiglatpilasar I, bütün yeni Hatti prenslerini hükmü altına almak için, ertesi sene konfederasyon merkezi olan Kargamış önlerine kadar gelmiştir. Fakat müstahkem Kargamış'a hücum etmemiş, bu defalık her tarafı yağma

Asur talii, iki asır kadar süren bir zaaf devresi geçirmişti. Bu iki asır içinde, Şama yerleşen Arami'ler gibi, Kargamış konfederasyonuna bağlı olan Yeni-Hatti'ler de çoğalmış, kuvvetlenmiş, ilerilemişlerdi. Fakat bunların buralarla ilgili olmamaları yüzünden Yeni-Hatti'lerin bu iki asra yakın tarihleri karanlıklar içinde kalmıştır. Tahmin edildiğine göre Tiglatpilasar I. korkusu geçtikten sonra Yeni-Hatti prensleri Asur'lularla münasebetlerini kesmiş, istiklâllerini kurtarmışlardır.

Her ne kadar Asur satvetinin sarsıldığı bu zamanlarda Mezopotamya güneyinden gelen Arami'ler korkusuzca Fırat boylarına yayılmış, buralarda yerleşmeğe muvaffak olmuşlarsa da, Yeni-Hatti konfederasyonunu sarsacak bir kudret gösterememişlerdir.

Fakat dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren Asur yıldızı yeni baştan parıldamağa başlamış, Yeni-Hatti'ler büyük tehlike karşısında kalmışlardır. Asur'luların büyük kırallarından Assurnazirpal (884-858), Habur boylarındaki Arami'ler ve yukarı Dicle vadisindeki hüçük prensliklerle yedi sene kadar uğraştıktan sonra Kargamış üzerine yürümüş, kıralı Sangara'yı birçok hediyeler vermeğe ve Asur kıralını metbu tanımağa mecbur etmiştir (Res. 48). Kargamış ordusunun da Asur'lularla birleşmesinden sonra civardaki bütün küçük prenslikler, Asur kıralına hediyeler göndermek suretiyle inkiyatlarını bildirmişlerdir.

Asur kıralı bundan sonra Oront (Asi nehir) ırmağına ve oradan Lübnan bölgesiyle Akdenize doğru önemli bir ticaret merhalesi olan Hattina kırallığı üzerine yürüdü. Bura kıralı Labarna, başkenti Kunulua'daki sarayında bulunan bütün hazinelerini takdim zorunda kaldı. Assurnazirpal bundan sonra Sarudi vadisinden Lübnan'a geçti. Buradan da Akdeniz kıyısına indi. Kendi ifadesine göre, muzaffer silâhlarını Akdeniz suyiyle yıkadı. Buralarda iken zengin Finike sitelerinden Arad, Byblos, Sidon, Tyr kendisine çok kıymetli hediyeler takdimi suretiyle inkiyatlarını arzettiler.

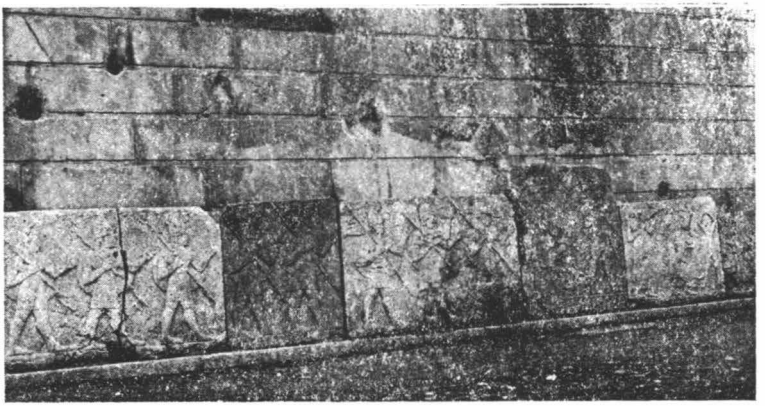
---

ve tâlan ettikten sonra çekilmiştir. Fakat son bir seferinde Kargamış'ta oturan Hatti kıralı İli-Teşup'u, yarısı Amanos sedir direği olmak üzere ağırca bir vergiye bağlamıştır.

Resim 45 — Kargamış'ta bulunan bir tanrı heykeli
(Ankara, Bedestan müzesinde)

Assurnazirpal'in oğlu Salmanassar III. (858-824) devri, Hatti prenslikleri için felâket yılları oldu. Başta Kargamış kıralı Sangara olmak üzere bütün Hatti prensleri, bunun darbesinden kurtulamadılar. Til-Barsip (Tel-Ahmer) kıralı başkentini bırakıp kaçmak zorunda kaldı. Kargamış, ağır vergi ve hediyelerle bu defalık varlığını kurtarabilmişti [13]. Fakat, Tel-Ahmer ve bazı Hatti şehirlerinin millî varlıklarına son verilmiş, Asur ülkesine ilhak edilmiştiler.

Resim 46 — Kargamış askerleri (Ankara, Bedesten müzesi)

Salmanassar'ın bu seferi, Fırat boylariyle Suriye ve Filistin'deki küçük büyük kırallara Asur tehlikesinin büyüklüğünü anlatmıştı. Hama Hatti'leri kıralı İrhuleni gittikçe büyüyen ve yaklaşan bu tehlikeye karşı bir birlik kurmak üzere, Şam'daki Aramiler kıralı Benhadad (Hadadzer) Filistin'deki İsrail kıralı

[13] Salmanassar III, bir tabletinde Kargamış kıralı Sangara'nın takdim ettiği hediyeleri, taahhüt ettiği yıllık vergiyi övüne övüne sayıp dökmüştür. Bundan öğrendiğimize göre Kargamış yıkılıp yakılmaktan kurtulmak için evvelce Asurlulara verilenden başka bu defa da 3 talan altın, 70 talan gümüş, 30 talan bakır, 100 talan demir, 20 talan ergovan rengine boyanmış yün, 500 silah vermek zorunda kalmıştır. Bundan başka, Kargamış kıralı Sangara her yıl muayyen bir vergi vermeği ve zengin cihazla kızını Asur kıralının sarayına göndermeği de taahhüd etmişti. Verilen çihiz arasında 500 asil kız, 500 at ve sığır, 5000 davar bulunduğunu tabletlerden öğreniyoruz.

Akhab ile daha bazı küçük prensliklerle anlaştı. Bir birlik kuruldu. Üçüncü Salmanassar, saltanatının altıncı senesinde, Fırat kavsi boylarına geldiği zaman, Asur kıralının hâkimiyetini evvelce tanımış olan Kargamış kıralı Sangar başta olmak üzere Mildi (Meliddu) kıralı Lalli ve diğer küçük Hatti prensleri, yıllık vergilerini takdim etmek suretiyle inkiyat ve bağlılıklarını arzettiler.

Fakat, birliğe giren kırallıklarla asker göndermeği taahhüt eden İrkad, Arad siteleriyle Musru (Kilikya) memleketi ve Khattu'nun 12 kıralları, Amurru'lar, Gindibu Arapları, Hama prensliği dahilindeki Karkar'da 14 bin maktul ve 25 bin esir vermek suretiyle büyük bir bozguna uğradılar (854). Salmanassar III, bu zaferden istifade etmek istemedi. Akdeniz kıyılarına kadar indikten sonra memleketine döndü.

Salmanassar III'te yağma hırsı kabardıkça Fırat kavsini geçiyor, buralardaki prenslikleri soyarak avdet ediyordu. 846'da tekrar Suriye'ye geldiği zaman, eski birliği kuran kırallardan bazılarının ölmesi neticesi olarak ittifak dağılmış olduğundan, Asur tazyiki bütün hızıyla Şam üzerine çökmüştür.

Resim 47 — Zincirli Teşup'u

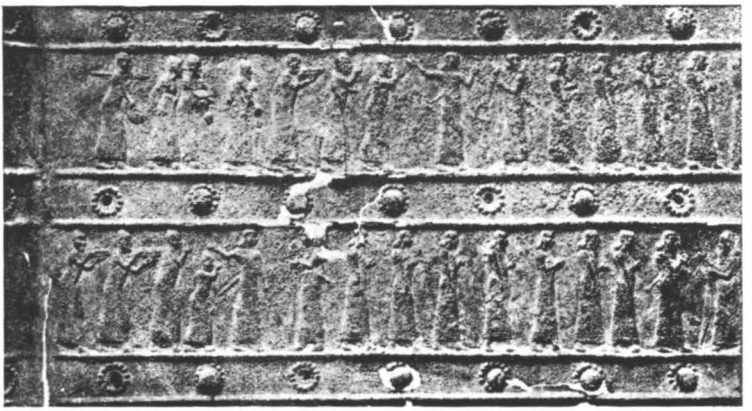
Hatti prensliklerinin siyaseten Asur hakimiyeti altına girdikleri bu zamanlarda Asur kültür ve sanatının da Hatti'ler üzerinde tesir etmeye başlamış olduğu, kazılarda bulunan eserlerden anlaşılmaktadır. Kargamış, Sakçagözü ve Zincirli'de dokuzuncu asrın ikinci yarısına ait kabartmalarda Asur sanatının izleri açıkça seçilmektedir (Res. 49).

Asur kitabelerinde, Kargamış ve Malatya kıralları gibi kendilerini metbu tanıyan Hatti prenslerine ait bazı şehirlerin yakıldığı, bazılarının da büsbütün ellerinden alındığı yolundaki kayıtlar, üzerine yüklenilen ağır vergileri zamanında ödeye-

miyen Hatti'lere karşı ne kadar insafsızca hareket ettiklerini göstermektedir.

Fakat, Asurluların Yakın Şark'taki bu amansız hâkimlikleri devam edememiştir. Dokuzuncu asır sonlarına doğru, Asurlulara büyük bir rakip çıktı. Yeni Hatti'lerin kuvvet ve kudretten düştükleri bir zamanda serpilen bu rakip devlet, Van bölgesinde yükselmeğe başlayan Urartu devleti idi.

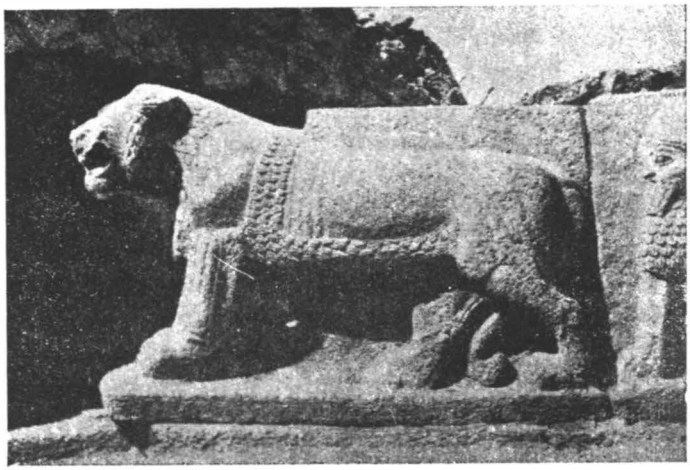
Salmanassar III 'ün son yıllarında oğulları arasında baş gösteren taht kavgaları Asur satvetini kırdığı gibi, bunların baskı ve soygunculuklariyle ezilmekte olan halkta da kurtuluş ümitleri uyandırmıştı. Salmanassar'ın ölümünden sonra Şamşi-Adad IV Asur tahtında tutunabilmiş ise de, bütün hükümdarlık

Resim 48 — Kargamış kıralı Sangar'ın, kızını çehiziyle Salmanassar III 'e takdimi (Salmanassar'ın bronz kapıları üzerindeki tasvirlerden)

zamanını iç gailelerle geçirmek zorunda kalmış olduğundan, Hatti'ler üzerindeki Asur baskısı hayli gevşemişti. İşte bu zamanlarda idi ki, Zağroslardaki Kişin'den Murat suyu üzerindeki Palu'ya kadar uzayan alana hükmeden ve buralarda bir çok kitabeler bırakan Urartu kıralı Menuas, Yakın Şark'ta Asur baskısının kalkmasından faydalanarak Meliddu (Malatya) bölgesini kendi hâkimiyeti altına almış, siyasî ve askerî nufuzunu genişletmişti (804). Oğlu ve halefi Argistis zamanında bu nufuzun daha ziyade yayıldığı, bir kitabesinde Maraş doğusun-

daki Kummuh ve Malatya batısındaki Tabal prensliklerini kendi ülkesi içinde saymış olmasından anlaşılıyor. Sonraları Urartu'ların Yakın Şark'taki kuvvetleri, Asur nufuzunu boğacak kadar kuvvetlenmiştir. Meliddu (Malatya) prensi Halpalunda'nın 758 tarihlerine doğru, Urartu'ların nufuzlarından kurtulmak ve tam istiklâlini kazanmak için yapmış olduğu isyan hareketi buna sebep olmuştur. Çünkü bu esnada Urartu kıralığında bulunan Argistis'in oğlu üçüncü Sardur, Malatya bölgesini istilâ etmiş, Malatya karşısında Fırat'ın sol kıyısındaki İzoğlu köyü arazisi dahilinde bulunan ve Urartu'ların batıya

Resim 49 — Sakçagözü aslanı

doğru son âbidesini teşkil eden kitabeyi yazdırmıştır. Urartu kıralı Sardur ise, Malatya fütuhatını kuzey Suriye'ye kadar ilerletmiştir. 750 tarihlerine doğru, başta Meliddu (Malatya) kıralı Suluma olmak üzere, Gurgum (Maraş) kıralı Tarkulara, Kargamış kıralı Pisiris, Ünki (Hattina) kıralı Tutammu gibi kuzey Suriye prenslerinin Urartu kıralı Sardur'u metbu tanıdıklarını biliyoruz.

Urartu kıralı, bu siyasî ve askerî faaliyeti ile Asur satvetini yeniden canlandırmak ve yükseltmek kudretini gösteren Tiglatpalasar III'e karşı Hatti prensleriyle birlikte kuvvetli bir cephe kurmak, onu kuzey, batı ve güney-batıdan çevirmek

amacını güdüyordu. Fakat Tilglatpalasar III (745-727), saltanatının üçüncü yılında Urartu kıralı Sardur'a karşı parlak bir zafer kazandı. Urartu'lardan 72950 kişi muzaffer Asur'luların eline esir düştü. Tiglatpalasar III, Kummuh kıralı Kuştasbi (Kundaşpi) 'yi de Fırat'ın sağ kıyısında mağlûp etti (743). Bu zamandan itibaren Kummuh krallığı, Asur'luları metbu tanımak ve her yıl vergi vermek zorunda kaldı. Gurgum (Markasi=Maraş) kıralı Tarkulara da Sardur ile beraber mağlup edilmişti. Sardur hezimetinden sonra mukavemete devam etmiş olan Unki (Hattina) kıralı Tumannu da aynı akıbete uğramış, memleketi Asur imparatorluğuna ilhak edilmişti. Bu bölgedeki Bit-Aguti prensliği de ortadan kaldırılmış, başkent olan Arpad şehri Asur ili içine alınmıştı.

Oront boylarının en önemli prensliklerinden biri olan Hama, 743'ten itibaren Tiglatpalasar III'ün hâkimiyetini tanımış, buranın kıralı olan Eni-ili Asur'lulara vergi vermeği kabul etmişti [14].

Bir aralık Yodi kıralı Azriyahu, Asur'lulara karşı Hama prensi ile sözbirliği etmiş ise de, kendisi mağlup edildikten sonra, Hama kıralı da tedip edilmiştir. Tiglatpalasar III, 734-732 tarihleri arasında Suriye üzerine yaptığı seferde Şam'daki Âramî krallığını ortadan kaldırmıştır. Fatih kıralın bu seferi tasvir eden kitabesinde ötedenberi Asur'lulara sadakatten ayrılmıyan Sam'al (Zincirli) kıralı Panammu'dan sitayişle bahsedilmekte, kendisinin Şam muhasarası sırasında maktul düştüğü, Asur ordularının bu cesur kıralın matemini tuttuğu haber verilmektedir [15]. Asiler arasında bulunan Yodi krallığı ortadan kaldırıl-

[14] Hama prensliği sonraları Yodi kıralı Azriyahu'nun Asur'lulara karşı önayak olduğu sözbirliğine karıştığından, 19 şehri yağma ve tahrip edilmiş, fakat bu defa da siyasî varlığına son verilmemiştir.

[15] Asur tabletlerinde Sam'al (Zincirli) krallığından 850 tarihinden itibaren bahsedilmektedir. Bu zamandan bir müddet önce Sam'al krallığında Hani adında biri bulunduğunu Asur tabletlerinden öğreniyoruz. 800 tarihlerine doğru Sam'al krallığında bulunan Bar-Sur ve halefleri Asur'lularla Urartu'ların muharebelerinde daima Asur'lular tarafını tutmuş, ve onlara sadakatten ayrılmamışlardır.

Tiglatpalasar III, Şam seferinde maiyetinde bulunan Sam'al kıralı Panammu'nun maktul düşmesi üzerine yerine oğlu Bar-Bekup'un geçmiş olduğunu tabletlerinden öğreniyoruz.

mış, bu memleket Sam'al kırallarına ihsan edilmiştir. Kue kıralı Uriyak (veya Urikki) de Tiglatpalasar'a vergi vermeği taahhüt etmiştir[16]. Fırat boylarıyla kuzey Suriye'deki Hatti kırallıklarından başka, Anadolu plâtosundaki Tuhana (Tiyana)[17] memleketine kadar bütün Hatti'ler Asur hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır[18].

Bu zamana kadar gerek Asur ve gerek Urartu kıralları, ağır vergiler ve hediyeler karşılığı olarak, Hatti prensliklerinin siyasî varlıklarına dokunmamış, onların kendilerini metbu tanımalariyle iktifa etmişlerdi. Fakat Asur tahtına, bu imparatorluk tarihine yeni bir devir açan Sargon II (722-705) geçtikten sonra yeni bir siyaset başladı. Bütün Yakın Şarkı tek bir imparatorluk bayrağı altında toplamak amacını güden bu siyaset, yalnız kuzey Mezopotamya, Anadolu, Suriye ve Filistin'i değil, Mısırı da amacı içine alıyordu. Sargon gibi eski tarihin en kudretli

[16] Sonraları bizce bilinmeyen bazı olaylar yüzünden Kue kırallığının Tiglatpalasar III ve halefi Salmanassar V zamanlarında bir Asur eyaleti haline sokulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Sargon II devrinde ise, Kue doğrudan doğruya Asur'lular tarafından idare ediliyordu. Hattâ Asur kırallarının Tarsus'ta heykelleri dikilmişti.

[17] Kue kırallığından Toros'lara doğru ve Toros bölgesinde birtakım küçük prensliker bulunuyordu. Bunların adlarına Boğazköy belgelerinde de rastlanıyor. Bu küçük prensliklerden Tuvana veya Tuhana (Tiyana) kıralı Urbella ile Tuna prensi İşkitti ve İşkunda prensi Tunamu ile Hubisna prensi Hinummi'nin 743 tarihinden itibaren Tiglatpalasar II.'e vergi vermeğe ve onun yüksek hâkimiyetini tanımağa mecbur kaldıklarını Asur tabletlerinden öğreniyoruz. Sonraları, yâni Sargon II devrinde bu prensliker Muşki (Frik) kıralına karşı uç koruyuculuğunda bulundurulluyorlardı. Sargon uzun mücadelelerden sonra 709 da Muşki (Frikya) kıralı Mita (Midas) ile sulh yaptığı zaman, buraları Muşki'lere bırakmıştı. Bu suretle merkezi Sakarya vadisinde olan Frik kıralı Midas, Mazaka'ya da hâkim olmuştur.

[18] Tiglatpalasar III. (M. Ö. 764-726)'ün yüksek hâkimiyetini tanıyan prensler arasında Şam Arami kıralı Bezon, Hama prensi Enilu, Sam'al (Zincirli) prensi Panammu ile Kue (Kilikya ve Toros) kıralı Urikki de bulunduğunu bir kitabesinden öğreniyoruz. Tiglatpalasar, kitabesinde Anadolu plâtosundaki Tuhana (Tiyana)ya kadar bütün Hatti memleketlerini kendi nufuzu altında göstermiştir. Bu kayıt İvriz kabartmasında Tiyana kıralı Urbella (Varbalava)'nın arkasındaki, üzeri nakışlı kostümün tamamiyle Asur elbiseleri şeklinde olmasiyle teeyyüt etmektedir.

ve azimli bir imparatorunun ihtirasları önünde küçük Hatti kırallıklarının akibetleri taayyünetmiştir.

Sargon, fütuhat siyasetine, Kalde'ye açtığı bir seferle başladı. Babil kıralı Merodah Baladan II'yi müttefikleri olan Sutu ve göçebe Arami'lerle beraber perişan ettikten sonra, aldığı esirleri Hatti memleketine sürdü. Sargon un bu ilk teşebbüsü, Yakın Şark'takı bütün kıralların gözlerini açmış, onları dayanacak kuvvetler aramağa sevketmişti. Kuzey-doğudaki Hatti kırallıklariyle Kilikya ve Toros bölgesindeki prenslikler bu istinat kuvvetlerini Muşki (Orta Anadolu'daki Frikya) kıralı Midas ile Urartu kıralı Rusa'nın şahıslarında aramışlardı.

Başta Kargamış kıralı Pisiris olmak üzere, Tabal kıralı Ambaris, Meliddu (Malatya)'lu Tarhunazi ve daha diğer küçük prenslikler, Muşki (Frikya) kıralı idaresi altında Asur'lulara karşı bir birlik kurdular.

Sargon II, vergisini vaktinde göndermiyen Hama Hattileri kıralı Vobidi'ye verdiği müthiş ceza ile Urartu ve Muşki kırallariyle birleşen Önasya prenslerine, kendilerini bekleyen akibetin ne olduğunu gösterdi [19]. Sonra da Kargamış ile Frikya arasındaki muvasalayı kesmek üzere Toros bölgesindeki Şinuktu kıralı Kiakki'nin memleketini elinden aldı. Ertesi sene de Kargamış üzerine yürüdü. Mağlûp edilen Kargamış kıralı Pisiris zincire vuruldu. Kargamış halkı memleketlerinden sürüldü. Tarihe gömülen Kargamış kırallığı yerinde bir Asur vilâyeti kuruldu (717). Bu zamandan sonra Kargamış, artık bir kırallık payıtahtı olmamakla beraber, coğrafî durumu sayesinde, Babil kıralı Nabukodonsor II zamanına kadar (625 - 605) mühim bir merkez olmakta devam etmiştir. Daha sonra Kue (Kilikya ve Toros) bölgesindeki yirmi dört şehir imparatorluğa katıldı. Kommanu (güney Kapadokya) ve Hilakku (Kilikya) sınırlarında Gaşka'larla Muşki (Frik)'lere karşı müstahkem bir hat vücuda getirildi. Evvelce Asur kıralının bir kızıyle evlenmiş olan Tabal kıralı Ambaris'in memleketi de 713 tarihine doğru sahneden

[19] Sargon II'nin Khorsabad civarındaki habartmasında Hama prensi Vobidi (İlubidi)'nin esirliği ve nasıl boğazlandığı feci bir surette tasvir edilmiştir.

silindi, bir Asur vilâyeti haline konuldu [20]. Ertesi sene de Meliddu (Malatya) kıralı Tarkunazi mağlûp edilerek başkenti, Kummuh kıralı Mutallu'ya verildi [21]. Eski Tilgarimmu (Görün) kalesi de bu bölgede yeni teşkil edilen vilâyetin merkezi oldu.

O zamana kadar Ninuva'ya bağlılıktan ayrılmayan, yıllık vergisini muntazaman ödeyen Gurgum prensliği de yok olmak akibetinden kurtulamadı. Bura prensi Tarkulara'nın, kendi oğlu

[20] M. Ö. sekizinci yüzyıl Asur tabletlerinde sık sık görülen Tabal çok ehemmiyeti haiz görünmektedir. Asur metinlerindeki kayıtlara göre, bu memleket merkezinin Kızılırmağın kuzeyinde, bir taraftan Gurgum (Maraş) ve Komana (Malatya krallığı aksamından), diğer taraftan Muşki (Frik)-'lere ait Mazaka arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bir Asur tabletinde Sargon II'nin Kilikya bölgesinden Hilakku'yu Tabal'a ilhak ettiği yolundaki ifadesi bu tahmini desteklemektedir.

Salmanassar III'ün bir tabletinde 24 prensliği ihtiva ettiği kaydedilen Tabal'ın sonraları siyasî birliğini kazanmış olduğu, Tiglatpalasar III'ün 743 seferine ait tablettlerinde tek bir Tabal kıralından bahsetmiş olmasından anlaşılmaktadır. Uassurme adında olan bu kıral Tiglatpalasar'a vergi vermeği taahhüt etmişti.

Fakat yine Asur kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uassurme, 770 tarihine doğru Asur'lulara isyan etmiş, üzerine gönderilen bir Asur kumandanı kendisini krallıktan atarak, yerine Hulli adında birini oturtmuştur. Fakat, tâbilik borçlarını yerine getiremiyen bu kıral da 720 tarihinde atılarak yerine oğlu Ambaris kıral tayin edilmiştir. Sargon Muşki'ler (Frikler) ile Asur'lular arasında bir sed teşkil eden bu memlekete büyük ehemmiyet verdiğinden, kızlarından birini, yeni kırala verdiği gibi, Hilakku'yu da Tabal'a ilhak etmiş, bu suretle Ambaris'i sımsıkı Ninuva'ya bağlamak istemiştir. Fakat, bütün bunlara rağmen, istiklâli herşevin üstünde gören Ambaris sonunda isyan etmiştir. Sargon II, hain ve nankör saydığı Ambaris'i krallıktan atarak Tabal'ı da bir Asur eyaleti haline sokmuştur. Bu suretle Asur imparatorluğu sınırları, Frikya krallığı hudutlarına dayanmıştır.

Sargon II önce kızının maiyetinde Tabal'a gönderdiği adamları, sonra veliahdı Senaharib'ın nezareti altındaki ajanlar vasıtasiyle hem yukarı Fırat boylarında, hem de Anadolu platosunda olup bitenlerden vakit ve zamaniyle haberdar olabiliyordu. Bu suretledir ki Sargon II Ölnasya tarihine karışmış olan Kimmeri'lerin Urartu'ları mağlûp edişlerinden haberdar olmuştur. Sargon'un da Kimmeri'lerin Meliddu ve Tabal üzerine yaptıkları akınlara karşı koymak sırasında maktul düştüğü sanılmaktadır.

[21] Ötedenberi kuvvetli bir devlet olan Meliddu krallığı, 800 tarihinden itibaren Urartu'lara tâbi olmak zorunda kalmıştı. Bu zamanlardaki Meliddu kırallarından Halparunda ve Sulumili Urartu'lara sadakatten ayrılmamış-

Mutallu tarafından öldürülmesini vesile edinen Sargon, bu prensliği de imparatorluğa ilhak etti[22]. Markasi (Maraş) şehrine bir Asur valisi yerleşti.

Ötedenberi Sargon'a karşı son derece itaatli görünen ve bu hareketi yüzünden Meliddu (Malatya) şehri de kendisine ihsan edilmiş olan Kummuh prensinin imparatorluk içinde bir çıban gibi duruşu artık hoş görülmemeğe başlamıştı. Sargon, bir tabletinde "şerir Hatti„ tabiriyle vasıflandırdığı Kummuh prensi Mutallu'yu, istiklâl sevdasında olmakla itham ederek Meliddu (Malatya)'da muhasara ve esir etti[23]. Malatya halkı sürüldü, burası da bir Asur vilâyet merkezi oldu (709)[24].

Bu suretle bütün Hatti prenslikleri Asur imparatorluğuna ilhak edilmiş, sürülen halkı yerine başka yerlerden getirilen ve başlıcaları Âramiler olmak üzere, yeni birtakım insanlar yerleştirilerek, bir daha baş kaldırmalarına da imkân bırakılmamıştı[25].

Sargon II 'nin tarihe gömdüğü bu kırallıklardan Ninuva'ya taşınan servet hesapsız idi. Buralardan iğtinam edilen ve o za-

---

lardı. Hattâ Sulumili 743 te Sardur'la beraber Tiglatpalasar III'e karşı çıkmış, fakat her ikisi de mağlûp edilmişti. Bu zamandan sonra Meliddu kıralları Asur'lulara vergi vermek zorunda kalmışlardır. Fakat Asur'luları doyurmak imkânsızlığı karşısında, Meliddu kıralı Ginzinanu, Muşki (Frik) kıralı Mita (Midas) ve Urartu kıralı Rusa gibi, Asur'luların kudretli düşmanlariyle söz birliği etmeğe mecbur kaldı. Fakat bu teşebbüsü felâketi hızlandırdı. Asur'lular kendisini kırallıktan attılar. Bu mevkie Tarkunazi adında birini geçirdiler. Fakat bu da kendisinden önceki kıralın siyasetini takip ettiğinden, 711 de memleketi elinden alınarak Kummuh prensine verildi.

[22] Sargon II zamanında oğlu tarafından öldürülen (711 de) Gurgum kıralı Tarkulara'nın 743 te, Tiglatpalasar III tarafından Sardur ile beraber mağlûp edilen kıral mı, yoksa onun haleflerinden biri mi olduğu malûm değildir.

[23] Sargon II'nin Kummuh kıralı Mutallu'ya karşı gösterdiği şiddetin başlıca sebebi, bu prensin Urartu kıralı Argistis ile münasebete girişmesi, iyiliğini gördüğü Asur'lulara karşı Urartu'larla birleşmiş olması idi.

[24] 1932 de Malatya bölgesinde yapılan kazıda bu Asur valisi tarafından yaptırılan sarayın temelleri kazılmıştır.

[25] Sargon II devrinde bütün Hatti prenslikleri ortadan kalkmış olmakla beraber, Asur kitabelerinde daha sonraki devirlerde bile vaktiyle Hatti'lerin hâkimiyetleri altında bulunan bölgelere, hattâ Fıratın ötesindeki her yere Hatti memleketi denilmekte devam edilmiştir.

manlar için çok kıymetli olan bakır, demir, gümüş ile Asur başkenti dolmuştu. Kıymetli taşlar ise hem mikdar, hem kıymet itibariyle görülmemiş bir değer arzediyordu.

d) Hatti beylikleri medeniyeti

M. Ö. 1100 tarihinden itibaren kuzey Suriye ve Fırat boylarında yeniden beliren Hatti'ler, etnik bakımdan olduğu gibi, kültür bakımından da Hattuşaş Hatti'lerinin aynı sayılamazlar, bunlar belirmeğe başladıkları zaman, küçük Asya'nın büyük Hatti devleti tarihe gömülmüştü. Subbiluliyuma'nın ku-

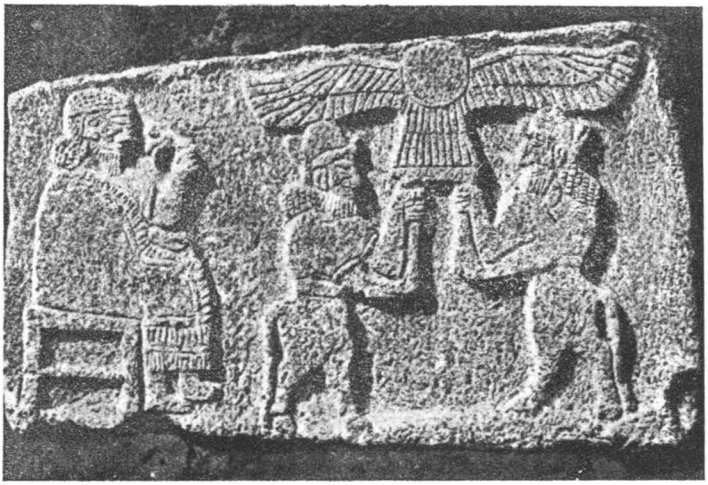

Resim 50 — Tel-Halef güneş kursu

zey Suriye ile Fırat kavsi boylarına yerleştirdiği Hatti'ler, sonradan gelenler de dahil olduğu halde, buralara yayılmış olan Amurru'lar ve Arami'lerden başka, Subaru ilinden Oront boylarına kadar uzayan bölgenin eski halkı Hurri-Mitanni kalıntılariyle karışmış olarak küçük küçük hükûmetlerden teşekkül eden bir konfederasyon halinde bulunuyorlardı (Harita 11).

Büyük Hatti imparatorluğunun yıkılışı ile Yeni - Hattiler konfederasyonunun kuruluşu arasında pek çok zaman geçmemiş ise de, pek çok olaylar, bir çok değişiklikler olmuştu. Muşki'ler gibi o zamana kadar meçhul olan bazı kavimler, gü-

ney Kapadokya'ya hâkim olmuş, Yeni-Hattiler'le eski büyük Hatti'ler ülkesi arasında geçilmez bir set kurmuşlardı. Bu hal, Yeni-Hatti'lerin, Asur'luların, Urartu'ların tecavüzlerine uğramadan evvel, Kargamış, Zincirli, Sakçagözü, Maraş, Malatya ve Hama... da kurmuş oldukları medeniyetin, Boğazköy medeniyetinden farklı olarak gelişmesini intaç etmiştir. Bu medeniyet, Hattuşaş'a büsbütün yabancı olmamakla beraber, onun müteakip bir safhası değildi. Bu medeniyet, Boğazköy kültürü kadar ve belki ondan ziyade Mezopotamya-Hurri kültürünün tesiri altında gelişmiş, hususî bir sima almıştı. Kargamış, Zincirli âbidesiyle Boğazköy eserleri arasında göze çarpan ayrılığın sebebini bu özellikte aramak icabeder (Res. 50).

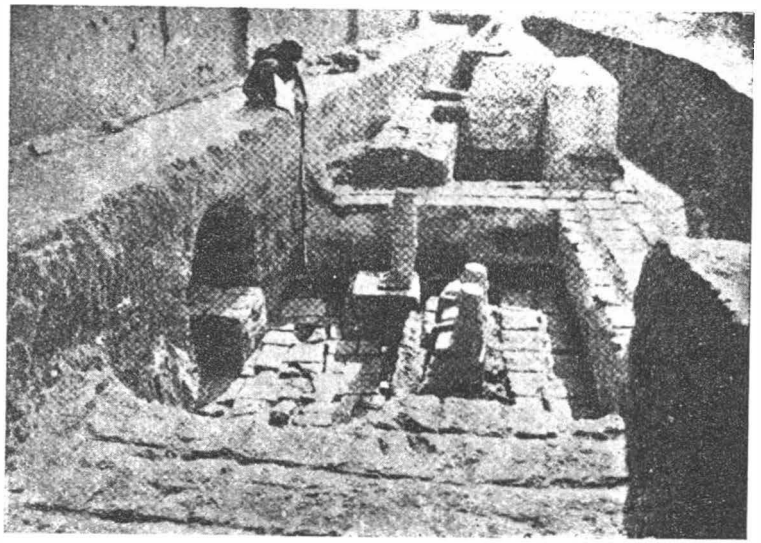
Resim 51 — Tel-Halef'te Gılgamış tipi denilen tasvirlerden

Yeni-Hatti'ler kültürü üzerinde, kuzey Mezopotamya'da, Fırat kollarından Habur ırmağının kaynağı yakınlarındaki Tel-Halef'te zengin merkezi bulunan eski Subaru-Hurri kültürünün daha fazla müessir olduğu anlaşılmaktadır (Res. 51).

Alman arkeologlarından von Oppenheim'ın 1908 - 1922 tarihleri arasında fasılalarla yaptığı kazılar, burada milâttan 3-4 bin yıl evvelinden itibaren orta Asya kültürüne bağlı zengin bir medeniyetin gelişmiş olduğunu ve medeniyeti Hurri'ler gibi

Proto-Hatti'ler ve Hatti'lerin de kültür kaynağı bulunduğunu meydana koymuştur.

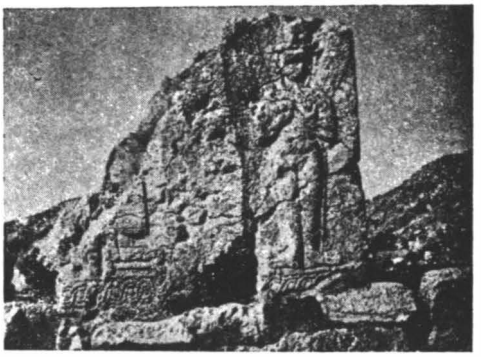
Hattuşaş'ın tarihe gömüldüğü asırda (1200), Tel-Halef'te bu medeniyeti bütün parlaklığiyle yaşatan bir prenslik bulunduğunu von Oppenheim'in burada meydana çıkardığı vesikalardan öğreniyoruz. Bu vesiklara göre 1200 tarihlerinde Tel-Halef'te kıral olan Şardiyanon'un oğlu Kapara, M. Ö. üçüncü binden itibaren muhtelif devirlere ait eserleri, yeniden kurduğu Teşup tapınağına toplayarak burayı Yakın Şark için bir kültür müzesi haline getirmiştir (Res. 52).

Resim 52 — Tel-Halef tapınaklarından birinin kazıdan sonraki hali

Görülüyor ki Muşki'ler Yeni-Hatti'lerin ana yurt merkeziyle münasebetlerini keserken, Tel-Halef kıralı Kapara, eski Subaru-Hurri kültürünü yaymak için uğraşıyordu. Bu bize, Yeni-Hatti'lerin kurdukları medeniyetin, kaynakları müşterek iki medeniyetten tarihe gömülen Hattuşaş kültüründen ziyade yaşamakta ve gelişmekte olan Tel-Ahmer kültürünün tesiri altında kalmış olması sebebini izah eder.

Yeni-Hatti'ler kültürünün başlıca merkezleri, Fırat üzerindeki Kargamış ile Sakçagözü, Zincirli şehirleri idi. Yıllarca Yeni-Hatti konferasyonuna merkez olan Kargamış, sarayı, kabartmaları, Hatti hiyeroglifinin en güzel örneklerini ihtiva eden mükemmel kitabeleri ile zengin bir merkez teşkil etmektedir (Res. 53).

Resim 53 — Kargamış'ta kanatlı tanrı kabartması

X.

DOĞU ANADOLU

URARTU DEVLETİ VE MEDENİYETİ

Büyük Hatti devleti yıkıldıktan sonra, doğu-güneyde yeni Hatti beylikleri kurulduğu gibi, doğuda Van gölü çevresindeki kısmen kapalı vâdilerin, kısmen de Fırat yatağına doğru akan derelerin bulunduğu yüksek yaylada da diğer bir devlet yükselmeğe başlamıştır. Bu devletin Hurri krallığının birtakım küçük beyliklere bölündüğü zamanlarda teşekkül etmiş olduğunu tahmin edebiliriz.

Fakat, bu küçük beyliklerden Van gölü çevresindeki beyliğin kurulduğu yayla, yüksek bir medeniyetin gelişmesi için gereken iktisadî imkânları ihtiva ettiğinden, diğerlerine nisbetle pek çabuk gelişmiş, M. Ö. 900-600 arasında Anadolu tarihinde esaslı surette müessir olacak kadar kuvvetlenmiştir.

Bütün doğu Anadolu gibi Van gölü çevresi hakkında da, Urartu devletinin kuruluşundan önceki zamanlara ait bilgimiz pek kıttır. M. Ö. ikinci bin ortasını aşıncaya kadar bu dağlık alanın da kuzey Mezopotamya (Subaru'lar ülkesi)'dan kuzey Suriye'ye kadar olan saha gibi Hurri'ler hâkimiyeti altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Urartu'nun batı ve kuzeyinde de birbirleriyle olan bağları bilinmiyen ve herhalde pek sıkı olmadığı anlaşılan İşuva, Hayaşa ve Azzi illeri bulunuyordu.

Urartu'lar hakkında, doğu Anadolu'nun diğer bölgelerine nisbetle haylı malûmatımız olmakla beraber, mevcut kaynaklar, bu devletin tarihini ve yaşattığı medeniyeti büyük bir çerçeve içinde ve beraberce mütalâa etmeğe yetecek kadar bol değildir. Herhalde bu devlet sınırları Asur'luların zayıf veya kuvvetli olduklarına göre zaman zaman genişlemiş veya daralmıştır.

Asur kırallarından Salmanassar I (1280-1260) devrindenberi Van gölü çevresindeki dağlık dar alana Urartu adı verildiğini

bildiren belgeler vardır. Urartu devletinin başlangıç merkezinin de buralarda olduğu kabul edilmektedir. İlk hükûmet merkezi Van gölü kuzeyinde Arzaşkun şehri idi. Devletin tanıdığımız en eski kıralı olan Lutipris ile Asur dilinde bir kitabe bırakan oğlu Sardur I bu şehirde hüküm sürmüşlerdir [1]. Bu kitabede Sardur I kendisini, Nairi memleketi hükümdarı ve Şar-kişatti, dört iklim, hükümdarı yani "Büyük Kıral„ ünvanlariyle anmaktadır.

Urartu kıralları kendi dilleriyle yazdıkları kitabelerde ise kendilerine Sura ilinin [2], Bia-aer ilinin kıralı, Tuşpa şehrinin hâkimi gibi ünvanlar vermektedirler.

Urartu devletinin Asur kırallarından Asur-bel-Kala (1082 - 1066) ile Salmanassar III (858-824) devirleri arasında bir varlık olarak tarih sahnesine çıkmış olduğu kabul edilebilir. Çünkü gerek Asur-bel-Kala ve gerek ondan sonraki kırallardan Adadnirari II (911 - 891) ile Asurnasırpal II (884 - 858) annallerinde Urartu'larla birtakım mücadeleler yapılmış olduğundan bahsedilmiştir.

Asur kıralı Salmanassar III (858-824) zamanında Urartu'lara karşı yapılan Asur tazyiki bir kat daha artmış olduğundan, bu esnada Urartu kırallığında bulunan Sardur II, hükûmet merkezini, mevkii sarp ve zaptı müşkül olan Van şehrinin bulunduğu kayalık sahaya götürmüş, burada Van kalesini kurmuştur. Bu zamana kadar küçük bir beylik halinde bulunan ve Asur'luların sık sık tecavüzlerine uğrayan Urartu devleti, Salmanassar III'ün ölümünden sonra Asur'luların zayıflaması üzerine kuvvetlenmiş, genişlemeğe başlamıştır. Bu zamanda devletin başı-

[1] Sardur I, Asur kırallarından Asurnasirpal II. (884 - 858) ile muasır bulunuyordu.

[2] A. Götze, Urartu kitabelerinde görülen Sura adının Babil ve Asur kitabelerinde yukarı Mezopotamya'ya verilen Subaru isminin karşılığı olduğunu iddia etmektedir. Hakikate uygun görülen bu iddia göz önüne alınınca, Urartu'ların kendilerini Hurri'lerden saydıklarını kabul etmek pek tabii olur. Urartu kıralları Sura ilinin kıralı ünvanını taşımak suretiyle kendilerinin Hurri'lerden inmiş olduklarını ve bu itibarla yukarı Mezopotamya (Subaru ili) üzerinde bir hakları bulunduğunu anlatmak istemişlerdir. Buna göre Urartu'ların Hattuşaş'ı yıkan hercümerç arasında Van gölü çevresine kadar giden yine muhacir kafileleri oldukları yolundaki iddiayı esassız görmek icap etmektedir.

na geçen İspuinis, önemli askerî hareketler yaparak memleketin sınırlarını batıya ve güneye doğru genişletmeğe muvaffak olmuştur. Oğlu ve halefi Menuas'ın doğuda Zağros dağlarından batıda Palu'ya kadar uzayan bölgelere hâkim olduğunu ve 804 tarihlerine doğru Fıratı geçerek Meliddu (Malatya)'daki yeni Hatti prensini hegemonyası altına aldığını biliyoruz.

Urartu kıralları arasında en çok kitabe bırakan İspuinis ile oğlu Menuas, bu kırallık tarihinin aydınlanmasına büyük hizmet etmişlerdir. Menuas (810 - 785) yaptırdığı her eser ve âbide için bir kitabe yazdırmıştır. Bunlardan babası zamanında Van kalesinde inşa olunan tanrı Haldi tapınağını tamir ve tezyin, Malazkirt şehrini imar ve kalesini tahkim etmiş olduğunu öğreniyoruz.

Menuas, arazinin sulanması için mühim kanallar açmış, bunların korunması ve daima temizlenmesi, suların tevzi edilmesi gibi işler için de ayrı ayrı memurlar tayin etmiştir. Bundan başka kırallığın sınırları üzerinde birtakım kaleler yaptırmak suretiyle de âni baskınlara karşı tedbirler almıştı. Bu kıralın, çok sevdiği karısı adında bağ ve bahçeler yaptırmış olduğunu, bıraktığı kitabelerden öğreniyoruz.

Menuas kitabelerinin çoğu Van kayalıkları içindedir. En meşhuru Şamramsu kanalına ait olan kitabedir. Menuas, Urartu kırallığının doğu sınırında diktirdiği taş üzerindeki kitabede bu bölgelerdeki zaferlerini ve fetihlerini anlatmaktadır.

Menuas'ın oğlu ve halefi Argistis I (785-760) zamanı, Asur'luların henüz kendilerini toplayamadıkları Salmanassar IV (785-772) devrine tesaduf ettiğinden, Urartu devletinin rakipsiz bir devridir. Bu hükümdarın, 775 tarihlerine doğru yazdırmış olduğu bir kitabede kendisine tâbi olan prensler arasında Kummuh (Diyarbakır havalisinde) ve Tabal (Malatyanın batısında) kırallıklarını da saymış olması, Urartu hudutlarının bu zamanlarda ne kadar genişlemiş olduğunu göstermektedir. Herhalde bu zamanlarda Önasya'nın bu bölgesinde en kuvvetli ve en nufuzlu devletin Urartu hükûmeti olduğu şüphesizdir.

Milâttan önce 758 tarihlerine doğru Malatya bölgesindeki Hatti kıralı, Urartu hegemonyasına karşı isyan etmişse de, bu esnada Urartu kırallığında bulunan Sardur III (760-733), bu isyanı şiddetle tenkil ettikten sonra kuzey Suriye'ye girerek

Kargamış'taki büyük Hatti kıralına da hâkimiyetini tanıttırmış, Halep'e (Halpa) kadar uzayan sahayı alarak Asur kırallığını iki taraftan çember içine almıştır. Zaman zaman Yakın Şarkı titreten Asur ordularını bir kaç defa püskürtmeğe muvaffak olan Sardur III, Van kalesinde hazine kapısı denilen yerdeki kitabesinde bu zaferlerini övünerek nakletmektedir.

Argistis I ve Sardur III devirleri Urartu devletinin kuvvet ve nufuzca en yüksek zamanıdır. Asur kırallığını büyük bir kavis içine alan Urartu kırallığı hududu doğuda Zağroslar'dan batıda Fıratın sol sahiline, kuzeyde Palu'dan güneyde Halep'e kadar uzanıyordu.

Fakat, Urartu'ların bu satvetli devri çok sürmemiştir. 743 tarihlerine doğru, Asur kıralı Tiglatpalasar III yeni Hatti'leri Meliddu (Malatya) ve Gurgum (Maraş) kırallariyle birlikte hareket eden Sardur III'ü büyük bir hezimete uğrattı. 73 bine yakın esir veren Urartu kıralının nufuzu hiçe indi. O vakte kadar Urartu kıralını metbu tanıyan Hatti prensleri yeniden Asur hegemonyası altına girdiler. Kuzey Suriye ve Malatya bölgelerinden atılan Urartu'lar, dağlık Van çevresine çekildiler.

Fakat Asur'lular, onları burada da rahat bırakmadılar. Urartu'ların merkezine sokulan Asur orduları, o zamanlar Tuşpa veya Turuşpa adiyle anılan Van kalesine girerek, yakıp yıktılar. Urartu'lar, sarp dağlara sığınarak büsbütün yok edilmekten kurtuldular.

Sardur III, o zamana kadar şan ve şerefle geçen hayatının bu meşum akibeti altında çok yaşayamadı, kederinden öldü (733). Fakat yerine geçen Rusa I (733-714) kudretli olduğu kadar da azimli ve tedbirli bir zattı. Mağlûben dağlara çekilen orduyu tensik etti. İç ilde baş gösteren kargaşalıkları bastırdı. Duruma hâkim oldu. Harap olan Tuşpa yerine, onun doğusundaki Zizim dağlarının yalçın eteklerinde bugün Toprakkale denilen yerde yeni bir başkent kurdu.

Urartu kırallığının son merkezi olan bu şehrin su ihtiyacı, Varrak dağlarının tepelerindeki göllerden açılan kanallarla temin edilmişti.

Ne çare ki, Rusa burada da rahat kalamıyacaktı. O zamana kadar gelip geçen Asur kırallarının en kudretlisi olan Sargon II (722-705)'nin Ninuva tahtına çıkması Yakın Şark'taki

büyük küçük bütün krallıklar gibi Urartu'lar için de yeni bir felâket devrinin başlangıcı olmuştu.

Sargon II, Kökçegölünde bulunan bir kitabesinde tasvir ettiği gibi, âmansız ve korkunç bir ordu ile Urartu ülkesine girdi. Rumiye gölü doğusunda vukubulan kanlı muharebede Rusa I mağlûp oldu. Asur'lular, Urartu memleketini baştan başa istilâ ve yağma ettiler. Sargon II 714 'te bitirdiği bu sefer esnasında Musasir prensi ve Urartu'ların vassali ve müttefiki olan Uranza'yı da ezdi. Musasir tapınağını ve sarayını yağma etti. Asur'luların Ninuva'ya taşıdıkları ganimetler arasında Urartu kıralları-na ait bir çok heykeller de bulunuyordu.

İkinci Sargon'un bu müthiş darbesi altında Urartu krallığı Asur'lular için bir tehlike olmaktan çıkmış, fakat mahvolmamıştı. Yılmaz ve enerjik bir komutan olan Rusa I, yenilen ordusunun geri kalanını topluyarak sarp dağlara çekilmiş, Asur'luların bütün Yakın Şarkı titrettikleri bu zamanlarda, tensik ettiği bu ordu ile yeni Urartu krallığını yaşatmıştır.

Fakat, M.Ö. sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, Kafkas geçitlerinden Urmiye - Van gölleri bölgesine akan Kimmeri'ler Asur'luların sokulamadıkları sarp dağlarda Urartu'lar üzerine atıldılar. Kahraman Rusa I, Asur'lulardan kurtardığı ordusunun, Kimmeri akını önünde eridiğini görünce ye'sinden intihar etti (714). Oğlu Argistis II (714-680), Kimmeri'leri ana yurttan atmak için çok didindi. Nihayet bu dağlık bölgede barınamayan Kimmeri'ler, batıya Kapadokya'ya doğru aktılar. Harap ve perişan bir hale gelmiş olan Urartu biraz nefes alabildi.

Urartu krallığının az çok kendini toplıyarak doğu Anadolu'da tekrar bir kuvvet halinde yükselmesi, kudretli bir şahsiyet olan Rusa II zamanında (680-645) olabilmiştir. Bu enerjik kıral, Urartu ordusunu yeniden kurdu. İç duruma nizam verdi. Felâketlerin giderilmesi, harabelerin yeniden yapılması için çok uğraştı. Başkentteki (Toprakkale) Haldi tapınağını tamir ve tezyin atti. Yüzlerini Filistin ve Mısıra çeviren Asur'lulardan fırsat bularak Kapadokya'daki Muşki'lerle haylı uğraştı.

Fakat Asarhaddon (680 - 669) ve Asurbanipal (669 - 626) gibi Yakın Şarkı titreten büyük ve kudretli hükümdarlar karşısında, sürekli darbeler altında ezilmiş, insafsızca soyularak perişan bir hale gelmiş olan Urartu'ların siyasî büyük bir

kudret kazanmaları artık imkânsızdı. Yaşayabilmeleri, Asur'lularla iyi geçinmeğe, onların teveccühünü kazanmağa mütevakkıftı. Bunu iyi anlayan Rusa II. ve halefi Sardur IV. (645 - 625) bütün maharetini Asur'lularla anlaşmağa hasretti. Bu suretle yeniden canlanmağa başlıyan memleketini yeni bir akından koruyabildi. Halefi Erimena (625 - 605) zamanında Asur satvet ve kudreti esaslı surette sarsılmağa başlamıştır. Asur'luların ölüm çukuruna yuvarlandıkları bu zamanlarda Urartu'lardan bahsetmemiş olamaları pek tabiîdir. Bu yüzen Urartu'ların Erimena ve halefi zamanına ait tarihleri hakkında bilgimiz pek noksandır. Herhalde Asurlu'ların inkiraza doğru sürüklenmelerinin Urartu'ları yeniden gelişmek ve büyümek ümitlerine düşürmüş olacağını tahmin edebiliriz. Fakat, kuzey - batı İran'ın bugünkü Azerbaycan bölgesinde yedinci yüzyıldan beri belirmeğe başlayan Med devletinin Keyaksar (633 - 584) gibi kudretli bir şefin eline geçmesi, diğer taraftan da Kafkas Derbendlerinden akan İskit'lerin bütün Yakın Şarkı tehdit edecek bir durum almaları, Urartu'ların bütün ümitlerini mahvetmiştir. Keyaksar hegemonyasını kabul etmek zorunda kalan Erimena ve halefi Rusa III'ün çok acı günler geçirmiş oldukları şüphesizdir. Madiyes'in başkanlığı altında 620 tarihlerine doğru Kafkas'lardan güneye akan İskitler, Keyaksar Medya'sini tehdit ettikleri zaman Urartu krallığını da tâlân etmiş, Urartu halkının mühim bir kısmı bu bora önünde yurtlarını bırakarak dağılmışlardır. Tahmin edildiğine göre, Babil prensi Nabopolasar (626 - 605) ile berber Ninuva'yı yıkarak (612) Asur imparatorluğunun batı bölgelerine varis olan Keyaksar, Lidya Kıralı Aliyat (588 - 560) ile çarpışmak üzere Kızılırmak boylarına giderken, İskit akını önünde yıpranmış, fakirleşmiş ahalisinin mühim bir kısmını kaybederek bir devlet heyulâsı haline gelmiş olan Urartu krallığına da son vermiştir.

Urartu Medeniyeti

Eski Subaru-Hurri boylarına mensup olan Urartular, üç yüzyıl kadar bir zaman doğuda Urmiye gölünden batıda Malatya, kuzeyde Palu, güneyde Asur bölgelerine kadar uzayan alanda önemli bir kültür yaşatmışlardır. İlk zamanlarda bu kültürün merkezi Van gölünün kuzeyindeki Arzaşkun şehri idi. Sonraları Sardur II devrinde bu merkez Van şehrinin bulunduğu kayalık sahaya naklolun-

muştur. Gerek buralarda, gerek son başkent olan Toprakkale de ve gerek Urartu hâkimiyetinin bir aralık uzadığı kuzey Suriye, Malatya bölgelerinde, bu kültürün izleri, eserleri bulunmaktadır. Bunlar üzerinde Urartu'lar tarihini aydınlatan birtakım kitabeler vardır (Harita 12).

Asur dili veya Urartu lehçesi ve çivi yazısı ile yazılmış olan bu kitabeler, üslûpça çağdaşı Asur kitabelerine benzemektedirler. Ele geçen kitabelerden en çoğu Urartu kıralların-dan İspuinis ile oğlu Menuas tarafından yazdırılmışlardır. En önemlileri ise Van kalesinin Tebriz kapısındaki kitabe ile Kelişin geçidindeki stel üzerinde bulunan yazıttır. Bu sonuncunun bir de Asurca metni vardır.

Urartu'ların dili, Hurri dilleri gibi asyanik bir lehçedir. Fakat, bünyesi henüz tamamiyle kavranılamamıştır. Asur'luların çivi yazılariyle, kayalar, taş sütunlar ve madeni eşyalar üzerine kazılmış olan kitabelerin bir kısmı Asur dili, bir kısmı da Urartu lehçesi ile yazılmışlardır. Bunlardan Urartu dili ile yazılmış olan kitabeler, henüz tamamiyle çözülememiş olduklarından, Urartu'ların kültürleri hakkındaki bilgimiz, Asur dili ile yazılmış kitabelere ve bırakmış oldukları mimarî ve sanat eserleriyle diğer eşyaya inhisar etmektedir.

Şimdiye kadar bulunan Urartu kitabelerinin sayısı 193 kadardır. Bunlardan bir kısmı yapılar üzerine konulmuş olan yazıtlar, bir kısmı harpleri ve zaferleri tasvir eden kitabeler, üçüncüsü ise dinî kitabeler (vakıflar, nezirler....) dir. Bunların yazılış tarzları ve bilhassa başlangıç ve sonuçları tamamiyle Asur kitabelerini hatırlatmaktadır.

Devlet ve Kıral

Kitabelerden ve Asur kaynaklarındaki kayıtlardan anlaşıldığına göre, Urartu devleti, mahiyet itibariyle Hurri ve Mitanni hükûmetleri gibi monarşik bir devletti. İrsî olan kıralların rolü de aynı idi. Kıral memleketin hükümdarı, hem de ruhanî reisi idi. Hükümdar sıfatiyle düşmana karşı orduya kumanda eder, memleketin idarî ve siyasî işlerine bakar, yurdun müdafaası için kaleler yaptırır, şehirler, saraylar, umumî müesseseler kurmak, yollar yapmak, kanallar açmak suretiyle memleketin imarına, umumun refahına çalışırdı. Baş rahip olarak da, tapınaklar kurar, tanrıların hizmetinde bulunur, umumî âyinlere başkanlık eder, tapınakların gelirini arttırırdı.

Kırallar, harp ve sulh işlerinde daima büyük ve millî tanrı Haldi'nin emriyle hareket ettiklerini kitabelerinde her vesile ile tekrar etmektedirler.

Memleketin doğrudan doğruya kırallığa ait olan bölgeleri, kıralın gönderdiği valiler tarafından idare edilirdi. Valiler, gerek idare ve askerlik ve gerek din işlerinde kıralın vekili sayılır, vergileri kıral adına toplarlardı. Urartu kıralları, memleket sınırlarındaki yarı müstakil prensliklerin de metbuu sıfatiyle, onlardan her yıl muayyen bir vergi alır, harp zamanlarında bunları da askerleriyle beraber ordusunda bulundururdu.

Halk Urartu halkı, çalışkanlıkları nisbetinde de cesur insanlardı. Askerlikte kabiliyetleri kadar ve belki daha ziyade ziraat ve sanat işlerinde de ileri gitmişlerdi. Toprağın bol verimli olması, kanallarla sulama usullerinin iyi tatbik edilmesi, halkın çalışkanlığı sayesinde ziraat çok gelişmiş, memleketin zenginliği artmıştı.

Eski Sumer medeniyetini yaşatan Hurri-Subaru kültürüne varis olan Urartu'lar, Sumer'ler gibi kanal açmak hususunda pek ileri gitmişlerdi. Bu kanallar arasında Menuas'ın yaptırmış olduğu Şamram kanalı gibi çok önemlileri vardı. Bol kaynakları veya yüksek yerlerde bulunan göllerin sularını, ziraate elverişli arazi üzerine götürmek için yapılmış olan bu kanallardan, izleri bugüne kadar payidar olanlar vardır.

Esasen münbit olan arazinin verimi, bu kanallar sayesinde arttırılıyor, buğday, arpa, üzüm... gibi bir çok mahsul, bol bol yetiştiriliyordu. Urartu'lar zamanında yapılmış olan su tesisatı ve kanallardan bir kısmının hâlâ sapa sağlam denilebilecek bir halde olması, Urartu sanatının ne kadar ileri olduğuna, Urartu mühendislerinin yüksek kabiliyet ve maharetlerine şahadet etmektedir. Zımzım dağı sularının Toprakkale'ye getirilmesi için yapılan tesisat, hayrete şayan yollarından başka, her ihtimale karşı suların muhafazası için hazneleri de ihtiva etmekte idi. Bu haznelerde gayetle büyük küpler bulunmuştur. Kafkaslarda hâlâ şarap küpü olarak kullanılan bu küplerden Girit'te Knossos sarayında da bulunmuştur.

Urartu'ların refah ve zenginliklerini sağlıyan diğer bir kaynak da sürüler ve yılhılar idi. Urartu kırallığı içindeki zengin otlar, koyun, keçi, sığır ve at.. gibi hayvan sürü ve yılhıları-

nın yayılmalarına, beslenmelerine çok elverişli bulunuyorlardı. Urmiye gölü çevresi at yetiştirilmesine çok elverişli bir hara idi. Asur'lular, tarihte büyük şöhret alan muazzam suvari kıtaları için lâzım olan atları buralardan tedarik ediyorlardı. Asur kırallarından Sargon II. bir kitabesinde "burada atlar, hepsi bilinmiyecek kadar çok„ demektedir.

Sanat Urartu'lar, ziraat kadar sanatta da ileri gitmişlerdi. Urartu sanatının en ziyade dikkati çeken eserleri, el sanatı ile maden işçiliğidir. Urartu'lar, kuyumculuk ve maden işleme tekniğinde Asur'lulardan daha ileri gitmişlerdir. Bu memlekette altından demire kadar her çeşit maden işlenebiliyordu. Mücevherat, fil dişi işçiliği ile kıymetli ağaç oymacılığı ise emsalsiz idi. Çiçeklerle süslenmiş, türlü çeşitlerde maden düğmeler, kafes işlemeleri yapıyorlardı. Buralarda yapılan kazı ve araştırmalarda ele geçen oyma işlemeli madenî bir kâse ile hayvanlar üzerinde duran tanrı timsalleri, Urartu sanatının şaheserleri sayılmaktadır. Madenler üzerine türlü hayvan şekilleri işlemekte de büyük maharet gösteriyorlardı. Urartuların çok güzel sanat eserlerinden olan şamdanlardan biri *Erlangen* koleksiyonunda bulunmaktadır. Bunda hayvan ve bitki şekillerinin nakışlar arasına ne kadar maharetle işlenmiş olduğu hayretle görülüyor. Bu şamdanın üzerine oturtulduğu sehpanın ayakları ördek gagasından çıkan sığır ayaklarıyla bitmektedir. Sehpa üzerine oturtulan sütunun üst tarafı bir kadın gövdesi ve kadın başiyle nihayetlenmektedir.

Maden işçiliğinin bütün Önasya'ya Urartu memleketinden yani Van gölü bölgesinden yayıldığı, Etrüsk'ler vasıtasiyle de Anadolu'dan Ege bölgesine ve İtalya'ya geçtiği anlaşılıyor.[3] Toprakkale tapınağında bulunan Rusa III. kalkanının birer eşi arkaik Yunanistan ve Girid'de de bulunmuştur. Bu kalkanların yapılış tarzı, üzerlerindeki tezyinat ve bu tezyinatın üslûbu tamamiyle Rusa III kalkanına benzemektedir. Etrüsk'lere ait bazı eşyalarda ve bilhassa şamdanlarda Urartu'ların bu kabil eşya ve

[3] Etrüsk'lere ait eserlerle Urartu ve batı Anadolu ile Ege bölgesinde ele geçen maden eşyalar arasındaki yakın benzerliği göze alan bazı müellifler, Lidya'dan göçtükleri kabul edilen Etrüsk'lerin buraya Urartu'lar memleketinden gelmiş oldukları fikrini ileri sürmektedirler.

şamdanlarına pek yakın bir benzerlik görülmektedir. Girid'de Knossos sarayında bulunan bir tabletin de Urartu başkenti Toprakkale'de bulunan tabletin aynı olduğu görülmüştür. Toprakkale'de elde edilen ve bir muharebeyi tasvir eden kabartma da Boğazköy'den çıkarılan kabartmaları andırmaktadır. Bütün bunlar, birbirleriyle münasebeti olan taş ve kaya oymacılığı ile maden işleme sanatının Van gölü bölgesi merkez olmak üzere, Anadolu'dan batı İrana kadar uzayan büyük bir sahadan yayılmış olduğunu gösteriyor.

Herhalde eski devirlerde Yunanistan, İtalya ve Yakın Şark'ta görülen maden işçiliğine ait eşya ve avani ya Urartu'lar memleketinden götürülmüş veya Urartu sanatının tesiri altında yapılmıştır. Şu kadar ki Anadolu Hatti'leri, yalnız demir işçiliğinde Urartu'lardan üstün bulunuyorlardı [4].

Maden işçiliğinde ileri giden Urartu sanatkârlarının altın gümüş, bakır ve demir gibi maddelerin hepsinden işlenilmiş birtakım âletleri ve eşyaları bulunmuştur.

Binalar Urartu memleketi, kalıntıları zamanımıza kadar gelen büyük binalarla süslenmiş şehirleri ihtiva ediyordu. Urartu'lar, muazzam binalar kurmakla temayüz etmişlerdir. Bu binalar, kayalar oyulmak veya dört köşe büyük taşlar kullanılmak suretiyle vucude getirilmiştir. Kayalar oyularak yapılan inşaatın akınlara karşı bir istihkâm gibi kullanıldığı anlaşılıyor. Bu istihkâmlar, o zamanların muhasara vasıtalarına göre zaptı imkânsızdı. İçerilerine kaya boyunca uzayan merdivenlerle çıkılan bu binalarda oturanların su ihtiyacı birtakım hususî tertiplerle temin edilmiştir. Burçlardan aşağı inen tünellerin de bu kaya tesisatının mütemmimi oldukları sanılıyor. [5]

[4] Dünyanın başka yerlerinde demir yalnız ziynet eşyası olarak kullanıldığı zamanlarda, Anadolu'da bu madenden bol bol silâh vesair eşya yapılıyordu. Demirin çok kıymetli olduğu bu zamanlarda, bu madenin Anadolu haricine çıkarılması ancak büyük Hatti kıralının müsaadesiyle olabiliyordu. Bu sebepten Mısır firavunları demir silâh tedariki için büyük Hatti kıralıariyle anlaşmak mecburiyetinde kalıyorlardı.

[5] Bu tertip tünellere yalnız Urartu'da değil, Anadolu'nun dağlık yerlerinde, Kapadokya'da, Paflagonya ve Frikya'da da tesadüf edilmektedir. Bu tünellerin, dışarı çıkabilmek için gizli yollar olması düşünülebilir. Bazı kale burçlarında bunlardan bir kaç tane olması bu ihtimali desteklemektedir.

Şehir binalarının en önemlileri kaleler, kale burçları ile saraylar ve tapınaklardır. Bu binaların temellerinde umumiyetle koyu veya açık renkte dört köşeli taşlar kullanılmış ve bunlar birbirlerine harçsız olarak bağlanmışlardır. Bu teknik, Boğazköyün temel duvarlarını andırıyor. Bu binaların üst kısımlarında tuğla kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Urartu binalarındaki sütun başlıkları tezyinatı da özel bir mahiyet arzetmektedir. Bu tezyinat Yunan sanatının İyoniyen denilen tarzdaki sütun başlıkları menşeinin Urartu'lara dayandığını göstermektedir.

Tapınaklar Urartu tapınakları, bütün eski kavimlerde olduğu gibi, tanrılara ikametgâh olarak yapılmış muhteşem binalardı. Kıymetli eşyalarla bezenmiş olan tapınaklarda tanrıların heykelleri bulunuyordu. Asur kıralllarından Sargon II 'nin, Urartu'lar üzerine yaptığı bir seferin hatırasını yaşatmak üzere Khorsabad'daki sarayının duvarına koydurduğu Urartu'ların Musasir mâbedinin yağma edilişini tasvir eden kabartma, Urartu tapınaklarının nasıl olduğunu göstermesi itibariyle çok önemlidir. Bu kabartmada, sivri bir çatının bulunması, binanın umumî heyetinin Yunan mimarisini andırması, Ege ve Akdeniz medeniyetiyle Yakın Şark arasındaki bağlar bakımından incelenmeğe şayandır.

Kabartmada görüldüğü üzere, tapınak medhalinin önünde maden sehpalar üzerinde büyük küpler, medhal önündeki sahanlıkta da mukaddes eşyalar, iki heykel, danasını emziren bir inek bulunmaktadır. Sargon II 'nin Urartu tapınaklarından iğtinam ettiği eşya ve mücevheratı ihtiva eden liste ise Urartu'ların servet ve ihtişamlarını gösteren kıymetli bir vesikadır[6].

Din Urartu'lar dini, Hurri'lerin ve Hatti'lerin dinleri gibi çok tanrılı bir dindi. Van bölgesinde Zımzım dağının güneybatı yamacında Meher kapısı denilen yerdeki kaya üzerine kıral İspuinis ve Menuas tarafından yazdırılmış olan[7] büyük

[6] Sargon II. Musasir'de Huldi ve Bagbartu tapınaklarından yağma ettiği eşyanın listesini gösteren bir kitabe yazdırmıştır.

[7] İçerisine kitabe kazılan kaya oyuğu, kayayı oymak suretiyle yapılmış bir kapıyı andırmaktadır. Kitabede bu kapının İspuinis ve Menuas tarafından tanrı Haldi için yapıldığı yazılı olduğuna göre, burasının Haldi'nin mukaddes makamı olması gerekmektedir.

kitabe, Urartu'ların dinlerini oldukça aydınlatan çok kıymetli bir vesikadır. Biri 31 ve diğeri 63 satırdan ibaret olan büyük kitabeden, tapılan tanrıların çokluğunu ve bunların adlarını öğrenmekteyiz. Kitabede derecelerine göre bu tanrılara her ay verilen kurbanların cins ve mikdarlariyle, Urartu memleketinin İspuinis ve Menuas devirlerindeki coğrafi durumu anlatılmaktadır.

Bu kitabeye göre panteonun başında Triyas adlı bir mâbut bulunmaktadır. Bunun ismi bütün Urartu kitabelerinin son kısımlarında, kahr ve gazabından korkulan ve kitabenin vasiyetlerine riayet etmeyenlerin gazabına uğramaları hakkında beddualar yapılan bir tanrı olarak geçmektedir. Triyas'ın yanında, asıl millî tanrı Haldi gelmektedir. Bundan sonra adları geçen Hava ve Fırtına tanrısı Teşeba ile Güneş tanrısı Ardini de büyük olarak sayılıyor. Bunların tanrılık dereceleri kendilerine verilen kurbanların mikdariyle belirmektedir[8].

Büyük tanrılardan Haldi ile Hurri-Mitanni'lerin Teşub'u olan Teşeba tanrıları erkektir. Ardini'nin ise erkek veya kadın olduğu anlaşılamamaktadır. Fakat Hatti'lerin güneş tanrıçesi mukabili olmak itibariyle bunun da kadın olması ihtimali vardır.

Büyük tanrılardan sonra, ikinci derecede bir sürü tanrılar gelmektedir. Bunlar arasındaki Hutuini, Turani, Nalaini, Sebitu, Arsimela adındaki tanrılar, daha önemli görülüyor[9].

---

[8] Meher kapısı kitabesine göre aylık kurban olarak Haldi'ye 17 sığır, 34 koyun, Teşeba ile Ardini'ye de 6 şar sığır ve 12 şer koyun verilmekte idi.

[9] Bu tanrılara kurban olarak iki sığır, dört koyun verilmekte idi.

XI

ORTA ANADOLU

a) Kapadokya

Yüksek Kapadokya plâtosunun eski Kaneş (Kültepe) ve Mazaka (Kayseri) havalisinden bugünkü Sivas taraflarına kadar olan kısmı, Friklerin öncüsü sayılan Muşki'ler tarafından işgal ediliyordu. Muşki'ler yüksek plâtodan zaman zaman doğuya veya güneye doğru akınlar yapıyorlardı.

Plâtonun Toros ile Fırat ve onun kollarından Tohma-suyu ve Antı Toroslarla çevrilen kısmında ise yeni Hatti'lerin Meliddu (Malatya), Tabal (Elbistan kuzeyinde), Kummani (Komana) prensliklerinin yaşadıklarını görmüştük.

Kilikya ırmaklarından Sarus (Seyhan) ile Pyramus (Ceyhan)'ın yukarı yataklarına hâkim olan bu havza, Asur ordularının gerek Koküsüs (Göksun) üzerinden Suriye'ye ve gerek Markasi (Maraş) ve Tilgarimmu (Görün) yoluyla Mazaka'ya gitmek için, geçmek zorunda oldukları bir bölge olmak itibariyle o zamanlarda da siyasî büyük önemi haiz bulunuyordu.

Tohma-suyu ötesinde, doğuda Kars'a, kuzeyde Karadenize kadar uzayan geniş alanların bu devir coğrafyası, çok karanlıktır. Hattâ buralar hakkında tarihî bilgi hemen hemen hiç yoktur. Büyük Hatti'lerin bırakmış oldukları annallerden ve diğer vesikalardan edinebildiğimiz malûmat — o da çok müphem ve vüzuhsuz olmak üzere,—buralarda oturan boyların adlarına inhisar etmektedir. Bu boyların oturdukları bölgeler de aynı adlarla anılmışlardır.

Büyük Hatti'ler devrinde Şibinkarahisar ve Amasya'dan Kastamonu'ya kadar uzayan alanda yaşadıklarını bildiğimiz Gaşga'ların, Hattuşaş'ı yıkan kasırgadan sonraki durumları karanlıklar içindedir. Yalnız Asur kaynaklarından bunlardan bazı boyların bu kasırga ile kuzey Mezopotamya'ya, Subaru'lar ülkesine kadar atılmış, bazı boyların ise Antitoros'lara takılarak

buralarda kalmış olduklarını öğreniyoruz, asıl yurtlarının durumu ise tamamiyle karanlıklar içindedir.

Fakat daha sonraki devirlerde Yunan kaynakları, Paflagonya'nın sarp Pont dağları bölgesinin demir ve gümüş madenlerini istismar eden Khalib'lerle meskûn olduğunu, bunların doğusunda Tibare'lerin, batısında ise Mosine'lerin oturduklarını haber vermektedirler. Yunanlıların Tibare'ler adını verdikleri halkın büyük Hatti imparatorluğu kaynaklarında Terme çayı ile Giresun arasında yaşadıklarını öğrendiğimiz Tibiya'lar olması, kuvvetli bir ihtimal olarak görünüyor.

Doğuda, Kızılırmak kaynakları ötesinde ve Fıratın kuzeyinde Hayaşa ve bunun kuzeyinde ise Azzi memleketi bulunuyordu. Bugünkü Suşehri, Kemah, Erzincan, Bayburd havalisinin Hayaşa memleketinin güney kısmını teşkil ettigi sanılmaktadır. Munzur dağı güneyindeki alan ise İşuva memleketini teşkil ediyordu. Hozat havalisinin İşuva memleketi içine girdiği tahmin edilmektedir. Bugünkü Harput - Muş bölgesinde ise Asur'luların Enzit dedikleri kavim yaşıyordu.

Fakat, bu bölgeler hakkında ne Asur tabletlerinde, ne de başka kaynaklarda hiç bir malûmat bulunmadığı için, bunların M. Ö. 'ki 12 inci asırdan altıncı asra kadar olan tarihi tamamiyle karanlıklar içindedir. Kafkaslardan inen Kimmeri'lerin ve onların arkasından gelen İskit'lerin buralara ne nisbette yayıldıkları ve ne gibi kuvvetlerle karşılaştıkları hakkında tarihî hiç bir malûmat yoktur. Ahameneş'lerin Anadolu'yu istilâsından sonra da bu bölgelerin durumu aydınlanmış değildir. Buralarda teşekkül eden satraplıklar hakkında da vüzuhlu malûmat yoktur.

Bu bölgelerin biraz aydınlanması ancak, Makedonya'lı İskender'in halefleri zamanında başlar. Bununla beraber, İyonya'lıların ticaret sahasına girmiş olan Karadeniz kıyılarının tarih alanına girmesi Kapadokya ötelerine nisbetle daha erken olmuştur.

b) Frik devleti

Batı ve orta Anadolu'da 1200 yıllarının coşkun dalgalarından sonra, ilk defa büyük mikyasta bir devlet kurmağa muvaffak olanlar Muşki - Frik'lerdir. Boğazköy ve Alişar kazılarında

Hatti devri tabakalarının üzerinde bulunmuş olan çeşitli eserler arasında görülen ve üzerlerinde karakteristik geometri süsleri ihtiva eden nakışlı keramiklerin tam bir Frik şehiri olan Gordiyon (Beypazarı yöresindeki Yassı Höyük) ile Midas(Kütahya yöresinde Yazılıkaya)'da meydana çıkarılmış olan keramiklerin aynı olması bunu göstermektedir. Bu devletin Büyük Hatti kırallığının yıkılmasından sonra kurulmuş olduğunu tahmin edebiliriz. Devletin sınırları Anadolu yaylasının Kızılırmak ve Tatta gibi dolaylarıyle Konya havalisini ve ve Menderes'in yukarı yatağındaki alanı içine alıyordu. Bu devlette hâkim zümreyi, Kızılırmak boylarından Turova ve Lidya sınırlarıyla Burdur gölü güneyine kadar uzayan bölgeye, yani büyük Hatti devletinin merkez kısmına yayılan ve türlü adlar taşıyan Trako - Frik boyları teşkil ediyordu. Buraların eski halkı olan Proto-Hatti ve Hatti'lerden Toros ve Antitoros ötelerine çekilmiyenler, Frik hâkimiyetini tanımış olanlarla karışıp kaynaşmışlardı. Frik hâkimiyetinde kalmak istemiyen Proto - Hatti ve Hatti'lerin güney Kapadokya'ya, Katomi, Komana çevresine ve daha güneyde, kuzey Suriye'ye çekilmiş oldukları görülmüştür.

Firik boylarının yayıldıkları alanda yerleştikleri bölgeler, bu boylara nisbetle Misya, Bitinya, Paflagonya, Frikya. . . . gibi isimler almışlardı. Sonraları, belki de muvakkat zamanlar için, Kapadokya'nın büyük bir kısmının da Firikler hâkimiyeti altına girmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Tyana ve Höyük kitabeleri ve bilhassa Asur kıralı Sargon II.'nin Kue (Kilikya - Toros) ve Hilakku (Kilikya), Muşki (Frik) kıralı Mita (Midas) ile harp ettiğini bildiren tabletleri bu tahmini desteklemektedir, fakat Frik boylarının en kalabalık oldukları bölge Sakarya yatağiyle Dindymos dağı[1] arasındaki münbit plâto idi. Kızılırmak havzasında ise bir kısmı Toros ötesine ve Fırat boylarına çekilmiş olmalarına rağmen, çoğunluğu Proto-Hatti'lerle Hatti'ler teşkil ediyorlardı. Muşki'lere gelince, bunlar da Kapadokya doğusunda Komana bölgesine kadar uzayan sahaya yayılmışlardı.

[1] Dindyme de denilen Dindymos dağı Frikya'da Galatya civarındaki dağdır. Burada Frik'lerin ana tanrıçası Kübele'ye hususi bir âyin yapılırdı. Bu tanrıçeye bu dağa nisbetle Dindymen adı da verilmekte idi.

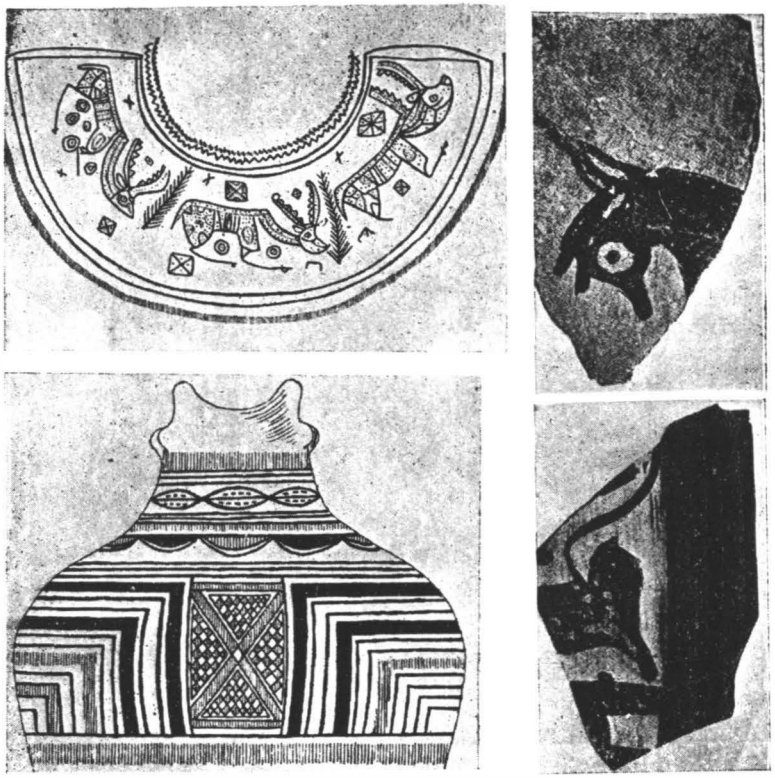
Frik'lerin, yerli halkla karışıp kaynaştıktan sonra kuvvet ve nufuzları, bilhassa kültür sahaları gittikçe genişlemiş, batıda Ege denizi kıyılarına, doğuda Fırat boylarına, kuzey-doğuda Turhal, Zile taraflarına dayanmış olduğu buralarda bulunan Frik keramiklerinden anlaşılmaktadır (Harita 13). Midas devrinde Frik'lerin doğuda dağlık Van bölgesinde kuvvetli bir varlık gösteren Urartu'larla -aralarında bazı küçük prenslikler bulunmasına rağmen- siyasî münasebette bulundukları ve hattâ Asur'lulara karşı ittifak yaptıkları anlaşılmaktadır. Midas'ın batı Anadolu taraflarını, ve bilhassa Lidya'yı hâkimiyeti altına alıp almadığı açık ve kesin olarak bilinememektedir. Fakat, Midas'ın batı Anadolu hakkında siyasî bir plânı olduğunu ve muayyen bir hududa kadar nufuzunun yürüdüğünü, Yunan kaynaklarının müphem ifadelerinden çıkarabilmekteyiz. Lidya'da bir tepe mezarında Frik üslûbunda mezarlar görülmesi de bunu teyit etmektedir.

En büyük Frik merkezleri, kuzeyde Sakarya ırmağı kenarındaki Gordium (Beypazarı), Ankyra (Ankara), Pesimont, Timbre, güneyde ise İkonium (Konya), Kelenes, Kolosses şehirleri idi.

Frikya kültürü hakkındaki bilgimiz başlıca üç kaynaga dayanır: Bunlardan arkeolojik olanlar Gordiyon kazısı ile Frikya halkının bırakmış oldukları anıtsal eserlerdir (Harita 14). Üçüncü kaynak ise tarihî ve dinî mahiyetteki yazılardır. Gordiyon buluntuları, Frikya'lıların ziraatle meşgul, sulhçu bir halk olduklarını ve sanat kabiliyetlerinin ileri bulunduğunu teyit etmektedir. Bu sebepten hükûmet zengin, halk refah içinde idi [2]. Homeros Firikya'lıların hayvan sürülerinin çokluğunu, atlarının çeviklik ve süratini, bağlarının bol verimini övmekle bitiremektedir.

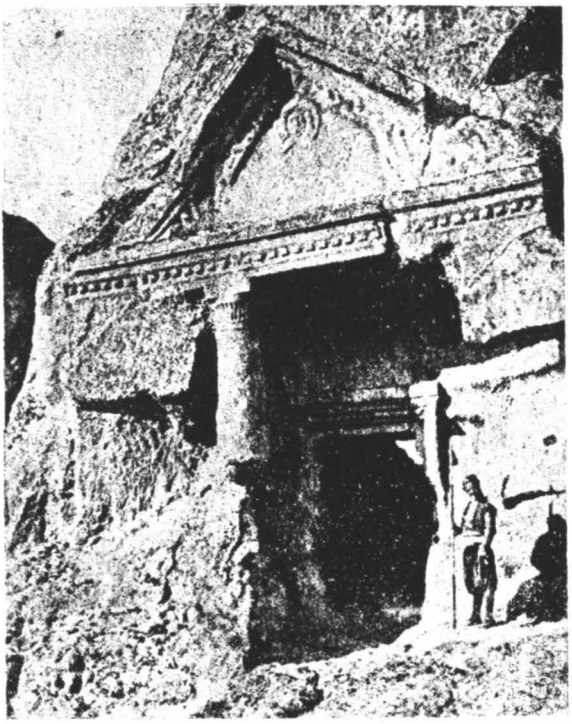
Herhalde Frik'lerin kültür ve sanat itibariyle geniş nisbette Hatti'lerin tesiri altında kaldıkları şüphesizdir. Bu tesir Gordiyon'da bulunan çanak çömleklerde açıkça görülmektedir (Res. 54). Daha sonraları Frik sanatında Yunan tesirleri göze çarpmaktadır. M. Ö.' ki dokuzuncu veya sekizinci asra ait olduğu

[2] Frik'lerin zenginliği, kıral Midas'ın dokunduğu herşeyin altın olduğu yolunda bir efsanenin doğmasına sebep olmuştur.

Resim 54 — Frik renkli keramiklerinden parçalar.

sanılan Ayazin köyündeki Frik mezarı ayırt edilmiyecek kadar Hatti eserine benzemektedir (Res. 55). Kayada oyulmuş olan bu lâhdin cephesinde yere sinmiş iki aslan yavrusu bulunuyor. Bunların üzerlerinde ağızları açık, adaleleri gergin, başları yelelerle örtulü iki müthiş aslan, methali korumaktadır. Mezarın dik dörtken şeklindeki kapısı aslanların pençeleri arasındadır. Friklerin Nakoleya mezarlığında bulunan ve Midas adlı kırallarından birine ait olan yine kayada oyulmuş muhteşem mezarda ise Yunan sanatını andıran bir cephe göze çarpmaktadır. Bu cephe üzerinde yerli halıcılık modellerindeki hendesi tezyinatı temsil eden şekiller vardır. Frik'lerin kayalarda oyulmuş mezarlarının cepheleri iki çeşit arzeder. En eskilerde figür tezyinatı

55 — Ayazin'deki Frik kaya mezarı.

ve bilhassa aslan resimleri görülmektedir. Daha sonrakilerde ise kayalar üzerinde hendesi çizgiler müşahede olunmaktadır. Frik'lerin kaya işleri arasında çok muazzam olanlar da vardır. Mâbutlar merdiveni ile kaya mihrapları bunlardandır. Frik'lerin kayalarda oyulmuş mezarlardan başka bir de yine mezar olarak yapılan tumulus'ları vardır (Harita. 15). Bunlar, mezar üzerine türbe teşkil edecek surette sonradan yığmak suretiyle vücude getirilmişlerdi. Gordiyon'da açılan üç tumulus'tan birinde cesedin etrafı duvarla çevrili bir ahşap tabut içinde olduğu görülmüştür. Diğer iki tumulus'ta ise ölüler üzerinde bu gibi itinalı tezyinat görülmemiştir.

Frikya'lılar, maden işçiliği, dokumacılık, tentene örücülüğü gibi sanatlarda da pek ileri gitmişlerdi. Bundan dolayı eski Yunan'lılar, Frikya'lıları madenlere su vermek usulü ile tentene

örmek sanatının mucidi saymışlardır[3]. Frikya'lılar musikide de önemli ilerleme göstermişlerdir. Musikide yeni âletler ve usuller icat etmişlerdir.

Frik'lerin sanat itibariyle olduğu kadar din hususunda da Hatti'lerin tesirleri altında kalmış oldukları şüphesizdir. Bu ziraatçı kavim panteonunun başında bulunan, toprak ve neşvünema tanrıçesi büyük ana, Nana, veya başka bir adıyle Kübele'ye Hatti'lerin Güneş tanrıçesi Arinna'nın rolü değişmiş bir devamı gözü ile bakılabilir. Herhalde bazı müelliflerin iddia ettikleri gibi, Suriye veya Asur tanrıçesi Astarta (İştar)'yı Kübele'nin prototipi addetmek, çok az kuvvetli bir ihtimaldir. Başlıca Pesimont şehrinde takdis edilen Kübele'nin bura tapınağındaki timsali mahrut veya ehram şeklinde bir kara taştı. Âyinler bunun önünde yapılırdı. Sonraları Kübele, başında kale burcu şeklinde bir taç, elinde dümbelek iki aslan arasına oturmuş güzel bir kadın şeklinde tasvir edilmiştir. Bir efsaneye göre, Kübele âşık olduğu Frikya'nın güzel çobanı Attis'in ihanetini cezalandırmak maksadiyle erkekliğini izale etmesini emretmiş, Attis de bu emri yerine getirmiştir. Kübele adına yapılan âyin Kal ve Koribant denilen ve Attis'e benzemek için kendi kendilerini hadım etmiş olan rahipler tarafından yapılırdı. Bunlar kaval, davul, dümbelek çalarak, bayılıncaya kadar dans ederlerdi.

Büyük Hatti imparatorluğunun yıkılmasının, Önasya hegemonyasını elde etmek amacını güden Asur'lulara büyük ümitler vermiş olduğunu tahmin edebiliriz. Fakat, Asur kitabelerinde bunların Frik'lerle olan münasebetlerine dair hiç bir kayıt bulunmamaktadır. IX uncu yüzyılda Salmanassar III ve VIII inci asırda da Tiglatpalasar III, Kilikya ve Toros bölgesindeki Kue prensliği ile güney Kapadokya doğusundaki Tabal beyliğinden bahsetmiş oldukları halde, doğrudan doğruya Frikler hakkında hiç bir şey söylememişlerdir. Bunu, bu asırlarda Suriye ve Kalde'ye daha çok ehemmiyet veren Asur'luların, Toros ve Antitoros ötesine pek o kadar alâka göstermemiş olmalariyle izah edebiliriz.

[3] Anadolu'nun eski Frik'lerle meskûn bölgelerindeki köylerden toplanan çorap, tentene vesair elişleri motifleriyle Frik, Hatti kültürüne ait bazı buluntular arasındaki benzerlik, hayret verecek bir manzara arzetmektedir.

Asur kaynaklarında Frik'lerden ilk defa Sargon II tabletlerinde 720-710 tarihleri arasında Frik kıralı Midas'ın Mazaka ve Tyana'ya karşı vukubulan teşebbüsleri münasebetiyle bahsedilmiştir. Fakat, Yunan kaynaklarında daha az vüzuhlu olmak üzere, eski Frik'lere ait malûmat göze çarpmaktadır. Bu kaynaklarda ilk Frik kıralının Gordios olduğu rivayet ediliyor. Frik'ler bu ilk ataya nisbetle hükümdarlarına Midas Gordios adını veriyorlarmış [1].

Anlaşıldığına göre, Asur'luların Suriye - Sinear ve Urartu illeriyle çarpışmalarından faydalanan Frik'ler, bir aralık Anadolunun çok kudretli bir devleti olmuşlardı. Bunların doğuya doğru öncüleri sayılan Muşki'lerin Yeni-Hatti prensleri ve Urartu'larla Asur'lulara karşı bir cephe kurmak istediği zamanlar olmuştu. Fakat, Tiglatpalasar III ve Sargon II gibi kudretli Asur kıralları bütün Yakın Şarkı titretirken, Frik'leri de sarsmış ve yıprandırmışlardı. Asur kaynaklarında adı geçen Muşki kıralı Mita'nın Frikya'nın Midas adıyla anılan kıral larından biri olduğu söylenmiştir.

Doğuda Sargon'lar devrinden itibaren Önasya hegemenyasının Asur'lulara geçmesi, batıda ise Frikya kıral larının hegomonyasını tanımakta olan Lidya'lıların sekizinci asır başlarından itibaren, yavaş yavaş bu nufuzdan kurtularak rakip bir duruma girmeleri, Frik'ler için yakın birer tehlike görünüyorlardı.

Fakat, Frikya satvetini yıkan ne Asur'lular, ne de Lidya'lılar oldu. Bu kıral lığı temelinden sarsacak kasırga Karadeniz kuzeyinde, Don boylarında koptu. Don - Tuna nehirleri arasında dolaşan Kimmeri'ler İskit'lerin tazyikiyle, Kafkas'lardan güneye akarak Urartu'ları sarsmış, Van gölü bölgesine yayılmışlardı. Kımmeri'lerin buralarda Med prensleriyle aleyhlerine anlaşmakta olduklarını sezen Asur'lular, onları batıya doğru, Frik'ler üzerine sürmüşlerdi. Anadolu plâtosuna dolan Kimmeri'lere karşı koymak isteyen Frikya kıralı Midas mağlûp oldu.

[1] Eski bir efsane, Gordios'u boyunduruğu oka bağlamak için çözülmez bir düğüm (kördüğüm) mucidi olarak tanıtır. Bu kördüğüm, bağlı olduğu araba ile birlikte millî tılsım gibi Gordiyon şehrinde muhafaza ediliyordu. Makedonya'lı İskender'e isnat edilen kördüğüm hikâyesi bu tılsıma ve bu şehre aittir.

Teessüründen kendi canına kıydı (676). Karadenizin sahillerini istilâ eden Kimmeri'ler, Sinobu merkez yaparak Frikya'lıları Sakaryanın batısına sürdüler. Bu darbe Frik'lerin kolunu kanadını kırmıştı. Aynı felâkete uğrayan Lidyalı'lar kudretli hükümdarları sayesinde kendilerini pek çabuk toplıyabildiler. Kimmeri fırtınası geçtikten sonra Lildya'lılar Frikyanın önemli bir kısmını da zaptederek sınırlarını Kızılırmak boylarına kadar genişletmiş, Frikyayı da kendi hegemonyaları altına almış oldular. Altıncı asırda baş gösteren İran istilâsı, Lidya devletiyle beraber küçük Frikya prensliğine de son verecektir.

XII.

BATI ANADOLU

a) En eski çağlar

Anadolu ortasındaki yüksek yayla ile Ege ve Akdeniz arasındaki bölgeler coğrafya bakımından olduğu gibi, eski tarih bakımından da birbirlerinden ayrı özellikler arzeder. Kuzeyde Çanakkale'den başlıyarak güneyde Kilikya sahillerine kadar uzayan Ege ve Akdeniz kıyılarının üçüncü binden önceki zamanlardanberi meskûn oldukları sanılmaktadır. İlk halkının Akdeniz tipi insanlar olduğu kabul edilen bu bölgelerin üçüncü binin ortalarından itibaren Proto-Hatti'lerle bir soydan oldukları anlaşılan Asyanik'ler tarafından işgal edilmiş oldukları anlaşılıyor.

Eskişehir-Afyon-Beyşehir gölü hattının batısında ve güneyindeki bölgelerde raslanan, irili ufaklı höyüklerden birçoğunun bu eski devirlere kadar çıktıkları arkeoloji araştırmalarile kesinleşmiştir. Bu höyüklerden bazıları üst üste yapılmış köy ve şehir kalıntılarını zamanımıza kadar saklamışlardır. Fakat buralarda yapılan kazı ve araştırmalarda Hattuşaş'ta bulunan ve ikinci binde orta Anadolu tarihini aydınlatan yazılı tabletler gibi belgeler elde edilemediğinden, üçüncü ve ikinci bine ait batı ve güney-batı Anadolu tarihi hakkındaki bilgimiz ancak arkeoloji buluntularına inhisar etmektedir.

Hisarlıktepe kazıları ve Turova kültürü

Şimdiye kadar yapılan arkeoloji araştırmaları M. Ö. üçüncü binden ikinci bin sonlarına kadar geçen uzun çağlarda, batı ve güney-batı Anadolu'nun kültür bakımından birtakım devirler geçirmiş olduğunu göstermektedir. Bu çağları aydınlatabilen arkeoloji buluntularının en önemlisi 19 uncu yüzyılın ikinci yarısında Çanakkale bölgesinde Hisarlıktepe höyüğünde elde edilmişlerdir.

Önce H. Schliemann, sonra da W. Dörpfeld tarafından Hisarlıktepe'de yapılan kazılar ve arkeoloji araştırmaları, burânın Homeros destanlarında adı geçen Turova şehrinin yeri olduğunu ve üst üste kurulmuş 9 şehir enkazını ihtiva ettiğini meydana çıkarmıştır. Bu şehirlerdan, ait oldukları çağlar bakımından burada bizi ilgilendirenler ilk 8 şehirdir.

Arkeologlar tarafından Turova I, Tr. II, Tr. III, Tr. IV, Tr. V ve Tr. VI adlarile ayrılan bu şehirlerden Tr. I'in M. Ö. üçüncü binde 2500 tarihine kadar devam etmiş olduğu kabul edilmektedir.

İlk Turova'yı kuran ve üçüncü binin ilk yarısında kuzey ve güney-batı Anadolu'yu işgal eden halkın yarım adanın ilk sakinleri olan Akdeniz dolikosefallerine mensup oldukları sanılmaktadır.

Son senelerde Amerika'lı prehistuvar bilginlerinden Blegen'in burada yaptığı yeni araştırmalar, Turova'da bulunan çeşitli kültür tabakaları arasındaki sırayı ve bağları daha iyi tesbit etmek imkânını vermiştir. Arkeologların bu araştırmalarından anlaşıldığına göre Tr. I şehri alçak bir tepe üzerinde kurulmuş, etrafı surla çevrili küçük bir şato halinde idi. Surun içinde görülen biribirine paralel birtakım duvar kalıntıları, evlerin dörtgen şeklinde olduklarını belirtmişlerdir. Bu evlerden bir tanesinin ortasında bir ocak bulunan geniş bir salonu ihtiva ettiği, ön taraftaki dehlizi ile tipik bir megaron olduğu anlaşılmıştır.

Duvarların temelleri balık kılçığı şeklinde kurulmuş, araları çamurla doldurulmuş küçük taşlardan, üst kısımları ise ihtimalki hatıllarla perkitlenen kerpiçlerle yapılmıştı. Bu tabakada bu devre ait eşyalardan başka en alt yerde mezar bulunmuştur.

Tr. I'i takip eden Yortan kültürünün tunç devrini temsil etmesi, Tr. I medeniyeti için bakırın meçhul olmadığını göstermektedir. Fakat bu zamanlarda bakır bilinmemekle beraber, çok nadir ve pahalı idi. Bu yüzden bu tabakada pek az raslanmıştı.

Tr. I devrine ait mezarda bulunan silâhlar ve diğer eşyalar taştan oldukları gibi siyah renkli olan çömlekler de el ile yapılmışlardır. Keramiklerin iyi temizlenmiş bir kilden yapılmış,

fakat aynı surette pişirilmiş olmadıkları anlaşılmıştır. Vazoların çoğunun siyah veya toprak renginde, bir kaçının da kırmızı oldukları görülmüştür. Bunların dış satıhları perdahlanmış, birtakım çizgilerden müteşekkil geometri şekillerle süslenmiştir. Bazı kapların üzerinde beyaz boya ile yapılmış birtakım nakışlar da görülmüştür. Vazolarla birlikte çekiç, balta ve topuz başı gibi bir çok ve çeşitli aletler de bulunmuştur. Bu eşyalar içinde obsidyen taşından yapılmış olanların da bulunması bu çağlarda Çanakkale bölgesile güney Siklat Yunan adalarından Melos (Milo) adası arasında ticarî münasebetler olduğunu göstermektedir.

Tr. I halkının yaşayışlarına dair bilgimiz fazla değildir. Ev kalıntıları arasında raslanan belgelerden bunların çiftçi oldukları, hayvan besledikleri, balıkçılık yaptıkları, deniz kıyılarından midye ve istiridye topladıkları anlaşılmaktadır.

Çanakkale boğazındaki Beşige ile Hisarlıktepe'nin bir kilometre güney - batısındaki Hanaytepe ve Rumeli kıyısında Seddülbahr yöresindeki Karaağaçtepe'de yapılan kazılarda elde edilen buluntuların da Tr. I kültürüne ait oldukları görülmüştür. Tr. I 'in zorla yakılıp yıkılmış olduğuna ihtimal verdirecek hiç bir iz görülmemiş olduğu gibi, bu ilk şehrin ne suretle metrûk bırakılmış olduğunu belirtecek bir emareye de raslanmamıştır. Anlaşıldığına göre bizce bilinmiyen bir sebeple Tr. I kısa bir zaman metrûk kalarak yıkılmış, enkazı topraklarla örtüldükten sonra tahminen M. Ö. 2500 tarihlerine doğru burada arkeologların Tr. II adile ayırdıkları şehir kurulmuştur.

Tr. II, üç muhtelif devirde geliştiği anlaşılan kuvvetli bir sur ile çevrilmiştir. Surun birtakım geniş kapıları ve burçları bulunuyordu. Şatonun ortasında hükümdar sarayı kurulmuştu. Saray, ortalarında birer ocak bulunan dik dörtgen şeklinde bir veya bir kaç salon ile bunların önünde bulunan bir dehlizden ibaret megaron'lardan teşekkül etmişti. Ege bölgesinin en eski bir ev tipi olan bu megaron'ların temelleri, duvarları ahşap hatıllarla takviye edilmiş kerpiçten, çıtaları ise ahşaptan idi. Bunlardan bazılarının içinde ağaç direklere kaide teşkil eden taş temeller de görülmüştür.

Beş yüz yıl kadar sürdüğü tahmin edilen Tr, II'de daha itinasız yapılmış oldukları görülen taş aletlerin yerlerini

yavaş yavaş maden aletlere bırakmış oldukları anlaşılmaktadır. Bu tabakada elde edilmiş olan hançerler, ok uçları, baltalar, bıçaklar, destereler, törpülerle çivilerin bir kısmı tunçtan yapılmışlardır. Keramik sanatı Tr. I keramik sanatının gelişen, ilerliyen bir devamıdır. Çömlekçilik tekniği çok ilerlemiş, pişirmek usulü gelişmiş, siyah vazoların yanında birtakım yeni usullerle kırmızı vazolar yapmak yolu bulunmuştur. Çömlekçi çarkile yapılmış olan kapların iyi pişmiş ve yanmış olmaları, bunların çömlekçi fırınını bildiklerini göstermektedir. Çömlekçi fırını kullanmak suretile temin edilen yüksek ısı, çömleklere kırmızı bir renk vermiş olduğu gibi, metanetlerini ve içlerine konulan eriyiklerin (mayilerin) sızmalarını da önlemiştir.

Keramik eşya şekillerinde de önemli bir terakki görülmektedir. Ağızları kuş gagası şeklinde olan veya boyunları üzerinde insan şekilleri bulunan vazolar, bu devri belirten nişanelerdir. Bu vazolar üzerinde çizgilerden müteşekkil sade geometri süsleri de dikkati çekmektedir.

Tr. II'de megaron'lar içinde ve arasında birtakım defineler bulunmuştur. Bunların en meşhuru Priyamos definesi denilen ve üç alınlık, 60 küpe, 6 bilezik, 15 altın ve gümüş vazo ile 8700 boncuk, birtakım yüzük ve üstüvane boruları ihtiva eden definedir. Bunlardan alınlıklarla küpe, iğne gibi süs eşyalarından bir kısmı saf altındır, bir kısmı da altın ve gümüşün tabii halitası olan elektrondan, birtakım kıymetli vazolarla silâhların da gümüşten yapılmış oldukları görülmüştür. Elde edilen maden eşyalar Tr. II halkının dökme ve dövme tekniğini bildiklerini belirtmektedirler. Fakat madenî eşya üzerine kazmak suretile süs yapmak sanatı henüz ilerlemiş değildi. Bununla beraber maden parçalarını bükme, katlama, perçinleme ve lehimleme usullerile birleştirmek sanatına vakıf oldukları anlaşılmaktadır.

Lapislazuli, çeşitli taşlardan yapılmış boncuklar ve diğer ziynet eşyaları Tr. II halkının muhtelif yerlerle ticarî münasebetlerde bulunmuş olduklarını göstermektedir.

Tr. II kültür eserleri arasında taş yahut toprak idoller, önemli bir yer tutmaktadırlar. Çoğu kadını tasvir eden ve Önasya idollerile ilgili olan Tr. II idolleri, Anadolu toprak ve tabiat tanrıçesinin batı bölgelere ve buradan Ege'ye yayılmış olduğunu anlatan belgelerdir. Tr. II'ye ait idollerden başka

ağırşaklar, silindir veya ıstampa mühürler de önemli bir mahiyet arzederler. Bu mühürler üzerinde görülen işaretler yazı olarak kabul edilmektedirler. Fakat bunların sembolik bir manaları olan piktografik işaretler oldukları ve muayyen eşyayı gösterdikleri sanılmaktadır.

Tr. II devri mezarları hakkında Hanaytepe ile Bakırçayı kenarındaki Yortan mevkiinde meydana çıkarılan mezarlar bir fikir vermektedir. Hanaytepe'de ölüler bacakları karına doğru çekik olarak çukurlara gömülmüş, Yortan'da ise cesetlerin küpler içine konulmuş oldukları görülmüştür. Tr. II'de mezara raslanmamış, yalnız küpler içinde çocuk iskeletleri bulunmuştur.

Biga bölgelerinde yapılan araştırmalar Tr. II kültürünün oldukça geniş bir sahaya yayılmış olduğunu göstermiştir. Turova güneyinde Bakırçayı kenarında Yortan mevkiinde bulunan kültür eserlerile bunun güneyinde meydana çıkarılan diğer bir kültür merkezinde bulunan eserlerin Tr. II eserlerinin aynı oldukları anlaşılmıştır.

Tr. II kültürünün güneyde Pisidya gölleri bölgesine, doğuda Konya taraflarına doğru yayılmış olduğu, buralarda elde edilen keramiklerden anlaşılmaktadır. Pisidya'ya yayılan ve yerleşen Tr. II kültürü Pamfilya üzerinden sahillere ve buradan güneydeki adalara geçmiştir. Kıbrıs'ta birden bire mütekâmil bir medeniyetin belirmiş olması bu suretle izah edilmektedir.

Tr. II devrinde Anadolu kültürünün Ege adalarına ve Girid'e doğru yayıldığı da muhakkaktır. Her iki tarafta elde edilen çanak çömleklerdeki benzerlikler, vazo şekillerinin tıpkılığı, bunu göstermektedir. Kayseri yöresinde Kültepe'de bulunan toprak çaydanlıkların tıpkıları Girid'de de ele geçmiştir. Yortan medeniyeti adı verilen Tr. II medeniyetinin başlıca özelliği maden eşyasının çokluğundadır. Evvelce de söylediğimiz gibi bu devirde taştan yapılmış balta, çekiç, nacak. gürz başlığı gibi, eşya azalmıya başlamış, buna karşı terkiplerinde bolca bakır bulunan pirinç eşya çoğalmıştır.

Tr. II şehri M. Ö. 2000 tarihinden bir az sonra şiddetli bir akın neticesinde harap olmuştur. Şehrin büyük bir yangın ile harap olduğu kül yığınları kalıntılarından anlaşılmaktadır. Anlaşıldığına göre düşman hücumu anî olmuş, şehir halkı kıymettar ve yükte hafif eşyalarını bile götürmiye vakit bulama-

mış, her şeyini olduğu gibi bırakarak kaçmak zorunda kalmışlardır. Kazılar esnasında Tr. II'ye ait evlerde bir çok defineler bulunması olayın bu suretle olduğunu göstermektedir.

Tarih olaylarının akışı, Tr. II'nin yıkılışını Hatti'lerin orta Anadolu'ya dolmaları hadisesile ilgili olacağı kanaatini vermektedir. Akıncıların ya Hatti'lere mensup boylardan veya bunların tazyiklerile batıya doğru çekilmiş olan proto-Hatti'lerden olmaları kuvvetli bir ihtimal olarak göz önüne alınabilir.

Tr. II devrinde iç Anadolu'da yaşadıklarını bildiğimiz proto-Hatti'lerin bıraktıkları eserlerle Tr. I'e nisbetle çok ileride bulunan Tr. II kültür eserleri arasındaki yakın benzerlik her iki kültürü kuranların aynı soydan olduklarını göstermektedir. Her iki kültür eserleri arasındaki hususiyetlerin mahallî tesirlerile izah edilebilecek kadar az olması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Çanakkale bölgesinde bulunan ve Peake tarafından Tr. II tabakasına ait oldukları tesbit edilen iki erkek ve bir kadın iskeleti ile ayrıca bulunan iki kafatasının brakisefal tipten olmaları bu ihtimali desteklemektedir.

Tr. II üzerine kurulmuş olan Tr. III ile bunun üzerindeki Tr. IV-Tr. V tabakalarının 2000—1400 arasındaki zamanlara ait oldukları tahmin edilmektedir. Bu tabakalardaki kültür eserlerinde Anadolu yerli kültürüne nispetle büyük ayrılıklar görülememiştir. M. Ö. 1400 tarihlerine doğru Tr. V üzerine kurulmuş olan Tr. VI şehri, büyük Hatti krallığı devrinde gelişmiş, onun yıkılışından pek az evvel Aka'lar tarafından tarihe gömülmüştür.

Batı Anadolu halkı ve dilleri

Tr. II devrinden itibaren Anadolu'nun Çanakkale'den Kilikya'ya kadar uzayan bölgelerine yayılan insanların, orta Anadolu'daki Proto-Hatti'lerle bir soydan olduklarının kuvvetli bir ihtimal olarak belirtmekte olduğunu söylemiştik. Son zamanlarda yapılan araştırma ve incelemeler, bu ihtimali kuvvetlendirmiş, batı ve güney-batı Anadolu'da türlü adlarla yaşamış olan boyların Asyanik'lerden yani Proto-Hatti ve Hurri'ler soyundan olduklarını meydana koymuştur.

Eski Yunan'lılar kendilerinden önce Ege bölgesinde Kar'lar, Leleg'ler veya Plasg'lar adlarını taşıyan birtakım kavimlerin

yaşamış olduklarını haber vermişlerdir. Fakat, onların da, adlarını haber verdikleri bu kavimler hakkında vuzuhlu fikirleri olmadığı anlaşılmaktadır. Yalnız Homeros destanlarında bu kavimlerin Yunancadan başka bir dil konuştukları açıkça ifade edilmiştir.

Batı Anadolu'nun bu eski dilleri hakkında ilk defa ilmî bir inceleme yapmış olan Viyana'lı filolog, P. Kretschmer, "Yunan dili tarihine giriş„ adlı eserinde bu dillerin ne Samî ne de Hint-Avrupa dillerile hiçbir münasebeti olmadığını meydana koymuştur. Bu şöhretli filolog bu dilleri biri Lidya, Misya ve Karya batı dilleri, diğeri Likya, Pisidya, Kilikya, Tsavriya, Likaonya ve Kapadokya doğu dilleri olmak üzere iki guruba ayırmış, hepsine birden küçük Asya dilleri adını vermiştir.

P. Kretschmer bu ayırmayı Anadolu'da Aspendos ve Alinda gibi (nd)'li veya Halikarnassos, Mykalessos gibi (ss)'li coğrafî adlara göre yapmıştı. Kendisinden sonraki filologlar tarafından bu alanda yapılan yeni araştırmalar (nd) veya (nth) ve (ss)'li adlardan başka eski Anadolu'ya mahsus yer adlarından Bergamon'daki (amo) Mulasa'daki (asa) ve Samos'taki (sam) ve buna benzer birtakım kökleri havi coğrafya adlarının da Yunanistan'a geçmiş olduklarını tesbit etmişlerdir.

Bu gibi coğrafya adlarından başka eski Yunan'lıların kullanmış oldukları hayvan, bitki, taş, maden ve ev eşyalarına ait bazı sözlerle denizcilik hakkındaki birtakım terimlerin de batı Anadolu dillerine geçmiş oldukları bugün filologlarca kabul edilmektedir. Bu kelimeler üzerinde yapılan incelemeler, Anadolu dillerinden Lidya ve Likya lehçelerini daha esaslı surette tanımak imkânını vermiştir. Anadolu'dan Yunanistan'a birtakım halk dalgalarının geçmiş olduklarını kabul eden şöhretli eski zamanlar tarihçisi E. Meyer şu satırları yazmaktadır: Yunanistan'da, Yunan etimolojisine uymayan yer, çay, dağ isimleriyle, bilhassa Attika ve Beotia'da "ettos, essos, assos„ ile nihayetlenen Sypalettos, Gargettos, Sphettos, Teumessos, Keressos, Mykalessos, Fainassos, Brilessos gibi birtakım adlar bulunmaktadır. Bunun gibi "nthos„, "nth„ ile nihayetlenen korinthos, Tirynth, Saminthos, Frobalinthos, Zakynthos gibi de birtakım isimler vardır. Bütün bu isimlerin etimolojisi, çok eski

zamanlarda bugün Yunanistan denilen yerde küçük Asya'lı kavimlerin oturduklarını göstermektedir[1].

Yeni araştırmaların belirttiğine göre batı Anadolu'nun bu dillerle konuşan halkından başta Kar'lar olmak üzere birtakım kabileler adalar üzerinde Yunanistan'a geçmiş, burada maden devrinin başlamasında büyük rol oynamışlardır.

P. Kretschmer'in tesbit ettiği küçük Asya dillerinin üçüncü binde Kızılırmak kavsi içinde konuşulan Proto-Hatti dili ile akraba lehçeler oldukları kabul edilmektedir. Kar'larla akraba oldukları anlaşılan Leleg'ler, Anadolu'nun batı kıyılarında ve en çok Turova bölgesinde yaşıyorlardı. Homeros İlyada'sında Turova'lıların yanında gösterilen Plasg'ların da batı Anadolu kabileleri arasında oldukları anlaşılmaktadır.

Aka'ların batı Anadolu'ya sokuluşu

İkinci binin son yarısında batı Anadolu kıyılarına sokulmıya başlıyan Aka'lar[2] birinci binde buralarda büyük rol oynamışlardır. Bunların Anadolu'ya sokuluşları, 14 üncü yüzyıl'da Dor'ların Yunanistan'ı istilâ etmeleri neticesinde vukubulan büyük kütle göçlerinden önce başlamıştı. Fakat ilk gelenler, Anadolu'da kaynaşmalara sebep olabilecek bir önemde değildir. İlk zamanlarda gelenler, ihtimalki Girid'deki muahhar Minos I (takriben 1550 - 1450) kırallarının aylıklı gemicileri olarak ticaret maksadile Anadolu kıyılarına gelen Aka'lardı. Bunlar daha o zamanlarda buralardaki limanlarda yerleşmiye başlamışlardı. Sonraları, yani muahhar Minos II devrinde (M. Ö. takriben 1450 - 1400) Aka'lar yavaş yavaş Girid kırallarının nufuz ve hâkimiyetlerinden kurtulmuş, 1400 tarihlerinden itibaren kendi hesaplarına Anadolu kıyılarında koloniler kurmıya başlamışlardı. Bunların yerleştikleri kıyılardan, Biga yarımadasının güneyinden İzmir çevresine kadar uzayan kısmı sonraları Eolya, İzmir'den büyük Menderes'e kadar olan kısmı da İyonya adını almışlardır.

Büyük Hatti kıralı Subbiluliyuma devrinde (ca. 1380-1346) Suriye hegemonyası için Anadolu ile Mısır arasında başlıyan

[1] Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache s. 197.

[2] Eduard Meyer, Geschichte des Altertums, C. I, S. 506.

rekabet, Aka'ların Likya kıyılarında kuvvetli donanmaları için deniz üsleri temin etmelerine imkân vermişti. Bu limanlarda barınan Aka gemileri fırsat buldukça, Kıbrıs ve Suriye sahillerini tehdit ediyorlardı.

Son zamanlar Boğazköy'de bulunan büyük Hatti kıralları-na ait yıllık tabletlerde on dördüncü yüzyıldan itibaren Anadolu batı ve güney-batı kıyılarına yerleşen Aka'ların buralarda kurdukları prensliklere ait aydınlatıcı kayıtlar görülmüştür. Büyük Hatti kırallarından Mursil II (ca. 1344 - 1320) ve Tuthaliya IV zamanlarına ait tabletler bu bakımdan çok önemlidirler: Bu tabletlerden her iki kıral zamanında Aka (Ahhiyava)'ların Likya ve Pamfilya'yı işgal ettikleri anlaşılmaktadır. Bu iki bölgedeki limanlar Rodos ve Kıbrıs adalariyle Anadolu kıyıları arasındaki ticarî münasebetlerin en yakın giriş çıkış iskelelerini teşkil ediyorlardı. Buralara yerleşen Aka'larla Kilikya prenslerinin çarpışmalarına Mursil II'nin dostça karışarak aralarını bulmıya çalışmış olduğunu yine bu tabletlerden öğreniyoruz.

Tuthaliya IV tabletlerinde Aka'lar (Ahhiyava) prensi Attarassiyas'ın yüz gemiden mürekkep bir filo ile Ksantos (Xanthos)'un denize döküldüğü yerden Karya kıyılarına hücum ettiği ve bu olayın büyük Hatti kıralının işe karışmasına yol açmış olduğu haber verilmektedir. Bütün bunlar, Aka'ların erkenden Çanakkale'den Pamfilya bölgesine kadar uzayan Anadolu kıyılarına sokulmıya başlamış olduklarını teyit eden en eski vesikalardır.

Gerek adalarda ve gerek Anadolu kıyılarında raslanan lenguistik ve arkeolojik izlerde Aka'ların, on üçüncü yüzyılda buralarda bulunduklarını belirtmektedir. Büyük Menderes vadisinde Milet şehrindeki Athena tapınağı yöresinde etrafı surlarla çevrili önemli bir Aka oturma yeri bulunmuştur. Bunun Milâttan önceki on dördüncü yüzyıla ait olduğu sanılmaktadır. Burasının Yunanistan ve Girid ile sıkı kültür münasebeti olan bir Aka kolonisi olduğu anlaşılmıştır. Panfilya'da, Kilikya'da ve Kıbrıs adasında da Aka'ların oturmuş olduklarını anlatan lenguistik ve arkeolojik izler bulunmuştur.

Daha yukarı Sisam adasındaki Achay kayalıkları adıyle Rodos adasındaki Yalisos şatosunun eski adı olan Ahaya bu

adaların Aka'lar tarafından işgal edilmiş olduklarının nişaneleridir. Anadolu'da Midilli adası karşısına gelen kıyılardaki limanlardan birinin, tarihî çağlarda Achayon adını taşıması da Aka'ların Midilli adasını işgal ettikten sonra karşı Anadolu kıyılarına çıktıklarını da göstermektedir.

Fakat bu zamanlarda orta Anadolu'daki büyük Hatti krallığının kudret ve satveti karşısında Aka'lar istilâcı bir kuvvet halinde içerilere sokulamıyor, ihtimalki yerli prenslerin müsaadelerile ancak kıyılarda bazı limanlarda barınabiliyorlardı. Çünkü başta Çanakkale bölgesinde Hisarlıktepe'deki Tr, VI şehri olmak üzere, bütün batı bölgesindeki yerli küçük prenslikler, büyük Hatti kırallarının himayeleri altında bulunuyorlardı.

Fakat, on üçüncü yüzyılda Dor'ların Yunanistan'ı, İllirya'lıların da Makedonya'yı istilâ etmeleri neticesinde Ege denizi bölgesile Makedonya ve Trakya'da baş gösteren kaynaşmaların ileri sürdüğü insan dalgaları, Anadolu kıyılarına kadar gelince, Önasya'da da büyük değişmeler baş göstermiştir. Bu insan dalgalarından Trako-Frik'ler Anadolu içlerine doğru akarak Hatti krallığını yıkacak selleri yaratırken Eolya kıyılarına çıkan Aka dalgaları da Hatti'lerin himayesinden mahrum kalan Tr. VI'yı yıkmış (takriben 1193-1184 arasında) batı kıyılarına yayılmışlardır (Res. 56).

Anadolu yarımadasının kuzey-batısında, kara ve deniz yollarının birbirlerini kestikleri Çanakkale bölgesinde bugün Hisarlıktepe denilen yerdeki bu Turova şehri Hatti krallığının tarihe gömülmesinden az önce yıkıldığı zaman, altında birbiri üstüne kurulmuş beş eski şehrin kalıntıları saklı bulunuyordu. Bu sebepten Aka'lar tarafından yıkılan ve Homeros'a isnat edilen İlyada destanındaki Priyamos'un başkenti İliyon olduğu sanılan bu şehre arkeologlar tarafından Tr. VI adı verilmiştir. Aka'ların yıktıkları bu şehir sonradan yeniden kurulmuştur.

Hatti devletinin yıkılışından sonra batı Anadolu

Tr. VI'nın yıkılmasından biraz sonra Hatti devletinin de tarihe gömülmesi küçük Asya'yı baştan başa kargaşalıklar içinde bırakmıştı. Kaynaşmaların sükûn bulması için orta yaylada olduğu gibi Ege ve Akdeniz sahil bölgelerinde de uzun zamanlar geçmesi gerekti. Nihayet Kızılırmak boyla-

rına kadar ilerliyen ve buraların etnik simasını değiştiren istilâcılar, bir hükûmet kurabilmiş oldukları gibi batıda da yerli halkla karışan Aka'ların karışıp kaynaşmaları sonunda yer yer küçük prenslikler teşekkül etmiştir.

Bu prenslikleri teşkil eden halk gurupları, güney-batıda o kadar çeşitli değildi. Fakat Trakya'dan Yunanistan'a ve Ege bölgesinden, Karadeniz boylarından gelen, güney-batıdan gelen Karadeniz yollarının geçitleri üzezinde bulunan Çanakkale bölgesindeki halk, birçok etnik guruplara mensup insanlardan mürekkep bulunuyordu.

Türlü kaynaklardan öğrenildiğine göre Tr. VI tepesinde Aka'lardan başka Trovai'ler, Peoni'ler, Dardani'ler, Migdani'ler, Trak'lar, Frik'ler, Trer'ler, Leleg'ler, Tökri'ler, Liki'ler, Kliki'ler adlarile ayrılan etnik guruplara mensup insanlar bulunuyorlardı.

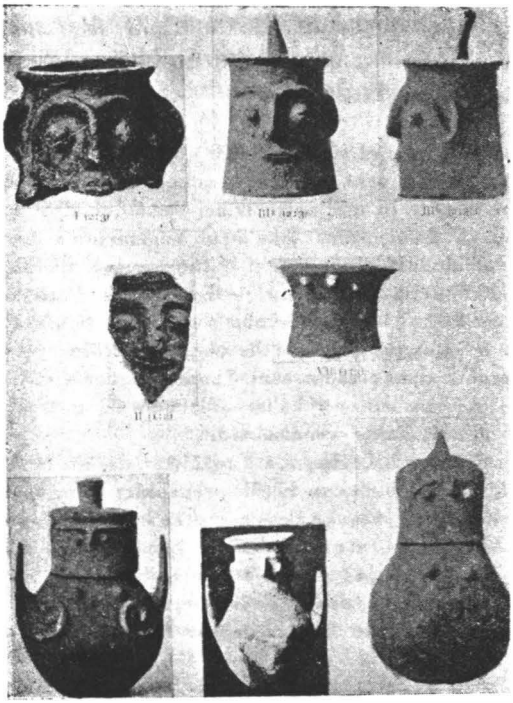
Sanıldığına göre bunlardan yedi öncekiler kuzey-doğudan, dört sonrakiler de güneyden gelmişlerdi. Bu karışık insanlardan mürekkep olmasına rağmen site, etnik tipi, dili, dini ve medeniyeti itibarile Anadolu kıyılarına dolarak buraların eski halkını hükümleri altına alan Akaların eski sitelerinden okadar farklı değildi. Bu verimli ve bitkili bölgelerde, çoğu büyük ırmakların vadilerinde olmak üzere, kurmuş oldukları şehirler, Önasya içlerinden gelen büyük ticaret yollarının sonlarında bulunuyorlardı. Bu yüzden bu şehirler sonraları çok iyi gelişmiş zengin birer medeniyet merkezi olmuşlardır. Aka kültüriyle iç Anadolu kültürünün karışıp kaynaşmasından tarihte Eolya ve İonya kültürleri denilen ve eski Yunan medeniyetine kaynak olan bu feyizli yeni kültür, eski Yunan medeniyetine gür bir kaynak olmuştur.

Bu kültürün geliştiği şehirlerin en önemlileri, ilk kuruluşlarının pek eski zamanlara çıktığı şüphesiz olan Smyrna (İzmir), Ephesus (Ayasolug=Selçuk) ve Miletos (Balat) şehirleri idi. Bu şehirlerin birbirlerinden dağlarla ayrılmış vadilerde bulunmaları, aralarındaki muvasalayı güçleştirmiş, kıyıların pek fazla girintili çıkıntılı olması ise münasebetlerinin daha çok Ege ve Yunan adalariyle olmasına yol açmıştır. Bu sayede deniz münakalesi, deniz ticareti çok gelişmiştir.

Birkaç yüzyıl birbirlerinden ayrı prenslikler halinde yaşıyan batı Anadolu'da nihayet M. Ö. yedinci yüzyıla doğru, tarihte Lidya adı verilen kuvvetli bir devlet kurulmuştur.

b) Lidya devleti

Batı Anadolu'nun güneyde Karya, doğuda Frikya, batıda Ege denizi sahilindeki Eolya ve İyonya, kuzeyde ise Temnos dağıyle çevrilmiş olan bölgesi, Lidya adıyle anılıyordu. Menderes ve Gediz ırmakları vâdileri, Lidya'nın merkez alanını teşkil edi-

56 — Turova maskeli kaplarından.

yorlardı. Büyük Hatti devleti zamanında Karkisa, Uilusa ve Asuva adları verilen bölgelerin Lidya çevresi içinde bulundukları sanılmaktadır.

Lidya, Proto-Hatti'ler zamanındanberi birbirleri üzerine yığılan muhtelif kabilelerle meskûn bulunuyordu. Ayrı ayrı ad-

larla anılan bu boylardan Proto - Hatti'ler, Meoni'ler, iç taraflarda oturuyor, Tirhen'ler, Sard'lar, Lidi'ler ise sahil kısımlarını işgal ediyorlardı[3].

M. Ö. on üçüncü yüzyılda küçük beylikler halinde yaşayan bu boylar, büyük Hatti kırallarını metbu tanıyorlardı. Hatti kırallarından Muvatalli kumandası altında firavun Ramses II. ordularıyle Kadeş'te çarpışan boylardan Mauma'ların Meoni'ler, Turşa ve Tirsen'lerin Tirhen'ler, Şardana'ların ise Sard'lar oldukları kabul edilmektedir.

Sonraları sahil bölgesine Aka'lar-Eoli'ler (Achéo-éolien) de sokulmağa başlamışlardır. Bu muhtelif kavimlerin oturdukları bölgenin yukarı kısımları sonra Misya, güney kısımları ise Lidya adını almışlardır [4].

[3] Aka'lar (Achaoi) M. Ö. 2500-2000 tarihleri arasında Hazer kuzeyinden Rusya yolu ile orta Avrupa'ya sokulmuş, buralarda uzun zaman kaldıktan sonra M. Ö. 16 ıncı asrın ikinci yarısında Epir ve Tesalya yollarile Yunanistan'a inmişlerdir. Aka'ların Yunanistan'a Anadolu'dan geçmiş oldukları hakkındaki görüş (Arif Müfit Mansel, Eti Tarihinde Büyük Muhaceretler. 1937 s. 71 v.d.; Mısır ve Ege Tarihi notları s. 197 v.d.) Yunanistan'da başlıyan Aka kültürünün o zamanki Anadolu ve Girid kültürlerine nisbetle çok geri olmaları ile ahenkli görülmemektedir.

Başta Herodot olmak üzere eski Yunan kaynaklarından, Argolid'in, yani Pelepones'in Dana'lar ve Aka'lar adlarında iki milliyete mensup bir halkla meskûn olduğu haber verilmektedir.

Bu halkın M. Ö. XII. yüzyılda Yunanistan'da, aralarında dil, din ve medeniyet birliği olan birtakım küçük prenslikler kurmuş oldukları kesin bir hakikattir. Menşeleri Asyaya dayanan Aka'lar, eski kaynak ve destanlarda, kafaları brakisefal, saç ve sakalları kumral, gözleri elâ veya mavi, gürbüz ve kahraman insanlar olarak tasvir edilmektedir.

Merkezî Yunanistan'a inen Aka'lar burada birinci Miken (micénienne) devrini kurarken Girid'de de muahhar Minos (Minoen I) devri başlamış bulunuyor.

[4] Lidya'nın üç büyük unsurunu teşkil eden kabilelerden Tirhen (Turşa)'ların M. Ö. on üçüncü asrın ikinci yarısına ait Mısır vesikalarında adı geçen Turşa'lar kabul edilmektedir. Mısır kaynaklarından öğrendiğimize göre Ege göçlerinin başladığı tarihlerde bazı Ege'li ve Anadolu'lu insanlar, Afrika kıyılarına geçerek Libya'lılarla birleşmiş, Mısır üzerine yürümüşlerdir. Bu aralık Mısır firavunu olan Merneptah (1232-1224) 1230 tarihlerine doğru bunları Delta bölgesinde perişan etmiştir. Bu olayı kaydeden belge Libya'lıların müttefiki olarak sayılan kabileler arasında Ahayivaşa'lar, Turşa'lar, Luka'lar, Şardana'lar, Şekeleş'ler adiyle anılan birliklerden bahsetmiştir. Bunlardan Ahayivaşa'ların güney Anadolu'ya veya

Eski Yunan müellifleri, Lidya bölgesindeki ilk kıralın Attis adında olduğunu naklederler. Bir menkibe mahiyetinde olan bu rivayete dayanılarak bu ilk sülâleye Attiyad'lar denilmektedir. Bazı hükümdarlarının adlarından başka haklarında bir şey bilinmeyen Attiyad sülâlesi merkezinin de sonraları Sard denilen Asuva şehri olduğunu ileri sürenler vardır [5].

Amerikalılar, Sard'da yaptıkları kazıda bir çok kitabeler meydana çıkarmışlardır. Bunlar arasında bir de Lidya-Aram dilinde yazılı olanı vardır. Fakat, bu kitabelerin bulunmasına rağmen, Lidya dili ve Lidya'nın eski tarihi hakkındaki bilgimiz henüz çok az ve çok müphemdir. Lidya dilinin Anadolu'nun eski dillerinden olduğu ve bu dil ile İtalyadaki Etrüsk dili arasında sıkı bir yakınlık bulunduğu gittikçe daha iyi anlaşılmaktadır.

Eski Lidya hakkındaki bilgimiz, kısmen Yunan'lıların rivayetlerine, kısmen de çivi yazılı âbidelere inhisar etmek-

---

Rodos ve Kıbrıs gibi Ege adalarına sokulmuş olan Aka'lara, Luka'ların, sonraki Likya'lılara, Turşa'ların Tirsen (Tirhen)'lere tekabül ettikleri kabul edilmektedir. Bu kavimlerden Turşa'lar sonraları Tirhen adiyle İtalya'ya gelen Etrüsk'lerdir. Şardana'lar ise Sardenya adasına adlarını veren kabileler, Şekelleş'lerin de Sicilya'ya göç eden Sikul'lar veya Pisidya'daki Sakalassos şehri ahalisi olmaları tahmin edilmiştir. Herhalde Mısır kaynaklarından, firavunu ciddî bir surette tehdit ettiği anlatılan bu birleşmiş milletlerin büyük kütlesini Aka'larla Lik'lerin teşkil ettiklerini kesin olarak biliyoruz.

Kuzey İtalya'da ilk medeniyeti kuran Etrüsk'lerin Lidya'dan geçen Tirhen'ler oldukları Herodot tarafından da rivayet edilmektedir. Amerika'lıların son zamanlarda Sard'da yaptıkları araştırmalar, Meonya'lılarla Hatti'ler ve Etrüsk'ler arasında dilce bir yakınlık olduğu iddiasını kuvvetlendiren neticeler vermiştir. Her iki bölgede yapılan araştırmalarda ele geçen mücevherat üslûbu, bronzlar, fildişleri Lidya ile Etrurya arasında sıkı bir bağlılık ve yakınlık bulunduğuna şehadet etmektedirler.

Etrüsk eserleriyle Van gölü bölgesindeki Urartu eserleri arasında da büyük bir benzerlik ve yakınlık bulunduğu iddiasını kuvvetle müdafaa edenler vardır.

[5] Lidya adının bu bölge halkından Lidi'lere nisbetle verilmiş olacağı aşikârdır. Fakat, eski Yunanlıların, çok kere bir memleket ve bölge adını, buralarda hüküm süren bir kıral ismiyle ilgili gösteren menkibeler tertip etmeleri itiyadının bir örneğini Lidya adında da görmekteyiz. Bu menkibeye göre gûya Attiyad sülâlesinin ikinci hükümdarının adı Lidus imiş. Bu kıral, hâkim olduğu ülkeye de kendi adını vermiş imiş.

tedir. Fakat, bu bilginin eski devirleri tamamiyle menkibe mahiyetindedir. Herhalde Frikya'lıların satvetli devirlerinde Lidya'yı da nufuzları altına almış oldukları kuvvetli bir ihtimal olarak beliriyor.

Menkibe mahiyetindeki bu rivayetlere göre Attiyad sülâlesinden sonra Lidya'ya Heraklid sülâlesi hâkim olmuştur. Menkibede Hatti tanrılarından Sandon neslinden indikleri ve bir kaçının adı rivayet edilen bu sülâle prenslerinin müstahkem kalelere dayanarak bir askeri derebeylik sistemi kurdukları söylenmektedir.

Lidya'nın az çok vüzuhlu tarihi Mermnad veya Şahin kırallar denilen sülâle ile başlar. Milâttan önceki 700 tarihlerine doğru belirdiği anlaşılan bu sülâle Tirha (bugünkü Tire) beyi Giges veya Gigos tarafından kurulmuştur. Rivayete göre, Heraklid sülâlesinin son hükümdarı olan Kandavul'un karısı Giges ile anlaşmış, onun kocasını öldürerek tahtını ele geçirmesine yardım etmiştir.

Giges, batı Anadolu'da kudret ve şevket devri açan ilk büyük hükümdar olarak tanılmaktadır. Lidya'nın doğu ile batı arasındaki coğrafi durumunu, memleketin toprak zenginliğini çok iyi kavrayan Giges ticaret ve ziraatin gelişmesine büyük önem vermiş, iktisaden yükselmenin ancak sulh ve sükûn ile mümkün olacağını takdir ettiğinden doğuda Asur'lular, batıda İyonya'lılarla iyi geçinmek, bu ülkeler arasındaki alanda emniyet ve asayişi korumak suretiyle Lidya'yı doğu ile batı arasında transit merkezi olacak bir duruma yükseltmiştir. Bunun için vaktile Frikya'lıların kesmiş oldukları Adalar denizi sahilleriyle Kızılırmak ötesindeki ülkeleri birbirine bağlayan ticaret yolunu açmıştır (Harita 16). Efes'ten başlayarak Sard üzerinden doğuya giden ve Kıral Yolu denilen bu ticaret yolu üzerinde konak yerleri kurmuş, emniyeti temin edecek tedbirler almıştır. Bundan başka, Sard'dan Karadeniz kıyısındaki Sinob'a giden yolu da emniyet altına almış, münakale için gereken tedbirleri tatbik etmiştir.

Güneyde de Afrika kıyısında hem zengin bir müşteri, hem de Asur'luların beliren tehditlerine karşı bir muvazene kuvveti olan Mısır'la münasebet tesisi için de Milet'ten başlıyan yeni bir ticaret yolu açmıştır. Lidya bu teşebbüslerle, sonunda eski

dünyanın en mühim bir ticaret merkezi ve en zengin bir ülkesi olmuştur.

Kimmeri'lerin Anadolu'yu istilâ teşebbüsü

Fakat Giges'in bu kadar emek vererek temin ettiği itilâf ve muvazene siyaseti, Kimmeri'lerin bir kasırga gibi Anadolu'yu sarsan akınları önünde altüst olmuştur. Frik'leri mağlûp ederek Paflagonya'ya yerleşen Kimmeri'ler, bu hâkim mıntakadan Lidya üzerine saldırmağa başlamışlardır. Erkekleri kadar cesur ve amansız olan kadınlariyle beraber, önlerine gelen şehirleri, köyleri soyduktan sonra yakıp yıkmışlardır. Giges, firavun Psammetik (663-609) ile Asur'lular aleyhine anlaşmış ve Mısır ordusuna cesur Karya'lılarla İyonya'lılardan aylıklı askerler göndermiş olmasına rağmen [6], bu durum karşısında Ninuva'dan yardım istemeğe mecbur olmuştur. Fakat, Asur'lulardan bir cevap almadan evvel, Kimmeri'ler Lidya hududunda görünmüşlerdi. Giges, yalnız kendi kuvvetiyle bunlara karşı koymak zorunda kaldı (M. ö. 660). Akıncıları mağlûp etti, başbuğlarından ikisini zincire vurarak Ninuva'ya gönderdi. Fakat, yarı çıplak ve ağır demir kılıçlarla mücehhez Kimmeri'lerin çalâk süvari ve harp arabalarından mürekkep daha büyük kuvvetlerle yaptıkları ikinci akınlarına karşı koyamadı. Askerlerinin zırhları Kimmeri'lerin ağır demir kılıçlarına mukavemet edemediğinden ordusu bozuldu. Kendisi de savaş meydanında öldü (652). Lidya baştan başa yağma edildi; harabeye çevrildi. Kimmeri'ler yalnız Sard akropolünü zaptedememişlerdi.

Giges'in oğlu ve halefi Ardis, tekrar Asur kıralı Assurbanipal (668-626)'dan yardım dilenmek ve Asur nüfuzu altına girmeyi kabul etmek zorunda kaldı. Asur orduları Toroslar'da görününce, Kimmeri'ler, Lidya'dan Kilikya'ya doğru indiler. Fakat burada Asur'lularla yaptıkları savaşta yenildiler. Başbuğları maktul düştü (650).

Kudret ve satvetlerini kaybeden Kimmeri'ler, sonraları Med'lerin de darbesine uğrayarak (633), bütün bütün sarsıldılar. Ölümden kurtulabilenler, güneye kaçarak Suriye ve Filistin çöllerine dağıldılar.

[6] Bu iddiada bulunanlar, Asuva'yı Sard yerinde göstermekte ve Asya ismini de buradan çıkarmaktadırlar.

Kimmeri'ler çekildikten sonra Lidya'lılar yavaş yavaş kendilerini topladılar. Ardis'e halef olan Sadiyat ve Aliyat (588-560) Giges tarafından açılan yolda başarı ile yürüdüler. Aliyat Anadolu'yu altüst eden Kimmer bakiyelerinden memleketini temizledi. Devletin sınırlarını doğuda Kızılırmak boylarına kadar genişletti. Bu sıralarda Medya kıralı Kiyaksar da İskit'leri memleketinden atmış, batı sınırlarını Kızılırmağa kadar genişletmişti. Bu suretle Yakın Şark'ın iki büyük devleti birbirleriyle temasa gelmişlerdi. Bunların mukadder çarpışmaları hemen başladı. Beş yıl süren bu savaşlara Milet'li feylesof ve fizikçi Thales'in de iştirak ettiği rivayet edilir. İki taraftan hiç birinde bitkinlik alâmetleri görülmediğinden harp sürüp gidecekti. Fakat güneşin tutulması, harbe son verilmesine sebep oldu (580). Bu tabiî olayı, tanrıların çarpışmağa rıza göstermedikleri suretinde tefsir eden her iki taraf, nihayet barışmağa yanaştılar. Babil prensi Labinetis (Nabukudunusur) ile Kilikyalı Siyennesis araya girerek kesin anlaşmayı temin ettiler. Kızılırmak hudut olmak üzere sulh yapıldı. Aliyat, kızı Ariyenis'i Kiyaksar'ın oğlu Astiyag ile evlendirdi. Aliyat, bundan başka, Bitinya'da harp etmiş ve İyonya'lılarla çarpışmış, İzmiri zaptetmiştir. Babası zamanında başlanan Milet harplerine devam etti. Zaptettiği bu şehirde iki tapınak yaptırdı. Delfi tapınağına demir kaideli bir vazo hediye etti. Herodot'a göre 57 yıl hükümdarlık ettikten sonra bir harpte öldürüldü. Mezarı Gediz çayı (Hermos) ile Marmara (Gyges) gölü arasındaki yaylada bulunan kıral mezarlarının en büyüğüdür. Aliyat zamanına ait sikkeler üzerinde bir aslan veya bir kaplan bulunur. Lidya'lıların Yunan kültürü ile teması Aliyat zamanında olmuştur. Bu sayede Lidya batı Anadolu'da eskisinden daha büyük bir siyasî kuvvet, daha refahlı ve daha zengin bir memleket oldu. Sard şehri Anadolu'nun ilim, fikir ve sanat merkezi halini aldı. Amerikalıların bu şehir harabesinde yaptıkları kazıda Lidya'nın güzel ve sanatkârane işlenmiş ve boyanmış kumaşlarından, kaplarından, deri ve maden işlerinden bir kısmının örnekleri elde edilmiştir.

Bu sülâle devrinde ilk defa ticaret vasıtası olarak madenî para basılması, ticaret alanında murakabesi gayet müşkül olan zahire mübadelesi ve maden külçeleriyle tediye usulleri-

ni kaldırmıştı. Bu hal iktisadi hayat için büyük bir gelişme merhalesi olmuş, Sard'ı doğu ile batı arasında işlek ve zengin bir merkez haline yükseltmişti. Sard'daki büyük tüccarlardan başka, emlâk sahibi asılzadeler de kırallığın istinat kuvvetini teşkil ediyorlardı. Bulundukları bölgelerde birer derebeyi olan bu asılzadeler, binicilik, atıcılık ve harp arabalarında çarpışmak gibi meşgalelerle uğraşıyor, bu hususlardaki başarılariyle övünüyorlardı.

Krezüs devri Şahin kıralların sonuncusu ve en büyüğü olan Krezüs'ün zamanı (560-546) Lidya'nın en parlak devridir. Bu zamanda Eoliya, İyonya ve Karya bölgelerindeki siteler - Turova da dahil olmak üzere - Lidya'nın hükmü altına girmişlerdir. Uzun zamanlar Lidya'yı nufuzu altında bulundurmuş olan Frikya'lılar Krezüs'ün hegemonyasını tanımak zorunda kalmıştı. Misya, Paflagonya ve Bitinya da aynı âkibete uğramışlardı. Likya hariç olmak üzere, Lidya hâkimiyeti Karadenizden Toros'lara, Ege denizinden Kızılırmak boylarına kadar genişlemişti.

Bütün bu bölgelerden gelen servet, Lidya'nın kendi zenginliği ile birleşmiş, Sard şehrini bir altın hazinesi haline getirmişti. Bu sayede her tarafta muhteşem tapınaklar, muazzam saraylar, âbideler kurulmuş, memleket bir ilim ve irfan merkezi olmuştu. Feylesoflar, bilginler, şairler Krezüs'ten maaş alıyor, misafirhaneler, Lidya'nın haşmetini, zenginliğini görmek, burada ticaret yaparak para kazanmak üzere gelen ziyaretçilerle dolup boşalıyordu. Refahın artması neticesi olarak musiki çok inkişaf etmiş, çeşit çeşit danslar çıkmıştır.

Sahil Yunan şehirlerinin iç Anadolu'ya daha Frikyalılar zamanında başlamış olan kültür tesirleri, Mermnad'lar zamanında büsbütün inkişaf etmişti. Krezüs devrinde bu tesir son haddini bulmuştu. Servetiyle gururlanan Krezüs, Sard'a gelen yabancılara hazinelerini göstermekle büyük bir zevk duyuyordu. Lidya devlet ve halkının zenginliği o zamana kadar misli görülmemiş bir dereceyi bulmuştu.

Fakat bu şevket ve ihtişamın zayıf bir tarafı vardı: Memleketi müdafaa edecek millî bir ordunun yokluğu. Para kuvvetiyle her istediğini elde edebilen Krezüs, vatan müda-

faasında da yalnız paraya dayanmış, dört bucaktan para için koşan karma karışık ırk ve milliyetlere mensup adamlardan ücretli bir ordu kurmuştu.

Para almaktan başka gayeleri olmayan adamlardan mürekkep bu ordu, İran imparatoru Kuraş (Keyhusrev) karşısında zâfını pek çabuk meydana vurdu. Kızılırmak boylarında yapılan ilk savaş, Krezüs'ün lehine gibi göründü ise de, üç aylık bir mütarekeden sonra tekrar başlayan savaşın iki meydan muharebesinde de Lidya'nın ücretli askeri yılgınlık gösterdi ve yenildi. Başkente çekilen Krezüs, burada da ancak 14 gün mukavemet edebildi. Kalenin düştüğünü görünce bir odun yığını üzerinde intihar etmeğe hazırlanırken esir edildi (546).

Sard'ın düşmesiyle beraber, Lidya devleti de çöktü, sona erdi. Bütün Anadolu İran imparatorunun hükmü altına girdi. İran'a götürülen talihsiz Krezüs, uzun bir esaret hayatından sonra burada öldü.

Mermnad sülâlesinin inkıraziyle beraber millî istiklâlini kaybeden Anadolu, siyaseten İran hegemonyası altına girdi, fakat kültür bakımından üstünlüğünü kaybetmiş olmadı.

Dinleri hakkındaki bilgimiz pek az olan Lidya'lıların, eski Anadolu din kültürü altında bulundukları şüphesizdir. Eski Anadolu'nun Arinna güneş tanrıçesinin adını değiştirmek suretile Lidya'lıların da mâbudesi olduğunu biliyoruz. Bundan başka sahile yakın Lidya şehirleri tanrıları arasında Yunan mâbudlarının da bulunduğunu görmekteyiz.

XIII.

GÜNEY-BATI VE GÜNEY ANADOLU

a) Karya-Likya bölgeleri

Anadolu'nun güney-batısında sonraları Karya ve Likya adlarını alan bölgelerin büyük Hatti'ler devrinde Lukkalani ve Arzava isimleriyle anıldıkları sanılıyor. Bunlardan Karya bölgesi, kuzeyde Messigis (Cuma) dağının ayırdığı Lidya ile doğuda Kadmus (Babadağ) ile Salbakus (Bozdağ)'ın ayırdığı Frikya ile, güney-doğusunda Glaukus (Mekri=Fethiye) körfezinden başlayan Likya ile aynı adı taşıyıp sahilde dolaşan ırmak ile, batıda ise Ege deniziyle çevrilmiştir. Yarımadanın Pamfilya ovasından "Méandre„ (büyük Menderes) ağzına kadar uzayan bu güney ve güney-batı köşesinde Milâttan önce 1400 tarihine doğru, ırk, dil ve medeniyetçe müşterek Asyanik guruplar yaşıyorlardı. Bunların en önemlileri Solim'lerle Termil'ler idi [1]. Bu zamanlarda buralara sokulduklarını bildiğimiz Aka'lar, Solim'lerle Termil'lerin bir kısmını içerilere, dağlık bölgeye sürmüş, geri kalanlarla kaynaşarak kız alıp vermek suretiyle yavaş yavaş çoğunluk içinde kaynamışlardır. Hususî bir mahiyet arzeden Likya mimarisini icat edenler Solim'lerle Termil'lerdir.

[1] Likya, güney-batı Anadolu'nun bazı yerlerde 3000 metre yükseklikte olan ve Pamfilya körfezinden Rodos karşısındaki İndus ağzına kadar uzayan dağlık bölgeye deniliyordu. Bunun kuzeyinde büyük Menderes ağzına kadar uzayan alan da Karya adiyle ayrılıyordu. Arka memleketler, yani Milas ve Pisidya ise Anadolu'nun gölsüz İsviçresini teşkil ediyorlardı. Buralardaki şehirlerin çoğu ya Telmessos, Ariassos, Termessos adlarında olduğu gibi «ssos» ile veya Kadiyanda, Oenoanda adlarında görüldüğü gibi «anda» ile nihayetlenmişlerdir. Bu yoldaki şehir adları kulağa Pelasg Yunanistaniyle Girid adası toponomilerinin bir yankısı gibi gelmektedir. Bu hal ya aynı ırktan birtakım kabile dalgalarının birbirlerine muvazi olarak Anadolu ve Yunanistan'ı istilâlarıyle, veya Anadolu Asyanik'lerinin çok erken bir zamanda adalara ve Yunanistan'a birtakım muhacir kafileleri göndermiş olmalariyle izah olunabilir.

Karya ve Likya'daki şehir adlarının birbirlerine benzemesi bu iki bölgenin aynı ırka mensup bir halkla meskûn olduklarını göstermektedir. Karya'da önce Koni (Cauniens)'ler, sonra Lelek'ler (Leleges) ve Kar'ler (Cariens) oturuyorlardı. Bunlarla Girid arasında sıkı kültür münasebeti bulunduğu anlaşılmaktadır. İyi gemici ve cesur insanlar olan Karya'lıların Mısır sahillerine kadar gitmiş olduklarını bu memleket vesikalarından öğreniyoruz. On dördüncü yüzyıla ait Boğazköy tabletlerinde güney Anadolu'da kurulduğu bildirilen Ahhiyava prensliği de Asyanik'lerle erkenden kaynaşmıştı.

b) İzorya ve Pamfilya

Sonraları bu adları alan Silifke ile Antalya bölgesine büyük Hatti'ler zamanında Hapalla deniliyordu. Yerli halkı teşkil eden Solim'ler arasına erkenden deniz yoliyle gelen Aka'lar yerleşmişlerdi. Aka'ların buraların yerli halkı ile, yâni Asyanik'lerle karışıp kaynaşmalarından muhtelit bir halk vücuda gelmişti. Aka korsanlarının gemileri, deniz halkiyle beraber Nil deltasını tehdit etmeden önce büyük Pamfilya körfezinde emniyetli bir melce buluyorlardı. Turova muharebesinden sonra diğer Aka grupları da bunlara iltihak etmişlerdi. Bunlar, İzorya'nın yerli halkiyle Hapalla'lar ve arka memleketin, yani Pisidya'nın yerli Valma'lariyle karışarak Kıbrıs lehçesine benzeyen bir lehçe vücuda getirmişlerdi.

Kilikya Akdenizle Amanos, Antitoros ve Toros dağları arasında Cydnos, Saros, Pyramos nehirlerinin getirdikleri milletlerden teşekkül eden münbit Kilikya bölgesi, Hatti'ler zamanında Kizvatna prensliği aksamından bulunuyordu. Yerli halkı teşkil eden Asyanik'ler arasına sonraları Hatti boyları da karışmıştı. Hattuşaş'ın yıkılmasından haylı zaman evvel Kilikya ovası Kıbrıs'tan ve Akdenizden gelen Aka korsanlarının en çok akınlarına uğrayan bir yerdi. Bu korsanlar vakit vakit baskın yaparak şehirleri yağma ediyor, sahile gelen malları alıp gidiyorlardı. Aka'lar, sonraları Kilikya kıyılarında yerleşmeğe başlamış, buralardaki Asyanik'lerle kaynaşarak zengin prenslikler kurmuşlardır. Asur'lular Kilikya ile Toros bölgesine, yani eski Kizvatna'ya Kue diyorlardı.

Coğrafi durumu itibariyle Kilikya o zamanlarda çok önemli idi. Anadolu, Mezopotamya, Suriye ve Akdeniz arasında bir geçit yolu olan Kilikya'ya, büyük Hatti kıralları çok ehemmiyet veriyorlardı. Bu kırallığın yıkılışından sonra, Önasya hegemonyasını elde etmek amacını güden Asur'lular da bu önemi takdir etmiş, Hilakku dedikleri Kilikya'yı zaptedinceye kadar rahat edememişlerdir.

XIV.

İRAN İSTİLÂSINDAN SONRA ANADOLU

YUNAN - İRAN TESİRLERİ

Balkan'lardan aşağı inen Dor'ların Yunanistan ve adalarda yurt tutmuş olan Aka'ları sıkıştırmaları üzerine bunların erkenden Anadolu kıyılarına sokulmağa başlamış olduklarını görmüştük. 12 nci yüzyılda Pelopones ve adalardan Anadolu'nun batı kıyılarına doğru göçmen kafilelerinin akışı genişlemiş bulunuyordu. Vaktiyle Girid'in çok uzakta gördüğü Anadolu kıyıları, artık bir göç merhalesi olmuştu. Bu göçler sırasında Pelopones'ten gelen Eol'ler, Anadolu kıyılarının kuzey kısmında, Çanakkale ile İzmir körfezi, İyonya'lılar ise bunların güneyinde İzmir ve Mendelya körfezleri arasına yerleşmiş, buralara Eolya ve İyonya adlarını vermişlerdi. Zamanla, buralarda Anadolu'nun yerli halkiyle karışıp kaynaşarak zeki, çalışkan atak ve yılmaz bir nesil vücuda getirmişlerdi.

Yurtları kendilerine dar gelen, fakat Frikya'lıların satveti karşısında Anadolu içerilerine sokulamıyan Eolya'lılar ve İyonya'lılar, tabiatiyle denizciliğe ve ticarete önem vermiş, bu suretle Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında yeni yeni ticaret siteleri kurmuşlardı. O zamana göre çok kuvvetli sayılan filolarile Akdeniz ve Karadenizde dolaşan İyonya'lılar, uyanık bir duyuş ve anlayışla şark mirasını benimseyerek bunu kendi ruhlariyle mezcederek yepyeni bir kültür yaratmışlardı. Tarihte Yunan medeniyeti denilen büyük inkişafın kaynağını teşkil eden bu İyonya medeniyetini kuran ilk feylesoflar, ilk tarihçiler, ilk matematikçiler ve ilk sanatkârlar Anadolu'nun eski halkı ile Yunanistan ve adalardan gelerek bunlarla karışıp kaynaşan neslin çocukları arasında yetişmiştir.

Yunanistan ve adalardan gelerek İyonya sahil şehirlerini kuranların dilleri - ki lehçe itibariyle asıl Grekçe'den farklı idi - yavaş yavaş batı Anadolu'ya yayılmış olduğundan, bu dil yeni

neslin de lisanı olmuş, felsefe, fen, tarih ve coğrafyaya ait eserler hep bu dilde yazılmıştır. Bu hal, tabiatiyle aslen Grek olmıyan batı Anadolu yerli halkının da Yunanlaşmasını intaç etmiştir.

Batı Anadolu'nun Yunanlaşması, Yunanistan'dan buralara çok miktarda yeni muhacir kafilelerinin gelmiş olmasının neticesi değildi. Bu hal, vaktiyle buralara gelmiş olan Aka'ların yerli halkla birleşerek kurmuş oldukları kıyı sitelerinin deniz ticareti yüzünden çok zengin ve mamur olmaları, medeniyet, iktisat ve sanatça çok ileri bulunan bu siteler halkının konuştukları Yunan dilinin, ticarî münasebetler ve üstün kültür icabı olarak yavaş yavaş yerli dilleri boğmuş, onların yerlerini tutmuş bulunması gibi sosyal sebeplerle vukua gelmiştir.

İyonya'lıların başlıca merkezi olan Milet şehrinin servet ve medeniyet üstünlüğü, geniş ticareti, yalnız batı Anadolu'luların değil, iç Anadolu'luların da yüzlerini buraya çevirmişti. Sahile yerleşen Eolya'lılarla İyonya'lıların içerilere doğru sokulmalarına karşı askerî sedler kuran Frikya'lılar, Milet ticaret ve kültürünün, bununla beraber de Yunan dilinin yayılmasına karşı koyamamışlardı. Gordiyon'dan çıkarılan son Frik devri eserleri arasında Yunan'lılara ait olanlarının çokluk olduğu görülmüştür.

Lidya'lıların hâkimiyetleri zamanında, bilhassa her şeyden ziyade ticarete önem veren Mermnad'lar devrinde bu çığır çok genişlemişti. İyonya sitelerinin taşkın servetleri, kültür üstünlükleri, ticaret faaliyetleri, Mermnad'lar sarayında Yunan âdet ve hayat tarzının, hattâ Yunan dilinin ağır tazyikini gittikçe arttırmıştı. Son Lidya Kıralı Krezüs'ün tamamiyle bir İyonya'lı sayılabilecek kadar bu kültürü benimsemiş olduğu anlaşılmaktadır. Sard sarayında olduğu gibi Sakarya boylarına kadar, Krezüs nufuzu altında bulunan şehirlerde de İyonya mamulâtı, en çok aranan eşyalardı. İyonya ticaret eşyalariyle beraber İyonya kültürü ve Yunan dili de Karadeniz sahil şehirlerine yayılıyordu. Fakat, coğrafi durum yüzünden-Pontus müstesna olmak üzere-memleketin içerilerine olan nufuz, pek mahdut idi. Anadolu'nun orta bölgeleri eski hüviyetini muhafaza etmekte devam ediyordu.

Lidya devleti yıkılarak İran'lılar Anadolu'yu istilâ ettikleri zaman, önce Yunan'lılığın yayılmasına engel olan kuvvetler, bu defa da İran'lılığın yerleşmesini önlemişlerdi. Fakat Anadolu'nun yerli halkiyle bir menşeden inen ve İran ordusunun kumanda heyetini teşkil eden Med'ler, esasen yayla halkı olmak itibariyle Irak ve Suriye'den ziyade Anadolu yaylasını severek buralara yerleştiklerinden, durum değişmiş, Med'lerle Anadolu'lular arasında bir karışma ve kaynaşma olmuştur.

Medya'lı subaylar ve memurlar, Anadolu'ya yalnız vazifelerini yapmak üzere muvakkat bir zaman için gelmiyor, buralarda yerleşiyor, devletin el koyduğu geniş topraklardan istifade ediyorlardı. İran devleti, Med'lerden Pers'lere geçtikten sonra Anadolu'yu Pasargad'a bağlamak için mülkî ve askerî kuvvetli bir teşkilât kurulmuştu, Dâra I zamanında kurulan bu teşkilâta göre Anadolu da, İran'da olduğu gibi, birtakım satraplıklara ayrılmıştı. Medya'nın batısından başlayan bu satraplıkların birincisi eski Urartu'lar ülkesinde, ikincisi bunun batısında Karadeniz'e kadar uzayan sahada, üçüncüsü ise Herodot'a göre, küçük Pontos kavimleri yurdunda kurulmuştu. Eski büyük Hatti'lerle Frik'lerin merkezlerinde kurulan dördüncü büyük satraplık Kapadokya'yı da içine alıyordu. (Harita 17).

Dâra I Anadolu'nun batı ve güney bölgelerine de yaydığı bu teşkilâtla küçük Asya'yı İranlılaştırmak istemişti. Fakat Anadolu halkı, kendilerine yabancı gördükleri Parsuva (Fars) hâkimiyetine bir türlü ısınamamış, fırsat buldukça isyan etmişlerdir. İsyan sahası hemen bütün Anadolu'yu içine almakla beraber, en çok mukavemet bölgesinin eski Hatti ve Frik'ler yurdunu ihtiva eden Kapadokya alanı olması dikkate şayandır. Kapadokya satraplığı, ordu merkezi ve Sus'tan Sard'a giden büyük yolun (Şehrah) güzergâhı olmasına rağmen, burada yerli beyler, uzun zamanlar, İran hâkimiyetine karşı varlıklarını koruyabilmişlerdir. Bu beyler, fırsat buldukça, yurtlarını soyan [1] Ahameneş'lerden kurtulmak için silâha

[1] Kapadokya'dan vergi olarak her yıl İran'a gönderilen eşya, nakit para hariç olmak üzere, 1500 at, 2000 talan bakır, 50.000 de koyun ihtiva ediyordu.

sarılmaktan çekinmemişlerdir. İsyanların en ehemmiyetlisi Ahameneş imparatorluğunu idare etmek kudretini gösteremeyen Artakşasra II (Erdeşir; Artaxerxes Mnemon II)'nin son zamanlarında başlamıştır. Yerli satrapların merkeze karşı istiklâl dâvâlariyle başlayan bu isyanlar, nufuzlu beylere de İran hâkimiyetini yıkmak için silâha sarılmak fırsatını vermiştir Sürüp giden bu isyanlar, Ahameneş'lerin kudret ve nufuzunu temelinden sarsmış, Makedonya'lılara İran imparatorluğunu devirtecek yolu açmıştır. Artakşasra (Erdeşir III, Artaxerxes Ohos) devrini de işgal eden bu isyanlara Çanakkale bölgesi (Hellespont) satrapı Ariyobarzan önayak olmuştu. Bunun arkasından Paflagonya'da Thiyus, Kapadokya'da Aspis isyan bayrağını açmışlardı. Yerli nufuzlu beylerden olan bu iki satrapın isyanlarını Pers kuvvetleriyle bastırmaktan âciz kalan Erdeşir III, büyük hizmetini sonradan nankörce karşılayacağı Karyalı Datam'ın yardımını dilenmeğe mecbur kalmıştır[2]. İsyanlar bastırılmış, fakat, onu bastıran Datam da İran sarayının entrikalarına karşı Kapadokya'da kendi istiklâlini ilân etmek zorunda kalmıştır. Ahameneş'lerin Anadolu'daki siyasî nufuzlarının Datam'ın ölümünden sonra artmış olduğunu görüyoruz. İskender istilâsı sırasında Anadolu'daki satrapların büyük bir kısmı İranlı idiler.

Anadolu halkı üzerinde İran tesiri ancak adlarda ve dinî sahada vukubulmuştur. İran hâkimiyetine karşı isyan eden yerli satraplar, Ariyarat, Holofern, Ariyobarzan gibi tamamiyle İranlılara ait olan adlar almışlardı. En kuvvetli İran tesiri dinî sahada olmuştur. Beşinci yüzyıldan itibaren Kapadokya'da İran "Mug'„larının âyinleri çok yayılmıştı.

Gariptir ki İranlılar zamanında, güney-doğu ve güney Anadolu'da İran tesirinden ziyade Âramî kültürü müessir olmuştur. Hattâ güney-doğu Anadolu'da Âramca resmi dil oldu-

[2] Datam, üçüncü Erdeşir'in generallerinden olup Karya'lı idi. Paflagonya kıralı Thiyus ile Kapadokya kıralı Aspis'in isyanlarını bastırmağa muvaffak olmuş, Erdeşir III'ün büyük teveccühünü kazanmıştı. Fakat rakipleri bir müddet sonra kıralı aleyhine kışkırtmış olduklarından, hayatını kurtarmak için Kapadokya'lıları isyana sevkederek başlarına geçmekten başka çare bulamamıştır. Üzerine gönderilen Artaliats'ı bozmuş, bir müddet Kapadokya'da müstakilen kırallık etmiştir. Fakat sonraları Lidya satrapının oğlu Mitridat tarafından ve ihaneten öldürülmüştür. Cornelius Nepos, Datam'ın hayatını musavver bir eser yazmıştır.

ğu anlaşılmaktadır. Ârami kültürünün bu tesiri Kilikya'dan Lidya'ya kadar yayılmış olduğu halde, Toroslar kuzeyine geçememiştir. Uzun süren İran hâkimiyeti altında Anadolu halkında millî şuurun, istiklâl aşkının canlı olarak yaşadığı, İskender'in İran imparatorluğunu yıktığı zaman iyice belirmiştir. İran imparatorluğu Makedonyalı ordular önünde çökerken, Kapadokya'nın adı İranlı yerli prenslerinden Ariyarat istiklâlini ilân etmiştir.

Görülüyor ki Anadolu'nun Yunanlaşması gibi İranlaşması da buraya ayrı ırkların dolması neticesi değildi. Pek derin olmayan Yunanlaşma ve İranlaşmanın vukua geldiği şehirlere yerleşen Aka'lar, Med'ler, esasen Anadolu'nun yerli halkiyle müşterek bir menşeden inmiş bulunuyorlardı. Demek gerek Yunanlaşma ve gerek İranlaşma yalnız dil ve din itibariyle ve ancak büyük şehirlerde olmuştu. Köylerde kültürce olduğu gibi dilce de hiç bir değişiklik vukua gelmemişti. Anadolu'nun kendine mahsus eski medeniyet ve kültürü gibi, dilleri de bu köylerde yaşıyordu[3]. Anadolu köylülerinin Romalılar zamanında, hattâ küçük Asya'da hıristiyanlığın neşrinden sonra bile, eski dillerini konuştukları tarihçe bilinen bir hakikattir.

---

[3] Anadolu'da aynı hali Selçuk'lar zamanında da görmekteyiz. Bu zamanda köylerde ve şehirlerde yaşıyan halk, Türk oldukları halde, resmî devlet dili Farsça idi. Türk Selçuk prensleri ve sultanları da Keyhusrev, Keykâves, Keykıbad... gibi Farslara mahsus isimler, Rükniddin, Alâittin gibi Arapça ünvanlar alıyorlardı. Halbuki bu zamadlarda da yine Anadolu köylerinde Türk dili konuşuluyor, Türk kültürü hâkim bulunuyordu.

İNDEKS

İndeks'te k.=kıral; d.=dağ; n.=nehir; g.=göl işaretidir

I

Kişi adları

A

Abbasi, s. 30.
Adriyan, s. 26.
Adad-Nirari, s. 99, 102, 104, 318 (Adad-Nirari II).
Agum II - Kas kıral sülâlerinden, s. 81, 271.
Ahdi-atik (Tevrat), s. 65.
Ahameniş'ler - İran kıral sülâlerinden biri, s. 24, 35, 362.
Ahmed, s. 25.
Aka'lar, s. 96, 99.
Akhab - İsrail k. 305.
Akhlamu'lar (Arami'ler), s. 104.
Aki - Teşup - Mitanni beylerinden, s. 277.
Albright, W. E., s. 182.
Alaittin, Selçuk'lular k. s. 364.
Aliyat - Lidya k. s. 322, 354.
Ambaris - Tabal k. s. 310.
Amenofis II - Mısır'ın 18. sülâle firavunlarından, s. 272, 273.
Amenofis III - Mısır'ın 18. sülâle firavunlarından, s. 275.
Amenofis IV - (=Ikhunaton), s. 65, 88, 90, 91, 186, 215, 274.
Amurru'lar, s. 79, 91, 99, 276, 285, 288, 305, 313.
Ankhesenamen - IV. Amenofis'in kızı, s. 90, 91.
Anittaş - Eski Hatti devletinin kurucusu, s. 78.
Antes - İstanköy adasına gelen muhacirlerin önderi, s. 16.
Anuşrevan, Sasani k. s. 32.
Apurru - Kalaşma k. s. 246.
Arami'ler, s. 313.
Ardis - Lidya k. s. 354, 358.
Argistis - Urartu k. s. 306, 312, 319 (A. I); 321 (A. II).
Arias - Kargamış k. s. 296.
Aristander - Telmissos kâhini, s. 24.
Ariyarat, s. 363.
Ariyobarzan, s. 363.
Arma - U, s. 97.
Arnuvanda - Hatti k. s. 86, 91, 93 (A. I), 129 (A. II), 200, 206.
Artakşasra - Şark kaynaklarında Erdeşir ve Yunan menbalarında Artaxerxes denilen Sasani k., s. 363.
Artataliats, s. 363.
Artaşumara - Mitanni k. s. 274.
Artatama - Hurri k. s. 87, 273, 277.
Artemis - Karya k. Mısol'un karısı, s. 16.
Arya'lar, s. 280.
Asarhaddon - Asur k. s. 298, 321.
Asivanz - İlluyanka masalında Fırtına tanrısının kayın babası, s. 229.
Assurnasirpal, s. 302, 318 (A. II).
Astiyag - Med k. s. 394.
Asurbanipal, s. 291, 321.
Asur - bel - Kala, s. 318.

Asur'lular, s. 32.
Asur - Nirari III, s. 271.
Asur - rabi I, s. 271.
Asuruballit II, s. 85, 272, 277.
Aşmunikal - Arnuvanda'nın karısı, s. 129.
Attalos Philadelphos - Bergama k. s. 26.
Attariya, s. 146.
Attiyat, s. 351.
August, s. 79.
Avram Galanti, s. 151.
Ay - Mısır'ın 18. sülâle firavunlarından, s. 90. 91.
Aziru - Amurru k. s. 87.
Azriyahu - Yodi k. 308.

B

Barekup, Zincirli k. 301.
Bar - sur Zincirli k. s. 301, 308.
Bar - bekup, Panammu'nun oğlu s. 308.
Barth, s. 47.
Basonier'ler, s. 24.
Ben Hadad - Şamdaki Arami k. s.304
Bittel, K. - s. 48, 200.
Biyassil, (Piyassili) Subbiluliyuma'nın oğlu, Kargamış k. s. 90, 274.
Blegen, s. 339.
Bossert, Hl., s. 183, 201, 207.
Böhl s. 77.
Brutus, Sezar'ın kaatillerinden, s. 25.
Buisson, Mesnil de, s. 51.
Burnaburıyaş, Kas k, s. 277.

C

Cavaignac, E. s. 85.
Ceneviz, s, 46.
Chantre, E, s. 46.
Contenau G., s. 172.
Cornelius Nepos, s. 364.
Cowley, A. E. s. 176.

Ç

Çiçeron, s. 25, 27.

D

Dahamunniş, Mısır kıraliçesinin Boğazköy metinlerindeki ismi, s. 91.
Danae'ler (Danauna'lar), s. 99, 285.
Dara I (Daryus), Pers k. s. 194, 265, 268, 362.
Dardanyan'lar, Deniz kavimlerinden s. 87.
Davut - İsrail k. s. 288.
Datam - Karya'lı bir komutan, s. 363.
Delaporte, L. s. 48, 49, 75.
Delitsch s. 174.
Didanto (?), Hatti k. Mursil I'in katili s. 82.
Diyodot, s. 29.
Dor'lar, s. 99, 282.
Dörpfeld, s. 339.
Duppi - Teşap, Amurru k. s. 93.

E

Eni - ili Hama, k. s. 308.
Enkidu s. 298.
Erdeşir III, s. 363.
Eriba - Adad, s. 275.
Erimena - Urartu k. s. 322.
Erlangen, s. 325.
Eskülap, s. 17.
Etrüsk'ler, s. 325.

F

Forrer, E. s. 64, 86, 183.
Frik, s. 11, 13, 18.

G

Galat'lar, s. 45, 46.
Garstang, s. 40, 50.

Gaşga (Kaşga veya Gaşka) lar, s. 85, 92, 149, 282.
Gelb, M. s. 182.
Giges (Gigos): Lidya k. s. 352.
Gilu - Hepa, Tuşratta'nın kızı. s. 274.
Ginzinanu, Meliddu, k. s. 312.
Gılgamış, Uruk şehrinin kahramanı k. s. 71, 72, 171, 210, 298, 314.
Goldmann, H. s. 48.
Götze, A. s. 91, 207, 318.
Gulkişar-Deniz-ili k. s. 81.
Güterbock, H. G., s. 48, 200, 231.

H

Habiru'lar, s. 100, 140, 280.
Halparunda-Meliddu k. s. 311.
Hamilton, s. 47.
Hammurabi, s. 77, 80, 81, 151.
Hani-Sam'al (Zincirli) k. s. 308.
Hantili-Eski Hatti devletini ele geçiren bir gasıp, s. 82.
Harpi'ler anıtı, s. 24.
Harunürreşit, s. 25.
Haştayar-Hattusil I'in karısı, s. 128.
Hatti'ler, s. 18; 32, 35.
Hatupianza - Mursil II'nin yeğeni, s. 147.
Hattusil-88 (H. I). 122, 128; 86 (H. II). 87, 98, 102. 103, 106, 124, 129, 132, 138, 150, 185, 187, 221, 226, 239, 272, 287 (H. III).
Heraklid'ler-Lidya kıral sülâlesi, s. 352.
Herodot, s. 24, 45, 194, 198, 350, 354.
Het (Hitit), s. 194
Hiksos'lar, s. 83, 267, 268.
Hinummi-Hubisna k. 309.
Hippokrates, s. 17.
Hogarth, D. G., s. 50, 294.
Holofern, s. 363.
Homeros, s. 282, 347.
Hor (Horit), s. 267.
Horemheb-Mısır'ın XVIII. sülâlesinin son k, s. 90.
Hrozny, B., s. 48, 64, 67, 151, 174, 183, 266.
Hugganaş-Hayaşa k, s. 92, 221 (Hukkana).
Hulli-Tabal k. s. 311.
Humbaba. s. 71.
Hupaşiya, s. 228.
Hurri'ler, s. 33, 35, 268,
Huzziya, s. 78.

I

İbi-Sin, s. 73.
İbrahim paşa, s. 20
İbrahim, s. 77.
İkhunaton (= Amenofis II) s. 86. 276.
İli-Teşup, s. 302.
İlioni'ler. s. 99.
İllubidi (= Vobidi)-Hama k. s. 310.
İlluyanka, s. 209, 225, 227, 228, 246.
İlyada, s. 347.
İrhuleni-Hama k. s. 304.
İskender, s. 24, 335.
İskit'ler, s. 194.
İskobas, s. 16.
İspuinis-Urartu k s. 319, 323, 327.
İstefan, s. 30.
İşakku, s. 271.
İşkunda (= İşkitti)-Tuna k. s. 309.
İştarmuva-Amurru k. s. 168.

J

Jansen, s. 75.
Jüstinien-Bizans İmparatoru, s. 31, 35.
Jül Sezar-Roma İmparatoru, s. 123.

K

Kabali'ler, s. 24.
Kadaşman-Turgu, Kas k. s. 103, 187.
Kadaşman-Enlil, » » s. 104, 187.
Kalamu-Zincirli k. s. 301.
Kandavul-Heraklid sülâlesinin son k. s. 352.

Kapara, Tel-Halef k. s. 315.
Karal, Zincirli k. s. 301.
Kas'lar, s. 81, 269.
Kaşku (=Kaşka), s. 221.
Kella, Rahip, s. 22, 227, 228.
Keyhusrev, 269.
Keykubad, s. 364.
Keyaksar, s. 45, 194, 199, 322.
Keykâvus, s. 269, 284.
Khalib'ler. s. 330.
Khurri, s. 278.
Kikkuli, Mitanni'li at mutahassısı, s. 165. 183.
Kimmeri'ler. s. 311, 353.
Kisnapili, Bir Hatti generali s. 146.
Kleopatra, Mısır kıraliçesi s. 29, 30.
Knudtzon, J. A, s. 174.
Kornapp. s. 200.
Koşay. H. z, s. 48. 49.
Kökten, K, s. 49.
Kretschmer, P, s. 344.
Krezüs (Cresus) . Son Lidya k. s. 21. 194. 199, 355, 361.
Kumarbi, s. 227, 231.
Kupanta-KAL, Mira beyi s. 95, 153.
Kuraş (=Kyrus), s. 24, 354.
Kuştasbi (=Kundaşpi) . Kummuh k. s. 308r
Kymon, s. 28.

L

Labarna. Hattina, k. s. 302.
Labinetis, (= Nabukodnosor) Babil k. s. 354.
Labranda, s. 17.
Lalli, Malatya k.
Legrain, s. 285.
Leokhares-heykeltraş, s. 16.
Lidas-Attiyat sülâlesinin kurucusu, s. 351.
Lidya'lılar, s. 18.
Liki'ler, s. 99
Lugalzaggisi, s. 71.
Luschan, von, s. 298.
Lutipris, s. 318.
Luvi'ler, s. 61. 64, 78, 177, 179.

M

Makedonya'lılar, s. 35.
Makridi Bey, s. 47. 174.
Manapa-Dattaş, Şeha memleketi k. s. 149.
Mandai, s. 64.
Mansel, A. M., s. 49, 350.
Marcus Antonius, s. 30
Mattivaza-Mitanni k. Tuşratta'nın oğlu s. 88, 90, 140, 277, 256.
Med'ler, s. 45, 194.
Mehmet Ali paşa, s. 20
Meillet, A., s. 177
Me'mun, s. 30.
Memaru (Seti I) , s. 107.
Menpehtira, s. 107.
Menuas-Urartu k. s. 305, 319, 323, 327.
Mermnad, Lidya kıral sülâlesi, s. 352, 356, 361.
Merneptah, Mısırın XIX. sülâle firavunlarından, s. 293, 350.
Merodah-Baladan, Babil k. s. 310.
Meyer, Eduard, s. 81, 91, 264, 345.
Midanamuva, s. 102.
Midas Frik K. s. 332, 336 Mita, s. 309-331-310-312.
Miliyen'ler, s. 24.
Mimmurya, s. 107.
Minos I - II, s. 345.
Mitanni'ler, s. 32.
Mitanni, s. 139.
Mitridat, s. 36-44-363.
Mordtmann, A. D, s. 47.
Moret, A. s. 75, 275.
Mosineler, s. 330.
Mosol-Karya Kıralı, s. 16, 17.
Mursil I. s. 20, 80, 81, 82, 122, 287.
Mursil II. s. 87, 93, 94, 96. 97, 130, 146, 171, 182, 185, 206, 222, 227, 234, 242, 246, 346.
Muşki (Frik) s. 283, 301, 309, 311, 315, 331.

Mutalli: Kumuh K. s. 331.
Mutemuya: Mitanni Prensesi, s. 273.
Mutti-Azzi ülkesinde bir bey, s. 150.
Muvatalli, Hatti k. s. 146, 350, 20, 97, 98, 100, 107, 206, 218.

N

Nabukodonosor I, s. 301.
Nabukodonosor II, s. 310.
Nakkeş'ler, s. 145.
Naram-Sin s. 83, 171.
Naşşi Hatti'leri, s. 58.
Naşşi'liler, s. 61.
Naşili, s. 174.
Naumann. R, s. 48, 700.
Nefertiti, s. 275.
Nesililer, s. 75, 76.
Neşa, s. 173.
Nikomet-Bitinya kıralı, s. 16.
Nikefor-Bizans imparatoru, s. 25.
Nuranza-Mursil II. nin generallerinden, s. 146.

O

Oppenheim, Von, s. 188, 314.
Osten, Von der, s. 48.
Otto. H, s. 260.

Ö

Özgüç-Nimet ve Tahsin, s. 49.

P

Pala'lar, s. 88.
PA.LUM'lar, s. 145.
Panainmu-Zincirli k. 301, 308.
Pan-Ninua, s. 271.
Parsaşatar, Mitanni k. Sauşşatar'ın babası. s. 270.
Pasarma-Anittaş'ın oğullarından, s. 79.
Parsuva (Fars veya Pers), s. 362.
Paulus, s. 27, 30.
Pavehtsalma-Annitaş'ın oğlu, ş. 79.
Pedasi'ler, s. 99.
Pentişina, Amurru k. s. 95, 99, 103.
Perrot-G. s. 47.
Peterson, s. 178.
Petrie, F.s. 275.
Pinches, s. 174 - 221.
Pirhi, s. 274.
Pisiris-Kargamış K. s. 307, 310.
Pitkhanaş, s. 77.
Pittard, s. 53.
Pompeius, s. 29.
Praksitel-Heykeltraş, s. 16.
Priyamos, Truva k. s. 341, 349.
Priyaksis, s. 16.
Prokop, s. 44.
Proto-Hatti'ler, s. 66, 76, 79.
Psammetik, s. 353,
Pudu-Hepa Hattusil III.'un karısı, s. 103, 242.
Puhiya, s. 264.
Pulestiyu'lar (Filist'ler), s. 285.

R

Ramses I. s. 98.
Ramses II, s. 20, 86, 99, 106, 138, 146, 148, 285, 287, 293, 350.
Remzi Oğuz Arık, s. 49.
Riamaşeşa-mai-Amana (Ramses), s. 107.
Romanelli P. s. 53.
Rusa I. Urartu k. s. 310, 320, 321, 322 (R, II), 325 (R. III).
Rükniddin-Selçuklar hükümdarı.

S

Sadyat-Lidya k. Aliyat'ın babası, s. 354.
Saka'lar, s. 194.
Salmanassar I Asur k. s. 105, 106, 293, 317,
Salmanassar III Asur k. s. 291, 304, 305, 311, 318, 335.

Salmanassar IV Asur k. s. 319.
Salmanassar V Asur k. s. 309.
Sangar-Subartu k. s. 271.
Sangara Kargamış k. s. 292, 302, 304, 306.
Sapilis-Amurru k. s. 99.
Sardanapal (=Şinşarişkun) Asur k. s. 30.
Sardur I Urartu k. s. 307, 312, 338.
Sardur II Urartu k. s. 318, 319.
Sardur IV Urartu k. s. 322.
Sargon I Akkad k. s. 171.
Sargon II Asur k. s. 288, 311, 312, 320, 321, 336.
Sasani'ler, s. 32, 35.
Sauşşatar-Mitanni k. s. 270, 272.
Sayce, A. H. s. 75, 174, 221.
Schaeffer, Cl. s. 51, 266, 293.
Schau, s. 298.
Schrader, H. s. 298.
Schliemann, H. s. 339.
Selçuklu, s. 36, 44, 46.
Selefkus Nikator, s. 29.
Sennaherib-Asur k. s. 288, 311.
Sen Nikola, s. 25.
Seti I Mısırın, XIX. sülâle firavunlarından, s. 78.
Seti II s. 293.
Sezar, s. 25, 79.
Sipa-LU, s. 106.
Siyennesis-Kilikya k. s. 354.
Skene, s. 49.
Solim'ler, s. 24, 358.
Sommer, F. s. 67.
Strabon, s. 16, 27, 36, 38, 44, 133, 165, 264.
Sturm, J. s. 91.
Sturtevant, s. 178.
Subarular, s. 32, 75.
Subbiluliyuma-Hatti büyük k. s. 86, 88, 90, 97, 124, 128, 131, 138, 140, 147, 182, 185, 187, 210, 215. 221, 256, 274, 276, 278, 287, 313, 345.
Suluma-Meliddu k. s. 307.
Sulumili Meliddu k. s. 209, 311.
Sunassura-Kizvatma k. s. 146.
Suşi-II inci Babil veya Deniz-ili k. s. 81.
Sutu (Sti), s. 144.
Süleyman, s. 288.

Ş

Şagalaşa'lar, s. 285.
Şamşi - Adad - Eski Asur k. s. 82, 271, 306 (Ş. A. IV).
Şamşu - ditana - Hammurabi sülâlesinin son k. s. 81.
Şardiyanon - Tell - Halef (Guzana) k. s. 72.
Şarrukin (=Sargon), s. 72.
Şekeleş'ler, s. 285.
Şınuktu - Kiakki k. s. 310.
Şulgi (=Dunki) - Sumer'lerin üçüncü Ur sülâlesi k. s. 264.
Şuttarna - Hurri k. Artatama'nın oğlu, s. 102, 104, 274.

T

Tadu-Hepa - Mitanni k. Taşrutta'nın kız kardeşi, s. 275.
Talabarna (=Labarna, Tabarna) - Hatti devletinin kurucusu, s. 79, 123, 210.
Tarkulara - Gurgum k. s. 307, 311.
Tarkumuva - Mira beyi, s. 181, 182, 211.
Tarkunazi - Meliddu k. s. 311.
Tarkundaradu - Arzava k. s. 174.
Telepinuş - Eski Hatti devletinin son k. s. 77, 82, 83, 88, 124, 130. 161, 186.
Termil'ler, s. 24.
Tette - Nuhaşşe federasyonu k. s. 95.
Tevrat, s. 174.
Texier, Charles, s. 47, 194, 198.
Thales - Miletli ünlü fizikçi, s. 354.

Thiyus - Paflagonya beyi, s. 368.
Thompson, Campel, s. 53.
Thompson, R. s. 50.
Tid'l, s. 77.
Tiglatpalasar I, s. 105, 283, 301, 335.
Tiglatpalasar III, s. 307, 311, 320.
Titmone, s. 16.
Tiy - III. Amenofis'in karısı, s. 274, 276.
Trayan - Roma imparatoru, s. 29.
Trifon - Karya korsanlarının reisi, s. 29.
Turşa'lar, s. 285.
Tuşratta - Mitanni k. s. 87, 88, 89, 266, 274, 276.
Tuthalya (=Tudhalia) I, s. 79; 85 (T. II); 271.
Tuthalya III - Hatti k. s, 86, 97.
Tuthalya IV, s. 87, 129, 168, 185, 187, 205, 239, 246, 346.
Tuthalya (Genç), s. 241.
Tukulti - Ninurta - Asur k. s. 187, 293, 294,
Tutankhamon - Mısırın XVIII. sülâle k. s. 274.
Tutmosis III - Mısır, XVIII. sülâle, k. s. 270, 273.

U

Uassurme, Tabal k. s. 311.
Ullikummi, s. 231.
Upellurri, s. 232.
Ur III - Sumer kıral sülâlesi, s. 170.
Urartu'lar, s. 35, 311.
Urbella (Varbalava) - Tyana k. s. 309.
Urhi - Teşup - Hatti k. s. 100, 102, 105, 130, 187, 226.
Urikki - Kue k. s. 309.
Uriyak - Kue k. s. 309.

V

Vasaşatta - Hanigalbat (=Mitanni) k. s. 99, 104.
Vaşvaş'lar, s. 285.
Veda'lar, s. 172, 268.
Venüs Neopluken, s. 16.
Verres - Prokonsul, s. 28.
Viale, Vittoro, s. 54.
Virolleaud, s. 51.

W

Weidner, E., s. 265
Winckler, H., s. 47, 151, 174, 265.
Woolley, L., s. 50, 68, 294.
Wright, s. 181.

Z

Zakkari'ler, s. 285.
Zarıtuştura (Zardüşt), s. 219.
Zenon, s. 27.
Zimmern, H., s, 151.

II

Tanrı adları

A

Afrodit Anaisis, s. 44.
Adad, s. 223.
Adanus, s. 30.
Adonis, s. 229.
Amon. s. 90, 112.
Anu, s. 231, 280.
Apollon, s. 24.
Ardini, s. 328.
Arinna-Güneş tanrıçesi: s. 124, 126, 130, 132, 207, 214, 218, 221, 225, 236, 356.
Arsimela, s. 328.
Artemis, s. 14.
Aruna-Deniz, s. 226.
Astarta (=İştar), s. 275, 335.
Asur, s. 280.
Aşkeşepa, s. 226.
Attis (Kal veya Koribant), s. 335.

D

Dattaş (=Şantaş), s. 226, 223, 227.
Diyana, s. 27.
Dumuzi (= Tamuz), s. 226, 229, 279.

E

Ea, s. 232.
Enlil, s. 280.

F

Fırtına tanrısı, s. 203, 207, 224, 225.

H

Haldi, s, 319. 321, 327. 228.
Hapantalliyaş, s. 233.
Haşameli. s. 226.
Haşenil, s. 227.
Hepat (Hepa), s. 172, 202. 207, 215, 222, 279.
Horus, s. 124.
Hullaş, s. 207.
Hutuini, s. 328.

İ

İlba, s. 280.
İnar, s. 207, 226, 228. 234.
İndra, s. 272, 269, 280.
İşhara, s. 227.
İşkur, s. 223.
İştanu, s. 217.
İştar, s. 102, 112, 202, 215, 226, 229, 232, 234.

J

Jüppiter, s. 17,

K

Kamruşepa, s. 226, 231.
Karziş, s. 233.
Koribant (Attis) s. 335.
Kübele, s. 202, 335.

L

LAMA, s. 232, 247.
Latan-Xantus şehrininin baş tanrısı s, 24.
Lelvani, s. 246.

M

Maliye, s. 226.
Marcus, s. 16.

Mars, s. 16
Mezullaş (Mezulla) s. 200, 207, 225.
Mitra, s. 172, 269, 280.

N

Nalaini, s. 328,
Nana, s. 335.
Nanni ve Hazzi, s. 200, 207, 217, 222.
Nasatya, s. 172.
Nergal, s. 224, 280.
Nerik, s. 172, 207.
Nidada, s. 279.
Nin-Egal, s. 51, 266.
Nisaba, s. 227.

P

Phra, s. 112
Piva, s. 226.
Poseidon, s. 23.

R

Ra (Rha), s. 107, 114.
Ramman (=Adad), s. 223.

S

SA-GAZ, s. 280.
Sebîtu, s. 328.
Sutek, s. 107, 112.

Ş

Şadu, s. 232.
Şantaş, s. 201.
Şara, s. 279.
Şarumma (Dadamima), s. 205, 207,
Şeri-Hurri, s, 149, 201. 207, 225, 208.

T

Tarhunza, s. 227.
Taşmişu, s. 231.
Telepinu, s. 207, 226, 227. 229.
Teşup (Teşeba), 172, 207, 215, 223, 278, 305, 315, 328.
Triyas, s. 328.
Turani, s. 328.

V

Varuna, s. 172, 269 280.
Venüs, s. 16,
Vulkan, s. 26.

Y

Yarri, s. 226.

Z

Zababa (Zamama), s. 227, 247.
Zalinuiss, s. 223.
Zappala, s. 227.
Zashapuna, s. 223.
Zintuhiş, 207, 225.
Zippalanda, s. 207, 246.
Zithariyaş, s, 233.

III

Yer adları

A

Abidos, s. 11.
Acıgöl, s. 39.
Adalya (=Antalya), s. 27, 28.
Adana, s. 21.
Adapazarı, s. 3.
Adem (=Physkos), s. 264.
Adıyaman, s. 53.
Afrodizias (=Geyra), s. 17.
Afyonkarahisar, s. 9, 19, 40
Ağlasun çayı. s. 27.
Ağrı d. s. 33, 34.
Ahhiyava, s. 168. 346, 358.
Ahlatlıbel, s. 48.
Akbatan, s. 45.
Akçay (Kocaçay), s. 20, 21.
Akhisar, s. 10, 12.
Akköprü, s. 20.
Aksaray, s. 67.
Aksu (=Destros), s. 21, 27, 28, 39.
Akşehir, s. 43.
Alacahöyük, s. 48, 55, 58, 68, 188, 192.
Aladağ, s. 19, 41.
Alâittintepe (Konya), s. 49.
Alâiye, s. 26.
Alaman d. s. 14.
Alaşya (=Kıbrıs), s. 144, 190, 285.
Alaşehir, s. 10.
Alinda, s. 344,
Alişar, s. 58, 65, 192, 211, 330.
Allahuekber d. s. 33, 34.
Altay'lar, s. 262.
Altındağ, s. 72.
Amanos d. (Hatayda Keldağ), s. 18, 21, 71, 105, 265, 288, 358.
Amastris (=Amasya), s. 5.
Amik, s. 21, 33.
Amisus (=Samsun), s. 264.
Amurru, s. 87, 103, 267.
Anamur (=Anemurium), s. 29.
Anazarba, s. 31.
Ankara (Ankyra) s. 3, 332.
Antakya, s. 19.
Antalya, s. 21. 26.
Anti-Felos, s. 22, 25.
Anti-Toros'lar, s. 21, 30.
Antondros, s. 11.
Apolyont (Ulubat) g. s. 7.
Arad, s. 302.
Araet adası, s. 288.
Aranzah (=Dicle) n., s. 231, 263.
Arapçayı. s. 26, 34.
Arapkha (=Kerkük), s. 272.
Aras n., s. 34.
Arbel (=Erbil), s. 264.
Archelais (=Aksaray), s. 43, 67, 76.
Argantus (=Samanlı) d. s. 6.
Argolid, s. 350.
Arinna, s. 76, 78, 103, 112, 249.
Arpad (Arpat), s. 289, 308.
Arslantaş (=Haditu), s. 50.
Arslantepe, s. 210.
Arzaşkun, s. 318, 322.
Arzava, s. 82, 92, 100, 147, 150, 173, 182, 227, 234, 285, 357.
Asi n. (=Oront), s. 83.
Asıkale, s. 15.
Aspendus, s. 26, 27.
Asur, s. 31, 48, 81, 184, 187, 226, 232, 264, 267.
Astarpa n. s. 125.
Asuva, s. 349, 353.
Attika, s. 344.
Aydın, s. 10.
Ayasoluğ (=Selçuk), s. 14.
Ayvalık, s. 13.

Ayazin, s. 333.
Azat, s. 55.
Azerbaycan, s. 264. 322.
Azzi, s. 128, 150, 317, 330.

B

Babil, 80. 81, 137, 183, 187, 267.
Bafra, s. 2.
Bağdat, s. 32, 35.
Bağlıbayat, s. 67.
Bakır çağı, s. 9.
Balih s. 265.
Balkan, s. 10.
Bartın, s. 4.
Bartın çayı, s. 2.
Basra, s. 280.
Batman çağı, s. 35.
Bayburt, s. 330.
Behistun, s. 194.
Belkıs, s. 27.
Bergama (=Pergamon). s. 26. 344,
Beşige, s, 340.
Bia-aer, s. 318.
Biga, s, 7.
Bilecik, s. 11.
Binboğa d. s. 30.
Bingöl d. s. 34.
Binkilise, s. 197,
Bit-Agusi, s. 289, 308.
Bitik, s. 49.
Bitinya, s. 5, 6, 10, 16, 39, 355.
Bitlis, s. 33,
Bizans, s. 19, 35.
Boğazköy, s. 177, 192, 184, 278, 314.
Bolkar d., s. 19.
Bolu, s. 2, 5.
Borluk, s. 54.
Boyabad, s. 5.
Bozburun, s. 7.
Bozdağ, s. 10.
Brilessos, s. 344.
Burdur. s. 39.
Bursa, s. 6, 7.
Byblos (=Cebel), s, 229, 302.

C

Cabbül, s. 281.
Canik d. s. 1. 3, 4.
Cerablus (=Kargamış), s. 35.
Ceyhan (=Pyramus) n. s. 20, 21, 31, 33.
Chicago, s. 48.
Cize, s. 4.
Cılavuz, s. 54.
Coracecium burnu, s. 28.
Corycus (=Korgos), s. 29.
Cündişapur. s. 33.
Cydnus (=Tarsus) çayı, s. 30.

Ç

Çakıt n. s. 19, 20.
Çanakkale bağazı (=Hellespont), s. 7, 9, 99, 343, 363.
Çandarlı, s. 9.
Çapakçur, s. 34.
Çarşanba, s. 2, 43.
Çaycuma, s. 3.
Çekerek n. s, 2.
Çin, s. 262.
Çine çayı, s. 10.
Çıldır g. s. 34.
Çoruh n. s. 2.
Çubuklu, s. 54.
Çukurova, s. 21.

D

Dalaman çayı, s. 21.
Dardanus, s. 11.
Daskuza (=Dascusa), s. 36.
Dasteriya, s. 36.
Datça, s. 9.
Dattaasas (?), s. 98, 103.
Delfi s. 25, 354.
Deliktaş, s. 26.
Demirci d. s. 11.
Deniz-ili, s. 81.
Derbend, s. 20.
Devrez çayı, s. 3.

Dindimos d. s. 331.
Dinar, s. 10, 11.
Diyarıbakır, s. 278.
Domaniç çayı, s. 9.
Dukkamma, s. 149.
Düden suyu, s. 26.
Dündartepe-Samsun'da, s. 49, 77.

E

Edes (=Reha, Urfa), s. 32, 265.
Edremit, s. 7.
Efes (Ephesus)Ayaslug = Selçuk, s. 10, 14, 46, 348, 352.
Eflâtunpınar, s. 197.
Ege. s. 10, 12, 17, 26, 167.
Eğridir g. s. 39, 43.
Elam, s. 53, 71, 224.
El-Amarna, s. 174, 186, 275, 278, 265, 266, 270.
Elbistan, s. 21.
El-Mişrife (=Katna), s. 51.
Eolya, s. 347, 355, 360.
Epir, s. 350.
Ercek g. s. 34.
Erciyeş d. s. 37, 41, 67.
Erdün, s. 280.
Ereğli, (=Heraklea) s. 5, 19.
Ergani, s. 35.
Ergazi, s. 54.
Erythrea, s. 13, 14.
Etiyokuşu-Ankara'da. s. 55.
Erzincan, s. 33.
Erzurum, s. 33.
Eurymedon, s. 26, 28.

F

Fenike, s. 50.
Fethiye, s. 21.
Filistin, s. 29, 278.
Filonei, s. 43.
Filyos (=Hisarönü) çayı, s. 2, 3.
Fırat, s. 33, 35, 66. 316.
Foça, s. 13, 46.
Frikya, s. 40, 76, 311.
Frobalinthos, s. 344.

G

Galatya, s. 41, 45.
Galile, s. 287.
Gangara = (Çankırı), s. 45.
Ganhar, s. 294.
Garaettas, s. 344.
Garzan suyu, s. 35.
Gaşga memleketi, 82.
Gâvurkale, s. 33.
Gediz (=Hermos), s, 9, 10, 13, 14, 354.
Gemlik, s. 6, 7.
Gerger, s. 13.
Gindihu, s. 305.
Girid, s. 342.
Glaukus (Mekri=Fethiye), s. 357.
Gordiyon, s. 331, 334.
Gökırmak, s. 2, 3.
Göksu (Calycadnus), s. 29
Gölcük, s. 33.
Gönen, ş, 7.
Görkün, s. 21.
Gözlü kule, s. 48.
Gurgum (Maraş), s. 297, 289, 307. 311, 320.
Gutium, s, 271, 272.
Güdül, s. 54.

H

Habur n, s. 32, 33, 35, 66, 263, 279,
Haçin, s. 32, s. 46.
Hahhum, s. 73.
Hakkâri, s. 30, 33, 35,
Hakpiş, s. 129, 133, 172.
Halikarnas (=Bodrum), s. 15, 16, 17, 24, 344.
Halpa (=Halep), s. 49, 79, 81, 131, 272, 287, 289, 320.
Halys (=Kızılırmak), s. 5, 45, 194, 264.

Hama, s. 49, 91, 181, 288, 295, 414, 305, 310.
Hana, s. 81, 263.
Hanaytepe, s. 58.
Hani, s. 267.
Hanigalbat, s. 86, 104, 267, 340.
Hapalla, s, 95.
Hapantariya, s. 112.
Harran, s. 32, 81, 269.
Harşit çağı, s. 2.
Hasan d., s. 38, 42.
Hashöyük, s. 48.
Hatay, s. 30, 33, 49.
Hattina, a. 288.
Hattuşaş (=Boğazköy) s. 41, 65, 67, 78, 79, 82, 98, 139, 140, 147, 150. 151, 165, 167, 172, 192, 194. 197,210, 246, 282, 313, 315, 318, 358.
Hayaşa, s. 87. 92, 128, 141, 221, 317, 330.
Hazzi d. (=Keldağ), s. 232.
Heraklea (=Ereğli), s. 5, 43.
Hermos (= Gediz), s. 12, 13.
Hesti, s. 246.
Hillakku (=Kilikya), s. 310, 311, 312. 331, 359.
Hisarlıktepe, s. 9, 338.
Hozat, s. 330.
Hubisna, s, 309.
Hurri memleketi, s. 82, 314.
Hursama, s. 149.
Huşitu, s. 264.
Hykal d., s. 14.

İ

İçel, s. 19.
İkonium, s. 43, 332
İlyon (=Turova), Priyamos'un başkenti s.
İmamkulu, s. 197.
İmbarus d., s. 28.
İnce burun, s. 6.
İnebolu, s. 4.
İnegöl, s. 6.
İran, s. 13.
İrys (=Yeşilırmak), s. 44.
İsfendiyar d., s. 1.
İskenderun, s. 21, 35, 288.
İsorya, s. 43.
İsparta çayı, s. 27, 39, 54.
İspendus, s. 28.
İstanbul, s. 8, 20, 46, 183.
İstanköy, s. 16.
İşuva, s. 87, 317, 330.
İvriz, s. 295, 309.
İyonya, s. 11, 46, 349, 355, 360.
İzmir, s. 10, 13, 14, 197.
İzmit, s. 7.
İznik g., s. 6.
İznik, s. 46.
İlgaz d., s. 2.

J

Jüstinopolis, s. 31.

K

Kaçkar tepesi, s. 1.
Kadeş, s. 20, 69. 92, 98, 99. 100, 106, 143, 146, 148, 187, 270, 272, 285, 287, 350.
Kadmos d. (Babadağ), s. 17.
Kafkas'lar, s. 75.
Kafkasya, s. 264.
Kahire, s. 274.
Kalamaki, s. 22.
Kalaşma, s. 246.
Kalatüşşerkat, s. 74.
Kalde, s. 310.
Kalneh, s. 288.
Kaneş, s. 48, 61, 64, 67, 72, 172, 329, 357.
Kapadokya, s. 20, 32, 37, 38, 41, 65, 66, 73, 167, 210, 288, 314, 335.
Kapıdağ, s. 7.
Karabel, s. 197.
Karacabey, s. 7.
Karaman, s. 26.

Karaoğlan, s. 55
Karasu (=Cydnus), s. 19, 20, 35.
Karaz, Erzurum'da s. 55.
Kardunyaş (=Babil), s. 271, 272.
Karesi, s. 7.
Kargamış (=Cerablus), s, 50. 80, 82, 87, 89, 104, 131, 140, 143, 147, 167, 269, 277, 285, 288, 289, 294, 305, 310, 314, 316, 320.
Karkar, s. 305.
Karkisa, s. 349.
Karmel, s. 270.
Karnak, s. 273.
Kars, s. 33, 76.
Karsaura, veya Kursaura (Aksaray?) s. 67, 76.
Karya, s. 10, 11, 12, 14, 15, 17, 355, 357.
Karzi, s. 112.
Kastamonu, s. 2, 3.
Kastellorizo, s. 22.
Katna (=El-Mişrife), s. 281.
Kaykos, s, 12.
Kayostı n., s. 14.
Kayostre, s. 12.
Kaz d., s. 7.
Khanigalbat, s. 266.
Kharri, s. 266.
Kharru, s. 270.
Khattu, (=Hatti), s. 305.
Khimmera d. (=Tahtalı dağ), s. 26.
Khorsabad, s. 310, 327.
Kelkit n., s. 2, 3.
Kenan, s. 272.
Kerç, s. 283.
Kerkük (=Arapkha), s. 65, 266, 270, 278, 281.
Kerme (=Seramicus) körfezi, s. 9.
Kestros, s. 26.
Keşiş d. s. 11, 33.
Kilikya, s. 17, 23, 29, 48, 67, 78, 82, 264, 293, 335, 343, 283.
Kinalua, s. 288,
Kinza (=Kadeş), s. 150.
Kirmir çayı, s. 3.
Kiskilussa, s. 228.
Kiş, s. 72, 215, 227.
Kişin, s. 306.
Kizvatna, s. 82, 85, 87. 100, 120, 129, 139, 146.
Kıbrıs, s. 22. 65.
Kırkgeçit, s. 27.
Kızıl d. s. 3,
Kızılırmak (=Halys), s. 2, 4, 66, 278,
Klazomenae, s. 14.
Knid (=Knidos), s. 15, 16,
Knossos, s. 324.
Kocaçay, s. 7.
Kolkit, s. 3.
Kolofon (=Colophon), s. 14.
Komagene (=Comagene), s. 293.
Komana, s. 27, 44, 133, 310, 331.
Konya, s. 37.
Kop, s. 2.
Korint, s. 17, 46.
Kos (=İstankōy), s. 15, 17.
Kökçe g. s. 321.
Köprü suyu, s. 21.
Körkün, s. 19.
Köroğlu d, s. 2.
Köroğlu tepesi, s. 3.
Köse d. s. 3.
Ksantos(=Xanthos)-Akçay veya Kocaçay, s. 24.
Kue, s, 309, 310.
Kurd d. s. 18.
Kummani, s. 329.
Kummiya, s. 232.
Kummuh, s. 289, 301, 307, 311.
Kunulua-Hattina ülkesinin başkenti, s. 302.
Kura n. s. 34.
Kuşşar, s. 67, 77, 78, 122.
Kuvala, s. 95.
Kuvalya, s. 182.
Küçüksu, s. 19.
Külek boğazı, s. 19. 20.
Kültepe (=Kaneş), s. 42, 65, 75, 170.

Kütahya, s. 13.
Kybistra, s. 43.

L

Labydos, s. 14.
Lamos n, s. 29.
Larenda (=Karaman), s. 43.
Latnik körfezi, s. 14.
Lazkiye, s. 50.
Lidya, s. 11, 14, 24, 46, 331, 349.
Likaonya, s. 20. 38, 41, 43. 344.
Likya, 10, 15, 17, 18. 21, 24, 31, 39, 293, 344, 357.
Limira, s. 25,
Louvre, s. 221.
Lulon kalesi, s. 19, 20.
Lût g. s. 43, 280.
Luvi memleketi, s, 155.
Luviya, s. 160.
Lübnan, s. 276.

M

Maeri (=Mari) s, 81, 263.
Magara süyu, s. 32,
Makedonya, s. 282.
Maiteni (=Mitanni, Mitan), s. 268.
Malatya (=Melitene, Meliddu, Mildi), s. 18, 32, 35, 87, 105, 224, 288, 297, 305, 314, 319, 320.
Malazkird. s. 34, 319.
Malgn, s. 264.
Mamystra (=Misis), s. 30.
Manisa, s. 10. 13.
Manyas g. s. 6, 7.
Maraş (=Markasi; Gurgum), s. 18, 21, 30, 288, 306, 312, 314, 329.
Mazaka (=Kayseri), s. 42, 309, 329.
Medya, s. 264.
Megiddu, s. 270.
Meher kapısı, s. 328.
Mekri (=Fethiye), s. 15, 18, 22,9 24, 105.
Melas (=Manavgat), s. 26, 28.
Melet çayı, s. 2, 4.
Melos (=Milo) adası. s. 340.
Mendelya (Kızılcık), s. 17.
Menderes (=Meander), s. 9, 10, 12, 13, 14, 17, 357.
Mengene d., s. 34.
Mersin, s. 21, 30.
Merzifon, s. 67.
Mescit d., s. 2.
Messigis (Cuma), s. 357.
Messogis, s. 12.
Mezitli, s. 30.
Mezopotamya, s. 13, 20, 31, 53, 80.
Midilli, s. 347.
Milâs, s. 16, 17.
Milet (Balat), s. 10, 14, 15, 17, 46, 346, 361, 348.
Mira, s. 22, 23, 25, 153, 181.
Mire çayı, s. 21.
Misis, s. 21.
Misya, s. 10, 11, 38.
Mitanni, s. 89, 278.
Mısır, s. 15, 187.
Mısır d., (Kars'ta), s, 55.
Mudanya, s. 7.
Mulasa, s. 344.
Munzur d., s. 33.
Murad d. s. 9.
Muratlı höyük, s. 77.
Musasir, s. 321. 327.
Musul, s. 35.
Muş, s. 34.
Mykal d. s. 12.

N

Naharina, s. 82, 265, 269, 288.
Nairi, s. 293, 318.
Nakoleya, s, 333.
Na're burnu, s. 8.
Nazana, s. 280.
Nazianz, s. 42.
Nazilli, s. 10.
Nemrud d. s. 32, 33. 34, 265.
Nenaşşar, s. 67.
Neosezare (Niksar), s, 45.
Nerik, s. 132, 149, 225, 227.

Neşaş, s. 77 - 49.
Niblani (Lübnan), s. 89,
Nikopolis, s. 36.
Nil, s. 91.
Nilüfer çayı, s. 7.
Ninuva, s. 232, 264, 275, 311, 320, 322, 353.
Nissa, s. 77.
Nisyros adası, s. 15.
Nuhaşşe, s. 150.

O

Olbia (Çarıklar), s. 26.
Olimpos, s. 25.
Oront (Asi n.), s. 87, 99, 148, 265, 269, 280, 288, 289, 313.
Osrhoen, s. 32, 265, 278.

Ö

Ödemiş, s. 10, 12.
Ördekburnu, s. 293.

P

Paflagonya, s. 5, 85.
Pala, s. 64, 147, 160.
Palandöken, s. 33.
Palu, s. 306, 322.
Pamfilya, s. 17, 23, 24, 26-28.
Pamukkale, s. 10.
Pamukova (Akhisar ovası), s. 6.
Paris, s. 221.
Partenyus (Barten çayı), s. 5.
Pasargad, s. 362.
Patara, s. 22, 24, 25.
Pazarlı, s. 49.
Pednelissos (Kızılcaköy), s. 27.
Pelopones, s. 360.
Perga, s. 26, 27.
Persepolis, s. 45.
Pessimont, s. 332, 335.
Petelisos, s. 27,
Piggainaressa, s. 149.
Pikurzi, s. 149.
Pontus d. s. 1, 4, 23, 38.
Porsuk, s. 41.
Poseidon burnu, s. 14.
Pozantı, s. 20, 67.
Prag, s. 183.
Psidya, s. 13, 18, 39, 40, 43, 76, 342.
Pterya (Pterium), s. 42, 45, 194, 198.
Purukuzzi, s. 283.
Puruşhanda, s. 67, 72.
Pyramus (Ceyhan n.), s. 289, 329.

R

Ras-Şamra (Ugarit), s. 50, 191, 232, 266, 281, 293.
Regma, s. 30.
Resūlayn (Vaşşuganni), s. 268, 279.
Rhegion (Küçükçekmece), s. 49.
Rize, s. 1, 5.
Roma, s. 16, 25.

S

Sakarya, n. s. 2, 3.
Sakçagözü, s. 305, 307, 314, 316.
Sakız adası, s. 13.
Salativara, s. 67.
Salbaküs (Bozdağ), s. 357.
Salihli, s. 9.
Sam'al (=Zincirli), s. 289, 295.
Samanlı d. s. 7.
Saminthos, s. 344.
Samos, s. 344.
Samosat, s. 288, 289.
Sapanca g. s. 6, 7.
Sarayköy, s. 10.
Sardes (Sard), s. 65, 351, 352, 355, 362.
Sayda, s. 288.
Selinus (Selinti) n. s. 29.
Seleukia, s. 29.
Seyhan n. (Sarus), s. 20, 21, 30, 289, 329.
Sezare (Kayseriye), s. 42.
Side, s. 26, 28.

Sidon, s. 302.
Sigea, s. 11.
Simav g., s. 7, 11.
Sinera, s. 280.
Sinop, s. 4, 264.
Sirkeli, s. 197.
Sivas, s. 41.
Sizan, s. 67.
Sizirnos (Sizyrnos), s. 194.
Sındırgı, s. 7.
Soli, s. 29.
Söke, s. 10.
Sphettos, s. 344.
Subaru, s. 81, 263, 313, 314.
Subartu, s. 263.
Sultan d., s. 19.
Sumer, s. 68.
Suphan d., s. 33, 34.
Sur, s. 112, 288.
Sura (Subaru), s. 318.
Suriye, s. 13, 20, 80, 97.
Susurlu, s. 7.
Sündigen d., s. 38.
Sylleum, s. 26, 27.
Sypilus d., s. 197.

T

Tabal, s. 307, 310, 311, 319, 329, 335.
Tahtalı d., s. 20.
Tamagaru, s. 73.
Taptina, s. 149.
Tarnui. s. 246, 249.
Tarsus, s. 29, 30, 309.
Tarukka, s. 228.
Tassus körfezi, s. 15.
Taşili yaylası, s. 21.
Teb, s. 90.
Tebriz, s, 323.
Tekeköy, s. 54, 77.
Tel-Ahmer (Til-Barsip), s. 50, 288, 295, 304, 315.
Tel-Amarna, s. 24.
Tel-el-Mişrife (Katna), s. 266.
Tel-Halef (Guzana), s. 32, 50, 60, 72, 170, 188, 271, 313, 314.
Telmissos, s. 24.
Temnos d., s. 349.
Tendürük d., s. 33.
Teos adası, s. 14.
Tepelik, s. 7.
Tilgarimmu (Görün), s. 291, 311, 329.
Tiliura, s. 150.
Timbre, s. 332.
Tirha, (Tire), s. 352.
Tirka, s. 263.
Tirynth, s. 344.
Tisalya, s. 350.
Tmolos (Bozdağ), s. 12.
Trabzon, s. 46.
Trakya, s. 282.
Tsavriya, s. 344,
Tokat, s. 3.
Topada, s. 183.
Toprakkale, s. 320. 321, 223.
Torbalı, s. 10.
Toros d., s. 1, 18, 19, 264, 278.
Tosya, s. 3.
Tuhana (Tyana-Tuvanuva), s. 19, 32, 309, 331.
Tuhiya, s. 67.
Tumanna, s. 147.
Tunip, s. 269.
Turhal, s. 44.
Turhumit, s. 67.
Turova, s. 11, 58, 331, 339, 355.
Tuşpa (Van) s. 418, 320.
Tuvanna (Tyana), s. 67.
Tukhar, s. 178.
Türkistan, s. 178.
Türkmen d., s. 9.

Ş

Şam, s. 305.
Şamramaltı, s. 60.
Şamuha, s. 73, 102, 124, 215, 226.
Şattülarap, s. 35.

Şeh-Sadî, s. 281.
Şert kalası, s. 32.

U

Ugarit (Ras-Şamra) , s. 88, 229.
Uiluss, s. 349.
Ulubat (Apolyont) g. s., 6. 7.
Ulukışla, s. 20.
Umma, s. 279.
Unki (Hattina) s. 288, 295, 307.
Ur, 68, 73.
Ural-Altay, s. 178.
Ural-Volga, s. 178.
Urartu, s. 289, 317,
Urfa, s. 278.
Urmiye g, , s. 322.
Uruk, s. 71. 215.
Uşak, s. 11.

V

Van g. , s. 33, 34, 172, 317, 320, 326.
Varrak d. s. 320.
Vaşşuganni (Ra'sülayn ?) , s. 104, 268, 271, 274, 275.
Venedik, s. 46.

Y

Yalissos (Ahaya) , s. 346.
Yanartaş, s. 26.
Yasun burnu, s. 5.
Yassus, s. 15.
Yazılıkaya, s. 47, 198.
Yedmir (Palmir) , s, 91.
Yodi (Sakçagözü yanında) , s. 295, 308.
Yoros burnu, s. 6.
Yortan, s. 342.
Yozgat, s. 67, 221.
Yunanistan, s. 46.
Yümektepe, (Mersin'de) s. 48.

Z

Zab, s. 35.
Zagros, s. 66, 266, 272.
Zahi (Suriye) , s. 274.
Zakynthos, s. 344.
Zalpa, s. 67, 78,
Zamanti, s. 19, 21.
Zap, s. 293.
Zappana, s. 226.
Zara, s. 3.
Zela (Zile) , s. 44, 332.
Zigana d. , s. 2.
Zigareta, s. 228.
Zincirli (Sam'al) . s. 50, 300, 305, 314, 316.
Zippalanda, s. 112, 132, 172. 225.
Zithariya, s. 112.
Zonguldak, s. 4.

IV

Unvanlar ve terimler

A

Abarakku, s. 137.

Akkanteş-rub, s. 261.

Akrolit-Yunan mimarisinde özel bir uslûp, s. 16.

Alp'lı-Orta Asya'dan Alp'lere kadar yayılan yuvarlak başlı bir ırk tipi, s. 61.

AN. TAH. ŞUM. SAR-Soğan veya Pırasa bayramı, s. 246, 249.

Apantaş, s. 136.

Apezzes'ler-Ardcı kuvvetler, s. 145.

Asyanik-Dilleri samî ve Hint, Avrupa'lı dillere benzemeyen Önasya kavimlerine verilen isim, s. 76, 171, 177, 265, 343.

B

Bibru-içki kabı, s. 237.

Bît-Hilani-Hatti mimarisine mahsus sütunlu Hol. s. 299.

Brakisefal-yuvarlak baş, s.

D

Dolikosefal-uzunbaş, s.67.

E

Edimmu-Akkanteş'e bak. s. 261.

F

Feraşiye (=Papillonacée)' s. 41.

H

Hahratar-Bir Hatti bayramı, s. 245.

Halentuva-Mabedde mukaddes bir köşe, s. 247, 250.

Halluvari'ler ?, s. 248.

Hameshant-İlkbahar, s. 245.

Hiyeroglif-Resim yazısı, s. 64.

Hilaş-Tapınakta bir bucak, s. 247.

Hillammar-Tapınakta bir bucak, s. 248.

Hiyara-Bir bayram, s. 245.

Huhutiş-Mukaddes bir su, s. 249.

Huppar-Bir kap, s. 248.

Huvaşı-Mukaddes bir taş, s. 237.

İ

İdol-Kilden yapılan insan figürincikleri, s. 341.

İlku-Bir nevi vergi, s. 135.

İnanna-Bir nevi çalgı, s. 249.

EZEN. IN. BU-meyve bayramı, s. 249.

İshes'ler, s. 145.

İssalassa-Bir bayram, s. 245.

İştanana'lar-kutsal tezkereler (?) s. 237.

EZEN İTU-İTU bayramı, s. 245.

İvaru, s. 157.

K

Kalkolitik-Cilâlı taşla beraber bakırın da kullanıldığı çağ, s. 55.

Kalmış-Kutsal altın mızrak, s. 248.

Kentum-Hint-Avrupa dillerinin bir kolu, s. 147.

Kudurru'lar-Kas'ların tımar topraklarını tesçil eden taş anıtlar, s. 137.
Kuşata-Başlık denen düğün parası, s. 157.
Kus-Hursas-Kutsal kalkan, s. 237.
Kuzzi bayramı, s. 249.

L

Lamassu-Koruyucu tanrı, s. 232.
Lapislazuli-lâcivert ziynet taşı, s. 341.
LU. MEŞ. Nİ. ME - Nİ. ME adamları (?), s. 239.
Luzzi - Bir nevi vergi, s. 137.

M

Marja, s. 268.
Marnuvan - Bir nevi içki kabı, s. 228.
Maryannu (=Mariannu) - Asil Mitanni beyleri, s. 268, 270.
Maşa'lılar, s. 238.
Megaron - Bir mezar tipi, s. 340.
Meşedi - Hatti'lerde bir memuriyet, s. 127, 247.
Mine - Yarım •Şekel'in 1/4'ri (=505 gr.), s. 160.
Musteriyen - Orta paleolitik çağ, s. 54.

N

Namra'lar, Tutsak'lar, s. 135.
Nasturi. s. 32.
Negroid - Zenci karakterli ırk, s. 54.
Nuntariyaşa - Bir bayram, s. 125, 249.

O

Orinyasiyen - Üst paleolitik çağ devrelerinden biri, s. 53.

P

PA - Bir nevi hububat ölçüsü, s. 167, 170.
Pankuş - Hatti'lerin asiller mahkemesi, s. 123, 126, 129, 162.
Puduha - Bir bayram, s. 245.
Pula - Bir bayram, s. 245.
Purulliyaş - Bir bayram, s. 227, 246.

S

Sabtuti, s. 136.
Sakuvaşşar, s. 128.
SAL ŞU . Gİ - İhtiyar kadın, s. 256.
Surruva, s. 245.

Ş

Şahban - Bir vergi, s. 135.
Şallatu, s. 136.
EZEN ŞE - Buğday bayramı, s. 244.

T

Talion - Kısasa kısas tabiri, s. 158.
Tavananna - Ana kıraliçe, s. 93, 128, 129.
Tesi - Hattice kış, s. 250.

U

Upati, s. 245.
Uşmaş - Kâhin, s. 256.

V

Valhi - Bir nevi içki kabı, s. 228.

Z

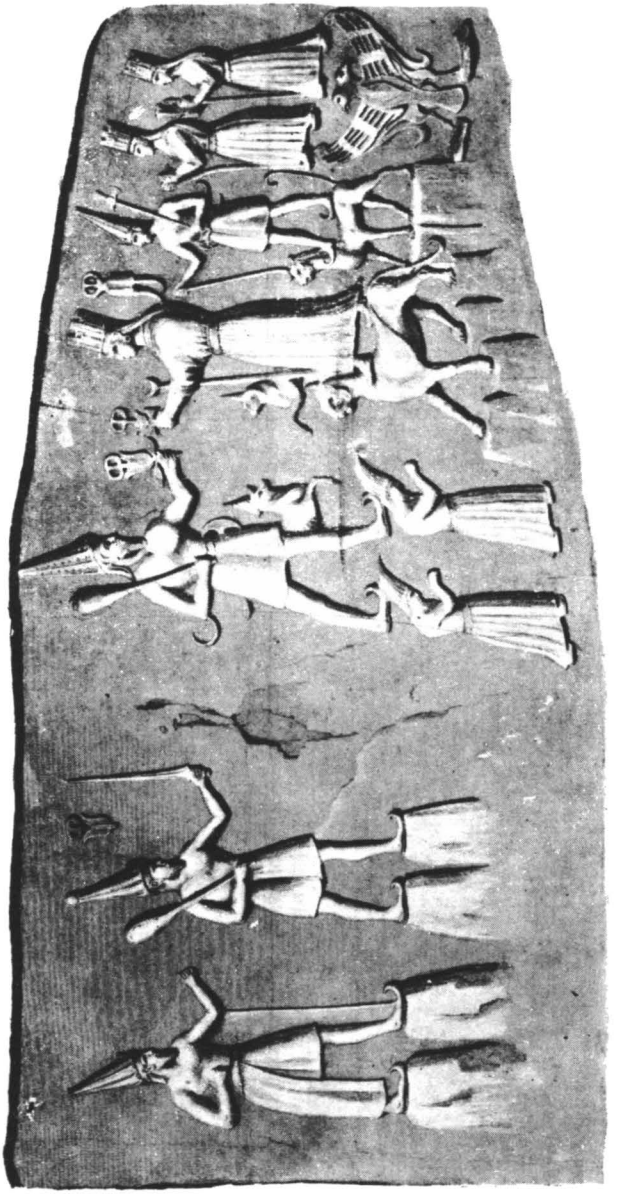
Zena - Hattice yaz, s. 245.
Zippitani - Bir hububat ölçüsü. s. 167.
Zitti, s. 247.

DÜZELTMELER

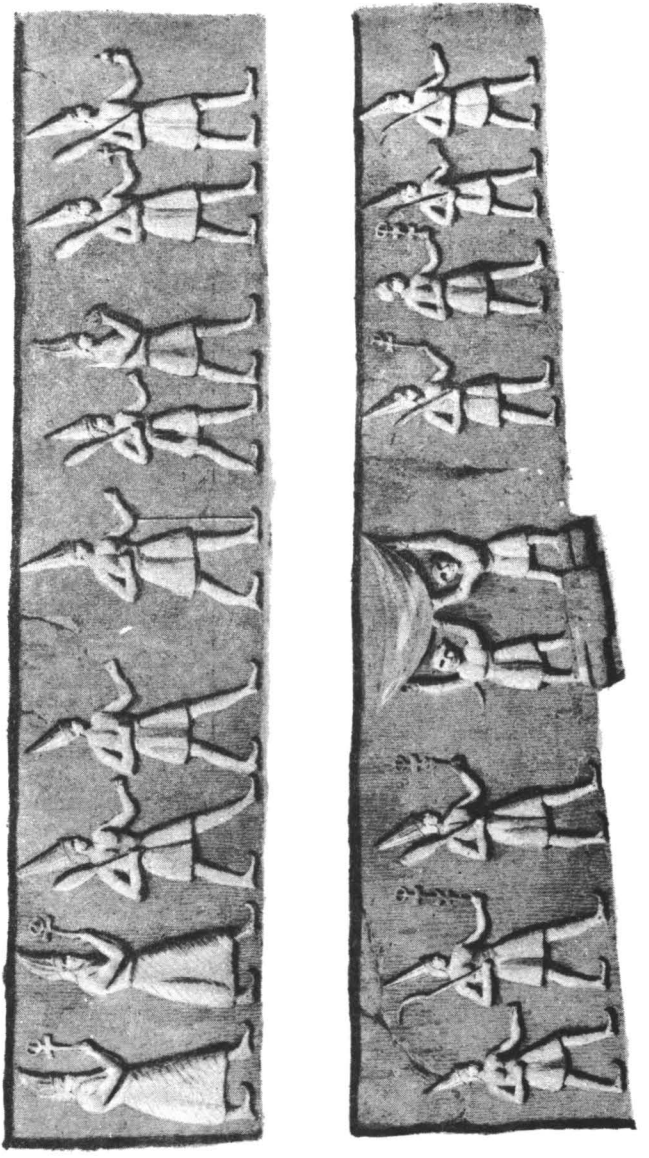
Say.	Satır	Yanlış	Doğru
6	24	ertiği	ettiği
8	28	daha sert	daha az sert
12	9	çöküntülerle	çöküntüleriyle
15	4	çömleklerin	çökmelerin
16	15	oMsol'un	Mosol'un
17	7	Milas mezarı	Midas mezarı
18	36	yüksek zaviyeler	yüksek zirveler
24	5	Solin'ler	Solim'ler
24	22	istikbalindi	istikbalini
26	23	(M. E. 220-138)	(M. Ö. 220-138)
28	26	su bendelerinin	su bendlerinin
30	6	Şınşarışkun	Şinşarişkun
32	18	Orhoen	Osrhoen
32	34	Nasturi papaları	Nasturi papasları
41	28	kapalıdır	kaplıdır
50	11	Tel - Tannâk	Tel Tainat
50not	26	Til - Barsbi	Til - Barsib
58	6	(Harita: 3)	(Harita: 5)
75 not	1	The Camleridge	The Cambridge
76 not	3	ovaasının	ovasının
97	28	Arma-u	Arma-U
103not	13	Tudu - Hepa	Pudu - Hepa
113	S.başlığı	Eski Hatti imparatorluğu	Büyük Hatti imparatorluğu
115	„	Eski Hatti imparatorluğu	Büyük Hatti imparatorluğu
116		(Res. 12)	(Res. 13)
117		(Res. 13)	(Res. 12)
117	„	Eski Hatti imparatorluğu	Büyük Hatti imparatorluğu
119	„	Eski Hatti imparatorluğu	Büyük Hatti imparatorluğu
123		not (4) yok	
142	1	kızdırdıkları	kazdırdıkları
149	3	Karşılaşınca	kararlaşınca
166	33	devirlerdeki	o devirlerdeki

Say.	Satır	Yanlış	Doğru
174	not [78] 4	Tarhundaradu	Tarkundaradu
192	10	opraklarla	topraklarla
195	32	kalıtları	kalıntıları
199	2	kresus	Krezüs
207	23	Nammi	Nanni
208	37	bn	bu
222	30	Güneş tanrıçesinin	Güneş tanrıçesi
227	1	bamam	babam
240	24	temizlemektir	temizlenmektir.
249	not 10	EZN. AN. TAH. ŞUM. SAR	EZEN AN...
264	9	Ninua	Ninuva
265	not 3	Daryos	Daryus
266	36	doğuda Kerkük	güneyde Kerkük
274	not 9	pek ziyadesi	pek ziyade
275	not 11	Istarta	Astarta
276	34	Subbililiyuma	Subbiluliyuma
280	17	Sabaru'ların	Subaru'ların
283	not 1	Tiglapilasar I.	Tiglatpalasar I.
285	not 2	Alişia	Alaşia
289	8	kulvarlara	bulvarlara
292	1	canlandırılmakla	canlandırmakla
292	19	iktifa etmiş	iktifa etmemiş
295	not 9	M. E. Poirier	M. E. Poitier
306	Res. 48	Kargamiç	Kargamış
307	15	Ünki	Unki
308	11	Bît-Aguti	Bît-Agusi
318	not 9	yine	yeni
364	not 3	Rükniddin	Ruknüddin
364	not 3	Alaittin	Alâüddin

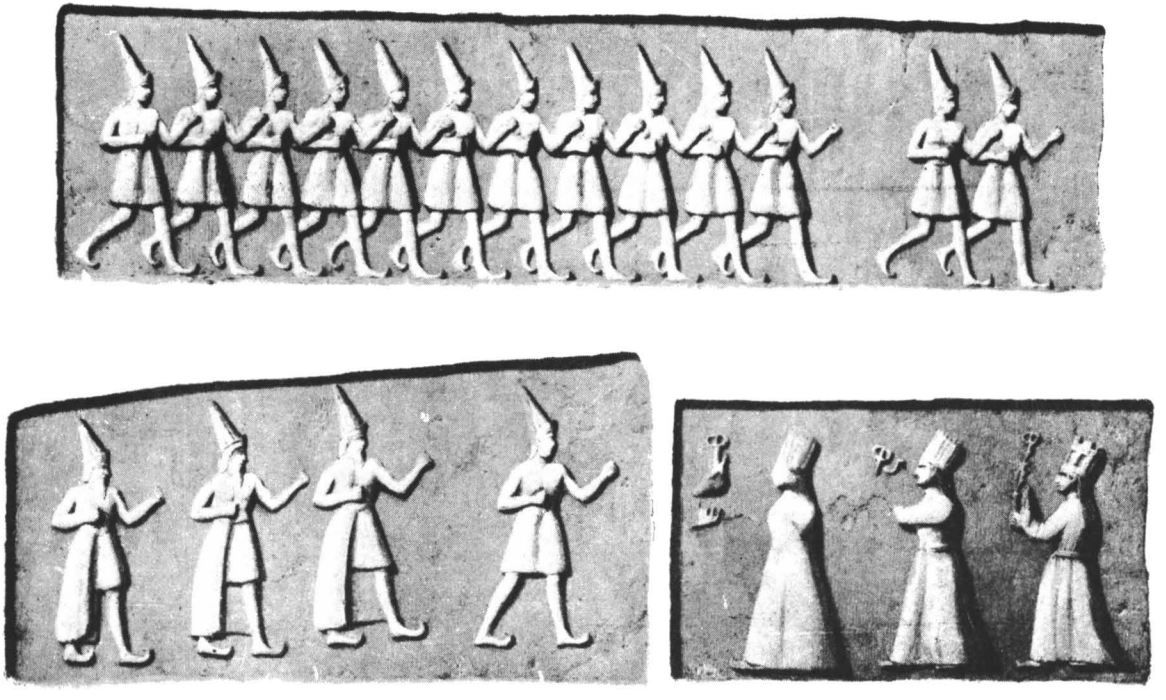
S. 97 deki Res. 9 ile S. 201 deki Res. 26 ters basıldığı için özür dileriz.

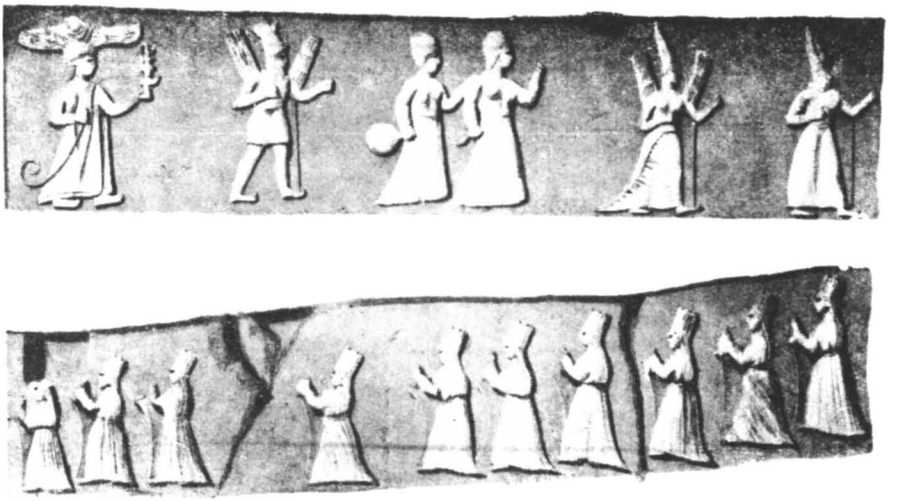
1 — Yazılıkaya'da baş tanrılar

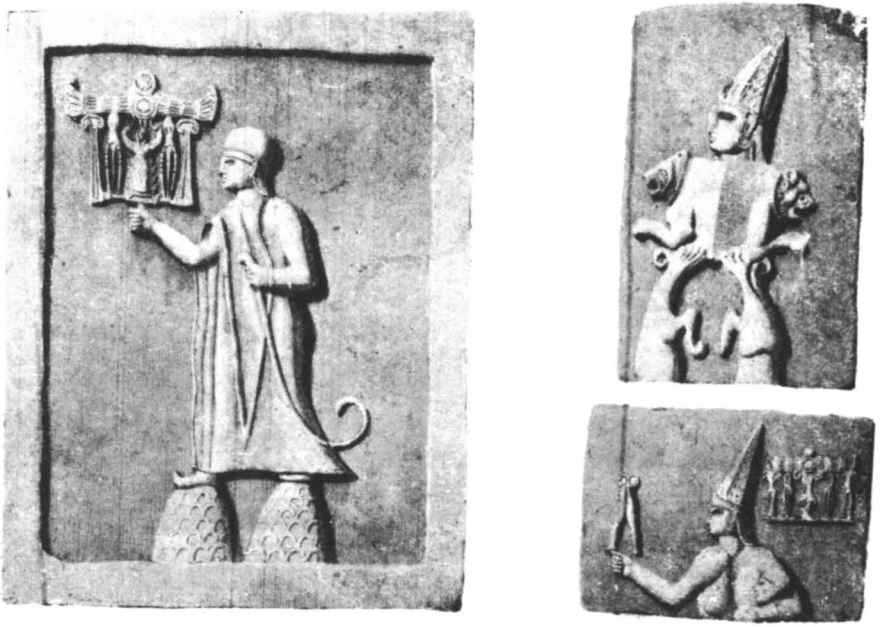
2 — Yazılıkaya'da Hatti tanrıları

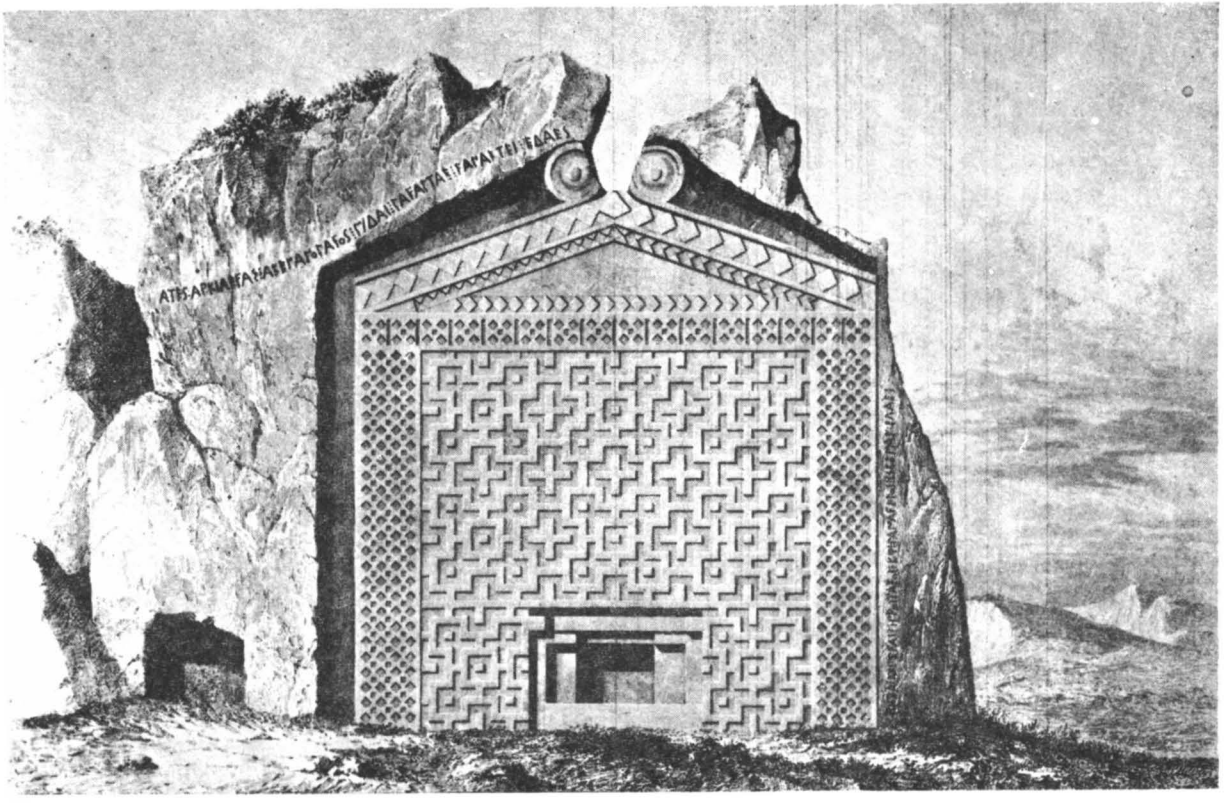
3 — Yazlıkaya tapınağı duvarlarında erkek ve kadın tanrılar

4 — Yazılıkaya'da Hatti tanrıçeleri

5 — Yazılıkaya'da Kılıç tanrı (solda) ve Büyük tanrı denilen kabartma

6 — Frik Kıralı Midas'ın Afyonkarahisar civarındaki mezarı

arita : 1.

YAKIN ŞARK

B. Bölge Sınır'ları.

" "

K. " "

Tertip eden ve Çizen;
Türk Tarih Kurumu Topoğ.
HÜSEYİN DAĞTEKİN

GEREKLİ AÇIKLAMALAR.

Türkiye Cümhuriyeti Sınırları.

Bugünki Özel yer isimleri, esas alınarak yazılmıştır. Eskiler, parantez içindedir; karşılaştırmak kolayca mümkündür. Eski Bölgelerin isimleri türkçeleştirilmiştir.

MİKYAS 1:5,000,000.

KARA DENİZ

AKDENİZ

Trakya
Paflagonya
Pontos
Bitinya
Galatya
Kappadokya
Doğu Anadolu
Misya
Lidya
Likaonya
Yukarı Kilikya
Aşağı Kilikya
Pisidya
Pamfilya
Tas-El Kilikyası
Ova Kilikyası
Mezopotamya
"El-Cezire"
Aşağı Mezopotamya
Sitap Suriyesi
Orta Suriye
Havran
Galile
Moab
Sam Çölü
Nüfud
Tih Çölü
Mısır
Kıbrıs Adası
Lesbos ad.
Rodos.
Marmara Denizi (Propontis)
Van Gölü
Urmiye gölü
Tuz gölü (Tatta Lacus)
Ölü Deniz
Lâdik Gölü
Akşehir Gölü
Beyşehir Gölü
Eğridir Gölü
Burdur Gölü
Acıgöl
Sapanca Gölü
İznik Gölü
Sakarya (Sangarius) N.
Kızılırmak (Halys)
Fırat (Euphrates)
Dicle (Tigris)
Asi (Orontes)
Litani N.
Yarmuk
Şeria (Jordan)
Büyük Zap N.
Küçük Zap N.
Habur Irmağı
Karun Irmağı
Diyala
Urunku = Kerha Irmağı
Aras Ir. (Araxes)
Batum (Acampsis)
Poti (Phasis)
Hopa (Apsarus)
Rize (Rhizus)
Trabzon (Trapezus)
Vakfikebir (Cerasus)
Giresun (Cerasus)
Tirebolu (Tripolis)
Ordu (Cotyora)
Samsun (Amisus)
Sinop (Sinope)
İnebolu (Ionopolis)
Amasra (Amastris)
Ereğli (Heraclea Pontica)
İstanbul (Byzantium)
Kadıköy (Chalcedon)
İzmit (Nicomedia)
Bolu (Bithynium)
Eskipazar (Hadrianopolis)
Kastamonu
Çankırı (Gangra)
Germanopolis
Amasya (Amasia)
Niksar (Neocaesarea)
Kelkit (Lykus) Çayı
Gazi-Ura
Tokat
Çoruh Ir. (Harpasus)
Erzincan
Karasu
Erzurum (Carana) (Theodosiopolis)
Sivas (Sebastea) (Megalopolis)
Batı Fırat N.
Doğu Fırat, Murat Ir.
Malazgirt
Harput (Arcathiocerta) (Ziata)
Malatya (Mildi)
Elbistan
Gürün
Tohma Suyu
Kayseri (Caesarea)
Aksaray (Garsaura)
Delice (Kappadokya)
Ankara (Ancyra) Ankuva.
(Gordium)
Eskişehir
(Dorileon)
Sakarya (Sangarius) N.
Nicaea
Nicomedia
Bursa (Prusa)
Apamea
Muda (Kya)
Aydınkoz
Kocabaş
Edremit
Midilli
Bergama
Simav C. (Hacetus)
Kütahya (Cotyaeum)
(Amorium)
Cediz Ir. (Hermus)
Manisa
İzmir
Sart
Kiklos Sahil
Dinar (Apamea)
Akşehir (Philomelium)
Efes
Menderes (Maeander) Ir.
Miletos
Denizli (Ladik Laodicea)
Pamukkale (Hierapolis)
Bucak
Isparta
Burdur
Konya (Iconium)
Beyşehir
Seydişehir
Karaman (Larenda)
Bulgarmaden
Tarsus
Adana
Seyhan
Ceyhan N.
Aşm. zerbi
Pyramus N.
Sis
Göksu (Calycadnus)
Silifke
Selevkiye
Selevkiya
Antakya
Halep
Nehr-El-Kebir
Lâzkiye (Laodicea)
Kalat il-Mudik (Apamea)
Hama (Epiphanus)
Humus (Hemesa) (Akadeş)
Tarabulus (Tripolis)
Beyrut (Berytus)
Nehr-El-Kelb (Adonis) Ir.
Sayda (Sidon)
Sur (Tir)
Akkâ (Akka)
Hayfa
Nezaret
Tabariye
Serin
El-Hasur
Baysen
Sebastiye (Samaria)
Yafa (Yappo)
Yeruzalem
Remle
El-Halil (Hebron)
Gezze
Rafiya
El Ariş
El Necap
(Avaris)
Kahire (Fustat)
(Memfis)
(Petra)
Maan
Akabe
Tedmur
Rakka (Callinicum)
(Tapsak)
Siffin
Resâfe
(Zenobia)
Munbic
Arabisos
Suruç
Birecik
Urfa (Edesse) (Orrhoe)
Harran
Carablus
Karkamış
Alzip
Nusaybin (Nisibis)
Mardin
Derbisiye
Hasankeyf
Bohtan (Centrites)
Habur Suyu
Diyarbakır
(Amida) Âmid
Adıyaman
Fırat
Samsat (Samosata)
Kâhta
Hısn-mansur
Fortalaş (Germanicia)
Yukarı Irmağı
Gürün
Tohma Suyu
Elbistan
Malatya (Mildi)
Silvan (Miyafarkin)
Van
Van Gölü
Urmiye
Urmiye gölü
Dicle
Tell-Afar
Sincar (Singara)
Musul
Ninova
Tell-Kef
Nehrut
Erbil
Asur
Arafa (Kerkük)
Hamedan (Akbatan)
Hadra
Hatra
Dicle (Tigris)
Samara
Etemesy (Digala)
Bağdad
Hit
Habbaniye
Kerbelâ
Hindiye
Bâbil
Nille
Nippur
Tell-Lo
Larsa
Nasriye
Kurna
Basra
Fırat Ir.
Karun Irmağı
Dicle (Tigris) N.
Aşağı Mezopotamya
Aşağı "
Mezopotamya
Sincar
Tel-Afar
Büyük Zap N.
Küçük Zap N.
Habur Ir.
Habur (Chaboras)
Fırat Irmağı
Dicle (Tigris) N.
Dicle (Tigris) N.
Fırat Ir.
Lâzkiye
Tedmur
Rakka
Resâfe
Siffin
Munbic
Halep
Antakya
Selevkiya
Selevkiye
Silifke
Göksu
Seyhan
Ceyhan N.
Adana
Tarsus
Bulgarmaden
Konya
Beyşehir
Seydişehir
Karaman
Isparta
Burdur
Bucak
Dinar
Akşehir
Afyon
Eğridir Gölü
Beyşehir Gölü
Acıgöl
Burdur Gölü
Sapanca Gölü
İznik Gölü
Lâdik Gölü
Akşehir Gölü
Tuz gölü
Ölü Deniz
Van Gölü
Urmiye gölü
Lesbos ad.
Rodos.
Midilli
Kiklos
Sakız
Kos
Knidos
Halikarnas
Dalaman
Fethiye
Kaş
Finike
Antalya
Alanya
Gazipaşa
Anamur
Selinti
Kale
Kekova
Kemer
Kyrenia
Famagusta
Paphos
Limasol
Salamis
Amathus
Kıbrıs Adası
Sakarya (Sangarius) N.
Kızılırmak (Halys)
Fırat (Euphrates)
Dicle (Tigris)
Asi (Orontes)
Litani N.
Yarmuk
Şeria (Jordan)
Büyük Zap N.
Küçük Zap N.
Habur Irmağı
Karun Irmağı
Diyala
Urunku = Kerha Irmağı
Aras Ir. (Araxes)
Batum (Acampsis)
Poti (Phasis)
Hopa (Apsarus)
Rize (Rhizus)
Trabzon (Trapezus)
Vakfikebir (Cerasus)
Giresun (Cerasus)
Tirebolu (Tripolis)
Ordu (Cotyora)
Samsun (Amisus)
Sinop (Sinope)
İnebolu (Ionopolis)
Amasra (Amastris)
Ereğli (Heraclea Pontica)
İstanbul (Byzantium)
Kadıköy (Chalcedon)
İzmit (Nicomedia)
Bolu (Bithynium)
Eskipazar (Hadrianopolis)
Kastamonu
Çankırı (Gangra)
Germanopolis
Amasya (Amasia)
Niksar (Neocaesarea)
Kelkit (Lykus) Çayı
Gazi-Ura
Tokat
Çoruh Ir. (Harpasus)
Erzincan
Karasu
Erzurum (Carana) (Theodosiopolis)
Sivas (Sebastea) (Megalopolis)
Batı Fırat N.
Doğu Fırat, Murat Ir.
Malazgirt
Harput (Arcathiocerta) (Ziata)
Malatya (Mildi)
Elbistan
Gürün
Tohma Suyu
Kayseri (Caesarea)
Aksaray (Garsaura)
Delice (Kappadokya)
Ankara (Ancyra) Ankuva.
(Gordium)
Eskişehir
(Dorileon)
Sakarya (Sangarius) N.
Nicaea
Nicomedia
Bursa (Prusa)
Apamea
Muda (Kya)
Aydınkoz
Kocabaş
Edremit
Midilli
Bergama
Simav C. (Hacetus)
Kütahya (Cotyaeum)
(Amorium)
Cediz Ir. (Hermus)
Manisa
İzmir
Sart
Kiklos Sahil
Dinar (Apamea)
Akşehir (Philomelium)
Efes
Menderes (Maeander) Ir.
Miletos
Denizli (Ladik Laodicea)
Pamukkale (Hierapolis)
Bucak
Isparta
Burdur
Konya (Iconium)
Beyşehir
Seydişehir
Karaman (Larenda)
Bulgarmaden
Tarsus
Adana
Seyhan
Ceyhan N.
Aşm. zerbi
Pyramus N.
Sis
Göksu (Calycadnus)
Silifke
Selevkiye
Selevkiya
Antakya
Halep
Nehr-El-Kebir
Lâzkiye (Laodicea)
Kalat il-Mudik (Apamea)
Hama (Epiphanus)
Humus (Hemesa) (Akadeş)
Tarabulus (Tripolis)
Beyrut (Berytus)
Nehr-El-Kelb (Adonis) Ir.
Sayda (Sidon)
Sur (Tir)
Akkâ (Akra)
Hayfa
Nezaret
Tabariye
Serin
El-Hasur
Baysen
Sebastiye (Samaria)
Yafa (Yappo)
Yeruzalem
Remle
El-Halil (Hebron)
Gezze
Rafiya
El Ariş
El Necap
(Avaris)
Kahire (Fustat)
(Memfis)
(Petra)
Maan
Akabe
Tedmur
Rakka (Callinicum)
(Tapsak)
Siffin
Resâfe
(Zenobia)
Munbic
Arabisos
Suruç
Birecik
Urfa (Edesse) (Orrhoe)
Harran
Carablus
Karkamış
Alzip
Nusaybin (Nisibis)
Mardin
Derbisiye
Hasankeyf
Bohtan (Centrites)
Habur Suyu
Diyarbakır
(Amida) Âmid
Adıyaman
Fırat
Samsat (Samosata)
Kâhta
Hısn-mansur
Fortalaş (Germanicia)
Yukarı Irmağı
Gürün
Tohma Suyu
Elbistan
Malatya (Mildi)
Silvan (Miyafarkin)
Van
Van Gölü
Urmiye
Urmiye gölü
Dicle
Tell-Afar
Sincar (Singara)
Musul
Ninova
Tell-Kef
Nehrut
Erbil
Asur
Arafa (Kerkük)
Hamedan (Akbatan)
Hadra
Hatra
Dicle (Tigris)
Samara
Etemesy (Digala)
Bağdad
Hit
Habbaniye
Kerbelâ
Hindiye
Bâbil
Nille
Nippur
Tell-Lo
Larsa
Nasriye
Kurna
Basra
Fırat Ir.
Karun Irmağı
Dicle (Tigris) N.
Aşağı Mezopotamya
Aşağı "
Mezopotamya
Sincar
Tel-Afar
Büyük Zap N.
Küçük Zap N.
Habur Ir.
Habur (Chaboras)
Fırat Irmağı
Dicle (Tigris) N.
Dicle (Tigris) N.
Fırat Ir.
Lâzkiye
Tedmur
Rakka
Resâfe
Siffin
Munbic
Halep
Antakya
Selevkiya
Selevkiye
Silifke
Göksu
Seyhan
Ceyhan N.
Adana
Tarsus
Bulgarmaden
Konya
Beyşehir
Seydişehir
Karaman
Isparta
Burdur
Bucak
Dinar
Akşehir
Afyon
Eğridir Gölü
Beyşehir Gölü
Acıgöl
Burdur Gölü
Sapanca Gölü
İznik Gölü
Lâdik Gölü
Akşehir Gölü
Tuz gölü
Ölü Deniz
Van Gölü
Urmiye gölü
Lesbos ad.
Rodos.
Midilli
Kiklos
Sakız
Kos
Knidos
Halikarnas
Dalaman
Fethiye
Kaş
Finike
Antalya
Alanya
Gazipaşa
Anamur
Selinti
Kale
Kekova
Kemer
Kyrenia
Famagusta
Paphos
Limasol
Salamis
Amathus
Kıbrıs Adası

arita : 2.

M.Ö. 2000-1000 YAKINŞARK VE YAKINŞARK'IN TAKRİBİ YOLL.

M.Ön 2000-1000 arası, Yakınşark da belli edilmiş Başlıca Merkezlerin alâları Çizilmiştir. İlk ve Orta Çağların Önemli Merkezlerinden, Başlıca Yollar üzerindekileri, Tırnak içindedir.

•.• *Üzerinden Eski Yollar Geçen, Son Çağlarda Önemli Olan Başlıca Merkezler*

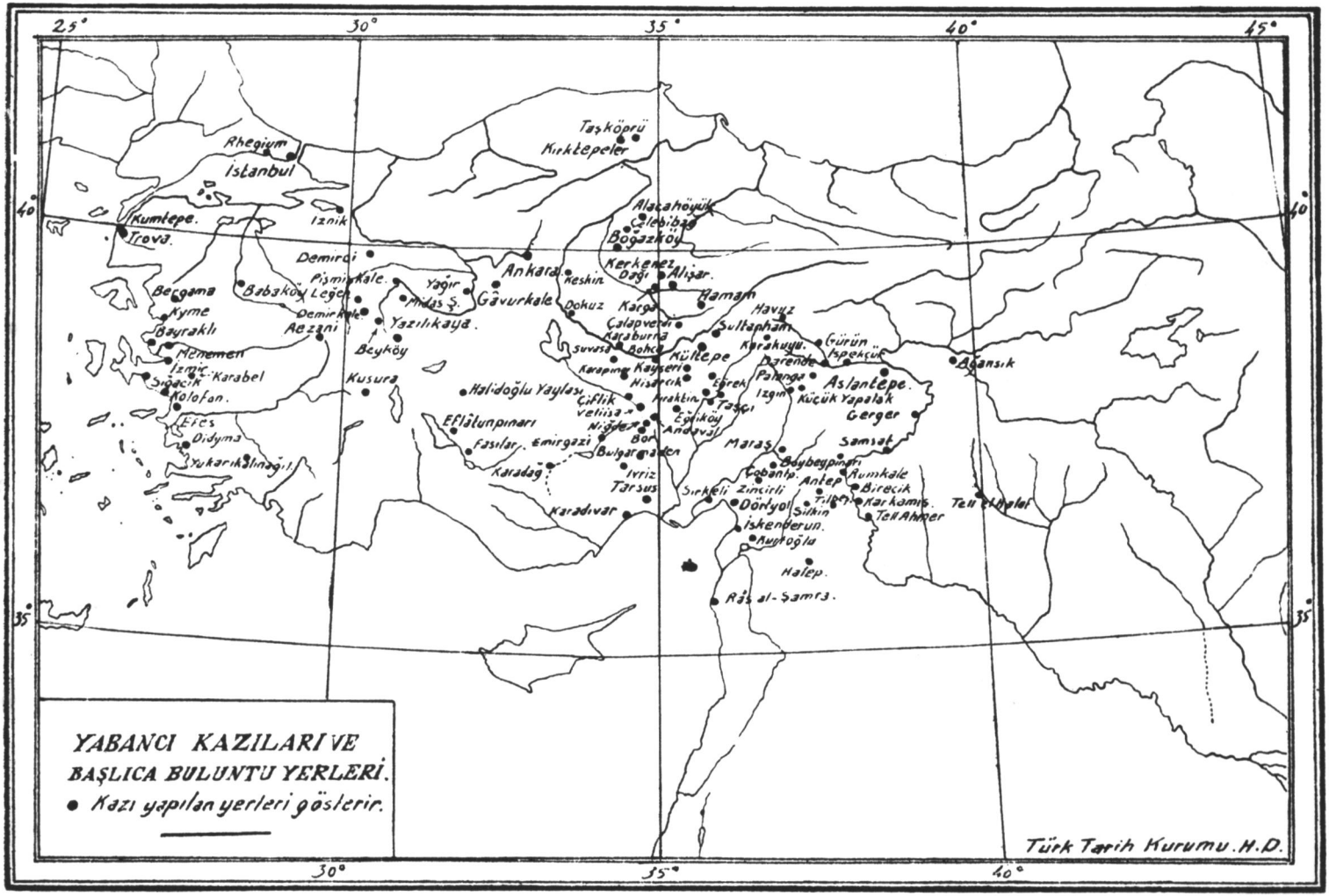
• *Son Çağlarda Önemli Merkezler.*

Kızılırmak Kavsinden.
Bazı Şehirler.

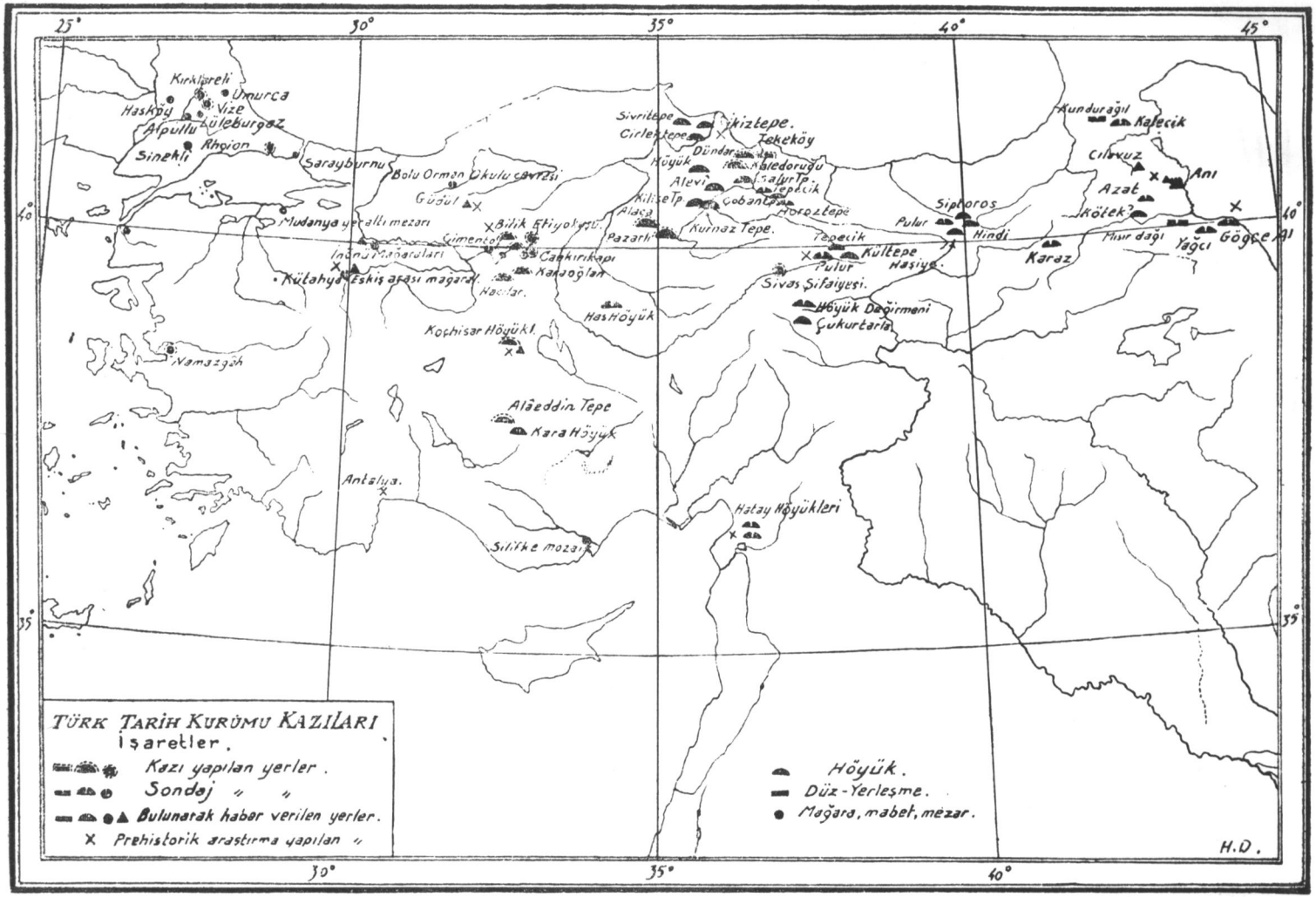
1. Kara Höyük. [1.] Taggasta.
2. Sungurlu. [2.] Marişta.
3. Arapsun. [3.] İşhubitta?
4. Karaburna. [4.] İştalubba?
5. Keskin. [5.] Hişaşhapa?
6. Çiçekdağı [6.] Katapa?
7. Havza. 4. Uşşuna?
8. Kavak. [7.] Şamuha? Fırat.
9. Kargı. [8.] Dazimon?
10. Kadışehri. [9.] Kumannı?
11. Sulusaray [10.] Zela

Hazırlıyan ve Çizen;
Hüseyin DAĞTEKİN.
Mikyas, 1: 5,000,000.

Harita : 3a

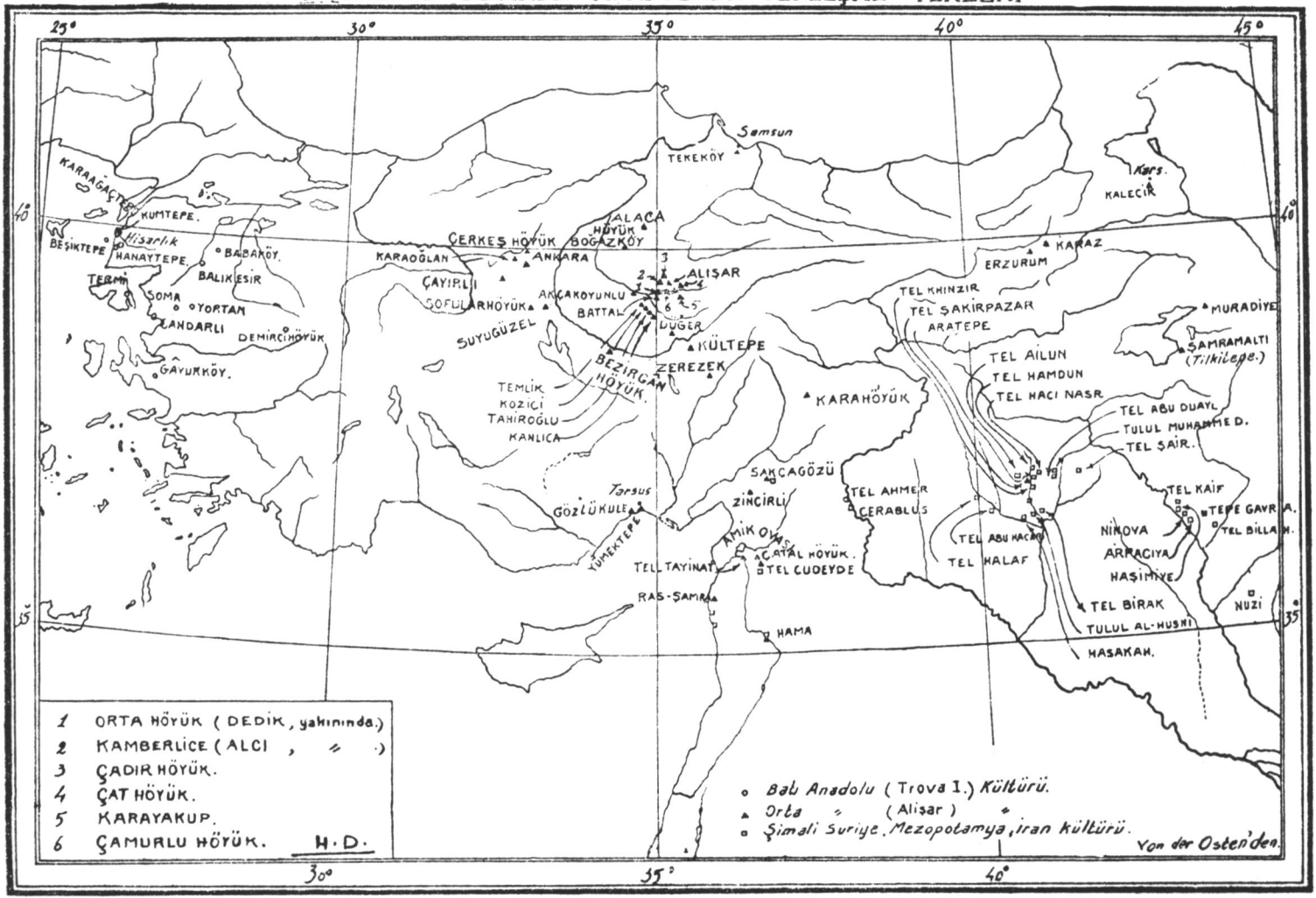

25°
30°
35°
40°
45°
40°
35°
Rhegium
İstanbul
Kumtepe
Troya
İznik
Taşköprü
Kırktepeler
Alacahöyük
Çalebibaz
Boğazköy
Demirci
Pişmiş Kale
Yağır
Midas Ş.
Ankara
Keskin
Kerkenez Dağı
Alişar
Hamam
Havuz
Sultaphanı
Gürün
İspekçür
Ağansık
Bergama
Babaköy
Leğen
Gâvurkale
Dokuz
Karga
Çalapverdi
Karaburna
Yazılıkaya
Aezani
Demirkale
Bayraklı
Menemen
İzmir
Sığacık
Karabel
Kolofan
Beyköy
Kuşura
Suvaşa
Bohça
Kültepe
Karapınar
Kayseri
Nişarcık
Darende
Palanga
Aslantepe
Izgın
Küçük Yapalak
Gerger
Halidoğlu Yaylası
Çiftlik
Efes
Didyma
Yukarıkılınçlı
Eflâtunpınarı
Fasıllar
Emirgazi
Niğde
Bor
Andavşl
Taşçı
Eğriköy
Araklın
Maraş
Samsat
Karadağ
Bulgarmaden
İvriz
Tarsus
Sırkeli Zincirli
Beybeypınarı
Rumkale
Birecik
Karkamış
Tell Ahlaf
Karadıvar
Dörtyol
İskenderun
Antakya
Tell Ahmer
Halep
Râs al-Şamra
YABANCI KAZILARI VE
BAŞLICA BULUNTU YERLERİ.
• Kazı yapılan yerleri gösterir.
Türk Tarih Kurumu. H.D.

Harita : 3b

25°
30°
35°
40°
45°
40°
35°
Kırklareli
Umurca
Vize
Haskôy
Alpullu
Lüleburgaz
Sinekli
Rhegion
Sarayburnu
Bolu Orman Okulu çevresi
Güdül
Mudanya yerli mezarı
İnönü Mağaraları
Bilik Etiyokuşu
Çimentoluk
Çakırıkapı
Kadaoğlan
Nacılar
Eskiş ağası mağarası
Külahya
Namazgah
Koçhisar Höyükl.
Alâeddin Tepe
Kara Höyük
Antalya.
Silifke mezarı
Sivritepe
Cirlektepe
İkiztepe.
Tekeköy
Dündar
Höyük
Kaledoruğu
Alevi
Salurtepecik
Kiliseтp
Çobantepe
Alaca
Pazarlı
Kurnaz Tepe.
Horozтepe
Hasköyük
Sivas Şifaiyesi.
Tepecik
Pulur
Kültepe
Hasiye.
Höyük Değirmeni
Çukurtarla
Hatay Höyükleri
Kundurağıl
Kalecik
Cılavuz
Ani
Azat
Kölek?
Siporos
Pulur
Hindi
Karaz
Mısır dağı
Yağcı
Göğce Al
TÜRK TARİH KURUMU KAZILARI
İşaretler.
Kazı yapılan yerler.
Sondaj " "
Bulunarak haber verilen yerler.
Prehistorik araştırma yapılan "
Höyük.
Düz-Yerleşme.
Mağara, mabet, mezar.
H.D.

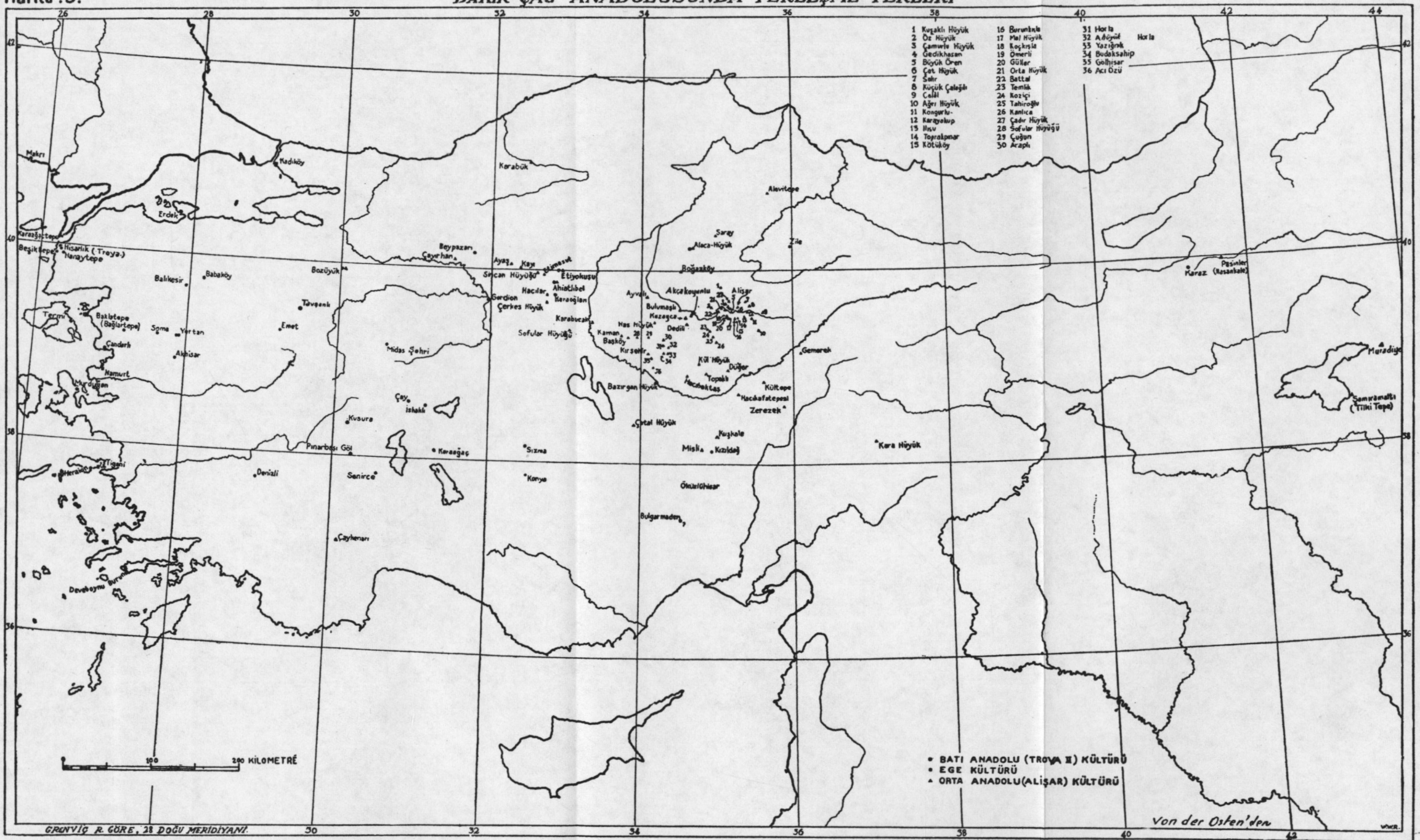
Harita : 4

KALKOLİTİK DEVİRDE ANADOLUDA YERLEŞME YERLERİ

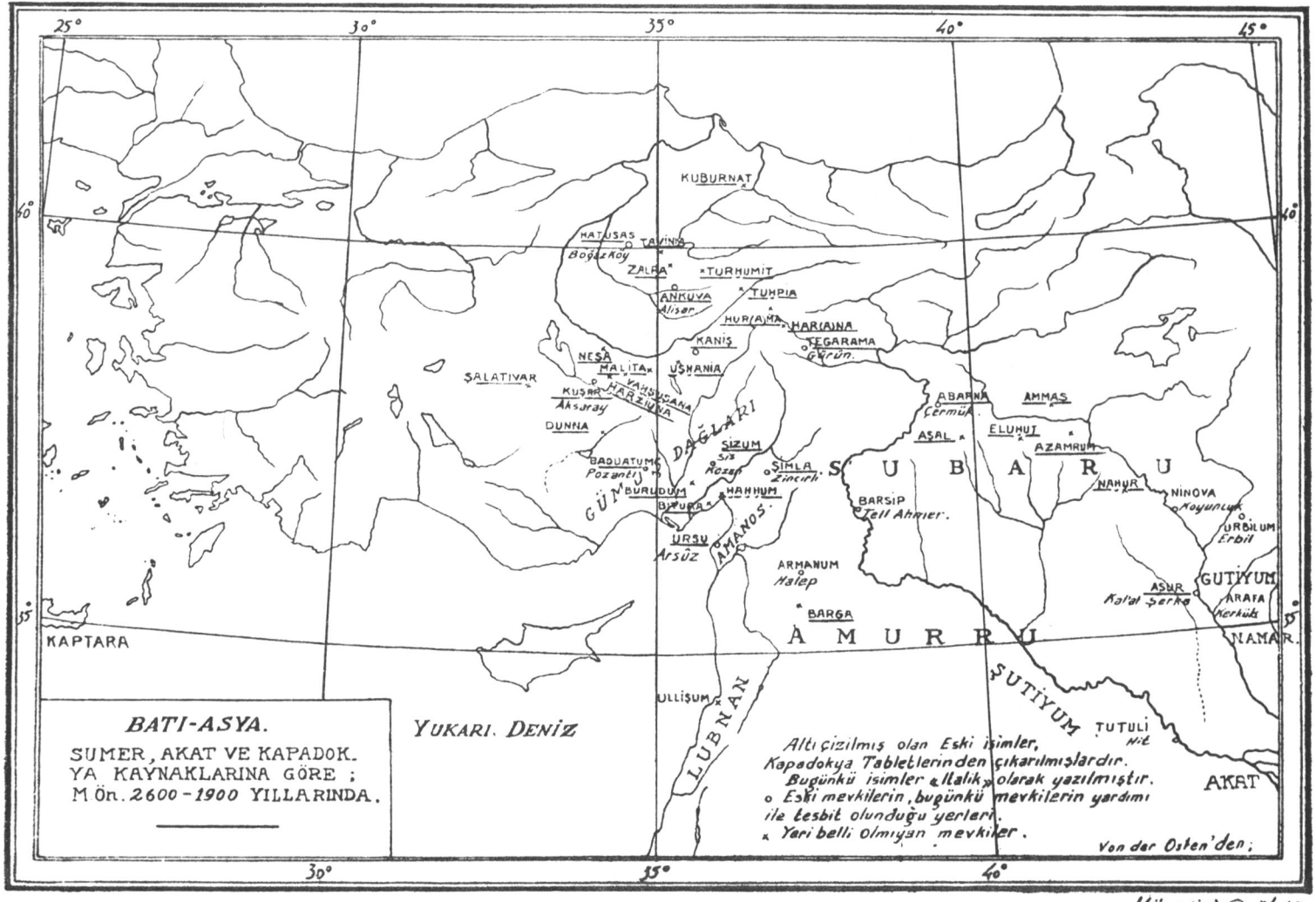
Harita :5.

BAKIR ÇAĞ ANADOLUSUNDA YERLEŞME YERLERİ

Türkçe Çizen: Müşerref Doğrakiş

Harita : 6.

BATI-ASYA.

SUMER, AKAT VE KAPADOK. YA KAYNAKLARINA GÖRE ; M Ön. 2600 - 1900 YILLARINDA.

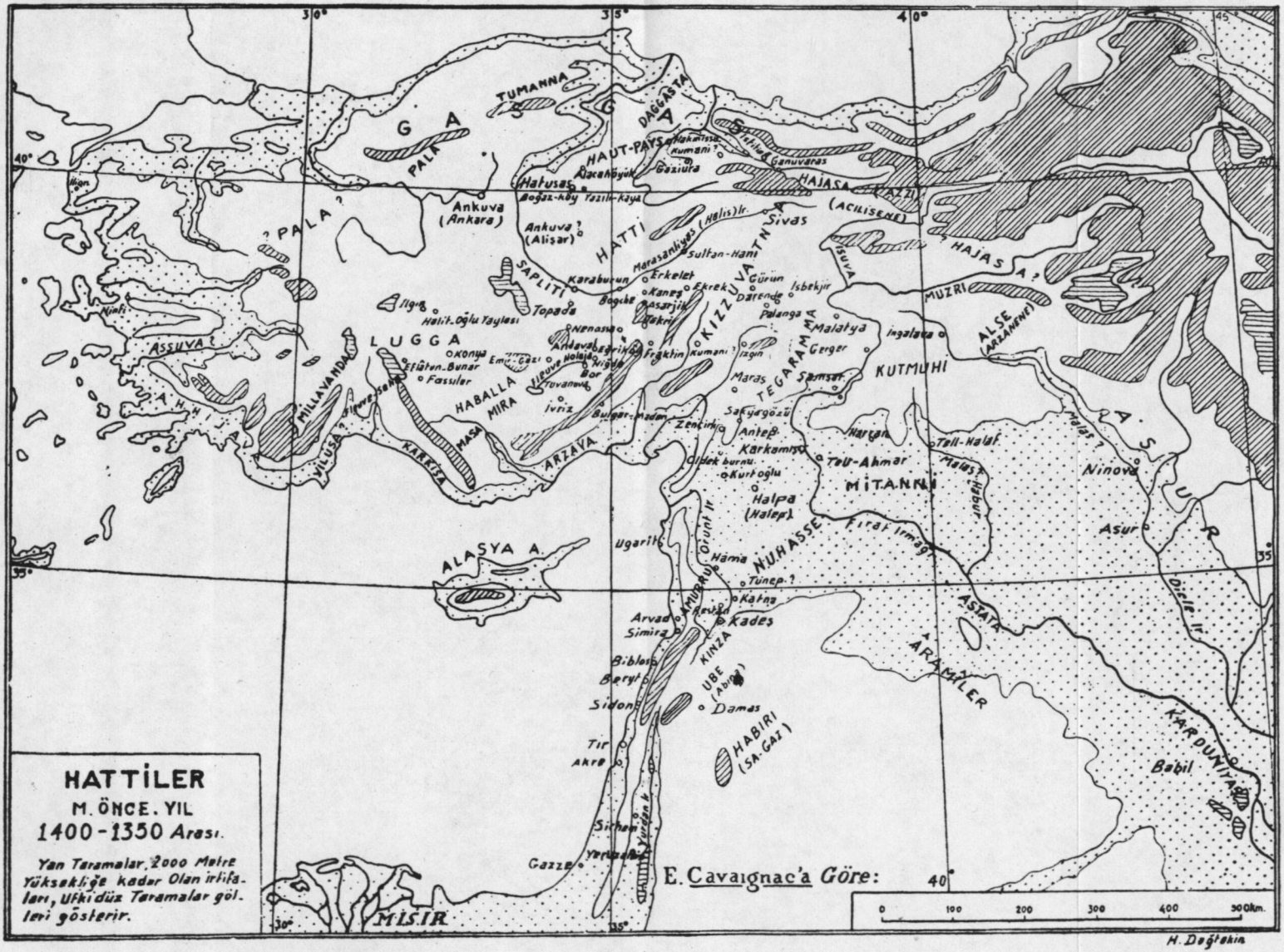
YUKARI DENİZ

Altı çizilmış olan Eski isimler, Kapadokya Tabletlerinden çıkarılmışlardır.
Bugünkü isimler «Italik» olarak yazılmıştır.
o Eski mevkilerin, bugünkü mevkilerin yardımı ile tesbit olunduğu yerler.
x Yeri belli olmıyan mevkiler.

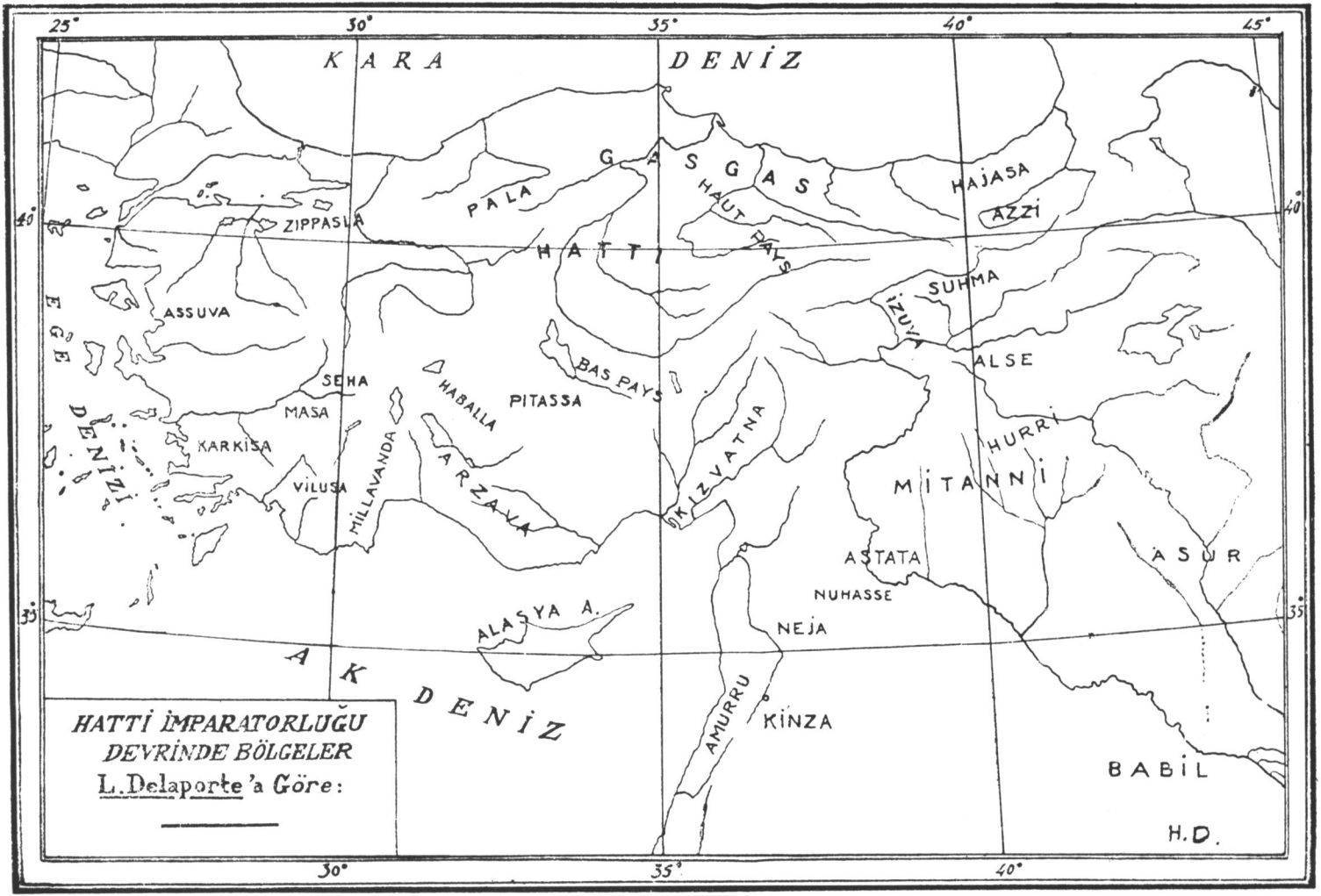
Von der Osten'den;

Hüseyin Dağfekinde

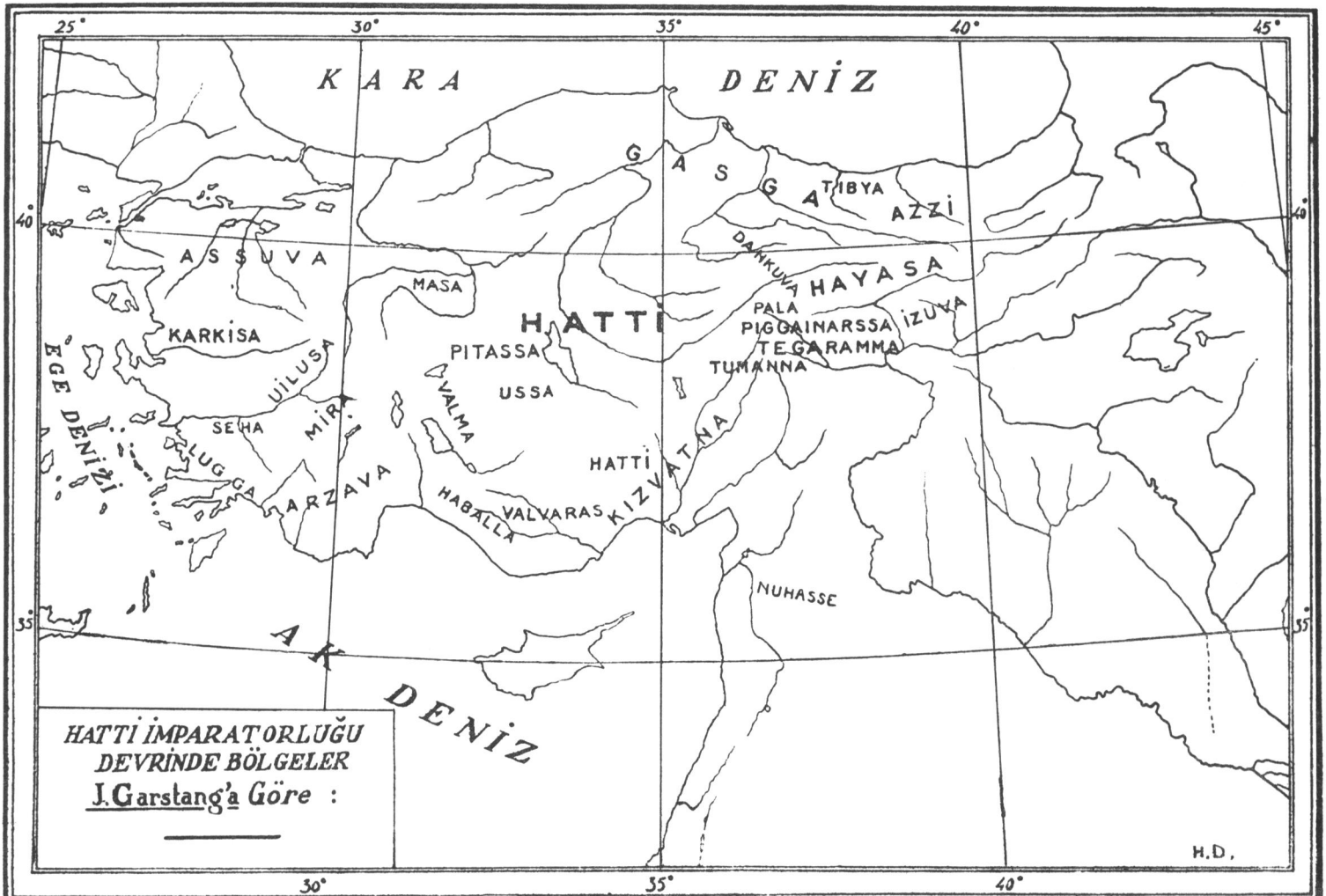
Harita : 7.a

HATTİLER
M. ÖNCE. YIL
1400 - 1350 Arası.
Yan Taramalar, 2000 Metre Yüksekliğe kadar Olan irlifaları, Ufki düz Taramalar gölleri gösterir.
E. Cavaignac'a Göre:
0 100 200 300 400 500 Km.
H. Dağtekin
TUMANNA
DAĞASTA
HAUT-PAYS
PALA
HATTİ
HAJASA (AZZI)
(AÇILİŞENE)
Ankuva (Ankara)
Ankuva (Alişar)
Hatusas
Boğaz-köy
Yazılı-kaya
Sivas
Sultan-Hanı
Karaburun
Erkelet
Ekrek
Gürün
İsbekjir
Darende
Palanga
Malatya
Ingalava
ALŞE (ARAMENE)
MUZRİ
SAPLİTİ
Topada
Halit-oğlu Yaylası
Nenassa
Andava
Efrikya
Feğkin
Kumani
Izgin
Gerger
Samsat
KUTMUHİ
LUGGA
Konya
Efütün-Bunar
Fassules
Emir-Gazi
Tuvanuva
Bor
İvriz
Bulgar-Maden
Zenkirli
Sakçagözü
Antep
Karkamış
Harran
Tell-Halaf
Tell-Ahmar
MİTANNİ
Halpa (Halep)
Ninova
ASUR
Asur
Dicle ır.
Ugarit
Hama
Tünep ?
Katna
Kadeş
Arvad
Simira
Biblos
Beryt
Sidon
Tir
Akko
Damas
Hazor
Firat Irmağı
NUHASSE
ASTATA
ARAMİLER
KARDUNİYAŞ
Babil
ALASYA A.
MİSİR
Gazze
Yerusalem
Sichem
Jurdan ır.
HABİRİ (SA.GAZ)
UBE (Abiri)
KİNZA
MUKİŞ
Oront ır.
ASSUVA
MİLLAVANDA
YİLUSA ?
KARKİŞA
MASA
ARZAVA
HABALLA
MİRA
TEGARAMA
KİZZUVATNA
SUSUVA
HAJASA ?
Halys ?
Melas ır.
Ninik
İlgın
Çukurova
Beyşehir
Akşehir
Afyon
Gaziura
Hakmiş
Kumani ?
Tefilun
Ganuvaras
Boğaz-köy
Yazılı-kaya
Bağçe
Kasarjik
Çukrı
Andava
Efrikya
Feğkin
Kumani
Izgin
Gerger
Samsat
Maraş
Bulgar-Maden
Zenkirli
Sakçagözü
Antep
Karkamış
Harran
Tell-Halaf
Tell-Ahmar
Halpa (Halep)
Ninova
Asur
Ugarit
Hama
Tünep ?
Katna
Kadeş
Arvad
Simira
Biblos
Beryt
Sidon
Tir
Akko
Damas
Hazor
Firat Irmağı
NUHASSE
ASTATA
ARAMİLER
KARDUNİYAŞ
Babil
ALASYA A.
MİSİR
Gazze
Yerusalem
Sichem
Jurdan ır.
HABİRİ (SA.GAZ)
UBE (Abiri)
KİNZA
MUKİŞ
Oront ır.
ASSUVA
MİLLAVANDA
YİLUSA ?
KARKİŞA
MASA
ARZAVA
HABALLA
MİRA
TEGARAMA
KİZZUVATNA
SUSUVA
HAJASA ?
Halys ?
Melas ır.
Ninik
İlgın
Çukurova
Beyşehir
Akşehir
Afyon
Gaziura
Hakmiş
Kumani ?
Tefilun
Ganuvaras
Boğaz-köy
Yazılı-kaya
Bağçe
Kasarjik
Çukrı
30°
35°
40°
45°
40°
35°
30°

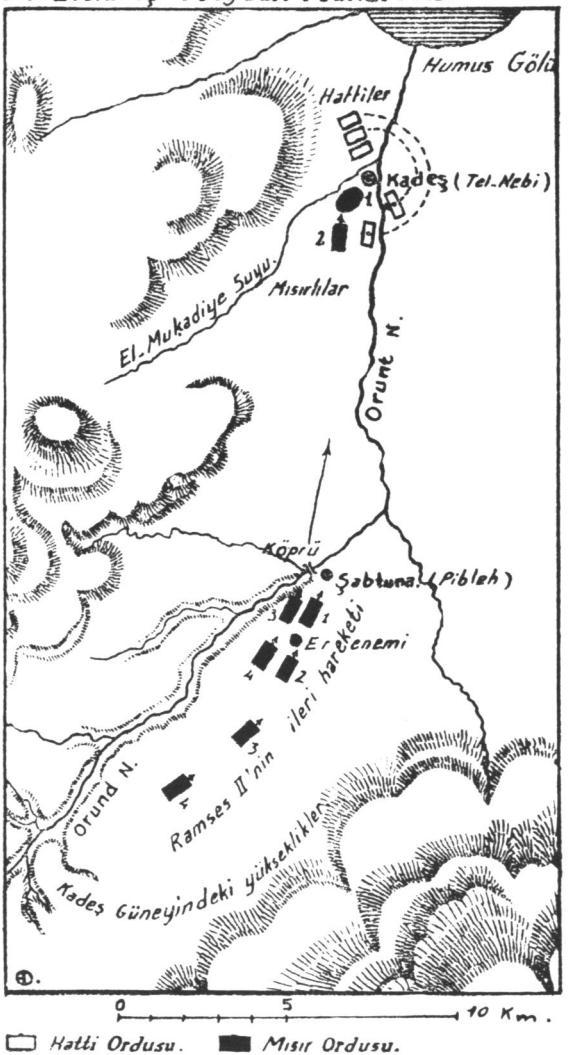
Harita : 7.b

25°
30°
35°
40°
45°
40°
35°
KARA DENİZ
EGE DENİZİ
AK DENİZ
GASGAS
HAUT PAYS
PALA
HAJASA
AZZI
ZIPPASLA
HATTİ
ASSUVA
SUHMA
IZUYA
ALSE
SEHA
MASA
KARKİSA
VILUSA
MILLAWANDA
HABALLA
PITASSA
BAS PAYS
ARZAWA
KIZWATNA
HURRİ
MİTANNİ
ASTATA
NUHASSE
ASUR
ALASYA A.
NEJA
AMURRU
KİNZA
BABİL
HATTİ İMPARATORLUĞU
DEVRİNDE BÖLGELER
L. Delaporte'a Göre:
H.D.

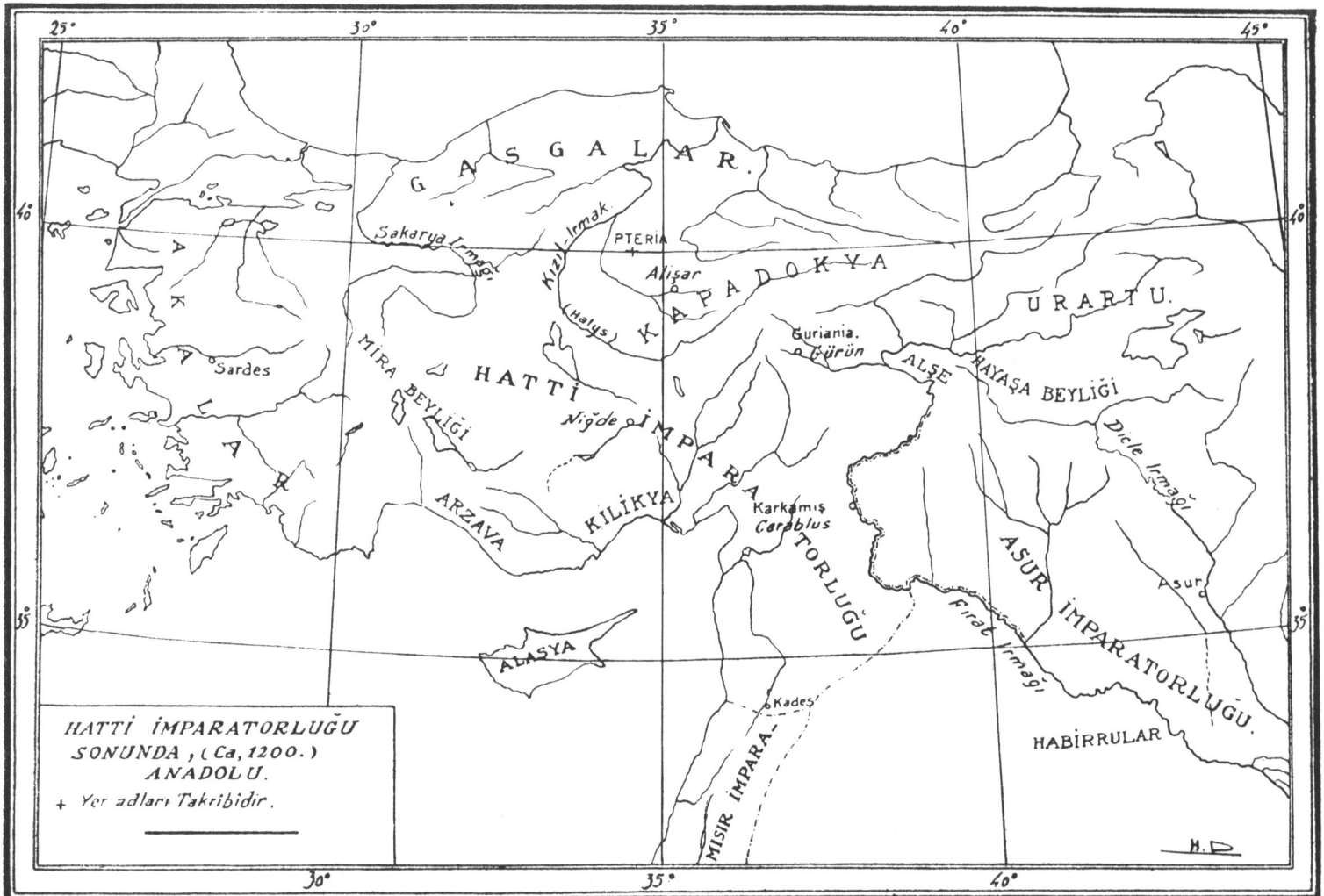
Harita : 7.C

25°
30°
35°
40°
45°
40°
35°
KARA DENİZ
AK DENİZ
EGE DENİZİ
GASGA
TIBYA
AZZİ
ASSUVA
MASA
HAYASA
DANKUVA
HATTİ
PALA
PIGGAINARSSA
İZUVA
TEGARAMMA
TUMANNA
KARKISA
PITASSA
USSA
VALMA
UILUSA
SEHA
MİRA
ARZAVA
HABALLA
VALVARAS
HATTİ
KIZVATNA
NUHASSE
HATTİ İMPARATORLUĞU
DEVRİNDE BÖLGELER
J. Garstang'a Göre :
H.D.

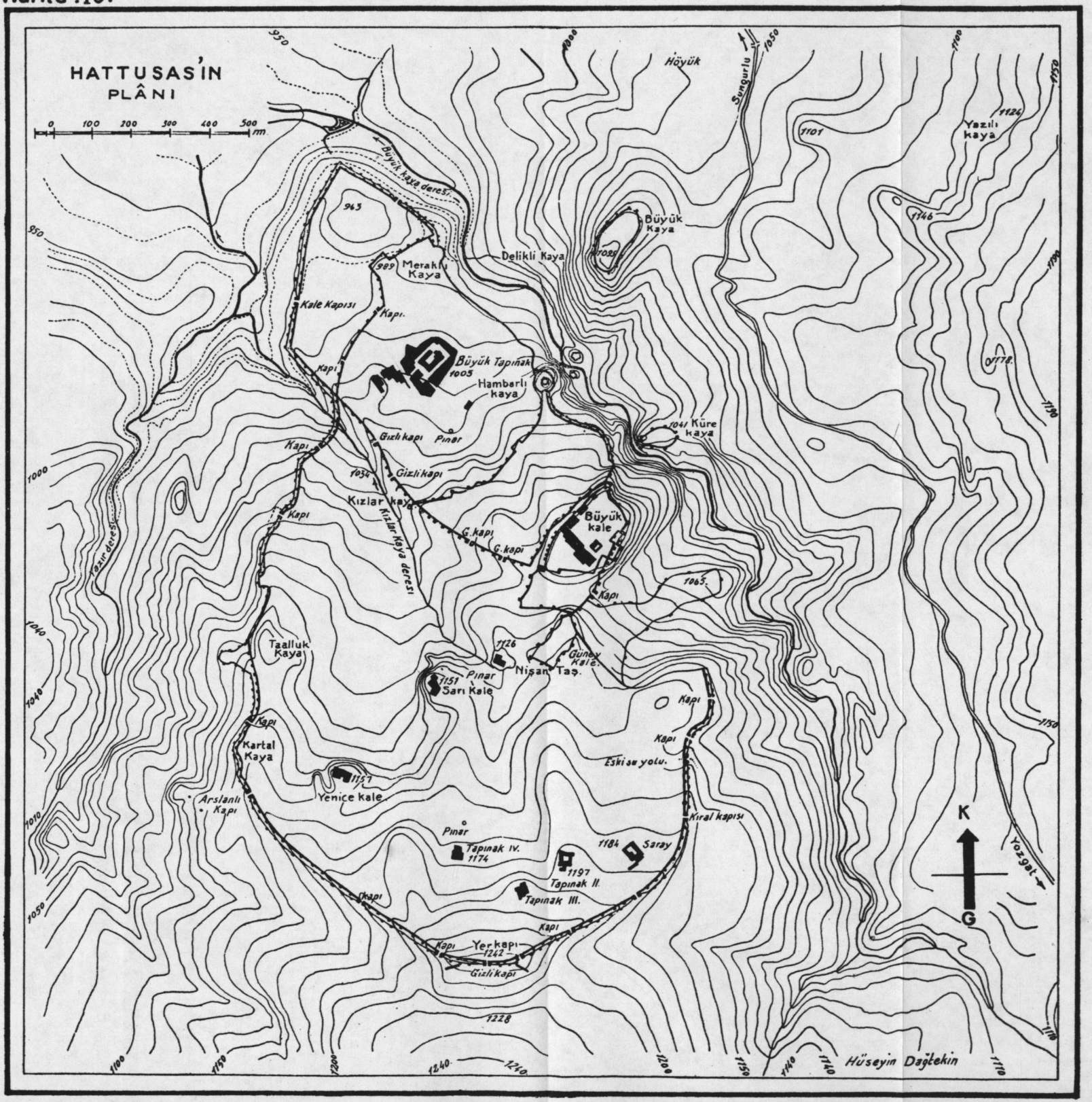
H.:8. Kadeş Meydan Muharebesi

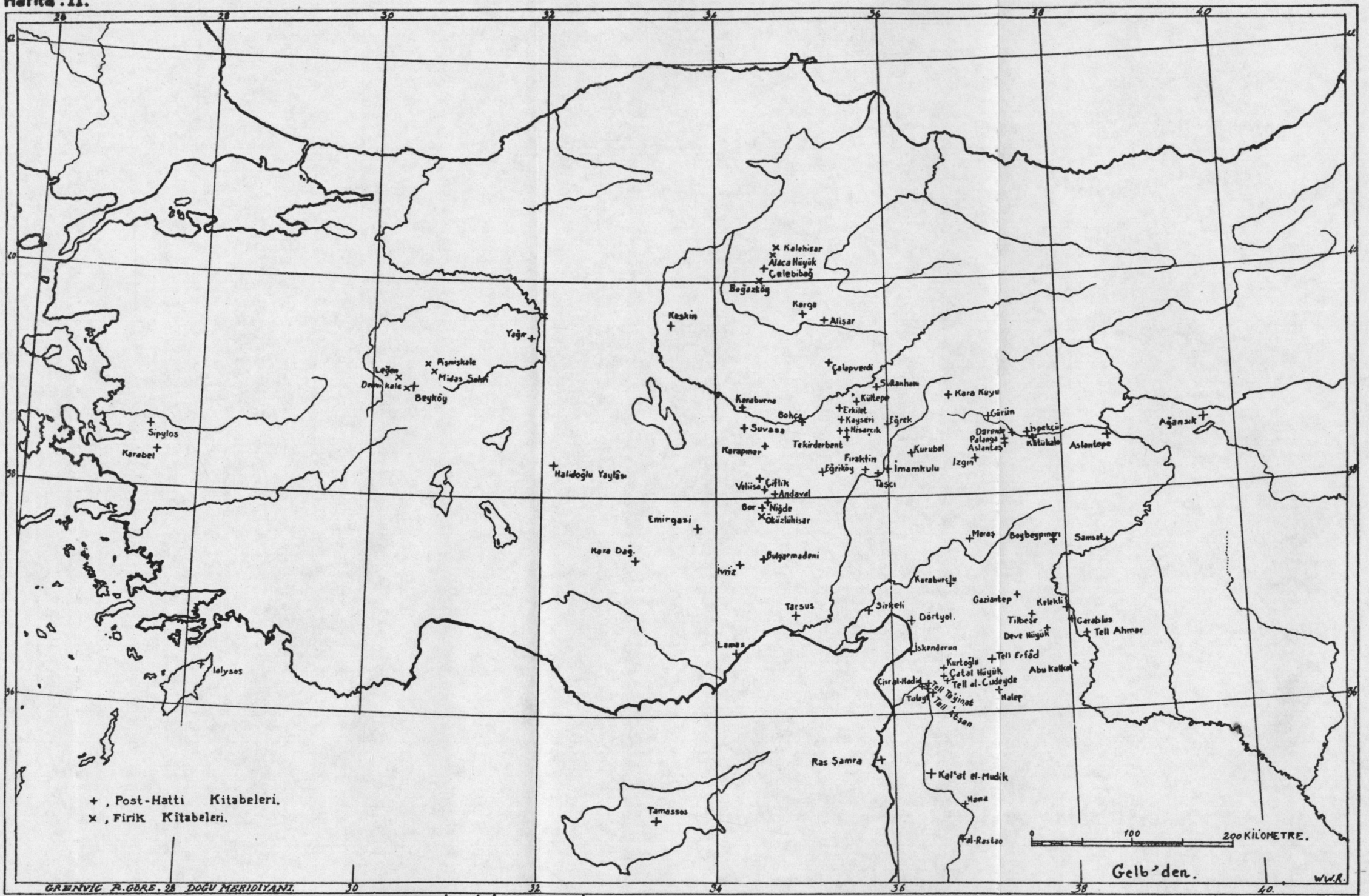
Harita: 9.

25°
30°
35°
40°
45°
40°
35°
GAŞGALAR.
Sakarya Irmağı
Kızıl Irmak
PTERIA
Alişar
KAPADOKYA
URARTU.
(Halys)
Guriania.
Gürün
ALŞE
HAYAŞA BEYLİĞİ
AKKALAR
Sardes
MİRA BEYLİĞİ
HATTİ İMPARATORLUĞU
Niğde
Dicle Irmağı
ARZAVA
KİLİKYA
Karkamış
Carablus
ASUR İMPARATORLUĞU
Asur
Fırat Irmağı
ALASYA
Kadeş
HABİRRULAR
MISIR İMPARATORLUĞU
HATTİ İMPARATORLUĞU SONUNDA, (Ca, 1200.) ANADOLU.
+ Yer adları Takribidir.
H. D

Harita :10.

HATTUSAS'IN
PLÂNI
0 100 200 300 400 500 m
Höyük
Sungurlu
Büyük kaya deresi
Büyük Kaya
Yazılı kaya
Delikli Kaya
Merakli Kaya
Kale Kapısı
Kapı
Büyük Tapınak
1005
Hambarlı kaya
Küre kaya
Gizli kapı
Pınar
Kızlar kaya
Kızlar Kaya deresi
Büyük kale
G. kapı
Taallük Kaya
Nişan Taş.
Güney Kale.
Sarı Kale
Kartal Kaya
Eski su yolu.
Yenice kale
Arslanlı Kapı
Kiral kapısı
Tapınak IV.
1174
Saray
1184
1197
Tapınak II.
Tapınak III.
Yer kapı
1242
Yozgat
K
G
Hüseyin Dağtekin

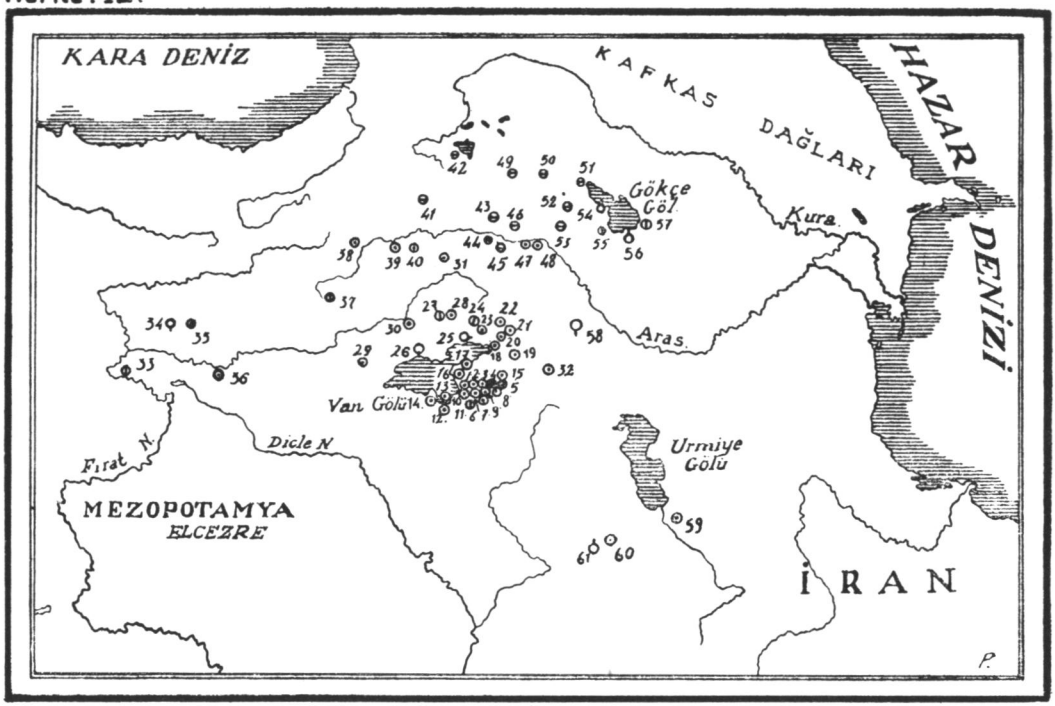
Harita : 11.

POST-HATTİ - FİRİK DEVRİNDEN KALMA YAZITLAR.

Çizen : Hüseyin Dağlekin.

Harita : 12.

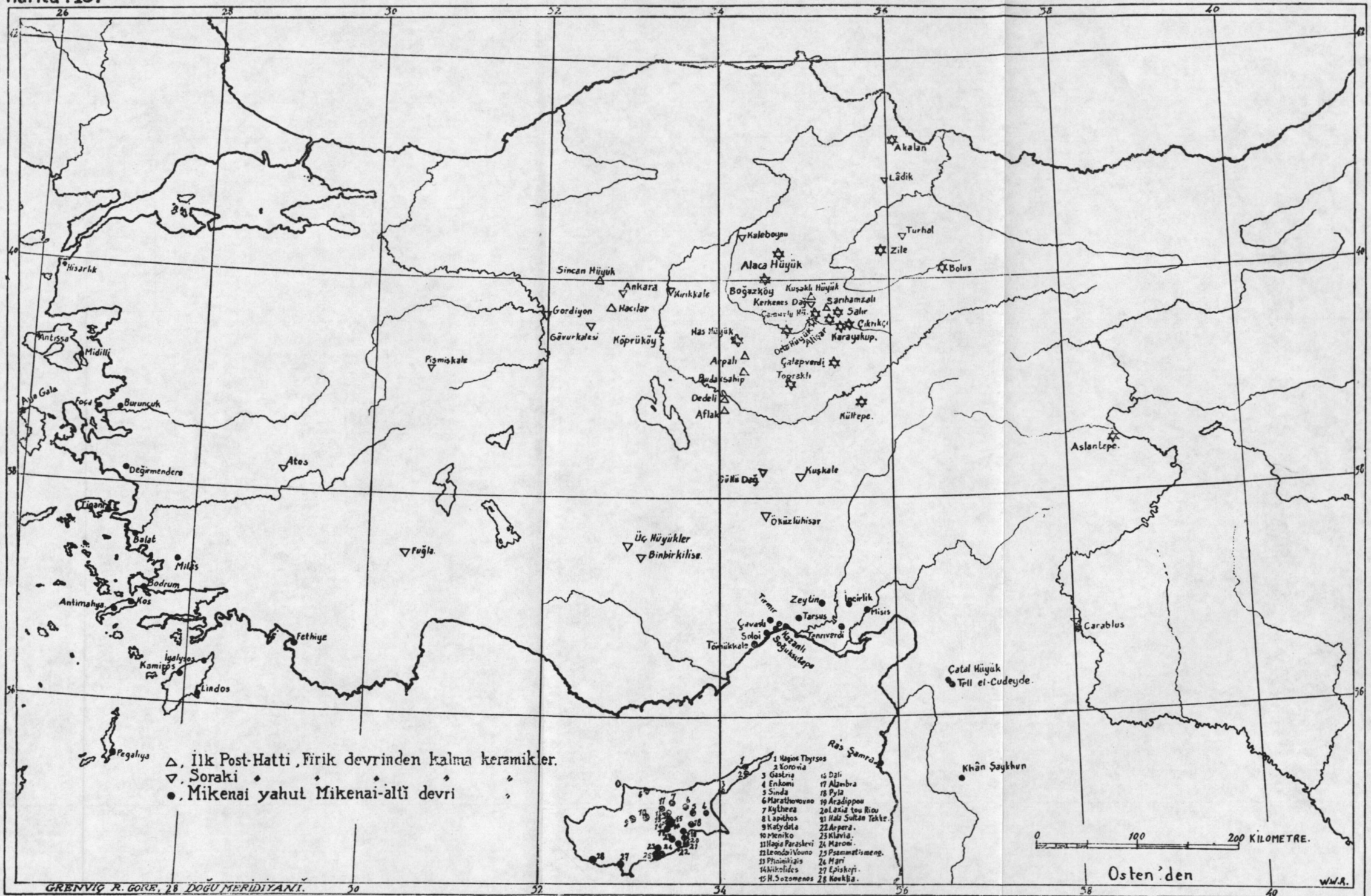

Urartu Yazıtlarının bulunduğu yerler. H.D.

●-*Işpuinis ve Menuas*, ●-*Argistis I*, ●-*Sardur III*., ○-*Argistis II*., ○-*Rusas I*., ○-*Rusas II*., ●-*Belli olmıyan*. *İşaretler Kırallara göredir*.

1 — Van
2 — Sigge
3 — Anzaf
4 — Değirmenköy
5 — Kayseran
6 — Suşant
7 — Yedikilise
8 — Keşişgöl
9 — Kohbant
10 — Şamramsu
11 — Astvatzaşen
12 — Narkyuh
13 — Aktamar
14 — Muhrapert
15 — Karagündüz
16 — Marmus
17 — Ererin
18 — Güsak
19 — Kartsot
20 — Tar
21 — Berkri
22 — Artsvapert
23 — Tsorovank
24 — Karataş
25 — Arcis
26 — Adilcevaz
27 — Patnos
28 — Patnos
29 — Trmord
30 — Malazkirt
31 — Aleşkirt
32 — Aşotakirt
33 — İzoğlu
34 — Mazkirt
35 — Palin
36 — Palu
37 — Bingöldağ
38 — Hasankale
39 — Yazılıtaş
40 — Delibaba
41 — Sarıkamış
42 — Taşkerpi
43 — Serdarabad
44 — Karakale
45 — Kazancı
46 — Armavir
47 — Tsolakirt
48 — Taşburun
49 — Kanlıca
50 — Kulican
51 — Ördeklu
52 — Elar
53 — Kanlıtepe
54 — Nurbeyazıt
55 — Etemhan
56 — Kelani kirlani
57 — Zahalu
58 — Maku
59 — Taştepe
60 — Kelişin
61 — Topzave

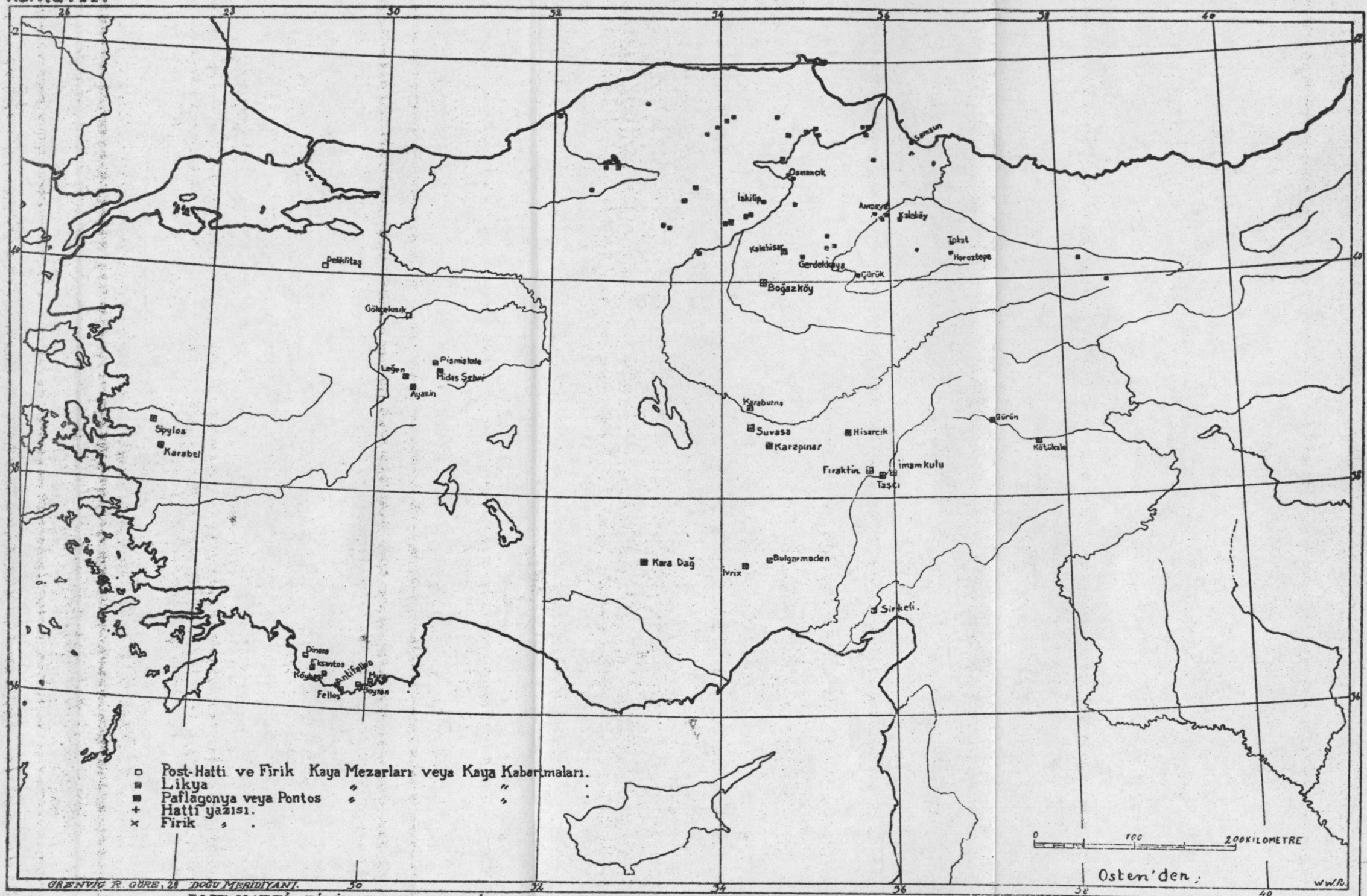
Harita : 13.

POST-HATTİ-FİRİK DEVRİNDEN KALMA KERAMİKLER

Türkçe Çizen, Hüseyin Dağtekin.

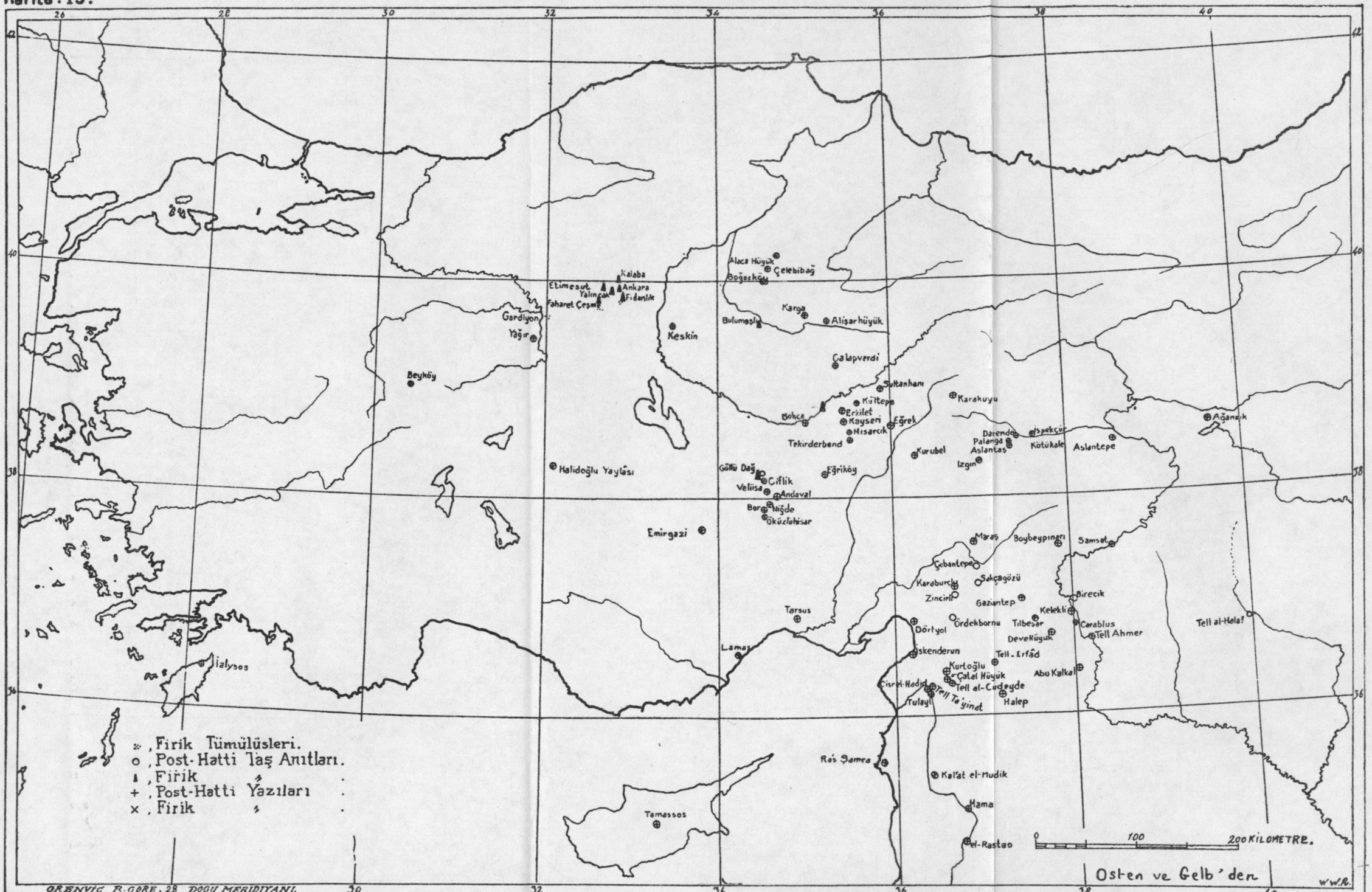
Harita : 14.

POST-HATTİ-FİRİK, PONTOS VE LİKYA KAYA MEZARLARI VEYA KAYA KABARTMALARI.

Çizen ; Hüseyin Dağdelen.

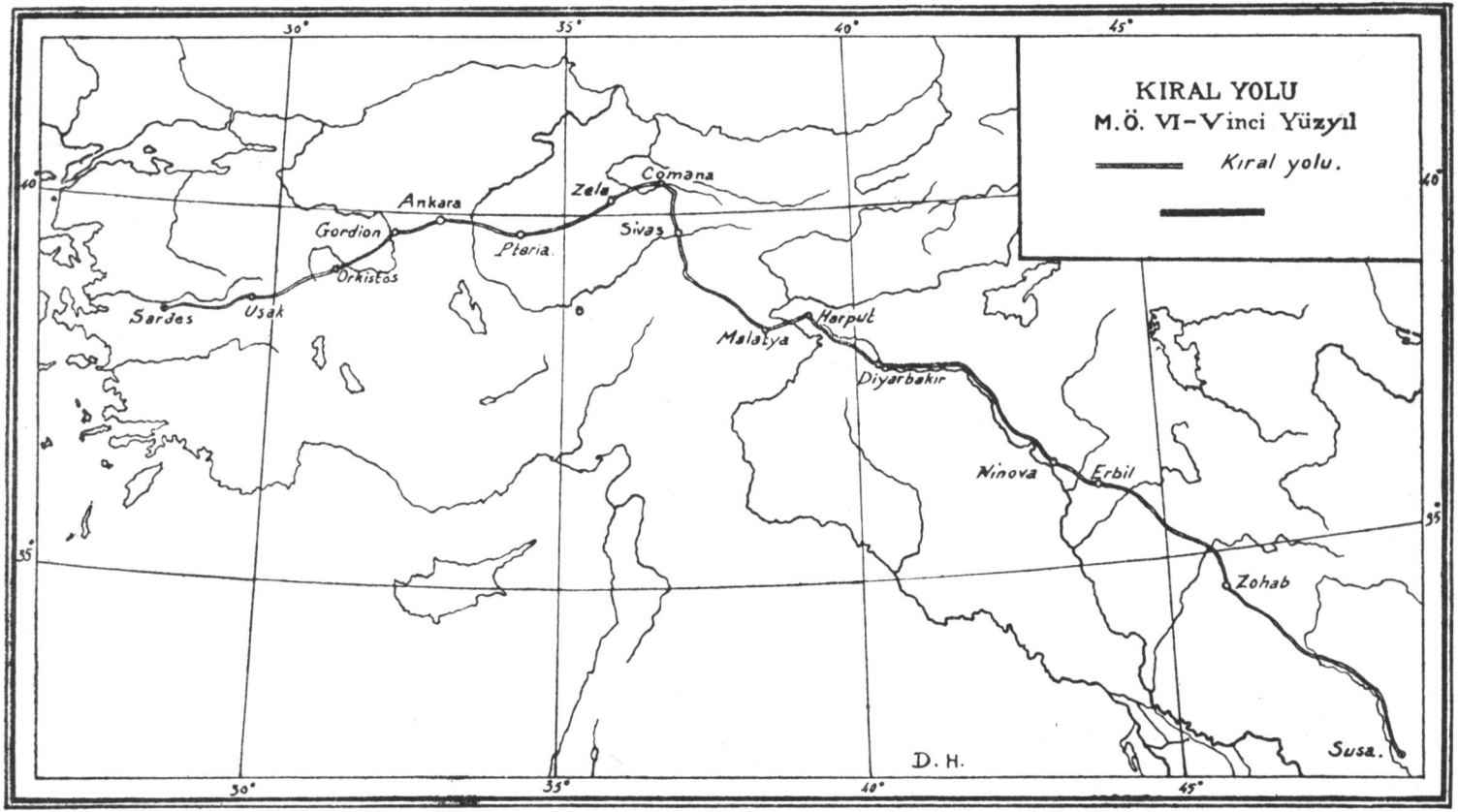
Harita : 15.

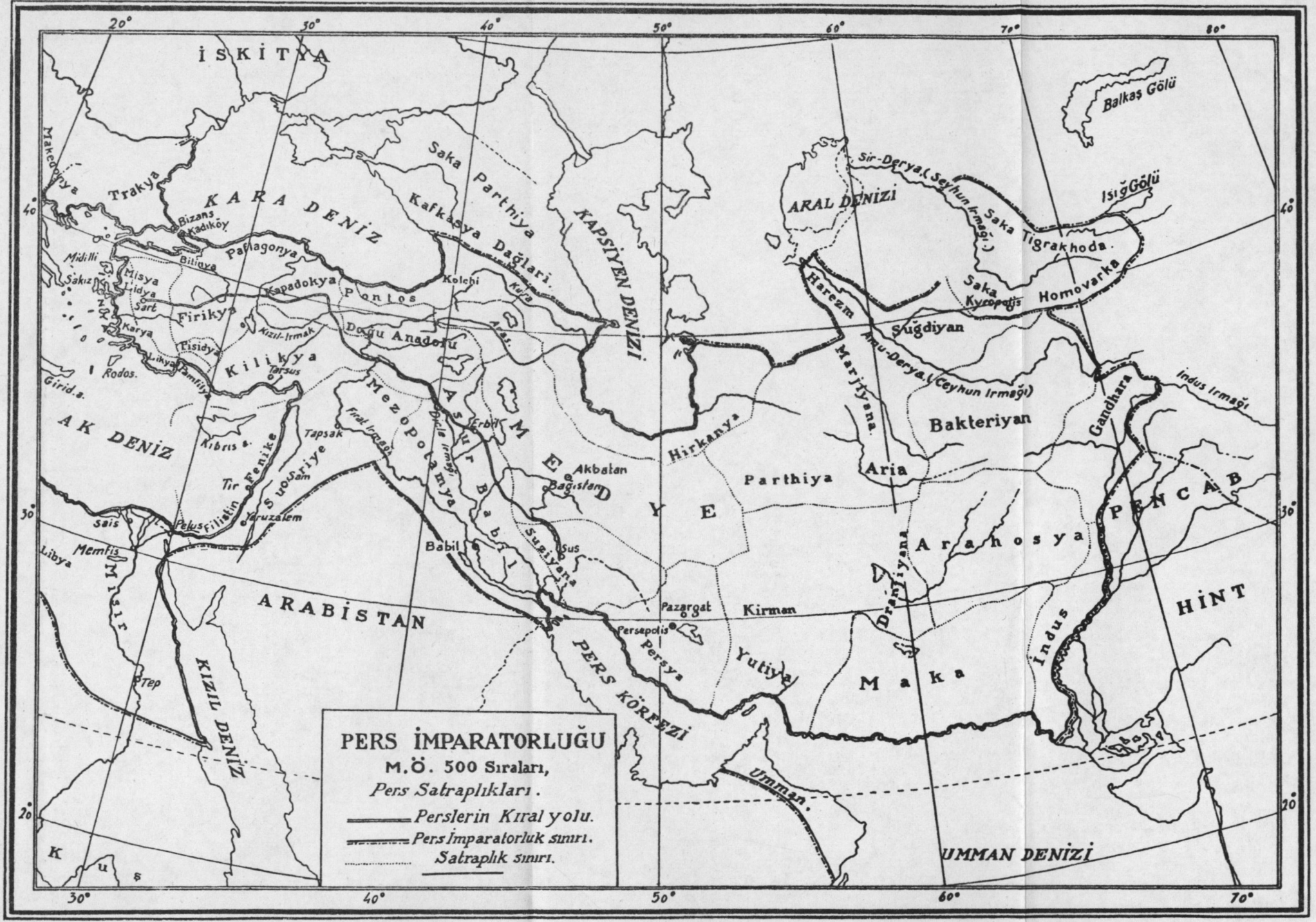
FİRİK TÜMÜLÜSLERİ VE POST-HATTİ, FİRİK TAŞ ANİTLARI.

Çizen : Hüseyin Dağlekin.

Harita : 16.

KIRAL YOLU
M.Ö. VI-Vinci Yüzyıl
Kıral yolu.
30°
35°
40°
45°
40°
35°
Ankara
Zela
Comana
Gordion
Pteria
Sivas
Orkistos
Sardes
Usak
Harput
Malatya
Diyarbakır
Ninova
Erbil
Zohab
Susa.
D. H.

Harita: 17.

T.T.K. Topoğrafı : H. Dağtekin

Fiy[illegible]15000[illegible]a

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA